

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

**ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ
І ЙОГО КОРЕСПОНДЕНТИ:
ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА НА ТЛІ ДОБИ**

Науково-популярний довідник

Вінниця
«ТВОРИ»
2025

*Рекомендовано вченою радою
Державної науково-педагогічної бібліотеки України
імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 10 від 30.06.2025 р.)*

Упорядники: *Сухомлинська О. В.*, д-р пед. наук, професор, дійсний член НАПН України, голов. наук. співроб. відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського
Сухомлинська Л. В., д-р філософії, ст. наук. співроб. відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського
Бойко О. А., мол. наук. співроб. відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського
Вишняк О. В., мол. наук. співроб. відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського
Чала Н. В., мол. наук. співроб. відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Рецензенти: *Клочек Г. Д.*, д-р філол. наук, професор, професор кафедри української філології та журналістики факультету української філології, іноземних мов та соціальних комунікацій Центральноукраїнського державного університету ім. Володимира Винниченка
Козир М. В., канд. пед. наук, доцент, доцент кафедри освітології та психолого-педагогічних наук факультету педагогічної освіти Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка

С 91

Василь Сухомлинський і його кореспонденти: епістолярна спадщина на тлі доби : наук.-попул. довід. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Сухомлинська О. В., Сухомлинська Л. В., Бойко О. А. та ін.]. – Електрон. вид. – Вінниця : Твори, 2025. – 531 с.
ISBN 978-617-552-848-8

Науково-популярний довідник досліджує епістолярну спадщину Василя Сухомлинського, розкриваючи його особистий і професійний світ через листування з колегами, вчителями, батьками та представниками офіційних установ. Видання пропонує новий погляд на повсякденне життя, педагогічні ідеї та гуманістичну філософію одного з найсвітліших українських освітян.

Видання адресоване науковцям, педагогам, студентам та всім, хто цікавиться історією української освіти й педагогічною біографією.

УДК 37.091.4Сухомлинський:394.92(036)

ISBN 978-617-552-848-8

DOI: 10.33407/lib.NAES.id/745944

© ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2025

**NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE
V. SUKHOMLYNSKYI STATE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL LIBRARY
OF UKRAINE**

**VASYL SUKHOMLYNSKYI
AND HIS CORRESPONDENTS:
EPISTOLARY LEGACY
ON THE BACKDROP OF THE ERA**

Popular Science Guide

Vinnytsia

“TVORU”

2025

***Recommended by the Academic Council
of the V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine
(Protocol Nr 10 of 30.06.2025)***

Compilers: ***Sukhomlynska O.***, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Pedagogical Source Studies and Biographistics Department, V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Sukhomlynska L., PhD, Senior Researcher, Pedagogical Source Studies and Biographistics Department, V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Boiko O., Junior Researcher, Pedagogical Source Studies and Biographistics Department, V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Vyshniak O., Junior Researcher, Pedagogical Source Studies and Biographistics Department, V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Chala N., Junior Researcher, Pedagogical Source Studies and Biographistics Department, V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine

Reviewers: ***Klochek H.***, Doctor of Philological Sciences, Professor, Professor of the Department of Ukrainian Philology and Journalism, Faculty of Ukrainian Philology, Foreign Languages and Social Communications Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University

Kozyr M., PhD, Associate professor of Department of Educology and Psychological and Pedagogical Sciences, Faculty of Pedagogical Education Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University

Vasyl Sukhomlynskyi and his Correspondents: Epistolary Legacy on the Backdrop of the Era : popular science guide / NAES of Ukraine, V. Sukhomlynskyi SSEL of Ukraine ; [comp. by O. Sukhomlynska, L. Sukhomlynska, O. Boiko and others]. – Digital edition. – Vinnytsia : Tvoru, 2025. – 531 p.

ISBN 978-617-552-848-8

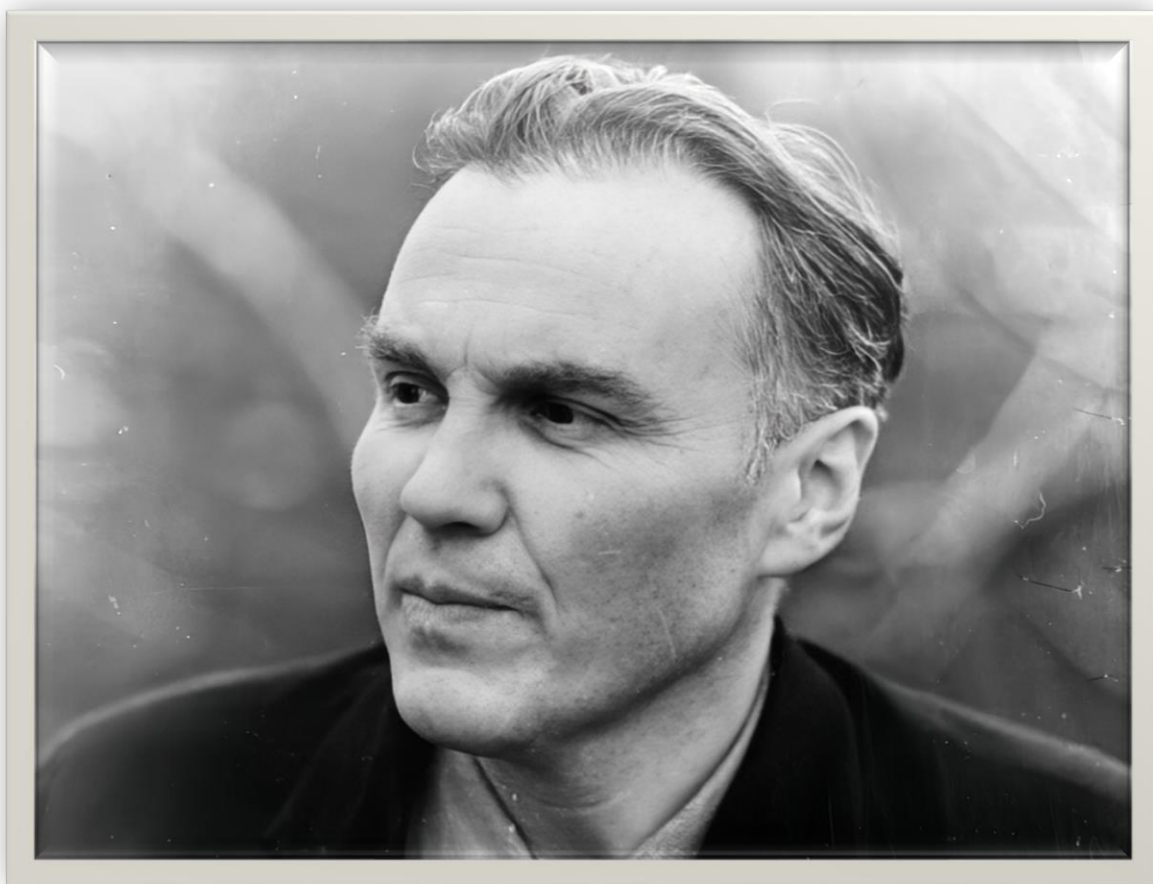
The popular science reference guide explores Vasyl Sukhomlynskyi's epistolary legacy, revealing his personal and professional world through correspondence with colleagues, teachers, parents, and representatives of official institutions. The publication offers a new perspective on the everyday life, educational ideas, and humanistic philosophy of one of Ukraine's most renowned educators.

This edition is intended for researchers, educators, students, and all those interested in the history of Ukrainian education and pedagogical biography.

UDC 37.091.4Sukhomlynskyi:394.92(036)

ISBN 978-617-552-848-8

DOI: 10.33407/lib.NAES.id/745944

3 novembre Beyrouth

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА. ЕПІСТОЛЯРНИЙ ЖАНР У ПЕДАГОГІЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська).....	9

РОЗДІЛ І. ЛИСТИ-ЗВЕРТАННЯ ДО ЧИТАЧА ЯК ФОРМА ПЕДАГОГІЧНОГО ТЕКСТУ

(Л. Сухомлинська, О. Бойко, Н. Чала).....	26
<i>Лист молодому батькові</i>	26
<i>Слово до батьків</i>	32
<i>Лист про педагогічну етику (О. Бойко)</i>	36
<i>Три листи про любов (Листи до дочки) (О. Бойко)</i>	45
<i>Як у світі жити? (Листи до шестикласниці)</i>	54
<i>Листи до сина (О. Бойко)</i>	66
<i>Листи до болгарського вчителя</i>	92

РОЗДІЛ ІІ. ЛИСТИ ДО ОФІЦІЙНИХ ОСІБ

(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська).....	149
<i>Лист до М. Хрущова [першого секретаря ЦК КПРС]</i>	149
<i>Листи до секретаря Онufрїївського райкому КПУ</i>	161
<i>Лист до ректора Запорізького медичного інституту</i>	164
<i>Лист до секретаря Правління спілки письменників СРСР</i>	167
<i>Лист до Голови виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих</i>	168
<i>Лист до прокурора Української РСР</i>	169
<i>Лист до Всесоюзної центральної ради профспілок</i>	170
<i>Лист до завідувача Кіровоградського облвно</i>	173

РОЗДІЛ ІІІ. ЛИСТИ ДО РЕДАКТОРІВ І РЕДАКЦІЙ

(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська).....	175
<i>О. Бойм</i>	175
<i>Редакція «Учительской газеты»</i>	194
<i>Д. Маргуліс</i>	197
<i>О. Курін</i>	202

РОЗДІЛ ІV. ЛИСТИ ДО ПИСЬМЕННИКІВ

(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська).....	210
<i>Р. Атаян</i>	210

<i>О. Гончар</i>	215
<i>В. Терен</i>	224
<i>І. Шевченко</i>	227
<i>О. Шаров</i>	228
<i>В. Вітка</i>	234
<i>І. Єфремов</i>	249

РОЗДІЛ V. ЛИСТИ ПРО ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ

<i>(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська)</i>	251
<i>Г. Мединський</i>	251
<i>О. Андреева</i>	277
<i>Б. Рябінін</i>	307

РОЗДІЛ VI. ЛИСТИ ПРО ЗНАЧЕННЯ РІДНОМОВНОЇ ОСВІТИ

<i>(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська)</i>	326
<i>Джерело невмирущої криниці (з листів до словесника)</i>	327
ЛИСТИ-ВІДГУКИ ЧИТАЧІВ НА СТАТТЮ	
<i>«ДЖЕРЕЛО НЕВМИРУЩОЇ КРИНИЦІ»</i>	340
<i>В. Боровий</i>	340
<i>М. Виграненко</i>	341
<i>І. Вирган</i>	344
<i>Г. Гребенюк</i>	344
<i>М. Попель</i>	350
<i>В. Терен</i>	352
<i>Г. Топтун</i>	354
<i>І. Шульга</i>	356

РОЗДІЛ VII. ЛИСТИ ДО КОЛЕГ-НАУКОВЦІВ

<i>(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська)</i>	360
<i>Г. Волков</i>	360
<i>О. Дзевєрін</i>	362
<i>Є. Березняк</i>	365
<i>Й. Ной</i>	369
<i>Е. Костяшкін</i>	370
<i>О. Губко</i>	374
<i>С. Чавдаров</i>	390
<i>О. Мазуркевич</i>	393

<i>М. Ніжинський</i>	394
<i>А. Розенберг</i>	398
РОЗДІЛ VIII. ЛИСТИ ДО КОЛЕГ-УЧИТЕЛІВ	
<i>(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська)</i>	400
<i>К. Хлебнікова</i>	400
<i>М. Дмитрієв</i>	404
<i>І. Ткаченко</i>	411
<i>Г. Михайленко</i>	419
<i>П. Каліка</i>	428
<i>Ю. Головатий</i>	434
<i>А. Рєзнік</i>	441
<i>К. Ходосов</i>	445
<i>Д. Фартушняк</i>	463
<i>С. Мазурик</i>	466
<i>В. Хілтунен</i>	468
РОЗДІЛ IX. ЛИСТИ ДО ЗАКОРДОННИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ	
<i>(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська)</i>	473
<i>Я. Т. Вілох</i>	473
<i>А. Петрікаш</i>	487
<i>А. Сугіяма</i>	489
<i>С. Тодоров</i>	492
<i>Із листування з німецькими колегами</i>	494
РОЗДІЛ X. ЛИСТИ ДО НЕЗНАЙОМИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ УЧИТЕЛІВ	
<i>(О. Вишняк)</i>	504
<i>А. Атрошкіна</i>	504
<i>Учителям м. Краматорська</i>	505
<i>Л. Маркова</i>	507
РОЗДІЛ XI. ЛИСТИ ДО ДРУЖИНИ Г. СУХОМЛИНСЬКОЇ	
<i>(О. Сухомлинська, Л. Сухомлинська)</i>	508
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	
<i>(Л. Сухомлинська, Н. Чала)</i>	527

ПЕРЕДМОВА

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ЖАНР У ПЕДАГОГІЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

Василь Сухомлинський – знайомий і близький педагогам декількох поколінь. Освітняни почули про нього ще на початку 1960-х років і донині він супроводжує їхнє професійне життя. Та все-таки нагадаємо коротко про нього.

Василь Олександрович Сухомлинський (28.09.1918–02.09.1970) – славетний український педагог, публіцист, дитячий письменник. Учителював і очолював Павлиську середню школу Онуфріївського району на Кіровоградщині. Як людина свого часу послуговувався комуністичною риторикою, але в педагогічному аспекті вийшов за межі радянської ідеології. Отож нині педагогічну концепцію В. Сухомлинського визнано загальнозначущим надбанням. Ця концепція сучасна, гуманістична, спрямована на розвиток кожної дитини, довіру і повагу до кожної особистості, її самоцінність і неповторність. Свої роздуми щодо освіти і виховання дітей оприлюднював у численних педагогічних і публіцистичних працях, що виходили масовими тиражами в багатьох країнах світу (65 назв творів, перекладених 59 мовами світу). Складав казки і оповідання для дітей і використовував їх у навчально-виховній роботі. Його критикувала і не сприймала офіційна педагогіка, але це компенсувала велика прихильність до його ідей не лише педагогів, а й суспільства. У 2018 р. з нагоди 100-річчя ЮНЕСКО записало його ім'я до Календаря пам'ятних дат і ювілей педагога широко відзначали в Україні та різних країнах світу.

Педагогічну і художню творчість учителя з Павлиша понад 50 років вивчають дослідники, науковці, що відображено у двох бібліографічних виданнях: «Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження. Біобібліографічний покажчик» (2018), який має 395 сторінок і 4095 позицій¹ та науково-допоміжному бібліографічному покажчику «Міжнародні та

¹ Василь Олександрович Сухомлинський : до 100-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд.: О. В. Сухомлинська, Л. Д. Березівська, Л. І. Страйгородська та ін. ; наук. консультант О. В. Сухомлинська ; наук. ред. Л. Д. Березівська ; бібліогр. ред. Є. Ф. Демида. Вінниця : Твори, 2018. 395 с. (Серія «Видатні педагоги

всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю (1993-2020)» (2022) (457 сторінок і 3130 позицій)², зміст яких не повторюється, а доповнює один одного.

Ця довідково-інформаційна література дає досить повне уявлення і про педагогічний та художній доробок В. Сухомлинського, і про ступінь та напрями вивчення його спадщини в Україні і за її межами. Водночас епістолярну спадщину педагога, яка становить значну частину його професійного життя, і досі досліджено вкрай мало. Саме цьому важливому складнику його творчості присвячено нашу книгу.

Коротко розкриємо термін *епістолярій* (від грецького *epistola* – лист, послання). В Енциклопедії сучасної України подано таке визначення: «Епістолярій – художні твори різних жанрів, написані у вигляді листування персонажів між собою або у яких форму листа чи послання використовують як творчий прийом, а також публіцистичні, політичні та приватні листи видатних історичних і громадських діячів»³.

Отже, маємо два визначення епістолярію: творчий прийом і писемна форма звертання до різних кореспондентів. У своїй праці використовуватимемо обидва, оскільки ними послуговувався і В. Сухомлинський.

Історичні аспекти епістолярію.

Історія виникнення епістолярію як жанру письменства сягає глибокої давнини. Давньогрецький історик Геродот описав листи скіфів до царя Дарія. Перші зразки епістол, що дійшли до нинішніх часів, датуються приблизно IV ст. до нашої ери. Їх авторами були Сократ, Платон, Арістотель та інші грецькі

світу» ; вип. 12). URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Sukhomlynskyy_pokazhchyk_2018.pdf.

² Міжнародні та всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю» (1993–2020): наук.-допом. бібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Сухомлинська О. В., Сухомлинська Л. В., Страйгородська Л. І. та ін. ; наук. консультант Сухомлинська О. В. ; наук. ред. Березівська Л. Д. ; бібліогр. ред. Демида Є. Ф.]. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 457 с. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/pedahohichni_chytannya_pokazhchyk-2022.pdf

³ Кузьменко В. І. Епістолярна література, Епістолярій. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-17943>

мислителі. З'явившись, цей жанр ніколи не зникав з писемної мови, найбільше розвинувся у XIX ст., повноцінно побутував у XX, збагатившись коментувальною та критичною літературою.

На початку XXI ст. класичне листування, а саме листування-спілкування, обмін інформацією між людьми мало-помалу зникає з гуманітарного простору, його заміщують інші різновиди комунікації, переважно електронні, форми публікації-висловлювання для широкої аудиторії у засобах масової інформації, соціальних мережах. І всі ми є свідками і учасниками цього процесу. Як зазначає Ольга Лучук, «під сучасну пору, коли домінує Інтернет, епістолярний жанр переживає глибоку кризу. Навіть невідомо, коли він цю кризу взагалі подолає. Та це знамення нашого часу»⁴.

Залишаючись у минулому, як певний раритет, епістолярій набуває історичного звучання, особливої ваги: листи оприлюднюють і коментують, листування сприймають як окремий феномен, виявляють його додаткові або ж приховані смисли. Цей процес якнайбільше поширився наприкінці XX ст., а з 1991 р. дослідження епістоляріїв в Україні справді відродилося: розкривали архіви, переглядали вже вивчене, знаходили нові матеріали, нову інформацію про особистостей досі замовчуваних або ж призабутих, по-новому вивчали знані персоналії. Найперше публікували епістолярії літераторів, письменників, поетів – як тих, хто вже давно пішов із життя (Панас Мирний, І. Огієнко, М. Лисенко, М. Коцюбинський, П. Куліш та ін.), так і тих, хто зовсім недавно ввійшов до науково-публіцистичного обігу (В. Стус, В. Марченко, І. Світличний та ін.).

До вивчення історій епістоляріїв цих та багатьох інших персоналій зверталися українські науковці А. Ільків, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Г. Мазоха, О. Лучук та ін.⁵

⁴ Лучук О. Постать Юрія Луцького крізь призму його епістолярію. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Вип. 44. 2009. С. 151–161.

⁵ Див: Ільків А. В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX століть : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2006. 372 с.; Коцюбинська М. Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 584 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018765>; Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст. : [монографія]. Київ : НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 1998. 305 с.; Кузьменко В. І. У всесвіті слова: літературно-критичні студії. Київ :

Історико-педагогічні витoki епістолярного жанру.

На противагу епістоляріям літераторів, немає достатньої історіографії про листування як окремий педагогічний прийом. Можливо, через те, що епістолярії як особливий літературний і історичний жанр, започаткований наприкінці ХІХ ст. оприлюдненням листів представників української культури і політики, далі доповнився публікаціями листів письменників, визнаних класиками. Однак нам відомі приклади, коли епістоли використовували як педагогічний прийом. Знаємо про «Листи громадянина Песталоцці до громадянина Н. Е. Ч. про виховання бідної сільської молоді» (1777), «Лист товаришу про перебування у Станці» (1799), що належать до педагогічних текстів Й. Г. Песталоцці, в яких він висловлює ідеї щодо організації навчально-виховної роботи у сирітських закладах для бідних у Швейцарії. Ми їх зазначаємо як одні з перших, наповнених педагогічним змістом.

Щодо вітчизняних педагогів, то листи як стилістичний прийом часто використовував Костянтин Ушинський у своїй творчості. Відомі сім його листів «Педагогічної подорожі по Швейцарії» (1863), в яких він всебічно оцінює організацію освіти у цій країні, а також «Недільні школи (лист у провінцію)» (1861), де наводить зведення відомостей про ці типи навчальних закладів. До епістолярного жанру належать і «Листи до спадкоємця російського престолу» (7 листів) (1859), в яких Ушинський розкриває своє бачення розбудови всієї системи освіти в Російській імперії.

Приватне листування виразників педагогічної думки, як окремий жанр педагогічної публіцистики, ще не зацікавило дослідників достатньо, хоча й не стверджуватимемо, що розвідок про це зовсім немає. Найбільше і найповніше представлено епістолярій П. Куліша, який складає декілька збірок і томів, але й

ЛА «Друге дихання», 2018. 684 с.; Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.01. К., 2007. 38 с.; *Colloquia Epistolaria*: Омелян Пріцак і Юрій Луцький: Листування (1968–2000 рр.) / Публікація, текстологічне опрацювання і коментарі Ольги Лучук. Харків : Акта, 2014. ХІІ, 148 с.; *Colloquia Epistolaria*: Юрій Луцький і Богдан Рубчак; Юрій Луцький і Юрій Тарнавський / Публікація, текстологічне опрацювання і коментарі Ольги Лучук. Харків : Акта, 2016. ХХ, 292 с. та ін.

донині не виокремлено листи, що мають педагогічний складник. Великий педагогічний інтерес викликає листування Б. Грінченка з Х. Алчевською та з дружиною М. Грінченковою, які нині починають привертати увагу дослідників⁶ Частково педагогічними можна вважати листи Олександра і Софії Русових до подружжя Коцюбинських – Михайла і Віри, які опублікував І. Зайченко (1999)⁷. Згадаємо і епістолярну спадщину педагога Спиридона Черкасенка, яка описана й відкоментована в декількох публікаціях, але здебільшого авторки знайомлять читача з його літературними й мистецькими вподобаннями (Т. Жицька /1988/, І. Котяш /2013/), а власне педагогічний бік його творчості, зокрема в епістоляріях, лише частково розкрила в дисертації Н. Антонець (2005)⁸.

Щодо педагогів довоєнного радянського періоду, то маємо інформацію про епістолярій А. Макаренка, який листувався з багатьма кореспондентами: з Максимом Горьким впродовж 10 років (загальна кількість листів – 28 і частина з них /1925–1928/ – педагогічного змісту)⁹. Особисте листування педагога, опубліковане в пострадянські часи, розкриває переважно події подружнього життя і стосунки в сім'ї: «Ти навчила мене плакати...». Листування А. Макаренка з дружиною (1927–1939) (1994); «Бережи себе!!!». Листування Г. С. і А. С. Макаренків з сином (1927–1939 рр.) (Марбур, 2001).

Й згадані, й не згадані тут діячі мали крім педагогічної професії (вчителя, керівника закладу) ще і літературний хист – писали книжки, вірші, художні твори для дорослих і дітей, свій дар вони реалізовували також і в епістолярному жанрі. Це передбачає вибірковість підходів до їхнього листування, виокремлення саме педагогічних елементів. Щодо В. Сухомлинського, то можемо говорити про цілісний педагогічний феномен. Листи педагога до його кореспондентів як офіційного, так і приватного характеру, відкривають його духовний світ. Їх

⁶ Цифрова бібліотека Бориса Грінченка. Епістолярій Бориса Грінченка. URL: <https://dl.kubg.edu.ua/collections/show/21>

⁷ Зайченко І. В., Рахно О. Я. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських. *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 70–81.

⁸ Антонець Н. Б. Педагогічна діяльність Спиридона Черкасенка в контексті руху за національну освіту (1906–1940) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 ; Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2005. 221 с.

⁹ Кривонос І. Ф. Листування А. С. Макаренка з О. М. Горьким. Витоки педагогічної майстерності. Зб. наук. пр. Полтавського держ. пед. ун-у ім. В. Г. Короленка, 2008, вип. 4. С. 275–281.

змістове наповнення педагогічною проблематикою, філософським осмисленням епохи, подіями повсякденного життя, вартує спеціального, окремого дослідження.

Історіографія дослідження епістолярію Василя Сухомлинського.

Вважаємо, що з-поміж педагогів повоєнних років саме В. Сухомлинський був одним з найактивніших листувальників. Не стверджуємо, що його епістолярій зовсім не вивчений, але він розкритий спорадично, листи інкорпоровані в інші тексти й контексти.

Передовсім зазначимо, що педагог у своїх працях неодноразово використовував листи як форму звертання до читача – вчителя, вихователя, батька, молодій людини, створюючи у такий спосіб атмосферу спілкування, довірливості та інтимності. Однак навіть ці листи не систематизовано й не виокремлено як педагогічний жанр. Є лише одна дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук В. Дьоміної «Виховний потенціал епістолярного жанру в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (Слов'янськ, 2012), де цей педагогічний прийом представлено й аналізовано лише на прикладі двох праць педагога: «Листи до сина» і «Лист до дочки», їх зараховано швидше до особистого листування, а не до різновиду педагогічного твору. До того ж, авторка в 2012 р. посилається на рукопис праці «Листи до сина», перелічує 28 справ з такою назвою (!!!) в архівному зберіганні (ЦДАВО, фонд 5097), тоді, коли твір уже опублікували, й не один раз: у 1977-му, 1979-му, 1985-му тощо. Особисте листування представлено у стислій, але насиченій фактажем статті науковця Є. Мірошніченка «З епістолярної спадщини В. О. Сухомлинського» (2004)¹⁰, де наведено короткі уривки з листів Василя Олександровича, які містяться у Педагогічно-меморіальному музеї В. О. Сухомлинського в Павлиші. Через малий обсяг статті автор не розкриває заявлену тему дуже широко. У книжці О. Сухомлинської «Етюди про

¹⁰ Мірошніченко Є. Г. З епістолярної спадщини В. О. Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки. Зб. наук. праць. Вип. 8. Миколаїв : МДУ, 2004. С. 81–85.

В. О. Сухомлинського Педагогічні апокрифи» (2009) наведено деякі листи педагога, але вони відображають лише два роки його життя (1967–1968) і стосуються так званої «педагогічної дискусії», тобто реакції педагога на критику його ідей. Листам В. Сухомлинського присвячено статті: В. Іваненко «Виховні можливості епістолярної творчості В. О. Сухомлинського» (2007)¹¹, яка є переказом дослідження В. Дьоміної; О. Петренко «“Листи до сина” та “Лист до дочки” В. Сухомлинського: спроба гендерного аналізу» (2002)¹² та три статті Л. Сухомлинської: «Листи В. Сухомлинського про ціннісне ставлення до світу живого як джерело біографістики» (2020), «Лист як форма звертання до читача в педагогічних працях В. Сухомлинського» (2023) та «Листи-відгуки читачів на статтю В. Сухомлинського “Джерело невмирущої криниці”» (2024)¹³.

Така доволі коротка історіографія досліджень епістолярної спадщини педагога. Як бачимо, її насправді вивчено недостатньо і не представлено в сучасному освітньому просторі як своєрідний різновид педагогічної літератури. На часі – заповнити цю прогалину.

Репрезентація епістолярної спадщини Василя Сухомлинського в довіднику.

Перш ніж висвітлювати епістолярну спадщину педагога, ми уважно вивчили, а затим і побудували текст відповідно до порад і рекомендацій, що їх запропонували І. Гирич і В. Ляхоцький у книжці «Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: методичні рекомендації» (2000), виданій під орудою Українського державного науково-дослідного

¹¹ Іваненко В. В. Виховні можливості епістолярної творчості В. О. Сухомлинського. Гуманізація навчально-виховного процесу : наук.-метод. зб. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2007. Вип. 37, [ч. 3] : «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховання громадянина». С. 16–19.

¹² Петренко О. «Листи до сина» та «Лист до дочки» В. Сухомлинського: спроба гендерного аналізу. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка. 2002. № 5. Спецвипуск : Василь Сухомлинський і сучасність: Батьківська педагогіка. С. 286–291.

¹³ Див.: Сухомлинська Л. Листи В. Сухомлинського про ціннісне ставлення до світу живого як джерело біографістики. *Науково-педагогічні студії*. 2020. Вип. 4. С. 54–63. URL: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2020-4-54-63>; Сухомлинська Л. Лист як форма звертання до читача в педагогічних працях В. Сухомлинського. *Інноватика у вихованні*. 2023. № 17. С. 297–304. URL: <https://doi.org/10.35619/iiv.v1i17.534>; Сухомлинська Л. Листи-відгуки читачів на статтю В. Сухомлинського «Джерело невмирущої криниці». *Науково-педагогічні студії*. 2024. Вип. 8. С. 161–182. URL: <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2028-8-161-182>

інституту архівної справи та документознавства та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Спираючись на ці рекомендації та зважаючи на мету діяльності і завдання ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського, кваліфікуємо наше видання як науково-популярне, яке, за визначенням вищезгаданих фахівців, виконує «подвійну функцію. Ними (*цими виданнями* – **упоряд.**) користуються для наукових досліджень і водночас вони розраховані на широкий загал, популяризують знання про минуле. Від наукового типу видань науково-популярні публікації відрізняються: 1) передаванням текстів наближеним до сучасного правописом; 2) вибірковою подачею текстів листів; 3) відсутністю окремих структурних частин науково-довідкового апарату»¹⁴ (с. 9).

Ми застосували персоналістичний підхід, за якого представлено листи В. Сухомлинського і, за наявності, відповіді адресантів на них. Ми відібрали кореспондентів, найцікавіші й найдоступніші листи, які вже оприлюднювали в журнальних та газетних публікаціях, або ті, які ми віднайшли в різних архівах.

Розпочнемо з того, що Василь Сухомлинський широко використовував листи як педагогічно-публіцистичний прийом, практикував листи-звертання до своїх читачів. У вже згаданому біобібліографічному покажчику «Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження»¹⁵ перелічено близько 10 статей і одна книга – «Листи до сина», які містять пряме звернення до читача. Вказуємо неточну кількість, бо ці праці передруковували багато разів. Їх до сьогодні не виокремлено і не аналізовано як жанр педагогічної спадщини В. Сухомлинського. Для нашого видання відібрано й систематизовано в окремий розділ педагогічно-публіцистичні листи педагога. Їх сім, серед них є одиничні, наприклад, «Лист про педагогічну етику» (1970), а є й цикли листів (наприклад, десять з 22 коротких листів з книжки «Листи до сина», 1979). Ми їх класифікуємо як «Листи-звертання до читача як форма педагогічного тексту». Нині вони

¹⁴ Гирич І. Б., Ляхощкий В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця ХІХ – середини ХХ ст. : метод. рекомендації ; Держ. ком. архівів України, Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2000. С. 9.

¹⁵ Див. виноску 1.

розкидані по багатьох виданнях, найбільше представлені у 5-ому томі вибраних творів педагога¹⁶, але є й такі, що публікуємо вперше – це «Листи до болгарського вчителя» (1967–1968), оприлюднені лише в Болгарії, а також листи до школярів («Як у світі жити»), вперше републіковані після 1970 р.

Упорядковуючи цей довідник, ми послуговувалися різними джерелами – книжками, журналами і газетами, де друкували епістоли: і як педагогічно-публіцистичні тексти, і як міжособистісне листування. Вказуємо джерело публікації після кожного поданого листа.

Крім листів як окремого і виразного педагогічного прийому, Василь Олександрович вів без перебільшення величезне листування з різними кореспондентами. У біобібліографічному покажчику «Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження» поміщено інформацію про 50 уривків з листів педагога деяким особам (с. 146–149). Адресати або їхні спадкоємці ці листи частково оприлюднили в різні роки і в різних засобах інформації – газетах та журналах, починаючи з 1971 р., і вони увійшли до цього видання.

Завважимо, що переважну більшість листів В. Сухомлинського і до нього ще не оприлюднено. Його дружина Ганна Іванівна ретельно зібрала і описала всі листи, що їх отримав педагог, із зазначенням дати написання, автора листа, кількості сторінок, адреси надсилання. За цими даними за життя він отримав близько семи тисяч листів від різних вітчизняних і закордонних кореспондентів. Йому писали вчителі, батьки, вихователі і студенти, священнослужителі, не беручи вже до уваги листування з редакціями видавництв, офіційними особами. Лавину листів викликала та чи інша публікація педагога, що з'являлася на сторінках різних видань. Наприклад, у відповідь на статті-листи під загальною назвою «Як у світі жити», адресовані школярам, надійшло 86 листів від дітей, а на статтю «Джерело невмирущої криниці» – 23 листи. Переважну більшість з цих семи тисяч листів можна побачити і прочитати, вони зберігаються у

¹⁶ Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т.; голова ред. кол. О. Г. Дзеверін. Київ : Рад. шк., 1976–1977. Т. 5 : Статті. 1977. 639 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000012788>

Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Фонд 5097). Зазвичай, В. Сухомлинський відповідав на кожен лист, розлого чи лаконічно, його відповіді розійшлися по адресатах, котрі дехто з них, або їхні нащадки повністю або частково опублікували. Доля інших листів невідома, напевно, загубилися в часі.

Подане тут особисте листування зберігається у таких архівах:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Фонд 5097. Опис 1. Справи 1012, 1014, 1016, 1019, 1020, 1021, 1033 тощо.

Державний Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського в с. Павлиш Кіровоградської області. Листи до цієї збірки надходили в різні роки, в установі працювали різні фахівці, тому одиниці зберігання зареєстровано під різними символами (одиниці зберігання: 1040, 1041, 1362, 1364 тощо; РУ1147, РУ1149 тощо; ЛВ1043/1043, ЛВ1045/1045 і т. ін.).

У науково-популярному довіднику досить широко представлено листи з особистого архіву Г. Сухомлинської. Їх атрибутовано на основі фактичної наявності епістол з особового архіву самого В. Сухомлинського, а також (головним чином) тих, що зібрала Ганна Іванівна. Вона довгі роки вишукувала листи Василя Олександровича, зверталась до його постійних кореспондентів. Ось що вона писала на початку 1970-х років білоруському письменникові Янці Брилю: «Шановний Іване Антоновичу! Сердечно дякую за надіслані копії листів Василя Олександровича. Помалу збираю листи чоловіка з надією на їх публікацію в майбутньому. Але в цьому плані робота ще дуже і дуже велика. А нині добиваюся видання ще не опублікованих його робіт. Бажаю нових творчих успіхів, усього доброго і світлого». На подібний запит дружини В. Сухомлинського так відповів його багаторічний кореспондент П. Каліка: «Глибокоповажна Ганно Іванівно! Нічого в мене з ідеєю зняття фотокопій поки не вийшло. Все ж зроблю це обов'язково. А поки вирішив вислати переписані копії. Ви самі відберете ті, які можуть знадобитися. Я відібрав з 25 – вісім, а Ви, мабуть, зменшите цю кількість. Копії хотів завірити у нотаріуса, але нотаріуси не

завіряють копії листів. Довелося завірити печаткою школи. Тепер буду чекати Ваш лист і вже після цього поїду в місто (*Баку – упоряд.*) шукати хорошого фотографа – у нас тут, у селищі ніхто якісно зробити не зуміє»¹⁷. У такий спосіб Ганні Іванівні вдалося зібрати чимало листів, і їх автографи (скопійовані або скановані) збереглися в особистому архіві сім'ї або ж у Педагогічно-меморіальному музеї В. О. Сухомлинського в Павлиші. Їх ми і використали у цій публікації. Тексти подано в автентичному відтворенні (факсимільному або фотокопічному) відповідно до вимог, чинних в архівній галузі, та практики наукового оприлюднення джерел.

У довіднику ми також подаємо уривки зі спогадів про В. Сухомлинського тих людей, які зустрічалися і листувалися з ним, мали творчі й особисті зв'язки, а пізніше, після його відходу з життя, написали про нього. На прохання Ганни Іванівни ті адресати листів В. Сухомлинського, які підтримували тривалі стосунки з ним, надіслали їй, крім оригіналів або копій листів, і спогади про педагога, в яких зазвичай відображено і листування. Ці матеріали після 1970 р. накопичувалися неквапно; були також проблеми з публікацією їх в одному збірнику. У 1990 р., майже через 30 років після написання текстів, коли декотрі автори вже відійшли у вічність, «Спогади про Сухомлинського» видали у видавництві «Радянська школа»¹⁸. Вони з'явилися великою мірою завдяки Сергієві Заволоці, колишньому редактору газети «Радянська освіта», який за життя В. Сухомлинського публікував статті у цій газеті, бував у Павлиській школі, спілкувався з учителями і директором. У нашому виданні ми помістили невеличкі мемуари деяких листувальників, як певний підсумок, осмислення, узагальнення цього, найчастіше епістолярного спілкування. Ми уникали подвійного цитування епістол Василя Олександровича, тому уривки із спогадів, якщо вони є, подаємо після листів відібраного нами кореспондента.

Готуючи епістолярій до видання, ми згрупували і систематизували його за ілюстративно-репрезентативним підходом: адресним (кому або від кого) і

¹⁷ Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. РУ1153.

¹⁸ Спогади про Сухомлинського / упоряд. С. П. Заволока. Київ : Рад. шк., 1990. 224 с.

тематичним (якій темі присвячено). Ми відібрали найхарактерніші і найяскравіші листи. Широке коло дописувачів, з якими листувався В. Сухомлинський, класифікували відповідно до професійної належності того чи іншого адресанта: вчитель, науковець, редактор тощо. Виняток зроблено щодо листів до закордонних кореспондентів. Також в окрему групу виділено листування з морально-етичної проблематики та епістоли, присвячені рідномовній освіті, оскільки у своїй творчості саме цим питанням педагог приділяв значну увагу, багато писав про це різним людям.

Таким структуруванням довідника упорядники намагалися представити широке коло інтересів Василя Олександровича, різнобічність його занять, обсяг щоденної роботи, розповісти про його духовний світ і про ознаки часу, в якому він жив і працював. Відбір листів відбувався також «відповідно від величини присутності в них образу адресата», за висловом Юрія Шевельова¹⁹.

Відтак у запропонованому довіднику матеріал розміщено за такими тематичними розділами:

РОЗДІЛ I. *Листи-звертання до читача як форма педагогічного тексту*. Тут, опубліковані в різних друкованих виданнях, педагогічні твори Сухомлинського, які починаються зі слів: «Лист / Слово до...», як форма педагогічного звернення до конкретного читача: батька, вчителя, школяра, до молоді.

Вказано дату та джерело, за яким публікуємо текст. Зауважуємо, що у цьому розділі є цикли листів, які В. Сухомлинський об'єднав під однією назвою. Ми відібрали декілька листів з циклів: «Як у світі жити» (листи до школярки)» (7 листів); «Листи до сина» (10 листів); «Листи до болгарського вчителя» (4 листи) та ін. Листи-звертання до читача різні за обсягом, з огляду на джерела публікації (газета чи журнал), і мають мінімальну кількість скорочень.

РОЗДІЛ II. *Листи до офіційних осіб*. Це – офіційні листи, які писав і надсилав Сухомлинський до посадовців різних рангів: від організаторів освітнього процесу в державі (лист М. Хрущову), до місцевих партійних

¹⁹ Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш в листах. *Сучасність*. 1983, ч. 12 (272). С. 17.

керівників, представників місцевої влади, очільників профспілок тощо. Мета публікації цих листів – показати позицію педагога щодо негараздів, вад і недоліків, з якими він стикався у професійному і повсякденному житті.

РОЗДІЛ III. *Листи до редакторів і редакцій.* Це – сторінка життя В. Сухомлинського не лише як автора, а й як редактора, активного учасника публікаційного процесу. Матеріали з цього розділу свідчать про обсяг роботи педагога під час підготовки передовсім власних текстів до видання (О. Бойм), а також колег, коли Василь Олександрович редагував і рецензував надіслані до редакції матеріали з педагогічної тематики (листи до О. Куріна, Д. Маргуліса).

РОЗДІЛ IV. *Листи до письменників* – знаних, славетних – виокремлено, щоб підкреслити вагомість і значущість цих епістол, порушених в них тем і проблем. У цьому розділі – листування з О. Гончаром, а також листи В. Сухомлинського до І. Єфремова та О. Шарова. Найчастіше педагог листувався з дитячим письменником В. Віткою, що й відображено у цьому розділі, доповненому спогадами.

РОЗДІЛ V. *Листи про виховання духовності.* Цей розділ найповніше представлено листами до письменника і публіциста Г. Мединського, листуванням з психологиною О. Андреевою та почасти з письменником та екологом Б. Рябініним. Об'єднання їхнього листування в один розділ зумовлене зацікавленістю проблемами, які хвилювали їх усіх. Узагальнено це морально-етичні проблеми, а докладніше: питання дорослішання підлітків (виховання добром), «важкі діти» (Г. Мединський), питання екології людини (О. Андреева) і дбайливого ставлення до всього живого (Б. Рябінін). Це письмове спілкування відбувалося в другій половині 1960-х років, коли увиразнився дисонанс між офіційною риторикою і реальним станом речей, у ньому критично оцінено стан суспільної і педагогічної свідомості, насамперед «титульної» моралі. Листування з Б. Рябініним опубліковано в різних джерелах – переважно в книжках, і подано для чіткішого розуміння подій і ситуацій в авторському викладі самого Б. Рябініна.

РОЗДІЛ VI. *Листи про значення рідномовної освіти.* У цьому розділі – стаття В. Сухомлинського «Джерело невмирущої криниці (з листів до словесника)», в якій він, звертаючись до вчителів, щонайповніше розкрив необхідність навчання дітей рідної/української мови і літератури. Є чимало листів – відгуків читачів на цю статтю. У розділ увійшли найпромовистіші і найпроникливіші.

РОЗДІЛ VII. *Листи до колег-науковців.* У довіднику листування з колегами-науковцями зібрано в окремий розділ, щоб показати ставлення представників наукової спільноти до тем і проблем, які порушував В. Сухомлинський – як Української РСР, зокрема О. Дзевєріна, О. Мазуркевича, М. Ніжинського, Є. Березняка, О. Губка та ін., так і науковців з інших республік колишнього СРСР – Г. Волкова, І. Ноя, Е. Костяшкіна.

РОЗДІЛ VIII. *Листи до колег-учителів.* Цей розділ відображає спілкування Василя Олександровича з учителями, а також колегами, з якими його пов’язували не лише професійні, а й дружні стосунки. Вони охоплюють найбільший проміжок часу – від 1944 р. (К. Хлебнікова) і до 1970 р. (К. Ходосов, Д. Фартушняк та ін.). Надзвичайно цінні, на наш погляд, листи до К. Ходосова і Г. Михайленка – однокурсників В. Сухомлинського з Полтавського педагогічного інституту, з якими він неодноразово зустрічався, зокрема і в Павлиші. Прикметно, що деяких листувальників-учителів Василь Олександрович надихнув захистити кандидатську дисертацію (І. Ткаченка, М. Дмитрієва, К. Ходосова), і навіть був науковим керівником (І. Ткаченко). У цьому листуванні спостерігаємо поєднання професійного і приватного життя.

РОЗДІЛ IX. *Листи до закордонних кореспондентів.* У цьому розділі найрозлогіше листування з польським науковцем професором Я. Т. Вілохом, який неодноразово бував у Павлиші, товаришував з В. Сухомлинським. Листування з іншими іноземними адресатами, що зберігається в ЦДАВО України, мало епізодичний характер, проте представлене тут, розширює наше розуміння зв’язків педагога із закордонними кореспондентами (А. Петрікаш, А. Сугіяма та ін.).

В окремому підрозділі поміщено *Листування з німецькими колегами*, яке здебільшого присвячене першій публікації в НДР книги В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям». Це листування з науковцями Німецького педагогічного інституту (Г. Нойнер), представниками видавництва «Volk und Wissen» (В. Прус, Р. Каліновські та ін.) та колегами, з якими педагог приятелював (Ю. Польцин та ін.). Історію видання «Серця» в Німеччині докладно описала О. Сухомлинська у перевиданні 2012 року книжки «Серце віддаю дітям. Нове прочитання»²⁰. Деякі листи передруковано з цього джерела, але ми віднайшли в ЦДАВО України та особистому архіві Г. Сухомлинської іще декілька, які оприлюднюємо вперше.

РОЗДІЛ Х. *Листи до незнайомих кореспондентів-учителів*. Цей розділ міг би бути дуже об'ємистим, якщо публікувати також і листи до В. Сухомлинського. Більшість листів від нього незнайомим або малознайомим дописувачам не потрапили до архівів, оскільки, вони, маємо надію, зберігаються у адресатів, або ж вони перейшли з категорії незнайомих, маловідомих кореспондентів до інших розділів.

РОЗДІЛ ХІ. *Листи до дружини Г. Сухомлинської* завершує наш підбір адресатів епістол. Подружжя не розлучалося надовго, і листування між ними було коротке, але під час відряджень педагог писав дружині постійно, особливо в період знайомства та перших років спільного життя. Для цього видання відібрано листи Василя Олександровича з Києва, де він завершував роботу над своєю дисертацією. Розділ доповнено спогадами Ганни Іванівни про повернення подружжя з Удмуртії додому в Україну в 1944 р., про спільну роботу тощо.

Після кожного документа вказано місце його перебування/зберігання, а також поміщено примітки з окремою нумерацією, в яких є дані про адресанта та згадані в листі події, факти, особистості тощо. Якщо дані повторюються, у виносках вказано лише сторінку першого посилання. Ми намагалися надати якомога більше корисної інформації, але з плином часу не все можна встановити.

²⁰ Сухомлинська О. У пошуках справжнього : [передмова до кн.] Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Харків : Акта, 2012. С. 5–22. URL: http://www.acta.com.ua/download/SerdceUkr_vstup_zmist.pdf

Листи В. Сухомлинського не пропорційні. Одні короткі, інші – розлогіші, охоплюють багато питань – вони відображають не лише професійні, а й дружні контакти. Періодичність листування також не рівномірна. Найактивніше воно між 1967–1970 рр.

Автографи листів В. Сухомлинського написано на аркуші А4. Почерк дрібний, середньої складності, до якого треба призвичаїтися. Ми максимально зберегли всі авторські особливості написання. У деяких випадках В. Сухомлинський не проставляв дату, вона атрибутується з дати на конверті або ж з подій, описаних у листі. Підкреслення та інші виділення (курсив), які зробив сам Василь Олександрович, залишено без змін.

Окремо треба сказати про мову листування. Половину, якщо не більшу частину і листів В. Сухомлинського, і листів до нього написано російською. На те є чимало причин, головна з яких – мовна політика СРСР 1960-х років, спрямована на уніфікацію мовного простору через нав'язування російської мови як основного засобу офіційного і навіть повсякденного побутового спілкування. Цей процес мав виразне ідеологічне підґрунтя і був інструментом асиміляції/русифікації, що відчутно позначилося на мовній практиці навіть на найнижчому адміністративному рівні (як-от у листуванні В. Сухомлинського із завідувачем Онуфріївського райвно). Поглиблений аналіз причин цієї політики виходить за межі нашого дослідження, але її наслідки – важливий контекст для розуміння епістолярної спадщини В. Сухомлинського. Крім того, деякі листувальники мешкали в інших республіках СРСР, зокрема, в Азербайджані, Вірменії, а також за кордоном, що також впливало на вибір мови спілкування/листування. Листи до своїх українських кореспондентів і навіть білоруським адресатам він писав, переважно, українською мовою. У цьому виданні листи, написані російською, перекладено українською. В українськомовних листах лексику та стилістику і адресатів, і адресантів практично не змінено.

У цій публікації упорядники намагалися узгодити джерела з сучасною орфографією, пунктуацією та почасти лексикою, максимально зберігаючи

оригінальні тексти. Декотрі з них були піддані літературному редагуванню, зокрема тексти і листи, перекладені українською за радянських часів. У назвах джерел – газет, журналів, книг, видавництв – збережено мову оригіналу, аби уникнути плутанини і полегшити читачеві користування довідником.

До видання додано іменний покажчик та фотографії, які посилюють персоніфікацію матеріалу. Іменний покажчик охоплює всі прізвища, згадані в тексті – у вступній статті, листуванні, спогадах, примітках. Імена подано відповідно до оригінального вживання в текстах – із ініціалами або без них. У списку імен немає прізвища Василя Сухомлинського, а також редакторів та перекладачів, які згадуються надзвичайно часто. У довіднику також розміщено фотографії Василя Сухомлинського та його кореспондентів: частина з них походить із особистого архіву Г. Сухомлинської, інші – з інтернет-джерел. Додано також факсиміле деяких листів, написаних педагогом або адресованих йому.

Листування В. Сухомлинського, представлене в цій роботі, – лише частка розлогого епістолярію. Ця книжка – наша спроба показати багатогранність педагога, ту його діяльність, яка не на поверхні, про яку мало знають, але вона належить до «історії знизу», коли лунають голоси самих учителів, учених, які говорять про те, що їх хвилює, чим вони живуть, про що думають. Це документ недавньої історії, характеристика доби, віддзеркалення педагогічного процесу і контексту. Документ цей, хоч і частина особистої спадщини, водночас є культурологічним і педагогічним історичним надбанням. Ми представили цей епістолярій з повагою до людей, які жили і працювали в непрості часи, розуміючи їхні мотиви і дії та пошановуючи їхню працю. Дякуємо їм, пам'ятаймо їх, бо ми – їхні нащадки і спадкоємці!

*Ольга Сухомлинська
Леся Сухомлинська*

РОЗДІЛ І. ЛИСТИ-ЗВЕРТАННЯ ДО ЧИТАЧА ЯК ФОРМА ПЕДАГОГІЧНОГО ТЕКСТУ

ЛИСТ МОЛОДОМУ БАТЬКОВІ

У черговій моїй пошті лист від молодого батька.

«Прошу відповісти на питання, яке не дає мені спокою, – пише радгоспник, що назвався Андрієм Олександровичем. – У мене двоє дітей, сини шести і п'яти років. Ми з дружиною працюємо на тваринницькій фермі. Працюємо, як прокляті, щоб діти були щасливими. Але чи щасливі вони? Щоранку відводжу дітей в садок... Хоча вони і самі могли б туди дійти. Дитячий садок у нас прекрасний. Одного разу старший, Олег, закапризував: не подобається йому курточка, яку пошила мати. Ідемо вулицею, він її непомітно зняв і викинув у кущі. Увечері принесли люди. А другого разу менший, Володимир, не схотів чомусь роззутися в коридорі, пішов у брудних черевиках в кімнату. Там йому тьотя Віра зробила зауваження, а він їй у відповідь: «Поприбираєте...» Вражає мене якась безсердечність, нечутливість, байдужість моїх дітей».

Так, шановний батьку, Ви порушуєте дуже складну і болючу тему і – про виховання, про майбутнє молоді.

У Павлиші вчителі організували батьківську школу. Відвідують її батьки і матері, гуртом ми глибоко вивчаємо дитинство – так я це називаю. Справді, діти, як новий цвіт на старому дереві життя. Батько-мати повсякчас думають, які плоди зав'яжуться від тих квітів? На кожному з 20 занять у батьківській школі ми найперше говоримо про щастя.

Очевидно, що у багатьох сім'ях діями батьків керують бажання дітей. Від бур і знегод, сильних почуттів і переживань батьки прикривають дітей власними серцями – так не має бути. Мене вражає, що чимало дітей не знають, що в житті людини буває і горе.

Одна шестилітня дівчинка дружила з бабусею, матір'ю мого сусіда-колгоспника. Часто навідувала її, носила яблука і горіхи, а бабуся розповідала їй казки (на жаль, у багатьох сім'ях зникає ця традиція, цей чар дитинства – бабусині казки). Та ось бабуся відчула, що наближається її година. Мати відвезла

дівчинку на місяць у сусіднє село до родичів. Для чого? Щоб дитячу душу не розтривожила смерть дорогої людини. Повернулася дівчинка, відразу:

– Де бабуса? Мамо, та скажіть же, де бабуса Одарка?

– Немає бабусі... Підростеш – узнаєш...

Ось таке воно – прагнення деяких батьків уберегти дітей від потрясінь.

Водночас, скажу прямо: у тих сім'ях, де залежать від дитячих забаганок, які поступово стають капризами, діти насправді нещасливі. Нещасні вони тому, що пересичені споживацькими задоволеннями. Щастя успадкувати, отримати як подарунок не можна. Там, де дітей, хай там що, прагнуть ошчасливити, виростають підлотники, негідники, ледарі, що, як п'явки, ссуть кров і працю батьків. Запевняю, навіть стверджую, що з маленьких, здавалося б, невинних корінців неробства починаються такі суспільні біди, як пияцтво, хуліганство, злочинність.

Справжня мудрість вихователя – батька, матері, педагога – навчити дитину мати щастя від звичних речей, як-от затишна оселя, де є тепло і їжа. Уміння бути вправним кочегаром біля домашнього вогнища – в цьому мудрість виховання.

Дитина відкриває світ, усвідомлює себе і вже з'являються потреби. Потреби – рушій людського життя. З потреб випливають бажання. Але людське буття таке, що інтереси індивіда мають узгоджуватись з інтересами інших людей, всього суспільства, Вітчизни. Із перших днів життя бажання дитини потрібно окультурювати. Культура людських бажань – це стовповий шлях сімейно-шкільного виховання. На заняттях батьківської школи ми переконуємо матерів і батьків, що дати дітям щастя – це насамперед дати їхнім бажанням моральне опертя, пояснити, що бажання мають бути скромними, доступними, здійсненими.

Як виплекати цю культуру бажань? Як не допустити, щоб дитина жила за принципом: що хочу, те й роблю?

Цією могутньою виховною силою є праця. На жаль, байдикування і лінощі проникають навіть у сільське буття, де, здавалося б, через життєвий устрій ледарство неможливе. У матері і батька – прекрасних трудівників радгоспу –

двоє дітей. Хлопець у п'ятому класі і дівчинка в шостому. «Ви коли-небудь з братом мили вдома підлогу?» – запитує вчитель у дівчинки. «Ні... адже у нас підлоги не миють. Вона у нас устелена килимками...» Діти не знали, що коли вони сплять, або йдуть до школи, мати знімає килимки, витрушує їх і миє підлогу.

Подумайте, шановний Андрію Олександровичу, чи припустимо це. У суспільстві кожна людина, і дитина також, повинна працювати, мати обов'язки, дотримуватися усталених правил. Це запорука розвитку і особистості, і народу. Той, хто ще сидючи на шкільній лаві, не виховав культури своїх бажань, образно кажучи, чий дикий кущ забаганок не обстригли вправні ножиці садівника-праці, того в зрілому віці – ой, як важко окультурити. Людина, яка змалечку не навчилася керувати своїми бажаннями, не усвідомила, що вони мають бути вмотивованими і обґрунтованими, стає соціально ненадійною, вона конфліктує з суспільством. Не бажають вчитися ті, чії споживацькі вимоги в дитинстві бездумно задовольняли. Потому буває ще страшніша біда – небажання працювати. Це ланки одного й того самого ланцюга.

Щастя – це не чарівна жар-птиця, яку можна спіймати. Це – реальна споруда, яку, щоб звести, треба потрудитися. На мій погляд, на цьому варто наголосити, праця – це напруження фізичних, духовних сил, напруження волі, коли людина розкривається і утверджується, визначає свою позицію в боротьбі добра проти зла.

Дуже важливо, щоб з дитинства працю, по-перше, надихало прагнення творити добро людині, суспільству, народові, Вітчизні; по-друге, щоб труд став природньою потребою, звичкою.

Життя тисячу разів переконувало мене, що насправді щасливий той, хто починає трудове життя одночасно з початком навчання в школі. Не гра у працю, а справжня робота – з потом, втомою, мозолями, відпочинком і з радістю досягнутої мети.

Ось чому вже багато років наш педагогічний колектив вболіває про те, як гармонізувати працю і пізнання. Я бачив, як складалися долі тисяч людей, і

найщасливішими з них, не тільки на думку суспільства, але й на їхню власну, вважали себе ті, хто почав трудове життя в дитинстві.

Живе в нашому селі одна хороша, по-справжньому щаслива сім'я. Батько, Петро Григорович – вівчар, а мати, Ганна Петрівна – агроном. Трос їхніх дітей – чотирнадцятирічна Ганна закінчила сьомий клас, дванадцятирічний Павло, – п'ятикласник, дев'ятирічна Ольга, другокласниця – прекрасно вчаться і працюють. Трапився такий випадок: учителька поставила Ганні в журнал четвірку. На перерві дівчина звернулася до вчительки: «Прошу вас, не ставте мені четвірку в щоденник. Я вивчу краще й зароблю п'ятірку. У нас горе велике. Буряки в колгоспі вкрило мулом – що тепер мамі робити? Хіба можна тепер їй приносити четвірки?»

Якось на занятті батьківської школи матері і батьки попросили: «Розкажіть, Петре Григоровичу, як ви виховуєте своїх дітей. Як ви досягли, що вони дбають, аби на вас з матір'ю порошок не сіла...» Зніяковів Петро Григорович і відповів: «Працюємо ми разом із ними, з дітьми – ось, мабуть, і все виховання. Самі вони виховуються, тому що працюють. Ми з дружиною так думаємо: праця – найдбайливіша і найвправніша нянька. Вона ж найсуворіша і найвимогливіша».

У цих словах – вся мудрість народної педагогіки. Не бійтеся дитячої праці, дорогі батьки! Не оберігайте від неї своїх малюків! Нехай не тривожить вас те, що дитина віднесла для поливання квітів і винограду одне маленьке відерце води, друге, третє, четверте, що вона втопилася і спітніла, – ця праця для неї справжня радість, незрівнянна ні з якими іншими радощами світу. У цій праці дитина пізнає не тільки світ. Вона пізнає саму себе. А самовиховання і починається з осягнення власних можливостей. Процес цей має бути радісним. П'ятирічний хлопчик, що виростив кущ троянд, з подивом дивиться не тільки на творіння своїх рук – чудову квітку, – але й на самого себе: «Невже це зробив я?» Дитина, відчувши задоволення від зробленого, стає другом, однодумцем, помічником матері і батька. Ось так треба розуміти слова Петра Григоровича: самі діти виховуються, тому що працюють. Ось у чому полягає зміст виховання працею.

Шести-восьмирічних дітей мати літом бере із собою в поле. У них виникає бажання робити те, що й мама. А скільки нового ці діти тоді бачать! Ранішню зорю і вкритий туманом луг, пробудження пташок у лісі, сірого зайчика і хитру лисицю, на яких натрапили в лісі, далекі поля у сяйві літнього сонця, холодне джерельце в балці, чують пісню жайворонка – це на все життя залишається як найдорожче і незабутнє. Засмагли, втомлені, сповнені вражень вертаються діти ввечері додому, обережно переносять з воза в хату кошики і папки з колосками і стеблинами рослин, із зразками ґрунтів, з квітками, покладеними між сторінками книжки. Все це не гра, а справжній труд. А водночас і радощі дитинства.

З восьми до десяти, а іноді й до одинадцяти років під час літніх канікул діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни весь день з батьками на роботі. Їхні діти господарі саду і виноградника. Батьки допомагають лише тоді, коли дітям щось не вдається. У саду є ділянка, де вони вирощують саджанці винограду і роздають їх товаришам у школі. Сад цей так і називається «Сад для людей». Увесь урожай яблук, груш, винограду належить двом десяткам дітей – друзям і однокласникам. У вільні години і свята тут діти читають книжки, інсценують казки і, звісно, ласують плодами.

Кілька літніх тижнів діти Петра Григоровича і Ганни Петрівни вигодовують шовкопрядів. Так вони заробляють собі трохи грошей на одяг, взуття, на підручники і навчальні посібники. А тепер, коли вони стали старшими, їх заробітку вистачає і на екскурсійні поїздки у великі міста.

Бували діти Петра Григоровича і в Москві, і в Ленінграді, і в Києві, але далекі й захопливі подорожі не затьмарили їхньої бурхливої радості і активності від праці-свята в полі. Праця збагачує духовне життя дитини так само, як пізнання світу. Дорогі батьки, вчителі, розвивайте дитячу душу працею в ті неповторні роки, коли дитина вперше бачить поле, вперше зустрічає ранішню зорю, вперше вслухається в дзвінку пісню жайворонка.

У багатьох листах, які я отримую від батьків – тривога: чому дитина не поважає батька-матір?

Повага народжується з гармонії духовного життя всієї родини. Повага – це не лише усвідомлення того, що роблять батьки. Нерідко буває, що син дуже добре розуміє, скільки здоров'я, енергії вкладає в нього мати, але безсердечно, байдуже ставиться до неї. Поважати – це означає реалізуватися в чомусь, створеному власноруч, створеному для людей, для їхнього щастя. Любов дітей до матерів і батьків – це насолода докластися духовно і фізично, щоб дорога людина була щасливою.

Передбачаю, що отримаю не одного листа приблизно ось такого змісту: «Живу у великому місті, працюю в лабораторії (або в конструкторському бюро), то що – треба брати з собою дітей, нехай вони працюють разом зі мною?» Та ні, це не обов'язково робити, але важливо, щоб дитина ваша мала чуйне серце.

Для праці не обов'язково потрібне поле і пасовисько. Одного разу в обласному місті я дізнався про таке: мати шестикласника Олекси ніяк не могла придумати, чим би завантажити хлопця. Знічев'я нудьгували ще кілька його товаришів. Хоча у тому самому будинку на їхніх очах жив напівсліпий інвалід, нікому було йому книжку почитати. Якщо дитина не відчуває серцем, що поруч з нею живе людина, яка потребує іншої людини, де вже там говорити про повагу до батька-матері.

Праця – передумова щастя, його насущне джерело. Небайдужість до людей, виражена через працю в дитинстві, у зрілі роки, стає основою громадянського обов'язку.

Тільки завдяки праці з дитинства пізнається дуже важлива життєва істина: труд – це важка справа, а не забавка. Наше найважливіше спільне завдання – і школи, і сім'ї, і суспільства, – щоб діти, подорослішавши, і в подальшому житті мали високі ідеали, палкі почуття, ясний розум, щоб вони уміли жити суспільними інтересами.

Ось ми й закінчуємо нашу розмову, Андрію Олександровичу. Запитання було про щастя, а йшлося, по суті, про працю. Інакшою логіка виховання й бути не може, як і логіка наступності поколінь. Якщо й ви, Андрію Олександровичу,

навчите своїх дітей працювати, вони будуть щасливими, будуть справжніми людьми.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 5. 1977. С. 440–446.

Літ. редагування О. Бойко.

СЛОВО ДО БАТЬКІВ

Зимовими вечорами до нас у школу часто приходять батьки. І ми, педагоги, провадимо з ними особливу розмову – про високу місію чоловіка в сім'ї. Це дуже важлива розмова, адже й роль батька у вихованні дітей особлива.

Справді, як хочеться дитині, щоб її батько був людиною сильною, яскравою, показною, відповідальною. Якби кожний батько знав і розумів, наскільки дитина його потребує, як вона хоче, щоб поруч був мудрий, мужній чоловічина!

На початку п'ятдесятих років училися в нашій школі дві подружки-другокласниці. У однієї з них – Наталі не було батька. Малою вона часто запитувала у мами, де батько. Мати мовчала, а одного разу розплакалася... Отож, Наталя більше ніколи не питала про батька.

У її подружки Насті були і мати, і батько. Якось прийшла в гості Настя до Наталі й запитала: «Де твій тато?» Дівчинці соромно було сказати, що в неї немає батька, і вона відповіла: «Тато мій – льотчик. Він літає... і вдома буває зрідка». Із грошей, які мати давала на обід, Наталя щодня відкладала по кілька копійок. Одного разу сіла в автобус, поїхала в місто й купила картуз льотчика... Коли в щоденнику дівчини з'являлися незадовільні оцінки, вона говорила подружкам: «Ой, а що мені тато мій скаже...» У цих словах чувся не страх, а гордість...

Наталя виросла. У неї тепер власна сім'я: чоловік і дві дочки. Пам'ятаю, у день, коли молода мати вперше привела до школи свою старшу дочку, вона розповіла:

– Ви не уявляєте, наскільки потрібний був мені в дитинстві батько. Я створила його в своїй уяві. Так легше було жити. Батька я уявляла добрим, але

суворим, вимогливим. Хотілося, щоб він узяв коли-небудь мій щоденник і сказав: «Ну, що там у тебе, дочко...» Особливо тяжко було, коли я хворіла. Як чекала я, що підійде до ліжка великий, сильний мужчина, покладе руку на голову і розрадить: «Нічого, дочко, скоро видужаєш...».

Я знав багатьох дітей, чиї батьки загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Дорослі вже люди, вони досі бережуть, як святиню, якусь річ, що залишилася від батька: зірочку, ремінь, хусточку, кисет, сумку...

Ніколи не забуду маленького Сергійка. Його батько загинув у битві в Карпатських горах. Довго плакала мати, отримавши синій конверт з похоронним повідомленням. Закінчилась війна, поверталися з армії вояки.

Одного разу в спекотний літній день на подвір'я до Сергійкової матері прийшов сивовусий солдат. Він розповів їй про смерть чоловіка. «Загинув твій батько-кулеметник від фашистського снаряда, – мовив солдат до Сергійка. – Знайшов я на місці загибелі тільки ложку свого друга», – і віддав її хлопчикові.

Минали роки. Сергійко теж став солдатом. В армію юнак узяв із собою батьківську реліквію. Три роки служив, і алюмінієва ложка була його нерозлучною супутницею. Тепер і в Сергія ростуть три сини. Ложка їхнього діда лежить у домі на найвиднішому місці, і певен – лежатиме вічно.

Якщо ми говоримо про громадянське обличчя батька, про його здатність стати взірцем для дітей, то вимірюється ця громадянськість насамперед обов'язком бути відповідальним за власних нащадків.

Стосунки в сім'ї історично склалися так, що праця батька задля добробуту родини – осереддя моральності. Якщо мужчина робить це з бажанням, радісно, він – благородний, він – найкращий приклад для наслідування.

Батько – найрідніший, найдорожчий для дитини мужчина, особа відповідальна за її прихід у світ, за кожний її крок і вчинок. У батька – важлива місія спадкоємності поколінь, він відповідає за моральне становлення своїх дітей.

Хочеться, щоб усі батьки зрозуміли: міру синівської поваги, слухняності, дисципліни визначає батьківське сумління і щирість. Його служіння людям,

вірність і відданість рідній країні – це гордість для дітей. Вони дорожать тим, що батько віддав і віддає своєму народові, що частку своєї душі, свого розуму залишає в матеріальних і духовних цінностях Вітчизни.

У народі кажуть: «Син мій, а розум у нього свій». Батьківські заслуги, батьківська честь – це не капітал, на який житимуть діти, користуючись незаробленими благами і привілеями. З батькового кореня, якщо син не матиме власного розуму, може вирости чортополох. Чим яскравіші батькові чесноти, тим необхідніше синові випромінювати власне світло [...]

Наші вчителі спонукають кожного свого учня розгледіти у їхньому батькові ті риси, в яких виражено неперебутні цінності – гідність, духовну силу. І найважливіші уроки це, коли дитина пізнає душу власного батька.

Ось два таких уроки.

Коли закінчився навчальний рік, батько сказав Петрикові:

– Сьогодні поїдемо на моє поле, синку.

– Хіба в тебе є своє поле? – спитав син.

– Є.

Добиралися довго: поїздом, автобусом. Нарешті доїхали. Вздовж узлісся побачили широке рівне поле, на ньому колосилася пшениця.

– Це моє поле, – сказав батько. – Тут я бився з фашистами. Вибили ми звідси ворога. На цьому полі – моя кров... Он під тим горбком я лежав поранений...

Замислено, схвильовано, зовсім по-новому дивився син на поле, яке досі здавалося йому звичайнісіньким. Можливо, саме в цю мить зрозумів хлопець, що означає служити своєму народові. Він побачив у батькові вірного захисника Батьківщини, мужню людину. Якщо кожний син, як Петрик після відвідання такого поля, дивитиметься на батька зачудованими очима, – певен, не буде непослуху і неповаги.

А ось другий приклад.

Батько Пилипка, другокласника, теж воював з фашистами, був нагороджений медаллю «За бойові заслуги». Зимовими вечорами батько

розповідав синові про тернисті дороги війни, про окопи в снігах і болотах, мужність наших воїнів.

«Яка це важка медаль...» – сказав одного разу Пилипко, лягаючи спати. А незабаром закінчився навчальний рік. Хлопець приніс додому велику книгу з яскравими малюнками – нагороду за успішне навчання. Мама усміхалася, розглядаючи книжку, а Пилипко мовчав.

– Що сталося? Чому шкільна премія тебе не радує? – запитала здивовано.

– Тому, що не було важко... – відповів синок.

Є про що подумати не тільки батькам, а й нам, учителям. Ми ще замало піклуємося про те, щоб у свідомості дітей утвердилися разом три поняття: «важко», «прекрасно», «треба». До того ж, виховуючи почуття любові й поваги до старших, і зокрема до батька, нам, педагогам, слід бути чутливими й тактовними.

...Триває урок. Учителька по черзі запитує першокласників про їхніх батьків. Діти відповідають, учителька записує. Почувши запитання про батька, звернене до сусіда по парті, Петрик зблід.

Виявилось, напередодні, повертаючись зі школи, хлопець побачив свого батька біля чайної. Схилившись на паркан, той дивився на дорогу п'яними очима. «Тату, ходімо додому», – умовляв Петрик батька на виду у людей, які проходили повз, і хлопчикові було дуже соромно перед ними...

У полі гуркотів трактор, світило сонце. Світ здавався щасливим і спокійним. Але хіба може бути щасливою хоч одна людина, поки маленький Петрик плаче над п'яним батьком, якщо після запитання про тата хлопчик похолов і заляк? Чи завжди ми замислюємося про те, що в такі хвилини дитина втрачає віру в усе світле, правильне? Без віри в «правильне» – це слово я запозичив з розповіді одного підлітка про його родинне горе – не може бути й мови про повноцінне виховання. Дитина щаслива тільки тоді, коли вона вірить. Неслухняність, зухвальство, грубість – така поведінка свідчить, що дитина зневірилась.

Коли б мене спитали, що найважче у роботі вчителя, я б відповів: говорити з дитиною про її батька і матір. Тут найменше невміння, необачність, незграбність можуть спричинити згубні наслідки.

...У першому класі було тихо, діти малювали осінь. «А Дмитриків тато у тюрмі», – раптом почувся дзвінкий хлопчачий голос.

Пашко живе по сусідству з Дмитриком. Хлопець не стримався, не змовчав про таку цікаву новину: почув учора від своєї мами, що Дмитрикового батька засудили.

Від несподіванки я не міг зібрати думки. Дмитрик почервонів: олівець, яким він малював дощ, затремтів у його руці.

«Нічого дивного в цьому немає, – сказав я дітям. – Ви знаєте, що Дмитриків тато – скляр. Пам’ятаєте, він у школі склив вікна? У тюрмі є вибиті шибки... Дмитриків батько поїхав туди склити вікна. Не така це швидка робота».

Дмитрикові очі наповнилися вдячністю.

Наше вчительське призначення – дбати про дитячу душу. Бувають такі обставини, коли перед дитиною ніби гостре лезо ножа: вона сповнена жаху, все в ній завмирає. Так дитина відчувається у хвилини оголення тих інтимних сімейних взаємин, які вона прагне приховати.

Ось чому мені хочеться сказати батькам: знайте й пам’ятайте – діти переживають ваше падіння, як власне горе, сприймають вашу радість, як власну. Тож бережіть дитячу любов, зміцнюйте віру в людину.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 5. 1977. С. 499–504.

Літ. редагування О. Бойко.

ЛИСТ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ ЕТИКУ

Від учителів, директорів шкіл, піонервожатих, вихователів шкіл-інтернатів я отримую чимало листів, де йдеться про стосунки вчителя та його вихованців, директора школи і вчителя, педагога і батьків. Поведінка, професійна честь, обов’язок, моральна відповідальність, совість – ось коло проблем, які хвилюють

колег. На запитання вчителів іноді доводиться відповідати просторо – двома словами про це не скажеш. Пропоную читачам «Народного образования» уривок з моєї майбутньої книжки [...]

...Від учительки Віри Андріївни отримав був я такого листа: «Викладаю математику. У VI класі на уроці геометрії викликала до дошки Анатолія. Це посередній учень, нічим не виділяється. До математики особливої схильності не має. Стоїть Анатолій біля дошки, похнюпившись, мовчить. Не знає уроку... Та ще й посміхається... У мене в грудях ніби обірвалося щось. “Ну, що ж, не знаєш – сідай, давай щоденник”. Анатолій сів, щоденника не несе. Підходжу до парти, розгортаю щоденник і ставлю двійку. Не кричала, слова гострого не сказала, як іноді буває...

Закінчився урок, я пішла в VII клас. Увечері перевіряю вдома зошити. Раптом приходить хлопець-третьокласник, директор послав: “Ідіть швидше в школу”. Приходжу – в учительській сидить мати Анатолія, розмовляє з директором. Мати чимось збентежена. Подивилася на мене якось боязко й питає тихо-тихо: “Де син?” Виявилося, після уроку геометрії він пішов зі школи й досі не повернувся додому. Уже ніч. Хлопчина, якого прислав по мене директор, години через дві після шкільних занять біля ставка бачив Анатолія. Той стояв край берега і дивився на воду... Я слухала ні жива, ні мертва. Невже сталася непоправне?

Минув день, два, минуло три дні. Анатолія не було. Обшукали дно ставка. Ні, якщо біда й сталася, то не тут. Міліція розіслала листи в усі кінці. Ніхто ніде хлопця не бачив.

Минуло вже три місяці... Я не маю ні хвилини спокою. Відчуваю, що і мати Анатолія, і вчителі винуватять мене. Я віддала б решту свого життя, аби тільки він знайшовся. Де він? Ця думка не дає мені ні спати, ні жити. Якось однокласниця Анатолія сказала мені: “Коли Ви спитали в нього: чому ти не знаєш уроку? – з його очей скотилося дві сльози. А Вам здалося це посмішкою...” Я відчуваю, що люди засуджують мене. Але в чому ж моя провина? То що, коли треба поставити учневі двійку, бійся, щоб він не втік із дому...»

Мене дуже схвилювала розповідь Віри Андріївни. Школа, де це сталося, – в сусідній області. Я побував у матері Анатолія, вона розповіла мені про складний душевний стан сина. Слухав її і мене непокоїла думка: «А чому Віра Андріївна не розпитала матір? Чому не сказала матері кілька щирих, нехай і суворих слів – і серце материнське відкрилося б? Чому так часто спілкування педагога і батьків має потворно “звинувачувальний” характер? Чому лише зрідка педагог і батьки просто розмірковують про поведінку дитини?»

Розмовляв я і з директором школи, і з Вірою Андріївною, і з однокласниками Анатолія. Спитав у Віри Андріївни: «Що ви знаєте про Анатолія?» Єдине, що могла сказати: він мовчазливий і не має нахилу до математики. Коротка, але така промовиста відповідь... Та я не мав права гніватися: не вистачало найголовнішого – бесіди з Анатолієм.

І ось надійшло радісне повідомлення: в одному з дитячих будинків звернули увагу на хлопця, який заявив ще в дитячому прийомнику, що він ніколи не назве свого справжнього прізвища, а якщо змушуватимуть до цього, втече і вкоротить собі віку. Він додав, що шкільне життя його було мукою, і через це він не хоче повертатися додому. Матері повідомили, що Анатолій знайшовся, вона поїхала по нього в далеке місто. Побачивши матір, хлопець розплакався... Мати й син разом повернулися додому. Анатолій знову пішов у школу. Я зустрічався з ним не раз, ми багато говорили, серце моє стискалося від болю. Нарешті, я написав листа педагогічному колективу:

«Шановні товариші!

Є таке, що трапляється нам на кожному кроці, про що доводиться дуже часто говорити. Аж так часто, що, буває, ми вже не звертаємо уваги, не замислюємося. Хочу поговорити з вами саме про це – загальновідоме, але, можна без перебільшення сказати, призабуте: вчитель і дитина, колектив і людина, складний комплекс людських взаємин, особистість.

Те, що сталося з Анатолієм, було для багатьох з вас громом з ясного неба. Усі вважали його цілком добропорядним, ніхто не сподівався, що сором'язливий, м'який, податливий хлопець – принаймні, таке справляв

враження – одважитися на цей крок. Ніхто з учителів не відчув, не поцікавився, чим живе цей хлопець, наскільки гідна й чутлива в нього душа, як маленькі кривди, гіркоти, зливаючись крапелька до крапельки, поступово заповнили його єство океаном болю.

У нашій справі, шановні колеги, виховний аспект завжди був і буде провідним; хоч як відмежовуємо навчання від виховання, саме виховання формує особистість. Немає і не може бути навчання без виховання. Виховуємо ми не тільки знаннями, але насамперед тим, в який спосіб ми даємо дітям ці знання. Спілкування вчителя з учнем – це спілкування душ, а не лише інтелектів.

Кілька років тому до мене з далекого Уралу приїхали двоє сімнадцятирічних десятикласників, юнак і дівчина. Вони розповіли про те, яких випробувань зазнала їхня любов. Красива, ніжна любов. Вони присягнули одне одному на все життя. Ніхто не знав про їхню любов і клятву. Вони дали собі слово до закінчення школи не зустрічатися, “не торкатися один одного, тому що в любові найголовніше витримати випробування часом, розлукою і знегодами” (слова юнака). Вони також дали одне одному слово після закінчення школи стійко перенести розлуку (він три роки служитиме в армії, вона працюватиме на заводі), потім разом вступити у педагогічний інститут, стати вчителями і тільки після цього одружитися.

Захоплено дивився я в очі юнака і дівчини, радів, що в нас такі молоді люди. Вони не припускали навіть думки про те, що в них не вистачить духу витримати випробування. Але те, що розповіли вони далі... Як так сталося, вони й самі не знали, але їхню таємницю викрили. Був у їхній школі вчитель історії... Гидка персона. Він покинув хвору дружину, відмовився від дитини, виправдовуючи свій мерзотний вчинок тим, що шлюб не зареєстрований. Дружина помирала в холодній кімнаті, а він танцював у клубі. І от цей тип на комсомольських зборах розкрив секрет закоханих. Його виступ був відром помийів, вилитим на яскраве, чисте почуття. Десятикласники насилу приховували своє презирство до вчителя.

Згодом, коли на уроці історії він назвав тему – “Моральний кодекс будівника комунізму”, бліді, стискаючи кулаки, один за одним підводилися

юнаки й дівчата і виходили з класу. Вісімнадцятеро людей зібралося у Ленінській кімнаті (школа маленька, сільська), щоб з'ясувати, що ж відбулося. Директор сказав, що учні вчинили неправильно, бо “не вам засуджувати поведінку викладача”. Мовляв, нічого протизаконного він і не зробив, якщо шлюб цивільний, то ніякого переступу немає. Дівчата плакали після такого директорового напучування, а юнаки сказали: “Однаково на його уроки не підемо [...]”

Втрутилася партійна організація. Цей поганець пішов зі школи. А юнак і дівчина поїхали за тридев'ять земель.

Минуло три, і ще раз три, і ще раз три роки. Переді мною фотокартка: молоде подружжя, мої давні, несподівані гості, шукачі правди, вірні своїй любові. У них на руках – двоє дітей, дві дівчинки, усміхнені, життєрадісні... Посилаю вам, шановні колеги, цю фотокартку, подивіться на неї. Подумаймо разом, колеги, над етикою педагога. Знання, які дає вчитель, цінні, важливі. Але засвоїти їх легше, коли поважаєш викладача, довіряєш йому. Довіра до навчителя – це, на мій погляд, першооснова педагогічної етики.

У десятикласників з далекого уральського села вистачило духу, мужності боротися – і вони перемоли. А Анатолій не почувався частиною колективу. У класі і в школі, де вчився хлопець, не було згуртованості. Коли людина живе ніби сама по собі, вона не воїн, а страдник. Ось таким страдником і був Анатолій.

Після бесід з ним і з його матір'ю очевидною стала картина його численних кривд і потрясінь. Вразливий, з чутливою вдачею хлопець протягом тривалого часу носив у душі зневіру, досаду, кривду.

Коли Анатолій вчився в II класі, хтось із хлопців запропонував йому битися іграшковими шаблями. Анатолій охоче погодився, але під час бою його шабля тріснула, він заплакав: перелякався, що залишився беззбройним. Він прибіг до вчительки і, обнявши її, як маму, плутано, крізь сльози розповів про свій страх. Учителька не перейнялася його розпачем; замість того, щоб підбадьорити, розвіяти печаль, вона висміяла Анатолія, вважаючи, що це зробить його мужнім. Толик довго носив у душі страждання. Він став мовчазним.

Серце хлопчини ще тремтіло від насмішки вчительки, а тут трапилося справжнє горе – помер Толиків дідусь. Це було для нього величезним потрясінням. Увечері дідусь вирізав онукові сопілку, розповідав казку про Коція Безсмертного, а вранці лежав на столі... Хлопець три дні не ходив у школу. Коли він повернувся до занять, вчителька викликала його до дошки розв'язувати задачу. Толик не міг зібрати думки. Учителька спитала: “Ти не знаєш?” Хлопець і слова не вимовив, а всередині в нього все кричало: “У мене помер дідусь, хіба ви не чули про це?” Ні, цього ніхто не знав, ніхто не поспівчував дитині. Учителька стенула плечима й порадила: не пропускай уроків.

Після цього Толик став ще потайніший і мовчазніший.

Біля хати Анатолієвих батьків цвіли троянди. Якось вранці хлопець пішов у сад і побачив велику білу квітку. Такої краси йому ще ніколи не доводилося бачити. Він прийшов до школи і розповів однокласниці Зої, сусідці по парті, про дивовижну квітку. “Ходімо після уроків, подивимось, – запросив Толик дівчину. – І всі нехай ідуть за нами”. Але всім було байдуже, ліньки кудись іти. Наступного дня Толик зрізав квітку, приніс у школу, у вазочці з водою поставив на вікно в коридорі, щоб усі милувалися. Він сподівався, що кожен, проходячи повз, спиниться здивований. Те, що сталося, вразило Толика: на квітку дивилися, та ніхто не захоплювався. Толик ще довго стояв, не зводячи очей з первозданної білості пелюсток. Йому хотілося сказати, що в світі немає нічого чистішого і ніжнішого, але кому сказати?

Шановні колеги, може вам здається все це дрібницею не вартою уваги? Якась квітка, витончене почуття... Ні, у нашій праці немає дрібниць. Кожна людина – це цілий світ думок і почуттів. Ми повинні помічати, бачити те, як взаємодіють особа і колектив, колектив і особа. Педагогічна етика не допускає, щоб вихованець почувався самотнім, мовчав про свої біди і радості. Адже не можна обмежити дитину лише навчанням. Якщо ми домагатимемося, щоб усі сили дитина віддавала тільки урокам, життя її стане нестерпним, адже коло її зацікавлень широке, багатоманітне.

Та й оцінювати успішність учня, те, що він знає, а чого не знає, треба зважено, людяно. Місія педагога – не механічне перекладання знань із своєї голови в голову дитини. Навчання – це насамперед людські взаємини. І в кожному з педагогів учень бачить насамперед людину, якій довіряє доти, доки вчитель не розчарує дитини.

Ви станете ворогом, якого дитина боїться, якого зневажає, якщо образите її. А страждання дитячі починаються вже з того, що щось не вдається. А тут ще й вчитель приголомшує двійкою.

От і Анатолієві мало що вдавалось. У II класі наприкінці навчального року вчителька провела “підсумковий” диктант. Виставивши оцінки, вона сказала дітям: “Покажіть зошити татам і мамам, нехай вони розпишуться поряд з оцінкою”. Що в учительки було на думці, невідомо, однак вона мала б знати, що одні діти несли додому зошити з радістю, а інші – острахом і сумом. У Толика – двійка. Помилка мало, але він поспішав і написав абияк. Біля двійки вчителька дописала: “Не старається”. Можливо, Толик й справді написав краще, якби постарався... Зошит треба показати матері. Толик уявив її втомлену після роботи. Вона заплаче, побачивши двійку. Навіщо засмучувати її?

Хлопець пішов на город, викопав ямку, поклав у неї зошит з “підсумковим” диктантом і, засипавши землею, полегшено зітхнув. Але потім, коли мама повернулася з роботи, спала думка: а що ж буде далі? Адже вчителька питає про підпис. Хлопець спохмурнів. Мама запитала: “Ти захворів?” Толик заплакав, але в нього не стало духу признатися, йому було соромно.

Уранці наступного дня він, узявши сумку з книжками, пішов з дому, але до школи не дійшов. Подався на луг, сів у кущах і довго думав. Він не знав, що робити далі. Час ніби спинився. У такі ось моменти дитина так страждає, що може навіть надумати страшне: жити далі неможливо. Того погідного весняного дня саме про таке думав і Толик. На лузі все співало і духмяніло, але хлопець не відчував нічогісінько.

Увечері, тремтячого від холоду, його знайшли рибалки. Привели додому. Хлопець захворів, пролежав у гарячці три доби. Коли прийшов на заняття, у

школі готувалися до свята, минали останні навчальні дні, про зошит з “підсумковим” диктантом ніхто не згадав. Учителька, побачивши блідого-блідого, на обличчі ані кровинки, хлопця, записала в журнал, що він хворів, і до кінця занять не викликала Толика і не дивилася його зошитів.

Але хлопець сидів на уроках напружений, тремтів, передчуваючи щось недобре. Йому здавалося, що вчителька знає про закопаний у землю зошит, але мовчить. Може, вона вже й мамі сказала: чому мама дивиться на нього так уважно, коли він вертається додому?

Шановні колеги, хіба можна вважати нормальним, що ніхто з вас не помітив його стану? Як часто ми, педагоги, байдужі до дитячих страждань! А все через недостатню педагогічну культуру.

Душа Анатолія надломилася. Хлопець став хворобливо вразливим, його легко було образити. Жоден – ні вчителька початкових класів, яка виховувала Толика чотири роки, ні класний керівник у V–VI класах, ні директор школи – нічого помічали.

Дивно, що ніхто не підмітив Толикового таланту бачити серцем. Скажімо, він годинами милувався трояндами. Вранці у вихідний день ішов у поле недалеко від своєї хати. Йому хотілося достеменно знати, чи є квітка, краща від троянди? Він збирав десятки білих дзвіночків, вдивлявся в пелюстки... Чому ж ніхто не зауважив цієї чутливості до краси, залюбленості в природу?

Варто було Вам, Віро Андріївно, підійти до хлопця по-людськи, не оцінками вимірювати його чесноти. Тоді б, напевне, він звівся Вам розповів про казкову вранішню зорю, про білі пелюстки троянд подібні до білих хмарин, про те, що розрізняє десять відтінків червоного кольору...

На жаль, цього не трапилося. Анатолієві страждання примножувалися. Одного разу йому як і іншим дітям, загадали вивчити вірш для новорічного концерту. А потім, уже в день свята, вчителька сказала: “Нехай Толик не читає. Він бурмоче, голос у нього невиразний”. Чи розуміла викладачка літератури (це було в V класі), що відчув у цю мить хлопець? Душа його стогнала від болю і образи, але того ніхто не чув. Кілька місяців Толик думав про це щомиті.

І от ще одна невдача. У шкільній бібліотеці Толик взяв книжку про мистецтво. У книжці були прекрасні малюнки. Толик любив їх розглядати. Бібліотекарка двічі нагадував: час повернути книжку. Приймаючи її, бібліотекарка перегорнула сторінки і виявила, що однієї кольорової ілюстрації нема. Звинуватила Толика: “Це ти вирвав!” Толик заперечив, але ніхто йому не повірив. Коли хлопця викликали до директора, він мовчав, на суворі запитання не відповів жодним словом, стояв, похнюпившись. “Якщо мовчить, значить, винуватий”, – тихо сказав директор бібліотекарці, але Толик добре чув ці слова, його серце скував біль. Директор наказав викреслити Толика із списку читачів...

Нарешті – те, що сталося в VI класі і мало не призвело до біди. Ніхто не знає з яких міркувань у наших школах заведено за парти саджати хлопців з дівчатами. Діти пояснюють це так: “Щоб ми менше пустували”. Подобається чи не подобається – сиди з тим, кого вибрав класний керівник. Толика посадили з Ніною – життєрадісною, доброю дівчинкою, але в неї був недолік: кожного свого однокласника вона брала на кпини. Це їй подобалось, без цього вона не могла жити.

Коли Толик сів біля Ніни, вона затиснула ніс пальцями і прошепотіла: “Ой, від тебе тхне голуб’ячим послідом”. Толик любив голубів, вони довірливо сідали йому на руки... Слова дівчини почули всі, крім учителя. Протягом двох уроків в VI класі не втихав сміх. Толик нервував: а, може, справді від мене смердить, адже я сьогодні лазив на горище... До третього уроку клас трохи заспокоївся. Але коли Ви, Віро Андріївно, викликали Анатолія до дошки, тридцять шість пар очей сміялися... Ви просто не мали права не помітити цього. Анатолій стояв біля дошки, руки в нього тремтіли, в ті хвилини, коли його однокласники, схиливши голови, намагалися стримати регіт, з очей у нього скотилося дві сльози.

Дитинство дуже тендітне – педагоги неодмінно мають пам’ятати про це. Буває, з погляду дорослих, дитині ніби ніхто не зробив зла, а насправді необачне слово або, навпаки, мовчання різоне, як гострий ніж.

Віро Андріївно, Ви зобов’язані були побачити, що з Анатолієм щось не так. Ваша “двійка” була краплею, яка переповнила чашу його терпіння.

Може, Ви, шановні колеги, скажете мені: все це витребеньки, та й хіба може вчитель помічати все? Щоб розпізнати проблеми Анатолія, не треба бути винятково проникливим. Кожна його досада буквально волала про себе.

Виховання – це передовсім, спілкування, як уже говорив, душі з душею. Нехай це буде першою заповіддю нашої педагогічної етики. Не зважайте на примітивні просторікування про те, що, мовляв, школа – це не місце для пестування, це призведе до м'якотілості, слабовілля. Все це не так. Різкість (окрик, погроза), дієві, “вольові” прийоми огрублюють людське серце, воно байдужіє до світу, людей, до самого себе. А де байдужість, там немає благородства.

Наша місія – загартувати дитячі душі, але робити це з любов'ю. Якнайменше необережних душевних доторків! Педагогічна етика полягає в тому, щоб дитина сприймала насамперед добро й виховувалася добром».

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 5. 1977. С. 591–600.

Літ. редагування О. Бойко.

ТРИ ЛИСТИ ПРО ЛЮБОВ (ЛИСТИ ДО ДОЧКИ)

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Дорога доню, сьогодні тобі чотирнадцять років, ти переступаєш той рубіж, за яким ти поступово ставатиме жінкою. Коли думаю про тебе, моє серце б'ється швидше, бо сьогодні я говорю вже не дівчинкою, а з юнкою. Бажаю тобі щасливої долі. А щаслива ти будеш тільки, якщо будеш мудрою.

Твій лист дуже схвилював мене, ти запитуєш: «Тату, що таке кохання?»

Мільйони чотирнадцятирічних дівчат з трепетом думають про кохання. Думає про нього і кожен юнак. Тепер, дорога донечко, мої листи до тебе будуть не такими, як раніше. Моє заповітне бажання – навчити тебе жити мудро. Хочеться, щоб кожне моє слово проросло в твоїй душі твоїми власними поглядами, переконаннями.

Я теж не раз думав – що таке кохання? Як я був малим, найближчою

людиною для мене була бабуса Марія – дивовижна жінка, котрій завдячую всім. Вона померла напередодні війни у віці ста семи років. Бабуса подарувала мені цілий світ: казки, мову... Мені було шістнадцять, тихого вечора ранньої осені сиділи ми з нею під гіллястою яблунею і проводжали журавлів у вирій, я спитав: «Бабусю, що таке кохання?»

Її чорні очі зробилися задумливими. Вона вміла все роз'яснити казкою. Глянула на мене якось по-особливому, не так, як раніше...

«Що таке кохання?..

Дуже-дуже давно перші на землі Чоловік і Жінка за наказом Бога оселилися в полі, посеред нього вони збудували курінь, посіяли жменьку зерна, що мали. Жили собі, раділи.

А рівно через рік, вдосвіта, звідки не візьмись, з'явився Бог біля їхнього куреня разом з архангелом Гавриїлом. Подивився бог на Чоловіка й Жінку, на ниву, де дозріває хліб, заглянув і в колиску, де сопіло немовля. Такого раю він ніколи ще не бачив. Коли Чоловік і Жінка закохано дивилися одне на одного, Богові ставало моторошно, відчував він незбагненну силу і красу. Ця краса була прекраснішою від неба й сонця, землі й пшеничного поля – прекраснішою за все, що сотворив Бог, прекраснішою навіть за самого Бога. Ця краса до того приголомшувала, що він тремтів від страху й заздрості: як же це так, я – Бог непереможний, все добуду, а такої краси не маю?

– Це Кохання, – прошепотів архангел Гавриїл.

– Що таке – кохання? – запитав Бог.

Відповідь розвіяв вітер...

Бог торкнувся чоловікового плеча, а той навіть не відчув доторку могутньої руки, йому здалося, що на плече сіла муха – чоловік дивився в очі Жінці.

Бог був дуже зухвалим і злостивим. Він розлютився і загарчав:

– О, то ти не навчиш мене кохати? Ну, то ти мене ще згадаєш! З цієї миті нехай кожна хвилина забирає по крихті твою, Чоловіче, твоєї Жінки молодість і силу. Перетворюйтесь на руїну. А я повернуся через п'ятдесят років і

подивлюся.

Повернувся Бог через п'ятдесят років. Бачить, а замість куреня стоїть хата біла, золотою соломою вкрита, на пустищі садок квітує, Молодці поле орють, Молодиці зерно сіють, а Малеча на лузі грається. Під хатою сидять Старий зі Старою, сухенькі, сиві як голуби, обличчя їхні зморшкуваті, наче печені яблучка, але очі – юні, так само закохано дивляться Чоловік і Жінка одне на одного. І побачив Бог в тих очах не лише красу Кохання, а й Вірність. Розлютився Бог, руки тремтять, волає, аж слиною захлинається.

– Старість вас не бере?! То нехай забере Смерть, будьте ви прахом і тліном! Де й дінеться тоді ваше кохання!.

Повернувся Бог через три роки. Бачить, сидить Чоловік над маленьким горбком, засмучений, але очі пломеніють тою самою Красою, Любов'ю, та ще й горить-не згасає в них Пам'ять. Від гніву і безсилля затремтів Бог, впав перед Чоловіком на коліна і почав молити:

– Віддай мені, цю красу! Що хочеш проси за неї, – але тільки віддай!

– Не можу, – відповів Чоловік. Вона надто дорога. Ціна її – Смерть, а ти, чув, безсмертний.

– Візьми безсмертя, все візьми, але тільки віддай мені Кохання! – застогнав Бог.

– Мені того не треба. Ні вічної молодості, ні безсмертя, якщо не матиму Кохання, – відповів Чоловік.

Бог затиснув у кулаку свою бороду, відійшов від Чоловіка, який сидів біля жінчиної могилки, повернувся, коли бачить Юнака і Юнку, які закохано дивляться одне одному у вічі...

Схопився Бог за голову і пішов світ за очі, зник, розчинився в небутті. А Люди й далі любили, творили, жили на землі.

Кохання, Васильку, воно вище за небо, палкіше від сонця. У ньому і Краса, і Безсмертя людське. Від людини лишається жменька праху, а Кохання вічне».

Ось, що таке Любов, донечко. Живуть, розмножуються, продовжують свій рід і рослини, і тварини, і люди, але кохає тільки Людина. Тому вона й Людина,

що здатна любити. Не дарма, донечко, переповів я тобі казку своєї бабусі Марії.

Дорога моя донечко, як добре, що тепер можу говорити з тобою, як з дорослою! Як добре, що ти думаєш про кохання! Якби всі, всі без винятку, і жінки, і чоловіки розмірковували про це ззамолоду, їхні долі були б щасливими, і жили б ми всі у гармонії. Людина може навчитися зводити величні споруди – гідроелектростанції і палаци, будувати космічні кораблі і атомні підводні човни, але якщо не вмітиме любити по-справжньому, вона лишиться дикуном. А освічений дикун у сто разів небезпечніший за неосвіченого.

Дорога донечко, я отримую сотні листів. Приїдеш додому – почитаєш. Це крик душі, тривожне нагадування про те, що любов людську треба творити, виховувати, її не передати у спадок, як інстинкт збереження роду.

*«Комсомольское знамя», 5 жовтня 1969 р.
Пер. з рос. та літ. редактування О. Бойко.*

ЛИСТ ДРУГИЙ

Життя людини – це її професійна праця, її суспільний внесок, її обов’язок перед народом... Але життя людини – це і родина, діти, творчість. Часто людям здається, що оцей другий бік життя не потребує жодної підготовки, все відбувається саме собою. Аж ні!

Ось один із таких листів. Пише сімнадцятирічна студентка технікуму. Познайомилася з хлопцем. Дружили. Хлопець любив випити, грубив. Говорив дівчині: «Не вдавай з себе недоторкливої...» Дівчина плакала, страждала, але прощала хлопцеві все, навіть підлоту. «Бо я його любила». Трапилося те, що не мало б трапитись. Вона віддалась через страх: боялася, якщо не задовольнить його вимоги (вимога – про таке навіть думати страшно, але саме так і буває), то він знайде поступливіших, зговірливих дівчат... Дівчина завагітніла. Коли сказала про це хлопцеві, він здивувався: як це у нас буде дитина? У тебе, а не в нас. Дівчина покинула навчання, переїхала до іншого міста. Життя її було скалічене.

А інша дівчина пише: він приходить п'яний, б'є мене, але я люблю його, боюся, що покине...

Гарячими, розжареними листами металу здаються мені ці паперові листи, в яких звучить відчай: він мене кохає, але не поважає... Що зробити, щоб він не тільки кохав, а й шанував?

Доню, рідна моя! Хочу вберегти тебе від помилок, за які доводиться дуже, дуже дорого платити. Здоров'ям, долею, а інколи й життям. Кохання має бути не тільки пристрасним, щирим, а й обачливим, розбірливим, поміркованим, мудрим. І лише тоді воно буде красивим і щасливим, пам'ятай про це, донечко. Знай, що, на жаль, є на світі і зло, і лукавство, і брехня, і підступність. У тебе добре серце, але воно має бути ще й строгим, вимогливим. Легковажність шкідлива загалом, а у особистих взаєминах вона згубна.

Звідки ця рабська психологія, безсловесна покірність деяких жінок: «Він мене б'є, а я його люблю?» Це не по-людськи, страшно, боляче таке чути. Якось мати моєї першокласниці розповіла мені потайки, що її чоловік дуже ревнивий, через це б'є її, а якщо не б'є, то всяко знущається, принижує. І про все це жінка говорила з гордістю: «Якби не любив, не бив би... Значить, дорога я йому...» Коли я заперечив, що про це треба кричати, це жах, вона, злякалась, раптом розкажу комусь, поквапилася піти, промовивши на прощання: «Нічого цього я вам не казала, так і знайте...» Скільки доводиться мені носити в душі таких чужих таємниць, чужого зла, страждань, образ, про які зазвичай не говорять навіть найближчим друзям...

Звідки все це? За висловом А. Бебеля¹: «Жінка була рабою раніше, ніж з'явився раб». Донечко, бійся стати освіченою рабинею, бійся цього як вогню!

Я не перебільшую анітрохи, стверджуючи, що в культурному аспекті, у сфері морально-естетичних відносин дехто з людей ще – невігласи, раби, варвари.

Дорога донечко, мені хочеться поділитися з тобою своїми думками про місію школи і сім'ї, коли йдеться про духовну підготовку до шлюбу, до народження і виховання дітей. Мені здається, що середня школа не вчить

найголовнішому – умінню творити свою долю. Вважається, що, коли юнак склав іспити, має атестат, він готовий до життя; якщо дівчина навчилась, скажімо, кермувати трактором або працювати за токарним верстатом, то вона почуватиметься рівною з чоловіком, не залежатиме від нього. Як же це наївно... Людина вільна не лише завдяки професії, яка забезпечує її матеріально, вона вільна, бо має гідність. Зростити потрібно саме гідність. Це дуже складно. Та без цього сімнадцяти-вісімнадцятирічні випускники школи будуть зрілими фізично, проте – не духовно.

Місія школи якраз виховувати особистість гармонійну: і громадянина, і трудівника, і сім'янина. Головне досягнення школи – не атестат з п'ятірками, а те, ким стануть її вихованці, чого вони досягнуть. Найщасливіший для кожного педагога день, коли його вчорашні учні привели у свою рідну школу власних дітей. Адже діти – це вінець любові, вінець світоустрою. Уся шкільна наука – це саме виховання любові: до Вітчизни і рідного народу, до батька-матері, до того, з ким поєднаєш долю, продовжиш рід.

*«Комсомольское знамя», 5 жовтня 1969 р.
Пер. з рос. та літ. редагування О. Бойко.*

ЛИСТ ТРЕТІЙ

Коли присутність юнака або навіть думка про нього, змусять твоє серденько шалено битися, коли мріятимеш стати для нього єдиною і неповторною – це означатиме пробудження в тобі Жінки, Матері. Це, дорога донечко, змінить все твоє життя. Запам'ятай, з цієї миті ти відповідаєш уже не лише за себе, а й за того, кого покохаєш, і за того, кого може народити ваше кохання. Бажання з'єднатися з іншим, це віковична природа кожної людини. Це могутня сила, що притягує юнака до дівчини, а дівчину до юнака. Але цей інстинкт – ще не любов. Уяви собі мармурову брилу. Майстер може вирізьбити з неї прекрасну квітку, незгіршу за живу, здаватиметься що на цій кам'яній квітці навіть роса виблискує і промені виграють. Скульптор бачить квітку у,

здавалося б, мертвому камені. Він різбить в поті чола свого, і ось нежива матерія оживає, народжується краса. Це краса душі Художника. І це теж Любов. Бо витворити щось прекрасне може лише Любов. Лише Любов допомагає розгледіти квітку в безформенній брилі, а у звичайній людині – талант.

Запам'ятай, дорога донечко, що справжньою Жінкою (так само як і юнак Чоловіком) ти станеш тоді, коли зможеш, вибрати з багатьох – єдиного. Як той Скульптор вибрав саме ту брилу мармуру, в якій причаїлась квітка. Зможеш вибрати і плекати свою любов.

Доню, ні на мить не забувай, ти передовсім Людина. А Людина має буди високочолою, прагнути більшого, кращого, гідного себе.

Отроцтво і рання юність – це світанок людського шляху, вже тоді заповідається на те, яким буде подальше життя. З помилками і розчаруваннями чи успішне, хай і не без проблем, однак щасливе. Не забувай про це, доню!

Ось лист однієї сімнадцятирічної дівчини: «Сама не розумію, чому не опановую себе, свої почуття... Він мене ображає, він просто знущається з мене, він зневажливо вділяє мені крихти своєї пристрасті, а я, як собака, дивлюся йому в очі догідливо і ніжно. Що мені робити зі своїм почуттям?»

Будь господинею свого почуття – ось що я відповів дівчині. Невігластво, безкультур'я спричиняє психологічне рабство. Підхопила дівчину хвиля інстинктів, і вона пливе, сама не знає куди і нащо, називає це коханням. Кохання робить людину щасливою, а раби щастя не мають. Якщо на сторожі вашого почуття не стоїть мудрість, ніякої радості не буде. А буде драма. Жадаючи лише скороминущої плотської втіхи, ти, люба донечко, наразиш себе на небезпеку. Тваринний статевий потяг – хіба це по-людськи? Юнакові здається, що він кохає дівчину, бо хоче її, та хотіти – замало. Тут важлива повага до неї і до самого себе.

Юнак визрів фізично, вже може стати батьком, але розумом він і сам ще дитина. Для нього кохання – прекрасна забава, як для малюка іграшка. Хоча малюкові не дозволяють гратися, скажімо, з сірниками. А «дорослим дітям» можна, бо їх уже не проконтролюєш.

Донечко, прислухайся до моєї поради: темний не тільки юнак, який прагне задовольнити свій статевий потяг, не усвідомлює куди і навіщо він стріляє зі смертельної іграшки. Темна й дівчина, яка йому це дозволяє, бо «сама не знаю, чому, але кохаю і все тут». Якщо той юнак-невіглас чинить зло іншим, то дівчина обездолює сама себе. Дівчатам ніяк не можна бути темними. Сама природа змушує вас бути мудрими і обережними, вимогливими і... вибач мені це слово, донечко, – *не всеїдними*. Будьте вибагливими, будьте гордими, вимогливими, будьте мудрими. Кохання ваше лише виграє від того, що ви ним керуватимете. Тоді ви збережете його на все життя, навчите цього дітей і онуків.

Мудра жінка – володарка і повелителька кохання – це могутня сила. Я абсолютно переконаний, що така жінка – скарб для чоловіка. «Де ж жінці дістати тієї мудрості?» – запитаєш ти, доню.

Від бабусі, від матері, від інших жінок, яких ти поважаєш, доля яких прекрасна. Вони тобі розкажуть, що *кохання* – це *відповідальність*. Насамперед відповідальність, а потім вже насолода. Кожен з нас відповідальний за ближнього свого. Це треба усвідомити змалечку: кожен твій вчинок відлунюється в житті того, хто поруч. Одне слово, дбай про людей, зумисно не кривди їх, відчувай їхній настрій, найтонші порухи їхньої душі, адже серце дуже ніжне, його легко поранити. Оце, дорога донечко, найважливіше. Ми всі, твої рідні допоможемо тобі стати мудрою жінкою, але ти маєш докласти і власних зусиль.

Мені вкрай сумно, коли бачу, як легковажність породжує безвідповідальність. Пам'ятай, дорога донечко, *кохання – це діти*. Сором'язливий закоханий, погляд, обійми, поцілунки – це перший крок до творення нового життя. Від того, як ти уявляєш собі щастя, якого подружжя ти шукаєш, кого обереш, залежить щастя твоєї майбутньої дитини. Я знаю дітей, яких можна назвати дітьми легкодумності. Саме так: ніякого кохання не було, не було думок про нове життя, а дитя звідкись узялося... Нещасне дитя...

Похмурий осінній день. Накрапає дощик. Біля воріт автобази стоїть семирічний Миколка. Нащо він сюди прийшов? Від мами і від людей він

довідався, що його батько працює тут, на автобазі, шофером. Добрі люди колись показали: он той чоловік – твій батько. Хлопчиків просто хочеться ще раз його побачити. Десь у глибині Миколчиної душі жевріє надія: може, батько зупинить машину, підійде до нього, запитає: ну, як справи, сину? А може, і в кабінку посадить – дитяче серце завмирає від думки про це... Але батько проїжджає повз, Миколка помітив, що батько пізнав його, але навіть виду не подав... Біль, образа, обурення і озлоблення оселилися в серці хлопця. Ой, як тяжко йому тепер буде повірити комусь! Є такі втрати в житті людини, які нічим не відшкодувати. Донечко, це велика проблема для суспільства – озлоблені діти. Як важко виховувати дитину, яка призвичаїлась до думки: я нікому не потрібен, я з'явився на світ випадково, на горе матері... Суспільство наше не буде довершеним, якщо є такі діти.

Отож, що таке Кохання? Це насамперед культура. З того, як людина любить, можна взнати, яка вона насправді. У коханні проявляється все: відповідальність, гідність, доброта, розум.

Щоб називатися Людиною, не обов'язково посідати якусь посаду, бути активістом, передовиком виробництва, талановитим художником чи письменником. Достатньо бути хорошим батьком, мудрою матір'ю – і це вже неоціненний внесок у суспільний добробут. А для цього потрібно вміти Любити – мудро, мужньо, чесно.

«Комсомольское знамя», 9 жовтня 1969 р.

Пер. з рос. та літ. редагування О. Бойко.

1. Август Бебель (1840–1913) – діяч німецького і міжнародного робітничого руху. Теоретик фемінізму, його книга «Жінка і соціалізм» була світовим бестселером і стала основою жіночої емансипації.

ЯК У СВІТІ ЖИТИ?

Із далекого сибірського міста я отримав листа від піонерки-шестикласниці Олени Іванової:

«Мама часто каже мені: “Учися, як у світі жити”. Я запитую: “А як ?” Вона відповідає: “Умій сама себе впокорити”».

Добре, що Олена замислилася про те, як у світі жити. Я тридцять п'ять років працюю в школі, я вчу вже дітей своїх колишніх учнів. Щоразу, коли чую запитання: «Як у світі жити?», душа радіє – отже, учень мій підріс, замислився: «Який я є і яким маю бути?»

Про це, Олено, люди думали і думатимуть доки світ стоїть. Рік я писав тобі відповідь, Олено, а написав книжку.

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Людина бачить своє майбутнє

Усім моїм вихованцям я розповідаю казку «Садівник та Віл». Розкажу її і тобі, Олено.

Віл, запряжений у плуг, орав поле. Повільно переставляв він ноги: тягти плуг було нелегко, але Віл звик коритися волі Господаря. Він знав, якщо зупиниться, Господар боляче вдарить батою та ще й сіна менше дасть... А поряд із полем, яке орав Віл, працював Садівник. Він скопував лопатою кам'янистий схил. Вранці Віл чув розмову свого Господаря із Садівником. Садівник сказав, що на цій кам'янистій, безплідній горі посадить виноград. Господар пожалкував, що Віл не може зорати схил: занадто крута гора.

– Так, – відповів Садівник, – найміцніший плуг тут зламається. Тільки людина може здолати цей ґрунт.

Уночі Віл думав: що ж змушує людину так важко працювати? Він не вірив, що Садівник обійдеться без нього, Вола. Але ось вони вийшли одночасно в поле, і Віл побачив: Садівник копає кам'янистий схил. Копав та співає. З нього піт струмками ллється, з-під лопати іскри летять, а він співає, і очі в нього веселі, радісні.

– Садівнику, тобі важко? – спитав Віл, порівнявшись із Садівником.

– Ой, як важко... – відповів Садівник.

– Але чому ж ти співаєш і очі в тебе радісні?

– Бо я бачу цю мертву кам'янисту ділянку вже скопаною. Бачу на ній виноградні грона. Бачу радість в очах людей, які куштуватимуть виноград.

– Де ти все це бачиш? – запитав здивований Віл. – Цього ж немає.

– Якби людина бачила тільки те, що вже є, вона не була б людиною.

Людина бачить майбутнє.

– Навчи мене, Садівнику, бачити те, чого немає.

– Добре, – сказав Садівник, – зараз я звільню тебе від ярма.

– Але без ярма й батога я не зможу працювати, – заблагав Віл.

Садівник тільки розвів руками й подумав: той, хто працює у ярмі і з-під батога, мріяти не може. Він не сказав цих слів Волові, бо той однаково нічого не зрозумів би...

Я дуже радію, коли, вислухавши цю казку, мої діти розмірковують про людину та її призначення, про сенс буття, про працю та красу.

Думай про це і ти, Олено. Здатність мріяти про те, що можна створити власними руками та власною душею, вміння втілити ці мрії – це означає жити правильно, по-людськи.

Коли дітки переступають поріг нашої школи, я веду їх на пустир і показую кілька квадратних метрів неживої глини – на ній навіть бур'ян не росте. А поруч квітуче макове поле. Три роки тому воно було так само пустирем. Три роки ми працювали: носили кошиками мул і перегній, повертали землю до життя. Нас надихало бажання побачити те, що ми вимріяли. І ось тепер на колишньому пустирі килим з маків.

Той, хто вміє побачити майбутнє у мріях своїх, вміє надихнутися мріями, реалізувати їх, тільки той досягне щастя, радості – недарма живе він на світі!

Людина – це сила духу. Я твердо переконаний, що людський дух загартовує праця. Людина вдумлива, творча, працелюбна, здатна керувати власними вчинками та упокорювати себе, добре знає, що прекрасне – завжди

складне. Живи, Оленко, так, щоб у твоїй свідомості поєдналися **треба, складно і прекрасно.**

Той, хто поєднає ці три поняття, може сказати, що живе правильно.

*«Пионерская правда», 24 квітня 1970 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ДРУГИЙ

Людина непохитна

У житті буває, ой, як нелегко, Олено! Буває зовсім тяжко. Буває й нестерпно. Ось, здається, треба здатися і сказати: я безсилий. Але справжня людина не здається. Вона вірить в себе, у найпохмуріші, у найважчі години свого життя сподівається на завтрашній день.

Ось іще одна казка, розповідаючи яку я вчу своїх вихованців незламності.

Людина в пустелі помирала від спраги. У неї вже зовсім не було сил. Вона лягла на гарячий пісок і заплющила очі.

І тут над нею схилилася Смерть – кістлява карга з косою. Смерть розтулила страшні чорні губи і просичала:

– Людино, ти вмираєш. Я готова виконати будь-яке твоє останнє бажання. Може, ти хочеш ковток холодної джерельної води? Ти тільки скажи.

Людина мовчала. Смерть, посміхнувшись, піднесла їй студену воду.

Але Людина сказала:

– Я хочу знати: як у пустелі знайти джерело?

Смерть здивували ці слова Людини.

– Добре, – відповіла вона, – я відкрию тобі таємницю. Але що тобі дасть це знання? Адже ти все одно помреш.

– А це вже мені вирішувати, – сказала Людина і в її очах спалахнув вогонь такої могутньої сили духу, такої віри в життя, такої надії на майбутнє, що Смерть відсахнулася від людини.

Тієї ж миті Людина почула, як дзюрчить вода. Відгорнувши пісок і втамувавши спрагу, вона пішла до людей, щоб швидше розповісти, де джерело життя.

Ніколи, ні за яких обставин не втрачай присутності духу, Олено. Одне лише те, що ти віриш у свої сили, не відступаєш перед труднощами – це вже запорука твоєї життєздатності. Сила людського духу – неймовірна, незбагненна, може, міцніша за всі інші сили.

Про силу людського духу, про любов і ненависть, відданість і непримиренність – розповім тобі в наступному листі.

*«Пионерская правда», 28 квітня 1970 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ТРЕТІЙ

Сила переконань

Те, про що я тобі розповім, сталося у селі на Дніпрі.

У червні 1941 року дідові Юхимові виповнилося дев'яносто дев'ять років. Його привітали син Остап та онуки. Після іменин дід Юхим сказав:

– Віджив я своє.

І зліг. Нічого не їв. А коли йому казали: «Що це ви, дідусю, а вам ще жити та жити», він сумно усміхнувся і тихо відповідав:

– Рід мій живе. Сім онуків, мов дубки кремезні. Усі щасливі. А мені час спокійно відійти.

Але почалася війна. Вночі до діда Юхима прийшов син Остап.

– Прощайте, батьку, може, не побачимося більше...

– Ні! – сказав дід Юхим і підвівся з ліжка. – Не прощатимемося. Тепер я не можу вмерти. Я буду боротися з ворогом.

– Як же ви боротиметеся, батьку? – спитав син.

– Я буду ненавидіти ворога, – сказав дід. – А ти бери гвинтівку й говори кулями з фашистами.

Вранці Юхим вийшов надвір і сів на лавку.

Повз столітнього діда проходили люди – воїни, жінки і діти, старі й молоді. І в усіх, хто хоч раз зустрівся з ним поглядом, серце починало битися частіше і пальці стискалися в кулаки. Бо всі бачили в його очах гарячу, незгасну ненависть до ворога. А як зустрічався з поглядом діда Юхима той, хто втратив віру в нашу

перемогу, то навіть і в його померклих очах пробуджувалася віра в невичерпні сили Батьківщини, в її непереможність.

По всій окрузі розлетілася звістка: живе у селі на Дніпрі столітній дід – жива ненависть до фашистів. У нього, казали люди, і серце б'ється лише тому, що він любить Батьківщину та ненавидить ворога.

Та ось зі сходу загриміли гармати, запалали заграви, прийшла рідна Радянська Армія, вигнала ворога, визволила поранену Радянську землю. Повернувся до рідного села й Остап, син Юхима, з автоматом через плече та з Червоною Зіркою на грудях.

Дід Юхим лежав у ліжку. Остап поцілував батька і запитав:

– Ну як ви жили, тату?

– Воював, – відповів дід.

Подумай над цією історією, Олено. Людина могутня своїми переконаннями. Найсильніше, наймогутніше переконання наше – це думка про непереможність Батьківщини. Можна втратити все – найдорожчих і найулюбленіших людей, домівку, але якщо в тебе є Батьківщина і ти вірний їй – ти багатий і нездоланний.

«Пионерская правда», 15 травня 1970 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ

Який слід має залишити людина на землі

Задумайся, Олено, над подією, яка сталася дуже давно, і про яку я тобі розповім.

Було це в нашому селі. Вирішили дівчата та жінки показати свою майстерність. Домовилися, що у неділю прийдуть на сільський майдан і кожна принесе найкраще, що створила: вишитий рушник, мереживо, одяг, полотно, скатертину.

І ось у неділю дівчата та жінки зібралися на майдані, принесли безліч дивовижних речей. У дідунь та бабць, які мали назвати найвправніших майстринь, очі розбіглися: так багато було прекрасних рукотворів!

Дружини та дочки багатіїв розгорнули вишиті золотом та сріблом шовкові покривала, тонкі мереживні фіранки з дивовижними птахами. Бідніщі хвалилися льняними рушниками та сорочками, скатертинами і квітчастими запасками.

Прийшла на майдан і дружина бідняка Марина. Вона не принесла ні рушника, ні мережив, хоча вміла чудово шити й вишивати. Але саме її назвали переможницею. Марина привела п'ятирічного сина Петруся, а той приніс маленького жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Підніс Петрусь жайворонка до губ – і заспівала, защебетала пташка, як жива. І над майданом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів із землі...

«Той хто творить розумну і добру людину – найвправніший майстер у світі» – так вирішили старші люди.

Задумайся, Олено, над цією бувальщиною. Нащадки Петруся і зараз живуть у нашому селі, вони вправні майстри-механізатори, люди із золотими руками. Вони вміють і співати, і сопілки з дерева вирізати, і на скрипці грати...

Погідної пори я часто влаштовую своїми учням прогулянки на природі. Сідаємо ми тісенько, мовчки дивимося, як за обрій ховається сонце, темніє поле, замовкають птахи, на попелястому небі мерехтить перша зірочка, засинає озеро... Кажу дітям: «Все народжується і все вмирає, але вічний рід людський. Усе скороминує, вічне тільки те, що людина створює, передає своїм дітям, онукам та правнукам. Тому найцінніший скарб на світі – людина. Вам лишень дванадцять-тринадцять років. Але подумайте вже тепер, який слід ви б хотіли залишити по собі.

Кожен лишає по собі слід – дає життя новій людині, будує дім, вирощує сад, складає пісні... Після людини має лишитися слід, інакше вона, наче й не жила.

Слухайте, діти, розкажу вам таку бувальщину.

Старий Майстер звів кам'яний дім. Став збоку і милується своєю працею. «Завтра в будинку оселяться люди», – думав з гордістю Майстер.

А в це час біля будинку грався семирічний Хлопчик. Він скочив на сходинку та залишив слід своєї маленької ніжки на цементі, що ще не застиг.

– Навіщо ти псуєш мою роботу? – сказав із докором Майстер.

Хлопчик подивився на відбиток ноги, засміявся і втік.

Минуло багато років. Хлопчик виріс. Доля його склалася так, що він часто переїжджав з міста до міста, але ні до чого і ні до кого не пристав.

...Настала старість. Згадав він своє рідне село на березі Дніпра. Захотілося йому побувати на батьківщині. Приїхав, забалакав до людей, назвав своє прізвище, але ніхто його не впізнав і не пригадав.

– Що ж ти залишив по собі? – запитав у нього один дідусь. – Чи є у тебе син або дочка?

– Немає у мене ні сина, ні дочки, – відповів.

– Може, ти посадив дуба?

– Ні, не посадив я дуба...

– Може, ти виплекав поле?

– Ні, не виплекав я поля...

– Ну, то, може, ти пісню склав?

– Ні, і пісні я не склав.

– То хто ти є? Що ж ти робив усе своє життя? – з подивом запитав дідусь.

Нічого не зміг відповісти він тому дідусеві. І гадалася йому мить, коли він залишив слід на сходинці. Пішов до того дому. Стоїть будинок, наче його вчора спорудили, а на найнижчій сходинці – закам'янілий відбиток його маленької ніжки.

«Оце й усе, що залишиться після мене на землі, – подумав з гіркотою. – Але ж цього мало, дуже мало... Неправильно я жив!...»

«Пионерская правда», 2 червня 1970 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ЛИСТ П'ЯТИЙ

Що робить людину мужньою

Мама сказала тобі, Олено:

– Людина повинна себе упокорити.

Велика життєва мудрість у цих словах. Якби мене спитали, що найскладніше і найважче у вихованні, я б відповів: навчити дитину наказувати собі робити так, як треба. Це важко, але й прекрасно.

...Трапилося це в похмурі дні німецької окупації на Українському Поліссі. Фашисти спалили село Дубрівку, вбили багатьох ні в чому не винних старих, жінок, дітей. Вбили за те, що вони допомагали партизанам.

Дивом врятувалися двоє семирічних хлопчиків – двоє Іванів. Обидва були маленькі та дуже схожі один на одного. Розрізнити їх можна було тільки по очах: в одного – сині, у іншого – чорні.

Довго сиділи хлопчики біля згарища, плакали і думали, що робити далі. Вирішили пробиратися через лінію фронту до своїх радянських солдатів і воювати разом із ними проти фашистів.

А до лінії фронту треба було йти двісті кілометрів. Задумалися хлопчики: хто ж буде з них старшим у цьому важкому поході? Адже без старшого не можна.

Іванко чорноокий сказав:

– Я буду Старшим.

Іванко синьоокий подумав і відповів:

– Добре, я буду Молодшим.

І ось вони вирушили у далекий та важкий похід. Ішли, взявшись за руки. А як тільки загрожувала якась небезпека, Іванко Старший виступав попереду, а Іванко Молодший слідував за ним. Вони йшли і йшли, не боячись ні спеки, ні холоду. Їхні поранені ноги кривавились, очі сльозились від вітру, але жоден із них не стогнав і не скаржився. На кожному кроці на них чатувала смерть, але вони зневажали її.

Вони були дітьми, і тому, як усі діти, Іванко Старший та Іванко Молодший були слабкими і беззахисними. Але вони стали борцями. Вони змусили себе стати мужніми та відважними. Іванко Старший – тому, що він кожную мить, навіть уві сні відчував: «Я відповідаю за життя Іванка Молодшого». А Іванко Молодший змусив себе стати мужнім і відважним, бо знав: «За мене відповідає Іванко Старший, я не можу підвести його».

Хлопчики дісталися до лінії фронту, перейшли передову. Вони збиралися по всій формі постати перед рідними радянськими солдатами – вишикуватися, віддати честь та відрапортувати... Але, коли побачили солдата з червоною зірочкою на пілотці, розплакалися і притиснулися до його грудей, бо були лише дітьми – слабкими і беззахисними.

Будь і ти, Олено, мужньою, незламною, умій сама себе упокорити.

*«Пионерская правда», 9 червня 1970 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ШОСТИЙ

Ти і твої ровесники, Олено, щодня дізнаєтеся про нове й нове, як давно відкрите наукою, так і те, що тільки-но відкривається. Але чи завжди розум ваш розвивається у гармонії з розвитком почуттів? Це питання турбує мене вже давно. Я з тривогою спостерігаю, що розвиток душі відстає від розуму. Сидять нерідко за партами байдужі, а то й бездушні розумаки. Яка ж небезпечна ця бездушна мудрість!

Навчався в одній школі у четвертому класі Генік. Про що б не запитала вчителька, Генік одразу дає вичерпну відповідь.

Однокласники Геніка не любили: занадто вже хизувався своїми розумом.

Якось вирішили хлопці піти в похід. Думали-гадали, як обід варитимуть і ночівлю облаштують. І надумали: брати в ліс на двох одну ковдру, одну миску. Швидко розібралися по парах. А от з Геніком ніхто не хотів ані одну ковдру брати, ані з однієї миски їсти.

Заплакав Генік, підійшов до вчительки і каже:

– Я ж нікому слова поганого не сказав... За що мене незлюбили?

Учителька відповіла:

– Нелегка справа змусити себе говорити. Ще важче змусити себе мовчати.

Іще важче змусити себе думати. Але найважче змусити себе відчувати.

– Як же мені змусити себе відчувати? – запитав Генік.

– Треба бачити серцем. Ти радієш, що ти розумніший за всіх. А треба

сумувати, що немає розумнішого за тебе. Тому що кожен, хто вважає себе най-най, стає врешті-решт самотнім.

Чутливість, Олено, це найпрекрасніша людська риса. Якби мене перевели в іншу школу й сказали: «Тут ви будете працювати», найперше я б поцікавився зовсім не тим, що учні знають і чого ще не знають, а чи вміють вони відчувати. Це найголовніше. Сьогодні ти чогось не знаєш, завтра дізнаєшся. Але якщо сьогодні не відчуваєш, то навряд відчуєш завтра. Потрібні роки, щоб розвинути свою душу. Уміння відчувати карбується вчинками, взаєминами.

Ось коротенька реальна історія, як приклад.

У маленької Катрусі велика радість – видужав її тато. Більше року він хворів, у лікарні лежав, три операції переніс. Мама і Катруся журилися. Не раз, бувало, прокинеться вночі Катруся і чує – мама тихо плаче.

А сьогодні батько вже на роботі. Здоровий і бадьорий.

Зустріла дівчинка у дворі двох своїх однокласників, Петрика та Гриця, і поділилася радістю:

– Наш тато видужав!

Хлопчики подивилися на Катрусю, з подивом знизали плечима і, нічого не сказавши, побігли ганяти м'яча.

Катруся підійшла до дівчаток, які грали в класи.

– Наш тато видужав, – сказала вона.

Одна з дівчаток, Ніна, байдуже запитала:

– Ну, то й що?

Катруся відчула, як до горла підступив клубок, дихати їй стало важко. Вона прихилилась до самотньої тополі і заплакала.

– Чому ти плачеш, Катрусю? – раптом почула голос Костика, мовчазного хлопчини.

Катруся підвела голову і, схлипуючи, відповіла:

– Наш тато видужав...

– Як добре! – зрадів Костик. – Біля нашого будинку багато квітів. Ходімо зірвемо найгарнішу квітку і віднесемо твоєму татові.

Просіяла, зраділа дівчинка.

На що сподівалася Катруся, коли ділилася своєю радістю? Чому слова Костика висушили на її очах сльози, повернули радість у її серце? Думай, думай про все це, Олено! Буває, досить єдиного слова, аби людину, прикуту до ліжка, зцілити. Але буває, що одне-єдине слово буквально вбиває людину.

Вчитися відчувати – дуже нелегко, Олено. Але скільки радості самій людині дарує її чутливість, небайдужість до інших!

«Пионерская правда», 11 серпня 1970 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ЛИСТ СЬОМИЙ

Дорога Олено! Ти, звичайно, замислювалася над словами «культурна людина». Ти хочеш стати культурною людиною? Впевнений, що так. Я глибоко переконаний, що культура людини починається з бажання дарувати людям прекрасне. Кожному поколінню своїх вихованців я розповідаю казку...

Уночі маленький ставок узявся тонкою кригою. На світанку крига ставала то фіолетовою, то багряною. Із-за обрію визирнуло сонечко, і крига стала густо-червоною. На вербі сиділа Синичка. Вона співала свою нехитру пісню: «Я маленька, легка як пушинка, але й мені не можна сідати на це чарівне Дзеркало».

На березі ставка стояло Теля. Воно слухало пісню Синички. Якби воно не було Телям, у нього з очей закапали б сльози від розчулення. Але воно було Телям. Йому захотілося ближче подивитися на красу, про яку співала Синичка. Воно підійшло до самісінького краю, та й і звідси нічого не побачило. Тоді воно ступило копитцями на лід. Той затріщав, чарівне Дзеркало розсипалося, із дна піднялася каламуть.

– Де ж та краса! – мукнуло Теля і, напившись води, побрело геть.

Цю казку я розповідаю пізньої осені, коли наш ставок вкриває перша крига. Кожен мій учень хоче бути Синичкою, а не Телям.

Хто вміє дивуватися красі, той соромиться чинити погано. Краса звеличує і серце, й душу. Мій ідеал – це людина з палкими почуттями. Умій, Олено, жити

так, щоб у серці твоїм вічно горів племін радості, здивування, краси.

Ця моя маленька поема про людину з палким серцем для тебе, Олено!

Вузькою стежиною йшли двоє мандрівників. З одного боку стежки хвилювалось синє море, з іншого – височіли сиві гори.

Йшли мандрівники довго. Вони шукали красу. Один із них був людиною з палким серцем, а другий – з крижаним.

Людина з палким серцем глянула на море, і очі її стали здивованими і лагідними. Вона сказала:

– Яке воно сильне, могутнє, вічне – море.

А людина з крижаним серцем сказала:

– Так, багато води.

Підійшли мандрівники до сірого каменя. У людини з палким серцем очі радісно засяяли:

– Дивись, яка прекрасна квітка. Адже це і є та краса, яку ми шукаємо!

– Де ти бачиш квітку? – здивувалася людина з крижаним серцем. – Це ж сірий камінь. Ось і тріщина на ньому, і порохом він припав.

– Так, камінь, але в ньому квітка троянди, – заперечила людина з палким серцем. – Треба лише дістати, визволити її з кам'яного полону.

Людина з палким серцем багато днів тесала й різала сірий камінь. А людина з крижаним серцем нудьгувала на березі, бездумно дивилася на море.

Нарешті з-під уламків каменя з'явилась квітка дивовижної краси. Здавалося, увесь світ навколо завмер, побачивши цю красу, яку дістала людина з кам'яного полону.

Навіть гори піднялися навшпиньки. Навіть хвилі морські застигли, а море припинило.

Тільки людина з крижаним серцем ніяк не зреагувала. Вона доторкнулася пальцем до чудової квітки і сказала:

– Так, міцний камінчик...

Будь людиною з палким серцем, Олено. Умій бачити прекрасне в сірому камені, умій створювати красу сама. Якщо кожному з нас вдасться визволити

прекрасне з кам'яного полону – і світ стане кращим, і ми станемо кращими, ніж ми є.

*«Пионерская правда», 11 вересня 1970 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТИ ДО СИНА

ЛИСТ П'ЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Отримав твого листа. Нарешті, почалося твоє навчання. Із захватом пишеш ти про чудові кабінети радіофізики та електроніки. Радий, що ти утверджуєшся в своєму покликанні. Якщо ти переконаєшся, і життя це підтвердить, що радіофізика – твоя улюблена справа, то будеш щасливою людиною. Та нахил до певної справи – це не подарунок долі. Якби ще в роки свого шкільництва ти не просиджував над схемами радіоприймачів, якби не твоя наполегливість – навряд чи з'явилося б це покликання. Уподобання – маленький паросток, що перетворюється на міцне, могутнє дерево на благодатному ґрунті працьовитості. Без самовідданої праці, без самовиховання цей маленький паросток може засохнути на пні.

Знайти своє покликання – справжнє щастя. Є в Марка Твена цікаве оповідання¹, де розповідається: у засвітах нема ні ангелів, ні святих, ні божественного неробства, а живуть люди в раю таким самим трудовим життям, як і на грішній землі. Відрізняється рай від землі тільки одним: там кожен робить те, до чого має хист і нахил. За життя нікому не відомий швець після смерті став видатним полководцем, а бездарний за життя генерал з каліграфічним почерком на тому світі працює скромним писарем, а письменник, який плодив нікому не потрібні романи, – вправним токарем, вчитель, який усе життя мучив і себе, і учнів, виявився умілим бухгалтером.

Я не раз перечитував це чудове оповідання. Добре було б, щоб так велося вже «на цьому» світі. Але, на жаль, частіше буває інакше. Я знаю чимало нікчемних агрономів, учителів, інженерів, артистів. Вони нудяться все життя,

байдужі до своєї справи, аби день до вечора. Найгірше те, що ці люди не спізнали радощів від праці, трудового натхнення, пристрасті.

У чому найвища насолода життя? На мою думку, коли праця – мистецтво. Коли людина залюблена у свою справу, робить її добре, вона творець, а не ремісник. Я вже писав тобі про нашого садівника й лісівника Юхима Пилиповича. На віку мені трапилося хіба з двадцятіро таких, як він. Незвичайна людина, майстер своєї справи, без будь-якого перебільшення, такий, як Станіславський і Пластов, Шостакович і Олексій Улесов² (я розповім тобі про нього далі). Юхим Пилипович упадає біля своїх дерев, як Станіславський – біля сценічних образів, як Пластов – з пензлями біля полотна. Я бачив, як він з усіх боків по кілька разів оглядав маленьку дичку, придивляючись, вишукуючи саме ту, як він говорить, єдину точку, де треба щепити. Знаходить її і згодом з'являється маленький паросток. Це магія, яку творить людина – чарівник, художник, поет своєї справи. Крона дерев Юхима Пилиповича казково гарні. Щоб досягти цього, потрібно попрацювати не один рік. Праця – це мистецтво.

Серед тисяч трирічних саджанців я впізнаю той, що його виростив Юхим Пилипович. Усі його дерева спрямовані до сонця. Гілки розміщені так, що сонце виграє на кожному листочку, вони не затіняють один одного.

– Як ви це робите? – спитав якимось у Юхима Пилиповича.

– Мудрість людська – на кінчиках пальців, – відповів він. – Я почав працювати з трьох років. І вам раджу так виховувати школярів. Кожен повинен знайти своє призначення. Якби я вивчився на інженера, лікаря чи вчителя – нічого б з мене не було. Заробляв би на хліб насущний... Треба, щоб у кожній людині розгорілася її «іскра» – ось тоді й матиме вона щасливу долю.

Виховуючи людину, виховують і її покликання. Але людина й сама має себе відшукати. Ти любиш музику Себастьяна Баха³. У його роду було аж 58 музикантів. Прадід, дід, батько... Навіть зашлюблювалися з родичами. Отож, Себастьянові з народження заповідалося бути композитором або видатним виконавцем. Відомо, що приблизно 80% усіх народжених мають хист до композиторства. Стають же ними одиниці. Чому так? Чому ж тоді в роду Баха

було 58 видатних музикантів? Тому що кілька поколінь народжувалися, жили під звуки музики, музика власне і була їхнім життям, вона зачаровувала їх змалку, вабила, дарувала насолоду, якою вони згодом прагнули поділитися з іншими.

Людина – творець свого покликання. Мені не близьке твоє захоплення радіофізикою. Однак це дуже добре, що ти маєш свій інтерес, та пам'ятай: поки що це лише інтерес. Якщо заради нього ти ладен будеш багато працювати, інтерес стане твоїм покликанням. Хочу тобі дещо порадити. Нині наука розвивається дуже стрімко. Якщо хочеш бути справжнім фахівцем, уважно стеж за новинами в галузі радіофізики. Лекції, теорія це – частина знань, потрібних тобі, як повітря. Май за правило: щодня, буквально щодня – і у свято, і у вихідні – прочитувати і студіювати хоча б п'ять сторінок наукового журналу з радіофізики та суміжних наук – електроніки, біоніки, астрофізики, космічної біології тощо. Повторюю: робити це потрібно щодня. Ось повернувся ти, скажімо, з першотравневої демонстрації – не забувай про свої п'ять сторінок. За тебе ніхто цього не зробить. Пам'ятай, що на стику наук народжуються відкриття. Тому з особливою увагою стався до суміжних наук.

Я не випадково вживаю слово студіювати. Студент повинен глибоко осмислювати, трансформувати знання, а опісля занотувати їх. Не переписувати всю наукову статтю чи розділ з підручника, а лише те, що в тебе вже викристалізувалося у свідомості. Чим глибше ти зануришся в предмет, який уподобав, тим більшою мірою він ставатиме твоїм покликанням.

І ще одна порада. У кожній професії є теоретичне студіювання і практична робота. А практична радіофізика – особливо цікава. Використовуй будь-яку можливість, щоб попрацювати в лабораторії, у майстерні. Збирай радіоприймачі і моделі, якими керують по радіо. І ніколи не задовольняйся абияким результатом. Прагни до досконалості – так виховаєш своє покликання. Не вдалося з першого разу – переробляй. Тренуй руку. Домагайся вправності. У мене є цікава стаття про ручну працю – висилаю її тобі разом із листом. Хочеться, щоб на тебе вона справила таке саме враження, як і на мене.

Прошу тебе, подивись, чи нема в книгарнях чогось нового з психології праці, творчості. Якщо є – купи й перешли.

Бажаю тобі міцного здоров'я і бадьорого настрою.

Обіймаю і цілую тебе.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 597–600.

Літ. редагування О. Бойко.

1. Йдеться про оповідання Марка Твена «Подорож капітана Стормфілда до раю» (*примітка редактора «Вибраних творів» – упоряд.*).
2. Станіславський Костянтин Сергійович (1863–1938) – російський театральний режисер, один з провідних митців свого покоління; Пластов Аркадій Олександрович (1893–1972) – російський, радянський художник; Шостакович Дмитро Дмитрович (1906–1975) – радянський російський композитор, піаніст, педагог і громадський діяч, один з найзначніших композиторів ХХ ст.; Улесов Олексій Олександрович (1916–1997) – новатор радянського виробництва, робітник-електрозварювальник. Двічі Герой Соціалістичної Праці.
3. Бах Йоганн Себастьян (1685–1750) – німецький композитор, один із творців світової музичної класики.

ЛИСТ ШОСТИЙ

Добрий день, любий сину!

Дуже радий, що в своєму останньому листі ти сперечаєшся зі мною. Добре, просто-таки чудово. Очевидно, тема покликання і справді хвилює тебе. Ти звинувачуєш мене в перебільшенні ролі виховання й самовиховання і в недооцінці природних здібностей. Так, Бетховен¹ писав свої перші музичні ще підлітком. Для цього були сприятливі умови. Якби дитинство його минало не під звуки музики, там, де не було ніяких музичних інструментів, де люди не знають, що таке мелодія, і він би не став музикантом. Для мене очевидно, що тисячі людей втрачають природні таланти, а могли б стати науковцями, поетами, композиторами, якби з дитинства жили у відповідній атмосфері [...]. Талановитий слюсар, талановитий електрозварювальник, талановитий агротехнік, талановитий тваринник – ось ідеал нашого виховання, і я глибоко вірю в цей ідеал. Я знаю людей, які стали Майстрами своєї праці саме завдяки вихованню, яке розкрило їхні природні здібності [...]

Я люблю свою педагогічну працю за те, що маю можливість пізнавати багатьох людей. Насамперед я прагну розпізнати людську душу, які грані її розвиваючи, шліфуючи, зможу виховати Людину. Скажімо, дитина, якій важко дається математика, нелегко їй вивчити й граматику, нема в неї яскравого художнього мислення. Але щось-таки в ній є! І я маю це побачити. Може, ця дитина стане талановитим механізатором, талановитим хліборобом, талановитим столяром. Я переконаний: настане час, коли не буде в нашому суспільстві жодної людини, що розгубилася, зневірилася, призвичаїлася до думки про власну необдарованість. Це поки що мрія, але так буде, моя віра в могутню силу виховання непохитна.

Я знаю людей залюблених у найпростішу, здавалося б, працю, для них вона – поезія. А все завдяки тому, що їхні здібності зміцнило виховання. Я знайомий зі славним трударем, двічі Героєм Соціалістичної Праці Олексієм Улесовим – будівельником-електрозварювальником.

– Потягло мене на будову ще хлопцем, – розповідав він. – Побачив, як товариш зварює шов вогняним струменем і, наче зачарований, ходив за ним слідом: «Навчи». Навчився... Будував я і міста на півночі, і гідроелектростанції. Варто тільки раз відчути, що ти зодчий на цій землі, варто лише раз побачити, як виростають і заселяються будинки, як твоя електростанція дає струм – і ти щасливий...

Або інший мій товариш – знатний тваринник нашої країни Станіслав Іванович Штейман. Ось, що він розповідає про свою працю:

– Мені ніколи не доводилося літати, підійматися в гори, пливти морем. Більшу частину свого життя я провів на скотарнях і в телятниках. Але, коли згадую прожите, мені здається, що я – мандрівник. Я не раз ходив невідомими стежками, не знаючи, що чекає на мене попереду, не раз відчував себе альпіністом, який піднімається на могутні вершини...

Вдумайся в ці слова, сину. Це говорить колишній наймит-пастух, який не мав можливості і дня вчитися в школі, проте завдяки наполегливій праці став видатним ученим, доктором наук, людиною, якій вдалося вивести нову, так звану

костромську породу корів. Усе своє життя він безвиїзно працював у радгоспі «Караваєво».

Ось тобі ще одне підтвердження того, що людина – творець свого покликання. Працею своєю торує собі шлях.

Утвердити власне покликання допоможе труд, а не чужі готові істини, не так звані пошуки себе: а чи сподобається мені чи ні? Сподобається людині те, у що вона вклала частинку власної душі, – це найголовніше. Ще раз раджу тобі: ніколи не гребуй найпростішою, як-то кажуть «чорною», «брудною» працею – вона виховує волю, розвиває, зміцнює і дух, і тіло.

До побачення, любий сину. Бажаю тобі доброго здоров'я і бадьорого настрою.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 600–603.

Літ. редагування О. Бойко.

1. Людвіг ван Бетховен (1770–1827) – німецький композитор і піаніст, останній представник «віденської класичної школи».

ЛИСТ ВОСЬМИЙ

Добрий день, любий сину!

Так, найважче має стати найдорожчим – у цьому діалектика і логіка формування людини. Лише те цінуватиме людина, що їй дорого дісталось. На жаль, дехто вважає, що радість, щастя – бути забезпеченим матеріально [...]

Місія вихователя – навчити учня почуватися щасливим, коли він працює і для себе, і для інших. Чим довше я живу, тим дужче переконуюсь, що Людина постає з тяжкої праці, тоді, коли зрошує землю власним потом, коли долає нездоланне. Незримий зв'язок має поєднувати духовний світ людини, її зацікавлення, прагнення, із суспільними інтересами і потребами. Якщо підліток, оглядаючи перше десятиріччя свого свідомого життя, бачить дерево, яке він посадив і воно міцно вкоренилося, бачить достиглі ягоди винограду на кущі, який викохав, бачить власноруч вирощену пшеницю там, де раніше була цілина, то цей

підліток ніколи не покине у лісі своєї одежини, не розірве книжки, не пройде байдуже повз шматка металу чи розсипаних на землі зернин. Суспільне для нього буде дорожчим за власне. Тяжка праця виховує сумління, пам'ятай про це все життя, сину. Совість – це, образно кажучи, засторога, оберіг від лихих вчинків.

Сину, ти повинен виховувати себе і готуватися до виховання своїх майбутніх дітей. Власним прикладом маєш навчити їх заробляти на хліб насущний нелегкою працею. Пригадай своє дитинство. Пригадай, як ви, малюки-жовтенята, прийшли на пустир, де не росли навіть бур'яни. Ви носили мул і перегній, перекопували ґрунт, виростили на ньому пшеницю. Це було ой, як нелегко! Мабуть така праця здаватиметься надмірною, одноманітною при комунізмі, якщо, і справді тоді все робитимуть машини і механізми. Сходження альпініста на вершину теж важке і одноманітне, але з кожним кроком вершина все ближче, це надихає. Для вас вершиною був колосок пшениці, що виріс на пустищі. Перша жменя зерна, смак першого хліба, вирощеного власними руками, перше **громадянське почуття** гордості [...]. Виховуй це почуття у власних дітях, ще коли вони лежатимуть поперек лави, бо, коли лежатимуть уздовж, буде вже пізно. Пам'ятай, що ти – батько – твориш майбутнє своєї Батьківщини. Пам'ятай: кожна крапля поту, пролита в дитинстві, безцінна. Кожна жменя зерна, вирощеного в дитячі роки, це – золоті гори в майбутньому.

Справжня людина долає труднощі, хай які вони є [...]. Придивися, як невтомно бджоли наповнюють вулик медом. Життя людське, як той вулик. Якщо ти трутень, то вулик порожній, а якщо працюватимеш, то й мед матимеш. Щотяжчий буде твій рух тернистою стежкою долі, тим багатший духовно ти будеш. Тобі буде нелегко, ти на порозі самостійного життя – не бійся. Ти станеш справжньою Людиною.

Бажаю тобі міцного здоров'я.

Обіймаю й цілую тебе.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 606–608.

Літ. редагування О. Бойко.

ЛИСТ ДЕВ'ЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Ти маєш рацію: якась прірва утворюється у свідомості людини, якщо вона, навчаючись, бездумно просто зазубрює. «Буває так, що немає часу навіть задуматися над суттю, – пишеш ти, – треба вчити, вчити, вчити...».

На жаль, це так і є... Але чому? Чому так часто знання не дивують, не бентежать, не вивищують людину? Скажімо, деякі студенти після змістовних, глибоких, наукових лекцій ідуть у пивну, на сумнівні вечірки – чому?

Гуманістичність знань це, на мій погляд, найперша проблема як шкільного, так і вищого виховання. Доба математики, – чуєш звідусіль, – доба електроніки, космосу – це вже крилаті вислови. І ніхто не каже про головне – починається доба Людини. Дуже шкідлива, неприпустима тенденція, яку культивують останнім часом: істота без математичних здібностей неповноцінна.

Ти прагнеш бути справжнім інженером – це вкрай потрібний фах. Але стати Людиною – ще важливіше. Більше, ніж будь-коли, ми маємо дбати про свою душу. Мене дуже непокоїть те, що, вступивши в технічний виш, більшість забуває про гуманітарну самоосвіту, та й у середній школі, щоправда, дають не найкращі знання з літератури, історії, етики... Я маю на увазі широке гуманітарне виховання молоді – емоційне, духовне. Чому товариші, з якими ти живеш, такі байдужі один до одного? Чому в людині якраз людини вони й не бачать? Їм бракує естетичного виховання.

Наповнити душу красою, розвинути духовні потреби має й сам юнак, кожен з вас. Я вже писав тобі, що слухати лектора, читати книжку чи науковий журнал потрібно вдумливо [...]. От, скажімо, вивчаючи діалектичний матеріалізм, ви пізнаєте світ. Здається, це теоретичне питання, далеке від практики. Але насправді це суть нашого добробуту. Пізнати світ в ім'я щастя людини. Слухаючи лекцію про пізнаваність світу і його законів, думай про свою практичну роботу, про те, чим ти збагатиш матеріальну та духовну скарбницю народу. Думай і про те, яку радість подарує тобі відкриття, проникнення в таємниці природи. Накресли собі план постійної самоосвіти: адже через 10–15

років після закінчення інституту ти потребуватимеш зовсім інакших, нових знань, про які раніше й мови не було.

Не забувай і про гуманітарне самовиховання. На інженера вчать п'ять років, бути людиною вчаться все життя. Плекай свою душу. Красою, мистецтвом, музикою, літературою, спілкуванням з людьми. Ми проговоритимемо ще багато, дуже багато.

Я поспішаю зараз: закінчую підготовку до друку рукопису про систему навчально-виховної роботи в школі.

Обіймаю і цілую тебе. Бажаю міцного здоров'я і бадьорого настрою.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 608–610.

Літ. редагування О. Бойко.

ЛИСТ ОДИНАДЦЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Я надзвичайно радий, що лист про самовиховання так тебе зацікавив. Ти дуже тонко заперимітив рису сучасної молоді людини (і не тільки молоді) – надмірну, іноді хворобливу гарячковість, нестриманість. Я впевнений, що конфлікти, сварки між людьми найчастіше виникають через те, що люди не вміють приборкувати своїх емоції і, ще гірше, зовсім не виховують власних почуттів.

Тисячі років буття людини здебільшого визначала її фізична сила. Чим міцніша, навіть жорстокіша була первісна людина, тим витриваліша, життєспроможніша. Люди розвивалися, їм потрібна була вже не тільки їжа, прихисток від негоди, вони прагнули більшого, того, що ми тепер називаємо моральними потребами. Для наших сучасників духовна наповненість вкрай важлива.

Кожен має усвідомити – грубістю, криками, жорстокістю не досягнеш нічого путнього. Звісно нам притаманні й тваринні інстинкти – страх, люті. Інстинкти превалюють у некультурної, обмеженої людини. Така людина, коли не вміє до ладу висловитися, щоб довести своє, починає горланити щодуху. Треба

берегти нервову систему і свою, і чужу. Пам'ятай, синку, що джерело витончених почуттів, – це високий інтелект. Почуття спонукають до думки, але живлять почуття саме роздуми. Чим багатший духовний світ людини, тим благородніші її вчинки.

Як навчитися делікатності? Ніколи, синку, не забувай, що ти живеш серед людей. Пам'ятай, що в іншій людини є свої клопоти, гризоти, переживання. Умій поважати кожного, хто поруч з тобою. Привітність, ввічливість, тактовність виховуються тільки в колективі, тільки завдяки духовному спілкуванню з людьми.

Чим «шліфувати» почуття, як не щирою дружбою, заснованою на спільності інтересів? Виховуй свої почуття в дружбі. Дружба допоможе тобі бути співчутливим, навчить радіти чужим успіхам. Звичайно, за кілька місяців у новому колективі ще важко збагнути, хто буде тобі найкращим другом. Але з часом друг у тебе з'явиться. З'явиться той, з ким ти ділитимеш і горе, і радість. Ти збагачуватимешся духовно, коли найкраще віддаватимеш другові.

Якби я мав можливість зараз приїхати до тебе і поговорити з твоїми товаришами, іншими студентами, я сказав би вам: «Юні мої друзі, умійте бачити серцем! Людина така ніжна, така чутлива до всього. Бути другом, товаришем, це, як бути братом. Отож, не зраджувати, підтримувати, віддавати останнє» [...]

Тваринні інстинкти притаманні гвалтівникам, злодіям, вбивцям. Треба культивувати добрість, зичливість, ласкавість до всього живого. У тебе, синку, будуть діти, запам'ятай: як малюк ставиться до птахів, квітів, дерев, залежить його майбутнє ставлення до людей.

Висилаю тобі книгу – «Вибране» А. Сент-Екзюпері. Хотів би, щоб ти уважно прочитав казку «Маленький принц» і подумав. «Пильне лише серце. Найголовнішого очима не побачиш».

Бажаю тобі міцного здоров'я і бадьорого настрою.
Обіймаю і цілую тебе.

Твій батько.

*«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 614–616.
Літ. редактування О. Бойко.*

ЛИСТ ДВАНADЦЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Твій лист дуже порадував мене (хоч ти довго не писав, майже два тижні). Добре, що у тебе й твоїх товаришів виникає бажання сперечатися, та ще й про таке важливе, як свобода і обов'язок. Ти запрошуєш мене взяти участь у вашій суперечці, що ж, із задоволенням. Ти пишеш, що дехто з твоїх товаришів дотримується такої думки: у деяких сферах (твоїми словами – «у приватному житті») людина абсолютно вільна (?), а в інших – її свободу обмежують суспільні норми. Ти не погоджуєшся з цією думкою, і я підтримую тебе. Твоя точка зору («бути вільним – означає завжди вчиняти правильно – так, як вимагають інтереси народу») по суті відповідає відомим словам Маркса: «Свобода волі означає не що інше, як здатність приймати рішення із знанням справи»¹. Молоді люди прагнуть найскладнішу думку висловити своїми словами, і це дуже добре. Абсолютної свободи нема і не може бути. Адже людина живе серед людей [...]. А дехто з твоїх товаришів розділяє життя перегородкою: з одного боку те, що людина робить, зважаючи на закони суспільства, з другого – те, де вона вільна від правил. Це філософія обивателя: на службі він добропорядний, «чистенький», а вдома – глитай, тиран. Особливо шкідлива думка про абсолютну свободу в сфері інтимній, у коханні, шлюбі, родинному житті. Тут якраз свобода – це насамперед величезна відповідальність.

[...] Насильство, розпусту, брутальність у нас карають за законом, тут нема і не може бути ніякої свободи особи. Якби кожен робив, що заманеться, суспільство перетворилося б на божевільню, і страшно було б жити. Основа свободи – це гармонія суспільних і особистих інтересів. Суспільство зацікавлене в тому, щоб ти, студент, добре вивчився, став фахівцем. Перед тобою сотні шляхів, обирай! Але не сходи на манівці, не лінуйся! Головне – це воля самої людини, самообмеження. Треба розрізняти, що можна, а що ні, що потрібне, а що зайве. Це називається усвідомлена необхідність, обов'язок. Обов'язок аж ніяк не обмежує людину в діях, він одухотворює її задуми і вчинки. Обов'язок і сумління – формують людину. Будь старанним, дбайливим, совісним, любий сину.

Пам'ятай повчання Гете²: «Як пізнати себе? Не спогляданням, а тільки діяльністю. Виконай свій обов'язок і ти пізнаєш, хто ти є».

Бажаю тобі міцного здоров'я і бадьорого настрою.

Обіймаю і цілую тебе.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 616–618.

Літ. редагування О. Бойко.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20. К., 1965. С. 110 (*примітка редактора вибраних творів – уперед.*).
2. Йоганн Вольфганг фон Гете (1749–1832) – німецький поет, драматург, прозаїк, науковець, державний діяч, театральний режисер і критик.

ЛИСТ СІМНАДЦЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Ти просиш: «Навчити поважати в дівчину». Просиш роз'яснити, що таке жіночість. Радію з того, що тебе хвилює це. Пам'ятай, що ставлення до жінки – мірило моральності. «Ставлення до жінки – писав К. Маркс, – свідчить про загальну культуру людини»¹. Хамовитий з жінкою – хамовитий з усіма. Жінка – найпрекрасніше створіння на світі, вона творить життя, майбутнє. Поважати жінку – означає поважати життя. Справжня жіночість – краса духу й тіла. Цю красу потрібно оберігати. Навчися, синку бачити і цінувати жіночу красу.

Я маю на увазі не вроду, як природній дар. Чимало є дівчат, непоказних з виду, але яких прекрасних, чарівливих, жіночних!

Жіночість – це ніжність, цнотливість. Справжній чоловік ніколи не зганьбить жіночої честі й гідності. Запам'ятай, якщо в стосунках вестиме перед жінка, сім'я тільки виграє, це не принизить чоловіка, а морально вивищить. Жіночність розквітає у материнстві. Жіночість – це духовна сила жінки, сила, що змінює на краще й чоловіка. У добрій родині, де чоловік поважає дружину, і діти прекрасні. Це ти повинен, як кажуть, зарубати собі на носі.

Ти добре бачиш це на прикладі нашої сім'ї. Якби не мати, ви, діти, не були б такими людьми, чуйними.

Жіноча природа така, що жінка слабша за чоловіка фізично. Не дивно, що чоловікам імпонує ця слабкість, жіночність. Проте, як часто жінки духовно сильніші за чоловіків! Жінки наші вольові, стійкі, працелюбні, відповідальні.

У деяких мужчин, юнаків у глибині душі ховається феодал. Це потрібно викорінювати. Одружується юнак, добре заробляє – і відразу ж вимагає, щоб жінка залишила роботу. Вважає, що так дбає про дружину. Жінку засмоктує буденність, побут [...]. Свободолюбні жінки не пристають на це. Слабодухі, добровільно зголошуються на інтелектуальну першість чоловіка: він збагачує свої знання, вчиться, а жінка обслуговує його. У цьому – небезпека не тільки для жінки, а й для чоловіка. Не радій, синку, якщо дружина визнає твою першість... Жіночність – це і розум, який невпинно розвивається. Найкраще, коли чоловік, дружина, діти гуртом зростають інтелектуально.

Знаю я таку жінку. Вона мала лише початкову освіту, вийшла заміж за агронома – людину з вищою освітою. Ця жінка не тільки не відстала від чоловіка, а, навпаки, завдяки своїй наполегливості, була інтелектуальною лідеркою в сім'ї. З перших днів подружнього життя вона читала науково-популярну літературу з агротехніки, ґрунтознавства, хімії, а також художні книжки. Вона розуміла, що духовне єднання з чоловіком залежатиме від того, наскільки вона буде корисною, житиме його інтересами, зацікавлювати його чимось. Природна кмітливість допомагала їй розбиратися в агрономічних проблемах, деякі її поради із землеробства вражали чоловіка.

Працювала ланковою у буряківниць, а весь вільний час читала. Коло її інтелектуальних інтересів щодалі розширювалося. Одне за одним пішли до школи двоє дітей. У початкових класах матері легко було допомагати їм вчитися. Коли діти почали вивчати алгебру, хімію, геометрію, мати відчула, що ставлення дітей до неї може змінитися, адже вони звикли, що мати все знає, все вміє. Вона вирішила ні на крок не відставати від дітей. Робила це так непомітно, що діти були перекопані: не вона вчиться у них, а вони в неї.

Вона вивчила всі предмети середньої школи. Утвердилась як інтелектуальний проводир сім'ї. Доклала до цього величезних зусиль.

Дехто з товаришок тлумачив її прагнення по-своєму: Марія Д. намагається не відстати від чоловіка, щоб не втратити його. У цьому обивательському поясненні дуже складного явища є частка правди, та якої? Марія Д. мала гідність, саме ця риса спонукала її розвиватися духовно і інтелектуально, вона розуміла, що без цього її сімейне життя не буде повноцінним, її не поважатимуть ні чоловік, ні діти. Розуміла вона й те, що врода її потьмяніє з часом, а розум – ні. Марія на все життя зберегла красу й привабливість завдяки невтомній праці над собою. Якщо ти хочеш, щоб твоя майбутня дружина на все життя залишилась для тебе неповторною і коханою, – зроби все, щоб духовність твоєї дружини збагачувалася.

Бажаю тобі міцного здоров'я і бадьорого настрою.

Обіймаю і цілую тебе.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 630–633.

Літ. редагування О. Бойко.

1. Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1973. С. 546. (*примітка редактора вибраних творів – упоряд.*).

ЛИСТ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Ти спонукаєш мене писати справжні трактати. Спершу про дружбу і кохання, потім – про жіночість, тепер ти просиш висловитися про красу. Ну, що ж, я скажу, і нехай мої слова допоможуть тобі визначитися з цим поняттям.

Сприймати дійсність через красу – притаманно лише людині. Тільки людина вміє милуватися блакитним небом, мерехтінням зірок, рожевим рум'янцем вечірньої заграви, пурпурним надвечір'ям перед вітряним днем, серпанком над небокраєм, безкрайністю степу, синіми тінями в березневих снігових заметах, журавлиним ключем у осінній високості, сонячними променями у міріадах крапель ранкової роси, срібними нитками дощу сонячного літнього дня, фіолетовим розмаєм на кущі бузку, ніжною стеблинкою і лазуровим

проліском. Коли людина бачить це, вона хоче сама створювати красу, примножувати її на землі.

Вершина людської краси – це жіноча врода. Великі митці, поети змальовували жіночу вроду в своїх творах – Гомер, Данте, Шекспір, Гете, Пушкін, Шевченко, Міцкевич. Вони оспівали своїх коханих так, що читаючи їхні твори, ми думаємо – це й наші почуття [...]

Зовнішня краса – це не тільки антропологічна довершеність усіх елементів тіла, не тільки здоров'я. Це одухотвореність, багатство думок і емоцій, гідна постава, загальна культура. Кажуть, дзеркало людської душі – очі, бо, навіть, коли людина мовчить, очі промовляють за неї.

Нема нічого поганого в тому, що людина прагне бути вродливою, мати гарний вигляд. Проте, мені здається (якої думки ти?), це не має перетворитися на єдину мету, якої досягають штучними засобами. Людина красива, коли робить щось з насолодою, з натхненням. Її обличчя тоді осяває внутрішнє світло. Красу дискобола Мирон¹ зафіксував у мить, коли напруження його духовних сил поєдналося з напруженням сил фізичних, це і є апофеоз краси. У творчої дівчини краса яскравіша і глибша, ніж у тої, яка знемагає від нудьги. Неробство – ворог краси, запам'ятай це, сину. Прекрасна людина саме у труді: – комбайнер, тракторист за кермом, льотчик за штурвалом, садівник біля улюбленого дерева. Духовна краса осяває обличчя вченого, мислителя, поета, винахідника, коли вони творять. Якщо хочеш бути красивим – працуй самовіддано, працуй так, щоб ти почувався майстром улюбленої справи.

Краса – супутник натхнення. В О. Гончара є чудова новела – «Соняшники». У ній розповідається про скульптора, якому доручили виліпити погруддя дівчини, котра виростила багатий урожай соняшника. Обличчя дівчини вразило майстра невродливістю. Воно не надихало, і скульптор відмовився від роботи. До станції їхав повз соняшникове поле. І тут він побачив ту саму дівчину – вона працювала. Але тепер її обличчя було прекрасне! Прекрасне внутрішньою красою. «Яка вона вродлива!» – вигукнув художник і повернувся в село.

Зовнішня краса має свої внутрішні витoki. Красивою людину робить неспокій, те, що називають «муками творчості». І навпаки, бездіяльність перетворює обличчя на тупу, байдужу, мертву маску, навіть красивий лик стає потворним.

У великому колективі, одразу видно, хто – який, чиє обличчя запам'ятається назавжди, а чиє, безлике, промайне, як тінь.

Аморальність позначається на зовнішності. Погляд того, хто звик брехати, лицемірити, пліткувати, блукає. Нещира людина ніколи не дивиться прямо у вічі іншим. Підлабузництво, догідливість, улесливість спотворюють усю зовнішність. Красивий той, хто щирий.

Єдність фізичної і моральної досконалості – це і є та естетика, про яку так багато говорять. Життя прекрасне, коли люди прекрасні. Ми досягнемо найвищої гармонії, якщо всі люди випромінюватимуть внутрішню красу. Я твердо переконаний, що при комунізмі всі люди будуть красивими.

Ти, синку, творець власної краси. Від тебе залежить і краса людей, котрі живуть поруч з тобою.

Висилаю тобі «Вибране» Гріна². Цю книжку треба читати серцем. Читати не лише рядки, а й між рядками.

Бажаю тобі доброго здоров'я і бадьорого настрою.

Обіймаю і цілую тебе.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 633–636.

Літ. редагування О. Бойко.

1. Мирон (народився близько 500 р. до н. е.) – давньогрецький скульптор. Створив статуї атлетів, переможців у спортивних змаганнях. Найбільш відома статуя «Дискобол» дійшла до нас у римських мармурових копіях. (*примітка редактора «Вибраних творів»*).
2. Грін Олександр (1880–1932) (справжнє ім'я – Олександр Степанович Гриневський) – письменник, представник романтичного реалізму.

ЛИСТ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Добрий день, любий сину!

Отримав твого листа з колгоспу. За п'ять років ти добре пізнаєш сільську Україну – побуваєш щонайменше у п'яти областях¹. Ти пишеш, що в селі, де ви працюєте, судили колишнього поліція – злочинця, який двадцять років тому катував радянських людей, убивав і мордував партизанів, старих, жінок і дітей. Ти здивований: як це може бути – людина народилася в Радянській країні, виросла при соціалізмі, і раптом вона стає зрадником Батьківщини. «Адже життя виховує!» – вигукуєш ти.

У тому то й річ, що – в цьому я впевнений – виховує не життя, а те, що людина в цьому житті робить. Розповім тобі одну історію, про те, звідки беруться перевертні...

В одному із сіл нашого району донедавна жив чоловік, доля якого жахлива і водночас повчальна.

...Трапилося це на початку війни. Кривавий смерч спалював Україну, із заходу насувалася фашистська орда, наші війська відступали за Дніпро. Серпневого ранку на головну вулицю села, де жив цей чоловік, заїхала колона ворожих мотоциклістів. Люди поховалися в хатах. Принишклі діти перелякано визирали з вікон.

І раптом, люди бачать, а один їхній односелець, у вишитій сорочці, у блискучих чоботях, з хлібом-сіллю на вишитому рушнику виходить з хати. Улесливо усміхається фашистам, підносить їм хліб-сіль, вклоняється. Маленький рудий єфрейтор зверхньо прийняв хліб-сіль, поплескав зрадника по плечу, пригостив сигаретою.

Звістка швидко розлетілася селом. Закипіла в серцях людей люта ненависть. Почали вони згадувати: яким цей односелець був у дитинстві, яким ріс, згадували і його дідів-прадідів. Як же це, адже він двадцятирічний, здається, і комсомолец. Чому він став зрадником? Прізвище його знали всі, бо прізвище у людини батьківське, а от імені ніхто не знав. Матір його, колгоспниця Ярина, то так його з дитинства і називали – Яринин син. Сусіди називали його матусиним

синком. Один син у батька-матері, жив, як сир у маслі: спав до обіду, прокидався, а біля ліжка на столі вже глечик з молоком, білий калач, сметана... Односельці змалечку привчали своїх дітей до праці, будили їх на світанку, брали з собою в поле на роботу, а Ярина оберігала своє «золотко» (так вона казала: моє золотко, мій єдиний-ненаглядний), оберігала від праці та від усіх турбот і тривог.

От тобі й життя виховує...

У школі вчився до шостого класу, потім навчання йому набридло і мати вирішила: нехай дитина не нудиться за книжкою, найголовніше – здоров'я. До вісімнадцяти років тинявся синок без діла, вже й на вечорниці вчащав, і до дівчат залицявся... Згадували, років за два до війни до Ярини прийшла в сльозах мати однієї дівчини. Про що вони балакали – ніхто напевно не знав, пішов по селу поговорі. Чорноока красуня перестала виходити на вулицю, потім довго лежала в лікарні, зів'яла дівоча врода, згасли очі. Дізналися сусіди, що Ярина відіслала своє «золотко» кудись на далекий хутір до дядька-пасічника. Звідти долітали чутки: байдикує Яринин син серед степового привілля, добре їсть, солодко спить, а вечорами приходить до нього під високу тополю синьоока красуня з русою косою. Занедужала якось Ярина, попросила сина повернутися, допомогти по господарству. Син приїхав, побув вдома три дні. Воду носити, дрова рубати, сіно косити – важко йому! Знову подався на хутір.

Оце тобі й життя виховує...

Любила Ярина синочка до нестями, а він? Якби життя само собою виховувало, то матирина любов виховала б і в сина почуття любові.

Звідки і як Яринин син нагодився в село якраз, коли туди зайшли фашисти, ніхто не знав... Фашисти вже три дні господарювали в селі, а з ними і Яринин син. Гордо, з поліцейською пов'язкою на руці, виходжав він між завмерлими хатами.

– Звідки падлюка така взялася?– зітхав дід Юхим. – Нема в нього нічого святого за душею. Не болить йому серце ні за матір, ні за землю дідів-прадідів. Бур'ян, а не людина.

Так думали всі односельці. А Яринин син став ревним прислужником фашистів. Грабував своїх людей, відправляв їх на роботу в Німеччину. Подейкували, що носив одяг з убитого партизана...

Ярина все те бачила, на собі відчувала презирство і ненависть односельців, які називали її «золотко» виродком. Благала сина, навіть лякала: «Повернеться радянська влада – буде тобі кара!». Син не злякався: «А знаєш, мамцю, що трапляється з тими, хто не згоден з новим порядком?» «Не син ти мені більше», – сказала мати і перебралась до сестри.

Наші воїни здолали ворога, війна скінчилася. Запеклі бої минули село, Яринин син не встиг утекти із своїми новими хазяями. Засудили його і ув'язнили.

Минуло сім років. Повернувся Яринин син з тюрми, застав матір в її смертну годину. Не схотіла останнього слова до нього промовити, а всі родичі, односельці були тоді біля неї. Попросила їх перед смертю: «Люди, дорогі мої земляки! Прошу, зніміть тягар з моєї душі! Не вважайте його моїм сином!»

І тоді дід Юхим пообіцяв від усіх: «Буде так, як ти просиш, Ярино! Псом безридним він поневірятиметься по світу до кінця днів своїх. Не тільки ніхто не назве його твоїм сином, а й імення його ніхто ніколи не визнає».

І раніше мало хто знав ім'я зрадника, Яринин син та й годі, А тепер одні казали просто – той падлюка, інші – бусурман, треті – мерзотник. Він жив у батьківській хаті, ніхто до нього ніколи не заходив, сусіди не дозволяли своїм дітям навіть наближатися до його обійстя.

Він працював у колгоспі. А ніхто не хотів працювати з ним пліч-о-пліч. Один час важко було з кадрами механізаторів, він попросився вчитися на тракториста, але не знайшлося того, хто погодився б його навчати.

Усі від нього відцуралися. Осуд людський був жорсткішим, ніж тюрма. Спробував був одружитися, але не знайшлося жінки чи дівчини, яка б його вподобала.

Намагався він виїхати із села. Проте, ніде йому місця не знайшлося. Того, хто зрадив матір, земляків, Батьківщину, ніколи не помилують.

Минуло два роки. Ледь за тридцять літ мав, молодий чоловік без імені перетворився на сторічного діда, нестрижений-неголений, з помутнілими очима. Казали, що він божеволіє. Цілими днями вештався у себе в дворі, щось бурмотів собі під носа, копирсався в землі, знаходив якесь коріння, їв його. Хтось, змилюючись, приносив уночі шмат хліба і горщик борщу, залишав на великому грушевому пні. Чоловік без імені уранці жадібно їв.

Якось мені довелося побувати в тому селі. Говорили ми з головою сільради у його кабінеті. Увійшов дряхлий чоловік, років сімдесяти. «Це він – людина без імені», – тихо сказав голова сільради. – «Йому зараз тридцять дев'ять років... Послухаємо, що він скаже».

– Відішлить мене куди-небудь, – глухо, зболено почав благати чоловік без імені. – Не можу я більше жити тут. Відправте у притулок якийсь. Не відішлете – повішуся. Заслужив я на людське презирство і прокляття. Та хочеться хоч перед смертю почути добре слово. Тут мене знають і лише проклинають.

Його пожаліли, відправили в будинок для старих. Ніхто не чув там про його минуле. Ставилися до нього як до старої людини, яка заслуговує на увагу. Кажуть, він радів, як дитина, коли його просили щось зробити: скопати клумбу чи перебрати картоплю. Та якось чутка про його минуле дійшла й до притулку. Ставлення людей до нього відразу змінилося. Ніхто йому не дорікав, але всі його уникали. Двоє старих, що жили в одній кімнаті з ним, перебралися в іншу. Холодної грудневої ночі пішов він невідомо куди, і з того часу його вже ніхто не бачив.

Хотів би я, щоб ця історія змусила кожного з вас зазирнути у власну душу і спитати себе: а що для мене дороге? Що пов'язує мене з народом, з Батьківщиною? Чим мені заслужити повагу?

Спитай про це себе і ти, сину! Зрозумій, що прірва самотності чатує на ту людину, яка нікого не поважає, не любить. Чому в чесної, працьовитої жінки виріс син-зрадник? Хіба ж не радісним і безтурботним було його дитинство? Здавалося, мати відміряла синові щастя по вінця. Але хіба це було щастя?

Задоволення від доброї їжі, від свавілля, гулянок?! Заколисане утіхами, його юне серце зачерствіло. Споживач ніколи не стане громадянином.

Сутність, осердя людської особистості – це сумління і гідність. Любов до Вітчизни і любов до людей – це і є патріотизм. У твоєму житті, сину, теж траплятимуться спокуси. Ти муситимеш проявити силу волі, стійкість, щоб не піддатися. Коли з одного боку – радощі, блага, втіхи, а з другого – нестатки, самопожертви, навіть смерть в ім'я життя і щастя людей, треба мати громадянську свідомість, щоб зробити правильний вибір. Готуйся до цього правильного вибору. Ти знаєш, що на почесному місці в нашій школі висить портрет вісімнадцятирічного Леоніда Шевченка. Він добровольцем поїхав до Казахстану в перший рік освоєння цілинних земель, працював трактористом, загинув [...]. Під портретом юнака – індійська мудрість: «Життя людське подібне до металу: якщо використовувати його – він стирається, якщо не використовувати – іржа з'їдає його». Нехай пламеніє твоє серце, нехай освітлює шлях і тобі, і іншим – у цьому щастя. Але, якщо серце заіржавіє, пам'ятай, ти приречений на жалюгідне животіння.

Морозного лютого дня 1956 року Леонід Шевченко разом із товаришами поїхав трактором по сіно – за п'ятдесят кілометрів від садиби цілинного радгоспу. На зворотному шляху зірвалася завірюха. Можна було залишити трактор, піти в землянку до тваринників, селище яких було недалеко від шляху. Леонід сказав товаришам: «Ідіть, перечекайте, а я залишуся, буду прогрівати мотор, бо, якщо замерзне, потім добу не заведемо машину, а ми сіно веземо, худоба без корму...». Завірюха не вщухала, почався страшний ураган, посилювався мороз, до тракторного каравану вже не можна було підійти. Через добу товариші знайшли юнака в кабіні, він замерз, залякла рука стискала штурвал.

Людина без імені і 18-річний юнак, чиє ім'я з гордістю вимовляє не одне покоління школярів, народилися на одній землі, у сусідніх селах. Чому ж такі різні їхні долі? Тому що один жив, як кажуть, задовольняючи власну утробу, а другий служив Батьківщині і людям. Ярина трусилася над своїм синочком, вигодовувала його, працювала за нього, а Леонідова мати вчила свого сина

трудитися, любити, бути корисним. У дитинстві Леонід був звичайнісіньким хлопчиком, як тисячі інших: пустував на перервах, борюкався з товаришами, стріляв з рогатки. Але вже зовсім малим він спізнав найвищу радість – радість творення добра для людей. Поряд із Леонідовою хатою розташувалася тракторна бригада. Трактористи ховалися від негоди в дерев'яному вагончику посеред поля, у спеку в тому вагончику – задуха нестерпна. Леонідова мама покликала дітей: «Посадімо горіх. Він швидко росте, під ним люди зможуть ховатися від сонця». Працював і семирічний Леонід. Дякували трактористи, раділи діти... Відтоді минуло вже чотирнадцять років. Горіх тепер розлогий, буйний, у його затінку відпочивають подорожні.

Думаю про тебе, мій сину, думаю про те, що ти зробив для людей? Чи відчуваєш зв'язок з народом? [...] У чому твоє щастя? Ти разом з товаришем під час першотравневих свят кілька днів працював у полі на тракторі, щоб старші відпочили. Ти повертався з роботи втомлений, обличчя закіптявіле, але щасливе, бо ти працював для людей. Ти вивіз у поле тонн зо двадцять добрив, і не орана земля перетворився в родючу ниву. Ти пишався своєю працею. А чи буде так завжди?

Чортополох можна вирвати з корінням, викинути з квітника, людину ж із суспільства по викинеш. А в суспільстві, як у тому квітнику, навіть одна бур'янина псує все сузір'я барв і ароматів. Потрібно вчасно викорінювати дурзілля, щоб кожна насінина проростала гарним квітом.

Рік тому в одному з колгоспів нашого району сталося нечуване: бригадир рілничої бригади наказав шоферові скинути в яр кілька тонн мінеральних добрив, це легше, ніж по полю їх розкидати. Обидва вони, і бригадир, і шофер, молоді люди, вже в повоєнні роки стали піонерами, разом вступали до комсомолу, разом присягалися бути вірними високим ідеалам комунізму. Ці два типи, – як кущі чортополоху на нашій прекрасній землі. Вони того ж сорту, що й Яринин син, що й убивця, що й двадцятисемирічний чоловік, який вже покинув три сім'ї, і в кожній – по дитині. Ступінь їхніх злочинів різний, та корінь зла один і той самий – моральне каліцтво, бездумність і бездушність.

Ярина не вчила свого сина зраджувати Батьківщину й катувати людей. Але вона і не привчила його до праці, до співчуття. Наче оберігала від незгод, а виявилось, що – від самого життя. Навіть, якщо людину і не навчають поганому навмисне, це не означає, що вона виросте доброю. Уважність, чуйність теж треба виплекати.

«З ким поведешся, від того й наберешся» – так кажуть у народі, і так воно й є. І ти, сину, пам'ятає це прислів'я.

Бажаю тобі міцного здоров'я і бадьорого настрою.
Міцно обіймаю і цілую тебе.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 637–644.

Літ. редагування О. Бойко.

1. У 1960–1970-х студентів, викладачів, інженерів та навіть учених зобов'язували їздили до колгоспів допомагати селянам збирати врожай. Студенти зазвичай відбували цю «повинність» упродовж місяця.

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Добрий день, любий сину!

Ти просиш поради, як ощадливо і з розумом (так, саме з розумом) використовувати час. Скаржишся, що «одна робота “підганяє” іншу, не встигнеш озирнутися – день скінчився, залишилося невиконаним те, що збирався зробити». Пишеш ти й про те, що на тебе звалюється, за твоїм-таки висловом, «купа книжок», що ти не встигаєш прочитати все рекомендоване.

Дам тобі кілька порад із власного досвіду.

1. Перше і найголовніше – про це я писав тобі ще минулого року – вміння слухати лекції. Той студент, який цього не вміє, вимушений перед іспитами і день, і ніч (спить всього 2–3 години на добу) зубрити конспекти, влаштовувати «розумовий» штурм. За кілька днів він хоче вивчити те, що мав би вчити щодня протягом семестру. За моїми підрахунками, таких «авральних» днів набирається за рік не менш як п'ятдесят, майже чверть усього робочого часу. Потрібно засвоювати матеріал уже на лекції і працювати над конспектами щодня, хоча б кілька годин. Раджу тобі поділити конспект на дві рубрики (графи): у першу

записувати стисло виклад лекції, у другу – те, над чим треба поміркувати; сюди слід занотовувати вузлові, головні питання. Це той каркас, навколо якого вибудовуються знання. Зміцнювати цей каркас варто повсякденно, додаючи до нього читання фахової літератури. Якщо ти так вивчатимеш усі предмети, у тебе не буде «авральних» днів під час сесії. Ти не перечитуватимеш, не заучуватимеш конспект, готуючись до іспиту чи заліку. Каркас буде своєрідною програмою, на основі якої пригадується увесь матеріал з певного предмета.

2. Щодня читай та ґрунтовно студіюй кілька (4–6) сторінок фахової наукової літератури зі своїх навчальних дисциплін. Читай уважно і вдумливо. Усе, що ти читаєш, – це інтелектуальний фон твого навчання. Чим багатший цей фон, тим легше вчитися. Чим більше читаєш щодня, тим більший у тебе буде резерв часу, бо в тих текстах є чимало дотичного до того, про що йдеться на лекціях. Своєрідні якорі пам'яті, які прикріплюють обов'язкові знання до того океану знань, в який занурюється студент.

3. Прокидайся о 5-й годині 30 хвилин, зроби зарядку, випий склянку молока з булкою (не звикай до чаю, при звичайшся в зрілі роки). Починай робочий день годині о 6-й, а то й на 15-20 хвилин раніше. Це добрий внутрішній стимул, що задає тон усьому робочому дню.

Півтори години ранкової розумової праці перед лекціями – це золотий час. Усе, що мені вдалося зробити, я зробив уранці. Протягом тридцяти років я починаю свій робочий день о п'ятій, працюю до восьмої години. Тридцять книжок з педагогіки та понад триста інших наукових праць – усе це написано з п'ятої до восьмої години ранку. У мене вже виробився ритм: якби я й хотів довше поспати, це мені ніколи не вдається, усе в мені настроєне в цей час тільки на розумову працю.

Раджу тобі в ці ранкові півтори години виконувати найскладніше. Думай над вузловими питаннями теорії, студіюй складні статті, працюй над рефератами. Якщо ти повинен щось дослідити, роби це тільки вранці.

4. Умій систематизувати свою розумову діяльність, від цього чимало залежить. Я маю на увазі визначься, що побіжне, а що головне. Не змішуй одне з

другим, не витрачай сили на дрібниці, коли основна справа не рухається. Головне треба робити щодня, передусім і саме зранку. Визнач найважливіші наукові проблеми, від розуміння яких залежить становлення тебе як інженера. Деякі з цих проблем – наскрізні, вони є у більшості дисциплін. Знайди книжки з фундаментальних наукових тем і працюй над ними.

5. Навчися себе стимулювати. Багато чого в розумовій праці не настільки цікаве, щоб виконувати його з великим бажанням. Отоді стимулом є необхідність. Зосередься на тонкощах теорії, зосередься настільки, щоб треба поступово перетворювалося на хоч у. Найцікавіше завжди залишай на кінець роботи.

6. У студентські роки треба варто прискіпливо вибирати книжки та журнали для читання. У наш час їх море. Допитливому хочеться прочитати всі. Та це нездійсненно. Окресли коло інтересів, виключи з нього вторинне. Але, оскільки іноді виникає потреба прочитати не заплановане, май на це трохи часу в резерві.

7. Навчися говорити Ні самому собі. Навколо тебе сила-силенна принад і спокус. Є і наукові гуртки, і художня самодіяльність, і спортивні секції, і вечори танців, і клуби, де можна відпочити. Розважатися, відпочивати потрібно, але й не забувати про те, що держава витрачає на твоє навчання великі кошти, і на першому місці має бути саме навчання. Для відпочинку раджу тобі гру в шахи, читання художньої літератури. Шахова гра в абсолютній тиші, зосередженість – чудовий засіб, що тонізує нервову систему, дисциплінує думку.

8. Не втрачай часу на дрібниці. Маю на увазі пусті балачки. Трапляється так: сядуть кілька людей у кімнаті і починають, як кажуть, теревенити. Минає година, дві, нічого не зроблено, ніяких розумних думок не висловлено, а час згаяли. Нехай розмова з товаришами буде для тебе джерелом духовного збагачення.

9. Навчись полегшувати свою розумову працю на майбутнє. Для цього заведи записні книжки. У мене їх зараз близько 40. Кожна призначена для запису побіжних думок (що спадають на думку лише раз і не вертаються). Є в мене й

записник, в якому занотовую певні педагогічні питання і дещо, що прочитав з педагогіки. Все це колись пригодиться, полегшить подальшу роботу. У тебе, знаю, є свої нотатники, але безсистемні. Створи чітку систему записів. Полегшуй свою розумову працю.

10. Для кожної роботи шукай найраціональніші способи. Уникай трафарету і шаблону. Не шкодуй часу на глибоке осмислення суті того, з чим маєш справу. Чим глибше пізнав, тим міцніше запам'ятаєш. Поки не усвідомив, не намагайся запам'ятати – це марно. Дещо умій проглянути побіжно, навіть поверхнево. Тим часом, важливе – усвідомлюй, щоб не довелося повертатися до того самого матеріалу.

11. Людина не зможе навчатися успішно, якщо ті, з ким вона мешкає у кімнаті, не дотримуватимуться певних правил співжиття. Насамперед треба чітко визначити години тиші, коли у кожного є можливість працювати.

12. Хоча ти і вчишся на технічному факультеті, не гребуй читанням белетристики. Читай поезію і прозу, не лише наукову літературу. Це збагачує духовно.

13. Не принаджуйся до поганих звичок: прокинувшись, вилежуватися, просиджувати без діла п'ятнадцять, двадцять хвилин, аби налаштуватися, бездумно гортати журнал, який тобі не потрібен тощо.

14. «Завтра» – небезпечний ворог усього. Нічого не відкладай на завтра. Те, що не зробив сьогодні, завтра не надолужиш. Відкладене має властивість нагромаджуватися. Нехай твоєю звичкою стане робота наперед. Це – чудовий внутрішній стимул, що задає тон життю.

15. Ніколи не припиняй розумової праці. Не розлучайся з книжкою й влітку. Щодень збагачуйся інтелектуально – це шлях до успіху.

Ось п'ятнадцять заповідей, яких, на мій погляд, має дотримуватися кожен студент.

Бажаю тобі міцного здоров'я, доброго настрою.

Твій батько.

«Вибрані твори» в 5 т., Т. 3. 1977. С. 648–652.

Літ. редагування О. Бойко.

ЛИСТИ ДО БОЛГАРСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ

Дорогі друзі, болгарські вчителі!

Спогади про гостинну болгарську землю залишилися в моєму серці на все життя. Ваша країна прекрасна, я ніколи не забуду Стару Планину і Шипку, безкрайні виноградники, казкову долину троянд Казанлик... Але найбільше багатство – це ваші дивовижні люди. У мене чимало друзів у Болгарії, я з ними листуюся.

Один молодий вчитель із Плевенського округу пише мені про свої радощі й печалі, успіхи й невдачі. Листи до вчителя з Плевенського округу, на мою думку, будуть цікаві багатьом учителям, тому пропоную опублікувати їх у вашому журналі «Народна просвета».

ЛИСТ ПЕРШИЙ

ВИХОВУЙТЕ РОЗУМ ДИТИНИ

Мій юний друже, Ви вирішили присвятити своє життя благородній праці – вихованню людини. Радісні почуття переповнили Вас, коли Ви вперше зайшли у **свій** клас, коли Ваші очі зустрілися з тридцятьма парами допитливих дитячих очей. О, дитячі очі, які складні, різноманітні почуття ви випромінюєте – і велику жагу знати все, і допитливість, і бажання передбачити, – яким ти будеш з нами, вчителю, – життєрадісним чи нудним, захопленим нашими цікавими справами чи надто серйозним, зосередженим на своїх дорослих інтересах?

Ви запитуєте: що головне в нашій педагогічній роботі? Як цього досягти, аби діти були добрими, вдумливими і слухняними? Ви пишете, що в інституті Вам давали загальні знання з педагогіки та методики, говорили з Вами про абстрактного учня, а в школі «кожен учень потребує індивідуального підходу, індивідуального методу».

Так, на мій погляд, найголовніша наша майстерність – мистецтво пізнати дитину, зрозуміти й відчувати, що кожна дитина – це цілий світ думок, почуттів, інтересів, переживань, прагнень, радощів, печалей, образ, прихильностей,

прикрощів. Найважливіше в нашій педагогічній праці, за словами К. С. Станіславського, вловити найменші нюанси життя людського духу.

Ви пишете, що кожен учень потребує особливого методу, але чи можна знайти якийсь винятковий метод для кожного? ...Як на мене, це перебільшення. Один і той самий метод можна застосувати до багатьох учнів, але **індивідуалізація методу** залежить від учителя. Метод навчання і виховання я б порівняв з різцем скульптора. Допоки різець лежить на столі, це ще не знаряддя, а шматок металу. Лише тоді він стає інструментом творчості, коли майстер-скульптор бере його в руки, торкається мармурової брили, відтворює неповторні риси людини. Так само й метод – мертвий, поки його не одухотворив майстер-педагог.

Чим саме ми його одухотворимо?

Насамперед пізнанням дитини, проникненням у її духовний світ.

Як все, про що Ви пишете – Ваші труднощі, невдачі, – схоже на мої перші кроки в педагогіці. Згадую, яким радісним хвилюванням були сповнені перші дні мого вчителювання. Перші відповіді учнів, перші письмові роботи, записи в журналі. Мої романтичні мрії і надії захмарили перші тривоги, перші розчарування: Петрик, хлопчик з такими довірливими, допитливими очима, той самий Петрик, який уважно слухав мої пояснення, так старанно писав у зошиті, не вивчив урок, змушений був поставити йому двійку. Двійок я ще не ставив. Думав так: запитаю ще раз. Перевірив самостійну письмову роботу: у Петрика десять помилок. У зошиті і в щоденнику – двійка, в дитячих очах смuteк, у дитячому серці – перша крижинка. Раніше Петрик дивився мені в очі своїми веселими, широко розкритими очима, а тепер, зустрівши, опускає погляд. Я також не міг дивитися хлопцеві в очі так ласкаво і доброзичливо, як раніше. Хочу, намагаюся бути приязним, але не можу, я знаю, що дитина тепер насторожена, ця двійка, як чорна кішка, перетнула світлу дорогу нашої дружби.

Неуспішність, відставання, другорічництво... Немає більшої біди в шкільному житті, ніж ця. Скажіть дорослому, робітникові: ось, ти цілий рік пропрацював на заводі, але цей термін тобі не зараховано, не вписано у трудову

книжку – як почуватиметься робітник, яка це біда для нього і його родини?! По суті, слабкий учень потрапляє в таку ж ситуацію: ходить до школи, щось пише, щось читає, але знає, що цього року «він відстає від інших...». Спочатку дитина дуже страждає від думки, що вона ні на що не здатна. Це страшно, але страшніше буде потім, коли дитина звикне до цієї думки, вона з холодною байдужістю дивиться на двійку в зошиті, на одиницю навпроти свого імені в класному журналі. Коли бачиш таку дитину, не дає спокою одна думка: яке велике горе її спіткало, що серце її – живе, чуйне –збайдужіло!

Тридцять років я працюю в школі і тридцять років спостерігаю за дітьми, які залишаються на другий рік через неуспішність. Що це за діти, чому вони не встигають? Причини неуспішності найрізноманітніші. Протягом тридцяти років мені трапилося (в тій-таки школі, де щорічна кількість від 450 до 650 учнів) 12 осіб з вадами ментального розвитку. Хай там що робила школа, вчитель, підвищити рівень цих учнів було неможливо.

Але переважна більшість слабких учнів – це цілком нормальні діти. Що саме не дає їм можливості успішно вчитися, відчувати піднесення від цього? Саме така радість і є основним стимулом, який спонукає дитину сидіти над книжкою, думати, виконувати різноманітні завдання від уроку до уроку, з дня в день, місяць за місяцем. Як повернути цю радість слабкому учневі? Я намагався зрозуміти, як дитина, котра відстає в навчанні, сприймає довкілля, чому їй важко усвідомити, запам'ятати. Я шукав спільних духовних інтересів з цими дітьми поза уроками. Багато ситуацій із шкільного повсякденного життя навернули мене на думку про те, що неможливо зрозуміти всю складність внутрішнього духовного світу дитини лише на уроці; специфіка розумової роботи на уроці така, що дитина проявляє себе інакше ніж деінде – особливо часто це буває з дітьми молодшого віку.

Четвертий клас. Чорноокий, засмаглий після літа хлопчик, руки у подряпинах від колючок... Його звали Дмитрик. Коли завуч знайомив мене з дітьми, зачитував список із журналу: цей учень хороший, цей – відмінник, ця дівчинка – старанна, але арифметика їй дається важко... За списком, Дмитрик,

невідомо чому, був останнім, хоча за алфавітом його прізвище мало бути в журналі третім. Коли дійшло до Дмитрика, завуч махнув рукою: безнадійний... Робить по десять помилок на сторінці. Він не може сам розв'язати задачу, навіть найлегшу. Ми не знаємо, що з ним робити далі. Тягнемо його з класу в клас, але як довго? Словом, якщо тільки Дмитрик у вас не встигатиме, то ми вас ще й похвалимо. Й за двох таких самих не сваритимемо, адже в класі є ще Марійка... І завуч мені розповів і про цю «важку» дівчинку.

Завуч не перебільшував. Дмитрик робив багато помилок не тільки в диктанті. Навіть переписував з помилками. Над задачею він сидів, наче над якоюсь казковою скринєю, від якої загубився ключ. Він намагався вгадати рішення, а не знайти його.

На уроках був млявий, байдужий до всього. Під час перерви він був геть інакшим: я бачив бісики в живих дитячих очах; чув дотепне, влучне слово. Чому ж на уроках його очі втрачали блиск, чому в погляді була настороженість, чому в словах зникала жива душа – вони здавалися чужими в устах хлопчика? Як на уроці зберегти те, чим живе дитина у своєму звичному середовищі – серед друзів, у грі, у пустошах? Чому навчання, яке за своєю природою мало розвивати розумові здібності дитини, ніби гасить полум'я думки? Ці питання не давали мені спокою.

Після уроків ми разом із дітьми пішли в ліс. Я хотів побути з Дмитриком наодинці, подивитися, як він спілкується з природою, почути про те, що він бачить, думає, відчуває. Коли діти захопилися якимось рідкісним метеликом, ми з Дмитриком підійшли до старого дуба, столітнього напевно.

– Це зимовий дуб, – сказав Дмитрик.

– Чому зимовий? – запитав я, бо вперше почув такі цікаві слова – зимовий дуб.

– Він і взимку живе, – почав розповідати Дмитрик і в його очах засвітився радісний вогник. – Унизу, біля стовбура, під листям гріються різні комашки. Сплять або дрімають. Може, їм сниться сон – спекотне літо, спів птахів... Якщо відгорнути сніг, вони оживають і ховаються вглиб від морозу. А коли сонце

припікає, виповзають погрітися. Я в лютому бачив, як сонечка виповзли грітися: вони влаштувалися у щілінках кори дуба і визирали, їх було важко помітити. А як доторкнешся до дуба, вони одразу ховаються. Наче чують – ось що цікаво. А листя цього дуба тримається до нового року. Стоїть він – багряний, – а листя тихо шелестить.

Я слухав його, затамувавши подих. Переді мною був зовсім інший Дмитрик, не такий, як на уроках. Здавалося, що в таємничому шелесті листя, в щебетанні пташок, в чудовій осінній музиці природи є якась дивовижна сила, яка пробуджує думку, радість в дитячих очах. Потім Дмитрик показав мені лисячу нору, поблизу якої він давно, три роки тому, бачив лисенят – вони гралися, а лисиця сиділа, нашорошивши вуха, і пильно вдивлялася в лісові хащі...

Минали роки, на моїй педагогічній ниві траплялися й інші діти, такі як-от Дмитрик, Марійка – їм було важко вчитися, вони не встигали, вчителі часто вважали їх безнадійними... але всі вони були розумними дітьми. Їхній розум часто вражав мене своєю оригінальністю, яскравою індивідуальністю світосприйняття. З кожним роком я все більше переконувався, що навчання в школі має один серйозний недолік: із тієї хвилини, як дитина сідає за парту, стіни класу, дошка, книга, зошит відгороджують її від першоджерела живої думки, живого слова – від природи, від лісу і саду, від тихого гаю і зеленого луку, від блакитного неба і вогненного цвіту соняшника, від жайворонкового срібного співу і гомону перших весняних струмків. Усім відомо, що дитина мислить яскравими образами – кольорами, звуками, запахами, найтоншими відтінками і нюансами всього, що її дивує, вражає, змушує захоплюватися красою і новизною. Замислимося, мій юний друже, про те, як розмірковує дитина: вона ніколи не байдужа до того, про що думає. Логічне пізнання світу для неї тісно пов'язане з емоційним, а емоційне неможливе без живих, яскравих образів. Завдяки цим образам і думки та слова дитини барвисті, трепетні, вирають, як чисті краплі роси на живій рожевій квітці. Навіщо ховати це джерело живої думки від дітей, навіщо замість квітки, живої, запашної, показувати їм малюнок в книжці і казати: це квітка. Так, це дратівне протиріччя: вчитель прагне вкласти

в голову дитини якомога більше знань, але він не вчить її думати, а потім дивується, чому дитина нічого не може усвідомити і запам'ятати? Усе життя чорноокий Дмитрик німим докором зринав у моїй пам'яті...

Якщо ізолювати розумову працю дитини від першоджерела думки – від природи, від довкілля, – дитяче мислення втратить емоційний стимул. Це все одно, що рясно полити маленьку яблуню після того, як ми обрубали лопатою все коріння – вода не допоможе.

Мій юний друже, обираючи професію вчителя, не забувайте: ми, вчителі, маємо справу з найбільшим ні, з найтоншим, з найчутливішим у природі – з мозком дитини. Ми маємо справу з матерією, про складну організацію якої у науки сьогодні є багато даних, але таємниці процесів мислення ще далекі від повного розкриття. Уявіть собі: на запашній рожевій квітці в Казанликській долині десятки прозорих крапель ранкової роси. Яка обережність, яка ніжність потрібна, щоб зірвати квітку, щоб жодна краплина не впала на землю, щоб у ній вигравало і переливалося сонячне проміння. Така сама увага і ніжність потрібна і нам, вихователям – щоденно, щохвилино – ми торкаємося найпрекраснішого.

У головному мозку дитини мільярди живих, здатних мислити клітин, мільярди нервових клітин. Через органи чуття ці клітини сприймають образи, картини, звуки, запахи, все це поєднується зі словами рідної мови. Коли ми говоримо, що дитина мислить образами, це означає, що, слухаючи розповідь учителя про подорож краплі води, наприклад, дитина уявляє сріблясті хвилі ранкового туману і темну хмару, чує грім і сильний дощ. І чим яскравіші ці картини в її уяві, тим глибше вона усвідомлює закономірності природи, чим більше розуміє, тим зосередженіше мислить. Тонкі, чутливі нервові клітини її мозку ще не загартовані, вони ще мають набратися сил, вони мають розвиватися і міцніти, тому і процес мислення має бути таким, якого вимагає сама природа дитячого мозку: дитина має вчитися мислити насамперед біля того живого джерела думки – серед природи.

Ми, вчителі, ніколи не маємо забувати про те, як влаштований дитячий мозок. Зараз чимало говорять про активізацію розумової праці дітей, про

ефективні методи навчання, але в цих розмовах багато пустого галасу, загальних балачок. Дитина мислить – це означає, що певна частина клітин її мозку сприймає образи (картинки, предмети, явища, слова) з довкілля і серед тисячі й тисячі нервових клітин, через найтонші нервові клітини, як через канали зв'язку, надходять сигнали, надходить інформація. Нервові клітини «обробляють» інформацію, систематизують її, оцінюють, вони відокремлюють головне від другорядного, групують, порівнюють, а нові образи, нова інформація за цей час примножується безперервно, її треба сприймати, «обробляти» знову й знову... Іншими словами, дитина одночасно думає про те, що вже сприйняла, і сприймає нове. Аби впоратися з тим, нервова енергія нервових клітин за надзвичайно короткий час миттєво перемикається зі сприйняття образів для їх «оброблення».

Надшвидке, непомітне, звісно, для самої людини перемикання енергії нервових клітин – це явище, яке ми називаємо думкою – дитина думає (і не тільки дитина, але й доросла людина думає так само). Цей процес миттєвого перемикання думок породжує суб'єктивне відчуття, що ми думаємо про дві речі одночасно. Зараз я пишу цього листа, обдумую його зміст, і водночас перед моїми очима постають незабутні картини природи Болгарії – бурхливі води Мариці, суворі вершини Рили, вкриті вічними снігами, кам'яні брили під Варною.

Але мені тільки здається, що я думаю про це одночасно – про лист і про природу Болгарії. Бо думати одночасно про дві речі неможливо. У будь-який момент: думка переходить з одного предмета на інший.

Власне, саме від цього – від здатності миттєво переводити думку з одного предмета на інший – залежить ефективність мислення дитини, зрештою, залежить і її розумовий розвиток. Науково доведено, що **дискретність** (перервність) роботи нервових клітин кори півкуль головного мозку зумовлює здатність до абстрактного мислення. Розглянемо розумовий процес, як-от розв'язування задачі з арифметики. Вам, звичайно, траплялися діти, яким важко зрозуміти умову задачі, вони зовсім не розуміють, у чому суть залежностей між величинами. Чому? Через те, що дитина не може одночасно утримувати в пам'яті

числові залежності між величинами і думати про розв'язання задачі. Навчити дитину подумки охоплювати кілька предметів, залежностей, це – дуже важливий аспект педагогічної майстерності.

Але як навчити цього всіх дітей? Як, з огляду на закономірні процеси у мозку виховати розум, розвинути мислення – навчити дітей мислити? Клітини дитячого мозку тільки-но розвиваються, формуються; вони ніжні, швидко втомлюються і тому не можуть нормально функціонувати, якщо предметом думки є лише абстрактні поняття – слово, узагальнення. Їхня нормальна робота можлива лише за умови, коли предметом, об'єктом сприйняття, мислення, розуміння є образи, які можна побачити, почути, до яких можна доторкнутися (ось чому дитина вчиться мислити, граючись, тому наочність потрібна більше під час навчання в початкових класах, ніж у середніх і старших). Перемикання думки, яке і є самою сутністю мислення, можливе лише тоді, коли перед дитиною постає або певний зоровий, або словесний образ, створений так старанно, що дитина ніби бачить, чує те, про що їй розповідають (ось чому діти так люблять казки, казка вчить думати). Сама природа мозку дитини вимагає, щоб її розум навчався поруч з джерелами думки – серед зорових образів, насамперед серед природи, аби думка від візуального образу, опрацювання його, інформації про нього перетікала в інші образи.

Якщо дитина ізольована від природи, якщо з перших днів навчання сприймає лише слово, розповідь, пояснення вчителя (а часто буває, що слова вчителя позбавлені яскравих образів), то тендітні клітини мозку швидко втомлюються, вони не подужають роботу, яку вчитель пропонує дитячому мисленню. Ці нервові клітини мають не тільки справлятися з роботою зараз на уроці – вони мають розвиватися, міцніти. Ось причина явища, з яким учитель часто стикається в початкових класах: дитина сидить покірно, дивиться тобі в очі, ніби уважно слухає, але не розуміє жодного слова, бо вже дві-три години вчитель лише говорить і говорить, і спонукає дитину думати про правила, залежності, закономірності. Все це балачки, абстракції, немає живих образів і мозок дитини втомлюється.

Це, мій дорогий юний друже, і спричиняє відставання. Голова дитини – це не електронний механізм запам'ятовування, а чутлива жива матерія. Не варто вірити привабливому і спокусливому на перший погляд словесному шумовинню – всіляким сенсаційним «новинкам», сумнівним способам активізації розумової діяльності, які перенапружують дитину.

«Під час уроку вчительки Н. діти розв'язали сім задач підвищеної складності. Ось це урок!» – часто-густо подібні «настанови» ми чуємо від інспектора, директора чи завуча. Мене бентежать такі слова, я тривожуся за вчительку Н., а тим більше за дітей. «Продуктивно використовувати кожную хвилину», «працювати так, щоб відчувалася напруга», «наповнювати кожную хвилину уроку активною розумовою працею» – все це гучні, дуже високі слова, але за всім цим шумом криється повна зневага до природи дитини. Якщо всі учні постійно працюють у такому стрімкому темпі, «галопом», коли на уроці розв'язують по сім досить складних задач, після чотирьох уроків більшість дітей вже ні на що не спроможні. Життя показує, що багатьом дітям розв'язати сім завдань за урок зовсім не під силу. Вони не думають, не мають часу вникнути в суть, переписують. Чого варта така показна активізація й ефективність?! Ефективність розумової праці не залежить від кількості розв'язаних задач. Є діти, які думають дуже повільно, і розумний вчитель ніколи не буде таку дитину підганяти. Нехай на уроці розв'яже одну задачу, але абсолютно самостійно – це буде справжня розвивальна розумова робота.

Охороняйте, щадіть мозок дитини, мій юний друже. Наше завдання не тільки вкласти знання в голову дитини, а й розвинути розум через знання.

Відтак, ми маємо навчити їх думати.

Як саме навчати думати?

На жаль, освітні шкільні програми не вважають це завдання найважливішим. Частина вчителів початкових класів «за власним розумінням» намагається використати наявні можливості для навчання дітей мислити в так званий добукарний період. Але він триває лише кілька тижнів... У ці дні, проводять бесіди про те, що діти бачать навколо, що добре знають із

повсякденного життя: колгоспники орють поля, сіють пшеницю, збирають урожай; будівельники зводять будинок; птахи восени відлітають у вирій тощо.

У цей період у вчителя бракує часу, переважно його використовують для підготовки до читання. У цьому зазвичай очевидне бажання якнайшвидше перейти до читання, швидше «пройти» добукварний період. Як тільки починається вивчення букв і читання букваря, бесіди про світ довкола, відходять на другий план. Єдиним джерелом вражень і об'єктом пізнання стає книжка, а в найкращому разі – малюнки. А природу з її неповторними барвами і звуками зазвичай від дитини загороджують книжкою, дошкою та картинкою.

Не думайте, мій юний друже, що я ставлюся до книжки з презирством. Книга – велике чудо людської культури, невичерпне джерело знань, мудрості багатьох поколінь. Навіть коли нас не стане, книги будуть жити вічно, – каже стародавня східна мудрість. Про книгу можна говорити багато, їй буде присвячено один з моїх листів до Вас, мій юний друже. На жаль, книжка ще не має належного місця в духовному житті школи. Виховання любові та поваги до книги – одне з найважливіших і найскладніших завдань школи.

Під час мого перебування в Болгарії я був захоплений і зворушений прекрасними традиціями всенародної поваги до книги, до читання. Але, мені здається, прищеплення любові до книги в болгарській школі не стає від цього легшим. Навпаки, я вважаю, що ця обставина ще більше ускладнює виховну роботу школи. Щиро кажучи, заздримо вам, браття-болгари, заздримо вашим чудовим традиціям, тому, що ви приділяєте увагу любові до книги, слова, літератури, культури. Наскільки можемо, ми прагнемо – у нас, в селі і в школі – поєднати ваш досвід з нашими традиціями. І саме тому, щоб книга стала для людини вчителем у житті і вічним джерелом народної мудрості, не треба відгороджуватись книгою від світу, не треба прагнути замінити книгою, те, що можна показати наживо. Ще раз підкреслюю: все це необхідно для того, щоб книга залишалась невичерпним джерелом знань, культури, мудрості, добра.

Пам'ятаю урок з розвитку мовлення у другому класі. Учитель приніс малюнок: птахи відлітають у вирій. Цій темі присвятив бесіду: «Діти, подивіться,

що тут намальовано... пташки відлітають? Чому вони летять у теплі краї? Які птахи відлітають, а які залишаються зимувати у нас?» Були перші дні навчального року. У класі душно, у вікна світило тепле сонце «бабиного літа», голубіло небо, на обрії виднілися стародавні скіфські кургани... У віконне скло билася бджола, залетіла в клас. На запитання вчителя діти відповідали мляво. Видно було, що їм нудно й нецікаво, вчитель нервує, намагається зосередити увагу дітей на журавлиному ключі, зображеному на малюнку. І в ту мить, коли вчитель ніяк не міг пояснити, що таке журавлиний ключ, у синьому небі з'явилася зграя журавлів – птахи летіли на південь. За вікном, на електричних дротах, мов живі намистини, метушливо пурхали ластівки, збиралися у вирій. Жодний малюнок не міг замінити те, що жило, співало, пурхало тут, за вікном класу. Зазвучало б у дитині живе слово рідної мови, запало б в її душу, якби вчитель вивів дітей у двір, у сад, де б вони слухали чудову музику природи. Досвідчений педагог ніколи не обмежує уроки розвитку мовлення добуковарним періодом. Протягом усіх років навчання мовлення дитини живиться із природного джерела.

Науково доведено, що центри, розташовані під корою головного мозку, відіграють величезну роль у розвитку мислення. Саме там витoki емоційного стимулу для мислення. Сигнали надходять з підкіркових центрів, завдяки яким думка набуває емоційного забарвлення: людині приємно про щось говорити й думати, щось бачити, спостерігати чи, навпаки, їй неприємно. Мої багаторічні спостереження за дітьми переконали мене в тому, що спостереження за природою безпосередньо впливають саме на підкіркові центри, надають думці жвавого, емоційного відтінку, ніби пробуджують енергію мислення в клітинах кори головного мозку. Саме тоді дітям цікаво.

У початкових класах нашої школи є спеціальні уроки, присвячені розвитку мислення і мовлення (а мислення і мовлення ніколи не можна відокремлювати одне від одного). Ми називаємо їх уроками мислення. У початкових класах їх проводять два-три рази на тиждень за певною системою: яка зважає і на закономірності мислення дитини, і на закономірності природи, світу. Думати –

означає бачити, розуміти причини і наслідки, відкривати нове, невідоме, вишукувати зміст в самій природі речей, узагальнювати й використовувати узагальнення для пояснення все більшої кількості фактів і явищ.

Найважливіше завдання вчителя: навчити дітей бачити в простому – в тому, повсякденному – нове, незвідане. Аристотель писав: мислення починається із запитання, а запитання – зі здивування. Мій дорогий юний друже, запам'ятайте ці слова. Камінчик, жменя піску, вербова гілечка або пшеничний колосок, дерев'яна лінійка або пагін, що виріс із жолудя – усе це дитина бачила десятки разів – чи може це здивувати її? Але ваше завдання полягає саме в цьому: зацікавити простими речами, дитина має відчувати, що й у звичному є таїна. Іншими словами, завдання вчителя – **навчити дитину бачити не лише очима.**

Перші дні занять, тепла вереснева пора, м'яке сонячне проміння, срібні нитки павутиння в прозорому повітрі, запахи яблук... Учитель веде дітей на берег річки. Роздивіться, діти, довкруг себе, ви бачите різні речі та явища. Ось виблискують камінці і жовтий пісок на березі, верба схилила віти до води, там ромашка цвіте, там маленькі дубки – торік ваші старші товариші посадили жолуді. У мене в руках лінійка, олівці. У воді ви бачите маленьких рибок. На зеленій стеблині трави – яскраво-червоний метелик. Придивіться і ви побачите, що як вони різняться. Чим, наприклад, відрізняється гілка верби від цього сірого камінчика, пісок – від метелика, олівець – від рибки?

Діти замислюються. Їм ще важко збагнути найсуттєвіші ознаки речей, предметів, явищ. Але не наполягаєте, аби вони відповідали на всі запитання. Нехай розмірковують над сутністю того, що перед очима, хай зауважують незрозуміле – вже в цьому перша іскра живої думки. І коли ви побачите зацікавлення в дитячих очах, розкажіть їм про таємницю, таємницю, яку люди споконвіку прагнуть розгадати: все, що довкруг нас, живе або неживе. Це найпростіша та найочевидніша істина. У ній – першоджерело пізнання.

Діти дивляться на те, до чого вже звикли, і усвідомлюють, що багато з цього вони, немов бачать вперше, називають предмети, речі, явища. Що більше названо

явищ і предметів, тим більше їх хвилює питання: чим живе відрізняється від неживого, і діти намагаються відповісти на нього:

– Живе рухається, а неживе ні, – каже один хлопчик, – Рибка плаває, а камінчик лежить на дні.

– Це не так, – заперечує йому дівчинка. – Човен рухається, але ж човен неживий? А яблуна стоїть, не рухається, але яблуна жива...

– І пісок рухається, дивись, наче з горба струмок тече.

Діти знову роздивляються, намагаючись знайти якийсь зв'язок між рухом і життям, але чимало фактів, з якими вони стикаються в повсякденному житті, наводять на думку, що різниця між живим і неживим полягає в іншому. У чому саме?

– А я знаю, – вигукнув Андрій, і очі його засяяли... Серце вчителя в цю мить радісно забилося: цей мовчазний хлопчик уже давно непокоїв. Ніби ніщо не могло схвилювати його, розбудити його думку, розтопити лід байдужості... і раптом десь у глибині його свідомості ожила думка.

– А я знаю... – ще раз повторює Андрій. – Живе росте, а неживе не росте.

Учитель радіє – відбувається те, до чого він прагнув. Допитлива дитяча душа шукає істини. Знову діти розглядають речі, предмети та явища, знову порівнюють, зіставляють. Здивування перед простим і водночас незбагненим – так можна назвати стан дітей в цю мить. Чим більше, уважніше вони придивляються, тим глибше переживають це почуття. І справді, все живе росте, а неживе – ні. Діти думають, спостерігають, згадують те, що бачили раніше, висловлюють свої думки. Мовчазні в такі моменти стають балакучими. Про що тільки не говорять: і про маленького пуголовка, який перетворюється на жабу, і про те, що на солом'яній покрівлі сараю виросло деревце... Андрій розповідає про столітній дуб, який росте в їхньому дворі: той дуб посадив ще дідів дід.

Так минає перший урок мислення на тему «Жива і нежива природа» (цей урок також можна провести в першому і в другому класі, залежно від того, наскільки підготовлені діти). Звичайно, дійсність, що лише привідкрилася дітям, є лише першою сходинкою на довгому шляху пізнання, але без цієї сходинки

неможливо зробити жодного подальшого кроку. Спостерігаючи, аналізуючи, осмислюючи речі та явища, діти вчаться думати. Справжня майстерність і мудрість виховання – привчити дитину бути спостережливою, спонукати до запитань.

Діти повертаються до школи. Вони зворушені, вражені простою і мудрою істиною: все, що їх оточує є живою чи неживою природою. Але тепер діти не тільки здивовані, вони розмірковують. Ось у воді плаває суха очеретина, яка колись була живою, а тепер нежива. Діти знову розповідають про те, що бачили і дізнались.

– У нас на подвір'ї всохла стара груша. Тепер вона нежива...

– Дідусь зробив солом'яний бриль. Стебла були зелені, гнучкі. Тепер вони неживі?

– А дерево взимку живе чи ні?

– А насіння соняшника?

Це не тільки розповіді, а й запитання. Дитяча думка прагне проникнути в суть: чим живе відрізняється від неживого? Як добре, що у дітей з'являються все нові й нові запитання. Минає день, другий, третій. Діти з нетерпінням чекають нових прогулянок на річку, в сад, до лісу... Щодня вчитель чує від них запитання, які свідчать про те, що іскра думки розгорілася в яскраве полум'я. Ще вчора їм здавалося непохитним твердження: живе росте, а неживе ні. Але допитливий розум знаходить все нові і нові факти, що викликають багато запитань.

– Пташка знесла яйце. Живе воно чи неживе? Воно не росте, отже неживе... але з яйця вилуплюється курча. Отже, яйце живе?

– А хмаринка жива чи ні? Вона ж росте...

– Снігові кучугури теж ростуть, але вони неживі? Або живі?

– Чому тане сніг? Чому навесні весело дзюрчать і співають струмки, а восени вода глухо вирує?

– Вода жива чи нежива? У нас удома вже років двадцять на горищі стоїть відро пшениці, ще з того часу, як дід хату побудував – на щастя насипали. А я

посіяв пригорщу – пшениця зійшла. Як зерна залишалися живими двадцять років?

– Батько возив лід. В одній крижинці була вмерзла рибка. Лід розтанув і рибка ожила. Як вона не померла від холоду?

– Цілу зиму в нашому сараї живе кажан. Він вчепився в балку і нерухомо висів. Я думав, він помер. Навесні кажан ожив і полетів. Як він жив без їжі?

На всі ці запитання необхідно знайти відповіді. Це не так просто, багато природних явищ ще дуже важко зрозуміти дитині. Іноді потрібно сказати: сьогодні ти цього ще не розумієш, зрозумієш, коли трохи підростеш. Але відповідати так нечасто. Майже завжди в світі дитячої уяви знайдеться щось, чим можна пояснити складні явища, процеси, залежності. Адже здебільшого йдеться про те, з чим дитина стикається на кожному кроці.

Знову веду дітей до витоків живої думки – тепер у ліс. Вони помічають те, що ніколи б не помітили до першого уроку мислення. Між зелених дубів, ледве забарвлених осінньою позолотою, бачать сухе дерево.

– Воно більше не буде жити – говорить одна дівчинка, і в її словах учитель почув нотки смутку.

– Воно померло, – сказав Андрій.

– Тоді як відрізнити живе від неживого?

Й одночасно декільком хлопчикам і дівчаткам спадає на думку: «Живе вмирає, а неживе не може померти, бо й не було живим».

Це ще один крок на довгому шляху пізнання. Після нього діти бачать світ, який довкола, зовсім по-іншому. Тихо падає на землю жовтий лист дерева – це вже не живий, а мертвий лист. Дерево взимку скидає своє розкішне зелене вбрання, але не вмирає, навесні його гілки зазеленіють, листя зашелестить. Рік, два, десять років лежатиме зерно в сухому кутку – воно не вмерло, в ньому жевріє життя.

Десь у шостому-сьомому класі діти вперше усвідомлюють наукову істину: у живої істоти є обмін речовин. Після уроків живої та неживої природи ми проводимо уроки мислення, де діти осягають суть життєвих процесів. «Насіння

– зародок життя» – тема цікавої екскурсії просто неба. Восени земля дарує людині щедрі дари, діти бачать, як їхні тата й мами збирають урожай. Золоті зерна пшениці і запашне насіння яблук – з них навесні народиться нове життя. Дітей дивує розмаїття цих маленьких комірчин, у яких рослина зберігає поживні речовини для свого зародка. В одних рослин – картоплі, квасолі, гороху, пшениці – цей запас щедрий і багатий, в інших бідніший.

Діти збирають насіння кількох десятків рослин – зернових та овочевих культур, фруктових дерев. Зберігають їх до весни – одні в теплому і сухому місці, інші – в холодному і вологому. Настає весна, діти садять і сіють: в оранжереї, парнику, на грядці, в ящики, в стаканчики. На їхніх очах відбувається дивовижне – прокидається маленький зародок, з'являється корінець та зелений пагінець. Корінь йде глибоко в ґрунт, стебло тягнеться до сонця.

Ці кілька уроків мислення на тему «Пробудження життя» ніколи не забудуться. Діти хочуть побачити, схопити ту мить, коли з зернятка з'являється ніжне стебло і тоненький корінець. Вони роблять **відкриття** одне за одним. Хоч яким боком лежить зернятко в коробочці чи чашечці, зелена стеблинка все одно піде вгору, а корінець вниз. Ще одне **відкриття** викликає у дітей подив і захоплення: з місця, де зародки проростали, ми переносимо їх у поживну суміш, і зародки дають початок новому життю. Це життя розвивається, якщо рослина забезпечена живильними речовинами. Отже, в зародку дімає життя, зародок – живий, він зберігає всі ознаки рослини. Що ж це за загадковий зародок, з якого проростає майбутнє стебло, корінь, плід? Ці запитання не дають дітям спокою. Чим глибше проникає думка дитини в таємниці природи, тим більше вона хоче знати.

Бажання пізнавати – потужний стимул для розуму. Бажання знати – це емоційна спонука думки. Пробудити це бажання – одне з фундаментальних і найважливіших завдань навчально-виховного процесу. Хто ж з учителів не хоче своїх дітей зацікавити навчанням, запалити вогник допитливості в дитячих очах? Але деякі вчителі помилково вважають, що інтерес до навчання можна пробудити якимись зовнішніми ефектами: вдало підбраною наочністю,

малюнком... Це, звісно, відіграє певну роль, але ніщо не може замінити сам **процес пізнання**. Бажання пізнавати виникає тоді, коли дитина активно взаємодіє з довкіллям.

Восени ми проводимо декілька уроків мислення на тему «Перші ознаки осені». Це дуже цікаві заняття, під час яких розвивається спостережливість. У сонячні вересневі дні ми подорожуємо околицями. Дивимося на рослини, слухаємо музику природи. Раз на тиждень піднімаємося на високий курган, діти можуть побачити долину, в якій лежить наше село. Воно розташоване посеред садів, де-не-де видніються білі хатки. І щоразу в пишному вбранні дерев ми помічаємо щось нове. Осінь поступово, ледь помітно золотить дерева. Листя груш, а потім і яблунь вкриває багрянець, а листя вишні дуже довго залишається зеленим. Зелені кущі верболозу на березі річки стають помаранчевими. Вересневими туманними ранками частенько буваємо в саду. Щоразу в червоних кольорах яблунь і груш діти помічають нові відтінки. Під ще теплим сонцем зеленіє озима пшениця. У цій зелені діти також розрізняють кілька відтінків: жито темно-зелене, а пшениця світліша, ніби переливається, виблискує на сонці смарагдом.

З кожним днем повітря чистішає і прозорішає. З високого скіфського кургану вдивляємося в обрій. Діти запитують: чому ми раніше не бачили там смуги лісу, а тепер бачимо? Чому повітря восени таке прозоре? Чому так виразно чути двигун далекого трактора і курликання журавлів? Чому восени так яскраво квітнуть хризантеми – вони все літо зеленіли, але не цвіли – чому? Чому бджоли восени шукають солодкого – сідають на розрізаний кавун, на яблучний пиріг, навіть залітають у кишеню, якщо там лежить груша? Чому вишня в нашому саду раптом зацвіла восени і – хіба навесні вже не цвістиме?

Чому? Чому? Чому? ...Чим частіше ви чуєте це слово від дитини, тим швидше снується жива дитяча думка, і тим більша відповідальність учителя. Дитини необхідно пояснити причинно-наслідкові зв'язки між явищами природи. Кілька уроків мислення в І–ІІ класах ми присвячуємо темі «Кожне явище має свою причину». Звертаємо увагу на ті явища, пояснення яких відіграє велику

роль у формуванні матеріалістичного світогляду. Затамувавши подих, діти милуються красою веселки. У них виникає багато запитань. Дехто з дітей пам'ятає бабусину казку про золотий міст, який бог приніс з неба на землю. Треба не лише спростувати міфи, а й досягти того, щоб дитина, усвідомивши суть явищ, закріпила у своїй свідомості наукові знання про світ. «Ходімо, діти, до оранжереї, ви побачите, як людина власноруч може створити золотий міст».. І в оранжереї при яскравому світлі електричної лампочки діти бачать як штучний дощ утворює кольорову райдугу, таку, як на небі.

Чому соняшник повертається за сонцем? Знову йдемо на природу, спостерігаємо і думаємо, думаємо. «Подивіться, діти, як стебла ячменю в теплиці тягнуться до сонця. А ось стебла ячменю в тіні, але вони намагаються вийти із тіні, вигинаються, шукають сонячного проміння. Усе це джерело життя».

Так крок за кроком долають діти шлях пізнання. Уроки мислення присвячені таким темам: «Рослини і тварини», «Подорож краплі води», «Пробудження природи навесні», «Природа чекає зими», «Життя бджіл», «Людина використовує сили природи», «Птахи повертаються з теплих країв», «Весняні квіти», «Літні квіти», «Осінні квіти», «Бабине літо», «Вранішні промені сонця», «Світанок у лісі», «Перші весняні струмочки», «Озима та яра пшениця», «Ліс запасає вологу».

Чи замислювалися Ви коли-небудь, мій юний приятелю, що період розвитку організму від народження до зрілості у людини найдовший, якщо порівняти з усіма іншими представниками тваринного світу? До двадцяти років і навіть більше організм людини росте. Це велика таїна. Цей період сама природа визначила для розвитку і зміцнення нервової системи, кори півкуль головного мозку. Людина стала людиною саме завдяки тому, що протягом тривалого часу вона переживає **дитинство нервової системи, дитинство мозку**.

Ми, вихователі дітей, ніколи не маємо забувати, що найперше плекаємо розум, мислення. Виховання мислення – це одна з найскладніших сфер шкільного життя. Педагогічна майстерність полягає не тільки в пошуку

ефективних шляхів і методів здобуття знань, але у поступовому розвитку розумових сил та здібностей учнів.

Мислення нерозривно пов'язане зі словом. Розвиток мислення – це водночас і розвиток мовлення. Про те, як, виховуючи розум, учитель розвиває мовлення, я напишу в наступному листі.

*«Народна просвета», № 2, 1967 р.
Переклад з болг. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ДРУГИЙ

Любий друже,

Ви пишете про «важку» дитину, учня II класу: всі діти вже швидко читають, а йому важко складати слова зі складів; його мова бідна; Ви помітили, як він, слухаючи Ваше пояснення, не може осмислити його і все Ваше пояснення в його свідомості розлітається на друзки... Дитина не розуміє умови задачі: буває й так, що поки дійде до кінця умови, вже забула початок.

У чому ж річ? – запитате Ви. Чому одні діти розумні, кмітливі, швидко й легко осмислюють, запам'ятовують, надовго зберігають знання в пам'яті; інші – треба про це прямо говорити – мають певне відхилення від нормального розумового розвитку, якусь аномалію: не розуміють причинно-наслідкових зв'язків між явищами, не бачать очевидного, важко запам'ятовують, швидко забувають. І водночас ці аномалії не настільки серйозні й значущі, аби дитину відправили в спецшколу для розумово відсталих дітей. Дитина начебто нормальна, але вчитися не здатна.

Двоє-троє таких учнів у класі – і вчитель, як-то кажуть, вже вибитий з нормальної колії. Аби знайти правильні педагогічні шляхи подолання цього лиха (а це дійсно велике лихо в нашій роботі), потрібно знати його причини, витoki.

Нещодавно, повертаючись із поїздки до обласного центру, я познайомився з молодим робітником-залізничником. Працює він на віддаленому полустанку,

де немає навіть початкової школи. Вертався він з батьківських зборів. Мене вразили його сумні очі.

– Син у третьому класі, живе на квартирі у родичів. Якщо Ви не тільки вчитель, а й батько, Ви мене зрозумієте. Їду додому, а на серці так тяжко, що й жити не хочеться. Хіба може бути для батька більше горе, ніж почути від учителя: син ваш тихий, дисциплінований, працьовитий, але... але на розум небагатий. Вчиться на трійки – для нього й це добре. Відмінні та хороші оцінки не для нього... – так я зрозумів слова вчителя, хоча він намагався висловитися делікатно... Інші по три, по чотири задачі розв'язують на уроці, а мій Сашко жодної. Він навіть не розуміє, про що йдеться в задачі... Що ж це таке? Невже мій син розумово відсталий? Повірте – я б половину життя віддав синові, щоб він став розумною людиною...

Нелегко говорити з батьком про таке. Для батьків, що люблять, немає нічого дорожчого за дитину. Сенси людського життя – повторити себе в дитині, підняти своїх дітей на вищий щабель інтелектуального, морального та естетичного розвитку, аніж досягли самі...

Про це непросто говорити, але про це потрібно говорити. У наш час, розвою науки і техніки, від розумового розвитку залежить доля особистості, її активна участь у суспільному житті, її праця і особисте щастя. І не дивно, що батьків так хвилює освіта дітей. Чому один учень може вчитися на відмінно, а іншому, як присуд долі – трійка, – у найкращому випадку? Що ж це за доля, чому до одних вона щедра, а до інших скупа?

Від чого залежать розумові здібності дитини і дорослого? Вирішальною мірою – від середовища, в якому виховується дитина, передусім до 7–8 років. З немовляти виростає людина тільки в людському оточенні.

Однак є й інші фактори, які визначають розумові здібності людини. Йдеться про спадковість. Розумні батьки думають про здоров'я, зокрема ментальне, до народження дитини.

Є страшний ворог дитинства, ворог дитячого здоров'я загалом і передовсім – психічного розвитку дитини. Цей ворог – алкоголь. У дітей алкоголіків є більші

чи менші відхилення в розвитку кори головного мозку. Діти, зачаті батьками у стані сп'яніння, мають страшні сліди пияцтва навіть у зародку. У деяких випадках ці відхилення і аномалії яскраво виражені – діти недорозвинені, їм доводиться навчатися тільки в спеціальній школі. В інших – недостатній інтелектуальний розвиток виражений слабше – клітини мозку мляві, пригнічені, функції їхні надто загальмовані. Такі діти дуже повільно думають, погано запам'ятовують – їм важко вчитися. Образно кажучи, вони все життя несуть тягар, який на їхні плечі поклали батьки

У нашій школі є учень – син алкоголіка (зараз хлопець у VII класі). Це нещасна людина. Він з великими труднощами навчився читати і лише на п'ятому році навчання вперше самотійно розв'язав нескладну задачу. Він може завчити правильно, але через дві години забуває. Дочитавши задачу до кінця, не пам'ятає початку. Слабка пам'ять – так зазвичай називають цю ваду розумового розвитку. А спричиняє її пригнічення клітин кори головного мозку, через це інформація з навколишнього світу надходить дуже повільно і не викликає того збудження, яке вона викликає в нормальних клітинах. Ніяке лікування у звичайному розумінні цього слова тут не допомагає. Тільки терпляче і кропітке виховання може певною мірою вирівняти розумовий розвиток такої дитини.

В одному листі Ви запитували: як навчати «важких» дітей?

Тепер Ви ставите конкретніше запитання: а як цього учня переводили з класу в клас, адже він не оволодівав мінімумом знань?

Це запитання аж ніяк не з легких. Відповім також запитанням: а чи краще було б залишити його на другий, потім на третій, потім на четвертий рік в I класі й на цьому завершилася б його освіта? Адже за висновком будь-якої медико-педагогічної комісії він нормальна людина. Необхідно пам'ятати, що бути вихователем – це насамперед бути гуманним, людяним. Цю дитину ми навчаємо за іншою, трохи зміненою програмою, яка передбачає спеціальні вправи, що розвивають розум. Це незрівнянно краще як для самої дитини, так і для суспільства, аніж призупинити навчання на рівні I чи II класу та приректи дитину на, так званий відсів. Це було б нелюдяно, хоча й за інструкцією.

Я відвідав чимало болгарських шкіл і знаю, яке значення там надають загальній та педагогічній просвіті батьків. Бажано, щоб ви, вчителі, щиро розповіли батькам, що від них залежить здоров'я та розумовий розвиток дітей. «Пам'ятайте, дорогі батьки, – ви маєте сказати їм, – що творення нового життя – це не просто біологічний акт. Людина тим і відрізняється від тварини, що вона усвідомлює свої дії, і насамперед те, як складно виховати собі подібних».

Але найперше, як уже говорив, розумовий розвиток дитини залежить від того середовища, в якому зростає. Йдеться про

людське середовище,

про ці складні й багатогранні людські стосунки, завдяки яким дитина пізнає світ і себе. Джерелом розуму є довкілля, у тих речах і явищах, подіях і причинно-наслідкових зв'язках, які дитина бачить, які викликають її інтерес. Перша думка з'явилась у прадавнього нашого прашура, мабуть, тоді, коли він побачив якесь незрозуміле явище і у нього виникло бажання досягнути побачене.

Народилася дитина – майбутня людина. З її першого дихання, першого крику починається процес становлення людини. Ось дитина вже впізнає тата й маму, усміхається їм, потім розглядає зелений листочок, квітку, метелика. Спинається на ноги, робить перший крок. Вимовляє перші слова, з'єднує їх у речення, дивиться на світ широко розплющеними очима: вона хоче все знати, всього торкнутися своїми рученятами. Перед очима батька й матері твориться велике диво: дитина стає людиною. Цей процес надто повільний. Людське дитинча потребує постійної турботи в десять, у сто разів довше, ніж дитинчата інших тварин. «Людина народжується наче з незавершеною нервовою системою, – писав член-кореспондент АН СРСР В. Л. Рижов, – у тому сенсі, що найважливіші нервові зв'язки, що відповідають за її поведінку, формуються лише після її народження». Вік від народження до 7–8 років – це період дитинства нервової системи людини. Аби мільярди клітин півкуль головного мозку, з якими народилася людина, стали людським мозком, органом мислення, природа визначила цей період як немовлячий вік нервової системи. У цей період немовля поступово стає людиною.

Відомо понад 30 випадків, коли за трагічних обставин дикі тварини – вовки, леви, мавпи – забирали маленьких дітей – немовлят; діти жили кілька років серед звірів і завдяки щасливій оказії повернулися в людське суспільство. Вони опинялися серед людей у віці від 10 до 16–17 років, і ніхто із них не став людиною, незважаючи на величезні зусилля вихователів. З великими труднощами дехто з цих дітей вивчив два десятки слів – не більше.

Це один із переконливих доказів того, що саме в період від народження до 7–8 років у мозку, у мисленнєвій матерії відбуваються глибокі внутрішні зміни, завдяки яким дитина стає людиною. І найінтенсивніший період цих змін – від 2 до 5 років. Делікатна матерія дитячого мозку надто тонко сприймає безперервний потік інформації: все, що дитина бачить, чує, запам'ятовує, відбивається в нейронах і дитина починає мислити.

Якщо в цей період бракує виховання, якщо дитину позбавити необхідного для її повноцінного розвитку, то це позначиться на всьому її житті. Те, що втрачено в період від народження до 7–8 років, вже ніколи й нічим не надолужити.

У нашій школі вчився хлопчик, який в ранньому дитинстві, можна сказати, був позбавлений достатнього людського спілкування. Він був першою і єдиною дитиною у своїх батьків. Матеріальні умови в родині були чудові. Сина могли б віддати в дитсадок, але мати переживала, що там за ним погано доглядатимуть, і, йдучи на роботу, залишала сина з бабусею. Бабуся була добра, уважна, але біда в тому, що протягом шести років вона була єдиною людиною, яку дитина бачила і знала. Бабуся погано чула, а потім і зовсім оглухла. З весни до осені хлопчик бавився у дворі. Для нього обгородили частину двору, насипали піску, купили багато іграшок. Батьки піклувалися, аби дитина була одягнена, взута, вимита і нагодована. Все було на перший погляд добре, але не було найголовнішого – того людського середовища, завдяки якому дитина дізнається про сутність явищ навколишнього світу. Хлопчикові хотілося знати про все, що він бачив, що дивувало та цікавило його. А поговорити про це не мав з ким. Ось під дахом ластівка ліпить гніздечко, пищать маленькі пташенята – куди вона літає, що вона

приносить пташеняттям? На квітку сів джміль, посидів, стріпонувся, полетів – що він робив на квітці? Сотні таких запитань народжувалося у дитини, та оскільки ні батько, ні мати не цікавилися, ці невисловлені дитячі думки згасли.

І от хлопчик прийшов до школи. Він був чудово розвинений фізично, але нас дивувала і непокоїла обмеженість його мови, уявлень, інтересів, почуттів. Він не знав елементарного, наприклад, що дерева і квіти треба поливати. Вражала байдужість і якась притупленість почуттів: хлопець брав у друга іграшку, ламав її, навіть не для того, щоб побачити, що всередині, а просто так; йому було байдуже, що втрата іграшки завдасть комусь болю. Хлопець не вмів рахувати до 10. У його словнику не було таких слів, як вечір, світанок, сутінки, квіти, буря.

З великими труднощами ми почали вводити хлопчика у світ дитячих інтересів, почуттів і занять. Хлопчикові було важко запам'ятовувати літери, а цифри він ледве запам'ятав до кінця 1-го класу. У початковій школі він ледве навчився читати.

Як бачимо, у розумовому розвитку цієї дитини – ті ж аномалії, що й у сина алкоголіка. Ось до чого призводить відсутність відповідного виховання в період становлення мозку дитини.

Повернуся до долі третьокласника – сина залізничника. Я дізнався, що в роки раннього дитинства він був також позбавлений справжнього людського спілкування, як і дитина, про яку я щойно розповів.

Можливо, і Ви, і всі, хто прочитає цей лист у журналі, запитають із подивом: навіщо нам про все це читати, адже це стосується передовсім родини, батьків.

Пишу я про це з двох міркувань.

По-перше, дехто ще дотримується думки: школа може все зробити, школі все до снаги; немає поганих учнів, а є погані вчителі і т. ін. Заради реального, зваженого погляду на речі, пошуку науково обґрунтованих шляхів виховання «важких» дітей, необхідно добре знати, що залежить від школи і вчителя, а що від сім'ї. Про це треба говорити щиро й недвозначно. Не лише школа має дбати про педагогічну культуру батьків, а й вони самі. Народити дитину, випустити її,

як кажуть, у світ божий – для цього великої мудрості не треба. Але для виховання дитини в немовлячий період її нервової системи – потрібна велика людська мудрість. Насамперед, необхідне розуміння –

мати й батько

є першими вихователями.

Без батьківського слова, без материнської і батьківської турботи про емоційний світ дитини, без цікавого і насиченого духовного життя в родинному колі – першому осередку думки, почуттів, рідного слова – неможливий гармонійний душевний розвиток дитини.

У болгар є прекрасні традиції, на основі яких можна успішно розвивати педагогічну культуру батьків. Мені пощастило побувати у родинах болгарських селян, побачити їхній побут. Від цих візитів, хоча й коротких, у мене залишилися світлі враження, я пересвідчився, що у болгарських сім'ях справді турбуються про розумовий розвиток своїх нащадків. На все життя запам'ятався день, проведений у родині Марчо Маринова Марчева в селі Зимниця Ямболського округу. І батько, й мати – прекрасні вихователі власних дітей. Вони здатні проникнути в духовний світ дитини, говорити з нею як з рівною, без запопадливості і наївного лепету. Їхні діти багато знають і багато відчують, і я певен, що з них виростуть прекрасні люди. Немає сумніву, що педагогічна культура провідних родин стане надбанням усього сімейного виховання в Болгарії.

Є ще одне міркування, з огляду на яке педагог має добре знати закономірності розумового розвитку в дошкільному віці. Сім'я закладає основи розумових здібностей, а школа на цих основах зводить будівлю. Для того, щоб побудувати правильно,

необхідно добре знати

як мурувати фундамент.

Із першого ж дня шкільного життя починається вивчення духовного світу дитини. Педагогу важливо з'ясувати, про що думає дитина, які речі, предмети, явища довкілля вона взнала до школи. Власне мислення дитина висловлює своєю

мовою. Мовлення це, образно кажучи, віконце, через яке педагог бачить внутрішній духовний світ дитини, робить перші висновки про те, чим живе родина.

Виховання майбутніх першокласників у нашій школі починається за рік до офіційного вступу до школи. Протягом року вчитель, який буде вести перший клас, двічі на тиждень зустрічається зі своїми учнями. А влітку, перед початком занять, діти приходять до школи щодня. У гарну погоду вихователь разом із дітьми йде в ліс, в поле, на берег річки, ставка, в сад. Він відкриває їм світ і водночас вивчає їхню мову, заглядає в те віконце, крізь яке можна побачити їхню душу.

Вивчення мови дитини дає уявлення про те, як відбувалося виховання і про те, що надалі треба зробити для виправлення окремих недоліків дошкільного виховання для повноцінного розумового розвитку. Мені тричі доводилося проводити заняття з дітьми – майбутніми першокласниками – протягом цього першого року. Я прагнув, аби кожна дитина говорила про те, що вона бачить навколо себе. Аналізуючи мовлення кожної дитини, я записував іменники, дієслова, прикметники та прислівники, які вона знала. Чим більше у мові дитини дієслів, прикметників і прислівників, тим спостережливіша вона, отже, тим багатшим, багатограннішим було спілкування, в якому її виховувала сім'я, тим активніші функції нейронів. Про повноцінну діяльність клітин кори головного мозку свідчить і логічні, зв'язні реченнями, якими дитина щось змальовує.

Якщо мовлення бідне на дієслова, прикметники та прислівники (насамперед дієслова), то дитина не бачить причинно-наслідкових зв'язків між речами та явищами, не відчуває динаміки буття, тому в нейрони її мозку інформація з із-зовні надходить занадто повільно і фрагментарно. Це означає, що мовлення дитини потрібно збагачувати тими елементами, які найяскравіше відображають рух і зміну речей, предметів і явищ. Я навчаю дітей бачити рухливість світу, його мінливість, придивлятися до всього, розповідати про побачене.

«Ось, діти, погляньте, перед нами ліс. Що ви можете сказати про нього, про його стан?» Діти дивляться на нещодавно зазеленілий ліс, прислухаються.

– Ліс шумить...

– Що іще можна сказати про ліс?

Діти кажуть ще два слова: ліс замовк і ліс зазеленів... Але цього замало. Розповідаю їм про десять, а може й більше станів лісу, змальовую словами яскраві картинки: ліс голий, ліс спить зимою, ліс чекає весни, ліс прокидається, ліс дослухається до пташиного співу тощо.

Це дуже цікава і корисна робота. Діти навчаються бачити, помічати стани і ознаки, на які вони раніше не звертали уваги.

Словами вчитель скеровує мислення дітей.

Робота з розвитку мовлення вимагає високої педагогічної культури. У цій галузі освіти кожна помилка вчителя може призвести до прикрих наслідків через рік, два, три, а іноді й пізніше.

Пам'ятаю урок розвитку мовлення однієї незгіршої вчительки. Тема уроку: «Вода в природі». Вчителька розповіла про море і річку, про грозу і весняну повінь. Потім діти прочитали статтю з підручника та переказали її, відповідаючи на запитання вчительки. Начебто все було правильно, за методикою. Але чому діти такі байдужі, чому їм нецікаве те, про що йдеться? Чому вони так сухо, безбарвно відповідають? Чому речення, якими діти висловлюють свою думку, такі одноманітні? Я дослухаюсь до мовлення дітей, дивлюся їм в очі. Не бачу головного: живого трепету думки, бентежної гри почуттів.

Завжди жвавий, рухливий Гриць каже: «Вода випаровується, потім утворюються хмари, потім дощ падає на землю...» Все це слово в слово повторює підручник... На наступному уроці вчителька запропонувала написати про воду в природі. Діти не знали, про що писати. Відкривали підручник і шукали, що може бути відповіддю на запитання з плану на дошці, щось придумували. Чому слово не увійшло в духовний світ дитини, не схвилювало, не стало живим джерелом, художнім засобом і знаряддям думки?

Це непокоїло мене вже давно. Спостерігаючи, аналізуючи і вивчаючи мовлення дітей, я все більше переконувався в тому, що в шкільному навчанні є

розрив між розумовим вихованням і розвитком мовлення. Слово – жива реальність думки: у мисленні дитини слово тісно пов'язане з образом. Живий образ довкілля, образ, зітканий з кольорів, форм і звуків, залишає яскравий емоційний відбиток у свідомості дитини. А разом з образом, з його емоційним забарвленням у свідомість дитини входить слово. Воно, живе слово рідної мови, стає засобом мислення тоді, коли вчитель дбайливо поєднує слова з безпосереднім сприйняттям образів із дійсності.

Розвивати мовлення дитини – це означає збагачувати її свідомість відтінками, барвами, звуками і яскравими образами, і саме завдяки цій емоційній розмаїтості мовлення стає духовним надбанням особистості. Які широкі можливості мала вчителька навіть на цьому уроці про воду в природі. Тут і дзюрчання перших весняних струмочків, і дзвінкі краплі літнього дощу, і плескіт хвиль, і різнобарвна веселка, і хмаринка в лазуровому небі, і сірий осінній туман, і блакитні тіні березневих заметів. Слово грало б, нуртувало у душі дитини, якби розвиток мовлення ґрунтувався на живих спостереженнях, якби кожне нове слово проникало у свідомість не лише як певне звукосполучення, а й як багатогранний емоційний комплекс.

З учителькою, про яку я розповідаю, у нас була довга бесіда. За рік вона мала готувати майбутніх першокласників. Ми дійшли висновку, що вже зараз, задовго до початку занять, необхідно починати підготовку до розвитку мовлення саме так, як ми її уявляли, проаналізувавши власні недоліки і помилки. Розвиток мовлення не слід відривати від життя – це найголовніше. Гармонія образу та слова є джерелом розвитку мовлення і мислення. Відкриваючи перед дитиною книжку – буквар, читанку, задачник – не можна закривати перед її очима і думкою живу книгу природи. Саме через це, як тільки дитина стає школярем, виникає прірва між розумовим вихованням і розвитком мовлення. Переступивши поріг школи, учень часто, на жаль, втрачає зв'язок з живим довкіллям – джерелом того мовленнєвого багатства, без якого неможливо уявити повноцінне розумове виховання.

Убогість, обмеженість мовлення дитини призводять до неповноцінності розумового розвитку (мова бідна, коли бідна думка). Слово стимулює активність клітин мислення. Довший час спостерігаючи за розумовою працею багатьох дітей і підлітків, я збагнув дуже важливу закономірність розвитку розумових здібностей: чим глибше дитина відчуває найтонші відтінки слова, чим міцніше слово закарбувалося в її свідомості, тим активніше функціонує її думка загалом. І навпаки, якщо дитина не відчуває багатства відтінків слова, якщо не усвідомлює слова— клітини кори півкуль головного мозку стають інертними, дитина повільно (вчителі кажуть: тупо) осягає причинно-наслідкові зв'язки між предметами та явищами. Я переконаний, через збіднене мовлення окремі ділянки нейронів завмирають, потрапляють у глухий кут. Вам, мабуть, траплялися ось такі учні: Ви йому читаєте художній твір, який мав би схвилювати, одухотворити, але душа дитини не відгукується. У моїй практиці бували такі діти. Про таких дітей розповідала вчителька початкових класів Невена Андрєєва, з м. Врац, яка приїздила до нашої школи. Стурбовано говорив зі мною про таких байдужих дітей також учитель Христо Дімітров Янчев з міста Ямбол. «У чому річ? Звідки ця байдужість до слова?»

Дійсно

чому розум і серце

деяких дітей глухі до яскравого

і тремтливого слова рідної мови.

Я глибоко переконаний, що це якраз результат того, що в роки дошкільні і в перші роки навчання дитина не спізнала слово, отож, деякі її мозок ніби заляк, завмер, дитина не відчуває слова, його емоційно-змістовної насиченості.

Чи можна це виправити? Можна, якщо ми почнемо роботу, як тільки учень прийде до школи, а ще краще — за рік до того. На мій погляд, у Болгарії є прекрасні умови в багатьох школах — я маю на увазі підготовчі групи, чудові дитячі садки.

Тихого сонячного вересневого дня до школи завітали шестирічні діти — майбутні учні. Ми зустріли їх біля одного зі шкільних Куточків краси, там,

де відцвітають айстри і починають квітнути хризантеми. Потім повели дітей на луг. Це наш перший похід до живого джерела думки і рідного мовлення. Ми присвятили його словам луг, тополя, ставок, верба, осінь (до речі, деякі діти не можуть відрізнити тополю від верби, айстру від хризантеми).

«Погляньте, діти, перед вами луг. Ще зеленіє трава, але придивіться уважно і побачите золотисті плями та смужки – ними осінь прикрашає наш луг першою, ще не яскравою позолотою. Вона ледь помітна. Подивіться на тополю: яка вона струнка, як безшумно й нерухомо линує її віти в небесну голубінь, дерево ніби вдивляється в далечінь, ніби чекає холодного вітру з півночі. А верба схилилася над ставком. Бачите, як один за одним падають у воду жовті, багряні, помаранчеві листочки? Став, як блакитне дзеркало – у ньому і білі хатки, і тополі, і зелена смужка очерету. Верба замислилася – сумує, бо скоро настануть похмурі дощові дні, посивіє вода, тоді замерзне ставок, вкриє голе віття сніг.

У небі, над горизонтом – зграя перелітних птахів. Це журавлі. Летять вони на південь. Придивіться до вишневого саду, отого, що недалеко від ставу, до рівних рядів виноградника. Ви побачите не лише стебла рослин, а й листя – настільки чисте та прозоре осіннє повітря. Ось над стародавнім скіфським курганом, яких у наших степах чимало, здіймається білий дим – видно кожне пасмо, видно, як тремтить у розігрітому повітрі лінія горизонту...»

Мій дорогий юний друже, пам'ятайте, що мова – це не лише думка, а й краса. Дитина відчує красу рідної мови лише тоді, коли ми навчимо її сприймати аромати, відтінки, гру барв.

Саме в словах захована життєдайна сила краси. Я не вмію говорити болгарською, але добре розумію її, таку близьку нам, росіянам, українцям, білорусам. Значення багатьох болгарських слів пояснили мені мої болгарські друзі під час незабутніх подорожей Старою Планиною, Казанликською долиною... І коли я читаю слово *есен*, я уявляю розкішне багряне, жовтогаряче й золоте оздоблення лісів на схилах Балкан, Шипки та Витоші. Болгарська мова – безмежно красива, лагідна, мелодійна, щира. Протягом усієї моєї мандрівки

Болгарією я насолоджувався чудовою болгарською мовою. Почув чимало архаїчних слів, які збереглися донині і в українській мові.

Наповнювати серце дитини

красою рідного слова

найкраще серед природи,

коли дитина, повторюючи, вслухається у звучання рідного слова і саме завдяки цьому пізнає його найпотаємніший зміст. Пам'ятайте, мій дорогий друже, що Ви навчаєте не лише рідного мовлення, а й виховуєте любов до Батьківщини. Коли Ваші діти почують і відчують красу таких словосполучень, як

настала золота осінь; вітер роздмухує пожовкле листя;
стелиться осінній туман,

то передусім через слово вони пізнають душу народу, який це слово створив. Ніколи не закривайте перед дітьми живу книгу природи. Не думайте, що дитині варто показувати тільки те, чого вона ще не знає, ніколи не бачила. Одна вчителька дуже докладно пояснила, що таке вулкан, показала картинку, діафільм. А коли у дітей запитали: а що таке ранкова зоря? – виявилось, що ніхто не знає. Дивина та й годі: діди й прадіди цих хлопчиків і дівчаток щодня вставляли задовго до світанку... а їхні нащадки не бачили ранкової зорі, не захоплювались мінливістю неба перед сходом сонця.

Не думайте, що діти, в яких на слуху слова поле, нива, озимина, околиця (лісу), зимові бурульки, уже знають ці слова і вони вже частинка їхнього духовного життя. До того, що трапляється на кожному кроці, часто призвичаюються, воно вже не хвилює серце і не пробуджує жодної думки. Ведіть дітей на природу, розкрийте їм відтінки звичайних слів: поле, нива, озимина тощо. Тоді зміст, виразність і ясність слова закарбуються в дитячих душах.

Наші мандрівки до джерел рідного слова з шестирічними дітьми тривали цілий рік. Я бачив, якою радістю сяяли тоді їхні очі. Здавалося б, що нового може відкрити прогулянка полем? Але саме вона збагатила мислення та емоційний світ дітей. Перед ними безкрайні пшеничні поля. У долині – синя

стрічка ріки, на обрії – смарагдова смуга далекого лісу, у прозорому повітрі літають павутинки. Мине п'ять років, і у творі одного з учнів, який мандрував разом з нами, я прочитаю схвильовані слова про працю батьків на ниві, про зграю журавлів у синьому небі, і про срібні павутинки. Те, що запам'яталось у дитинстві, запам'ятовується назавжди.

Ніколи не забудуть діти й мандрівки, присвячені словам і словосполученням весна, узлісся, жайворонок у весняному небі, ранкова зоря.

Після тихої зимової ночі, перед світанком збираємося на березі замерзлого ставка. Зорі ще мерехтять. Лід, як дзеркало, – у ньому відбиваються і зорі, і вкриті памороззю верби, і село, що ось-ось прокинеться. Ми прийшли, щоб побачити народження нового дня. Діти з подивом помічають, як поволі змінюється забарвлення неба: спочатку темно-синє, потім блакитне, ніжно-рожеве, помаранчеве, пурпурове. Рожевіє сніг і дзеркальне плесо ставка. Білі верхівки дерев уже осяяли сонячні промені, з-за обрію впливає багряна куля. Кожне слово, що змальовує красу природи, входить у свідомість дітей як комплекс зорових образів, звуків, вражень.

Подорожі до витоків думки та рідної мови не лише збагачують мовлення дітей, не лише відкривають емоційне наповнення слова. Під час цих подорожей ми вивчаємо духовний світ дитини, насамперед її сприйняття та мислення. Дізнаємося і про нюанси культурного буття родин. Для мене цілком очевидно, що причиною примітивності деяких дітей є брак вражень у тому віці, коли розум дитини дуже пильний до всього. Це здається дивним, але чимало дітей у дошкільному віці і в перші роки шкільного життя не бачили мерехтіння зірок, вечірнього туману біля річки, що засинає, степу після заходу сонця, – не кажучи вже про світанок. Обмеженість, бідність вражень веде до емоційної обмеженості, убогості почуттів, якоїсь емоційної «товстошкірості». Дитина, яку не схвилювали пахощі квітки, яка не задивилася на бджолу, що кружляла над квітучою конюшиною, не надихнулася красою райдуги – така дитина буде байдужою до розповіді вчителя. Не раз чув, як молоді вчителі побиваються: «Ну що мені робити з цим учнем? Не слухає, пропускає пояснення повз вуха. Я вже

й картинки цікаві пропоную, і діафільми... – нічого не допомагає. Чому він такий байдужий, незворушний?»

Тому що душа його нерозвинена.

Мандрівки просто неба вчать дитину пізнавати світ не лише розумом, а й серцем. Але тут треба пам'ятати про деякі закономірності. Подорожі не мають бути тривалими та дуже частими. Не можна пересичувати дитячу свідомість враженнями, не треба прагнути втиснути в одну подорож якнайбільше слів і картин природи. Подорожі до витоків думки та рідного мовлення я рекомендую, з огляду на досвід, проводити не частіше 1-2 разів на тиждень. Поєднувати їх з екскурсіями, походами, під час праці на навчально-дослідній ділянці та на колгоспному полі. Ось ви йдете з дітьми збирати жолуді. Це дуже слушний привід, аби навчити їх передавати словами нюанси барв осіннього лісу. Взагалі осінь – щедра пора для розвитку та збагачення почуттів, думки, мови. Осінь – це вишукана розкіш, дивовижне за своєю красою згасання життя в лісі, в саду, в полі. Тут є тисячі можливостей, щоб розбудити дитячу уяву. А скільки неповторного відкривається перед дітьми в ранкові та вечірні години у будь-яку пору року, особливо тоді, коли діти йдуть до школи, або повертаються з походу чи екскурсії.

Невичерпні джерела розвитку та збагачення думки і мовлення дитини –

твори

рідної літератури та фольклору,

які належать до духовної скарбниці народу. Дуже важливо, щоб учитель показав естетичне багатство, красу слова у фольклорних і літературних творах. Тут кожна національна школа має свої специфічні зразки. Народні казки, вірші та оповідання рідною мовою – це вікно у світ краси, людських взаємин, і першим його прочиняє вчитель.

Кожен народ має власний епос, в якому закарбовано тисячолітню історію, боротьбу за світле майбутнє, за ідеали. В українській школі вивчають народні пісні, поезії Шевченка і Франка, Лесі Українки, оповідання Коцюбинського. У болгар є свій чудовий фольклор. Коли я читаю казки про волелюбних гайдуків,

про їхню боротьбу зі злом, переді мною постають дивовижні гори й долини, я чую шепіт прозорих струмків, протягну пісню вівчара. Я читав і в оригіналі, і в російському перекладі твори класика болгарської дитячої літератури Еліна Пеліна. Живі, яскраві образи цього майстра слова хвилюють розум і серце дитини, пробуджують її думку, проникають в душу. Я б порадив Вам вибрати з казок Еліна Пеліна ті уривки, в яких зображено природу, і прочитати їх просто неба, під гіллястими стовбурами дерев, біля дзюркотливих гірських потоків.

Саме так ми читаємо уривки з творів Т. Г. Шевченка. Дитина не може зрозуміти красу поетичного слова лише з книжки. Щоб краса Шевченкових віршів проникала в найпотаємніші куточки дитячого серця: сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє, – щоб ці слова пробуджували почуття любові до Батьківщині, до народу, до славного минулого і героїчного сьогодення – ми поєднуємо красу слова з образами довкілля.

Тихий літній вечір. Сидимо з дітьми на узліссі. Діти відчують красу, але ще не можуть передати її словами, я читаю їм вірші Шевченка. Поетичне слово ніби відкриває їм очі. Діти вдивляються у небокрай, перед їхніми очима грають, тріпочуть верхівки тополь при дорозі, і ніби дрімає поле. Саме в ці хвилини діти серцем сприймають слова: гори чорніють, поле німіє...

Схвильована красою слова, дитина стає чутливою до всього, що відбувається. Ось у лісових сутінках кричить якась пташка... «Що це за пташка? На що схожий її тривожний крик? А що це за квітка під кущем шипшини? Подивіться, плоди шипшини вдень яскраво червоні, а тепер, у сутінках, стають, як небо на заході сонця перед вітряним днем» – такі думки пробуджують у дітей любов до поезії. Поетичне слово – це музика, відгукуючись на яку чутливі струни дитячої душі творять нову мелодію – нову красу. Призвичаївшись до мислення образами, дитина й сама хоче сказати гарно про те, що бачить. Це бажання є великим стимулом для дитячої творчості.

Не раз мені доводилося чути бідкання вчителів: «Я ходив із дітьми в квітучий сад, діти бачили красу, а коли запропонував їм написати про побачене – нічого не написали. І пояснював їм, і показував». Як відповісти на це?

Виховуючи, ми маємо збагатити дитину – духовно, інтелектуально та естетично. Щоб у дитини виникло бажання і самій творити слово, треба, торкнутися струн її душі. А найкраще це вдається завдяки поезії. Читайте дітям вірші, читайте там, де дитина споглядає красу, що їй надихнула письменника.

Одним із важливих засобів розвитку мислення і мовлення є
творчість

Слово закарбовується в душі дитини, коли вона послуговується цим словом – змальовує природу, розповідає про свої враження думки, переживання. Досвідчений педагог заохочує дітей до цього ще, коли готує їх до школи; а в першому класі творчість особливо важлива для дитини, приносить їй радість і насолоду.

Починати варто з невеличких поетичних замальовок, конкретних, не масштабних, щоб дитині де доводилося аналізувати складні явища. Ось, наприклад, короткий ескіз природи, придатний для дітей у першому класі в перший місяць занять: «Сонечко сховалося за хмаринку. Діти в саду, там дозрівають яблука, зігріті теплим вересневим сонцем. Аж ось налетіла хмара і закрила сонце. Садок змінився. Вже інакше забарвлення листя і яблук, між гілками лягли густі тіні. Садок ніби засмутився, засумував: сонечко зникло». Все це дитина має побачити. Якщо це її схвилює, то з'являться й слова. Переживання дітей у ці хвилини є тим стимулом, який пробуджує розум і спонукає знайти потрібні слова. Діти переливають у слова свої почуття, своє ставлення до природи. Складають твір-мініатюру...

«Пахнуть яблука. Гріються в ласкавих променях осіннього сонця. Сонечко зігріває землю, сад, виноградник. Раптом воно сховалося за хмарою. Став сад сумним, настороженим. Затріпотіло листя. Яблука хочуть, аби сонечко знов заграло».

Це притаманно дитячій творчості: як у казках, у дитячих творах рослини і тварини, гори й ріки, струмки і кучугури, веселка і хмаринка – все живе – радіє і сумує, розмовляє і співає. Розвивайте цю надзвичайно цінну дитячу уяву, плекайте образне мислення. Нехай дитина надає рис живої істоти і ляльці, яку

вкладає поруч із собою в ліжко, і яблуні за вікном, і мерехтливій зірці. Нехай у творах дітей молодшого шкільного віку вирає усіма барвами фантазія – світ, у якому живе дитяча душа. Ось розповідь третьокласника нашої школи про веселку:

«Стало Сонечку спекотно. Захотіло воно випити холодної води. Відправило Сонечко Золотого Зайчика по воду, дало йому срібне відерце. А Зайчик каже: “Як же я піду до річки? Зроби, Сонечко, міст”. Прийшли Ковалі-молодці, заспівали золоті ковадла. І ось міст готовий. Заграли сонячні промені на золотих стрічках, а люди кажуть: веселка. Побіг Зайчик по містку до річки, набрав води срібним відерцем, приніс Сонечкові. Гуде міст, дзвенить золота дуга, барви переливаються, дощик золоту веселку поливає...»

Я прошу вихователя дитячого садка і вчителя початкових класів, і вчителя-мовника в старших класах: надихайте учнів на творчість. Без образного мислення не розвинеться думка і мовлення.

Бажання і здатність творити – це така сама передумова багатого духовного життя дитини, людини, як чисте повітря – передумова здоров'я. У слова поезії, поетична творчість я складаю широкий зміст: це не тільки вірші і не обов'язково вірші: це естетичне сприйняття предметів і явищ, природи, людей. І саме діти, які наділені естетичним сприйняттям, намагаються писати вірші.

Добирайте для творчості те, від чого забринить душа дитини. Ось над останніми осінніми квітами літає бджола. Вона похапцем збирає пилок. Дитина спостерігає і складає твір-мініатюру:

«Тривожно літає бджола в осінньому саду, шукає квіти. Побачила хризантему. Затріпотіли золоті крильця. Сіла бджола на квітку. Назбирала пилок і поспішає до вулика, Треба діточкам теплу постіль готувати на зиму» (Катя Троянда, учениця III класу).

Поезія відкриває дітям музику слова – ритм, риму. Не поспішайте пояснювати теорію віршування, не намагайтеся навчити римувати перші ліпші слова. Нехай дитина складе вірш без рими і ритму, нехай поступово оволодіє чарами милозвучності. Деякі наші діти такі вірші пишуть уже в II класі. А в IV

класі майже всі пробують це робити. Ось вірш учениці IV класу Наталки Петренко – «про бабине літо»:

Ми сидимо на узліссі.
Трава пожовкла, з клена тихо впав золотий лист.
На шипшині – срібні краплі роси,
І на ягодах краплі – як намисто.
Тихо в лісі, не чути гомону птахів,
Лише дятел глухо стукає: стук-стук, стук-стук...
Піднялося осіннє сонце над лісом.
Падає жолудь на землю, немов викуваний з міді.
Сіренька мишка вилізла з нірки,
Побачила нас і сховалася під кущ.
Висохли краплі роси на листочках,
На жовтій траві і червоних намистинках шипшини.
У полях зеленіє пшениця,
У долині синіє ставок, наче неба шматочок.
Пливуть срібні павутини...
Ми йдемо на баштан.
Пахнуть дині та яблука – в полі, в саду,
І здається, що весь степ пахне яблуками,
І ліс, і синє небо, і сонце.

Тут жодне слово не виражає сум за літом, що минає, однак це почуття «читаємо між рядками»: дитина емоційно-естетично змальовує предмети і явища. Не кожен стане письменником, але поета варто плекати в кожній людині. Адже поетичне світосприйняття – це ознака високої духовної культури.

*«Народна просвета», № 5, 1967 р.
Переклад з болг. Л. Сухомлинської.*

1. Стаття В. Ригова «Молекулярна основа пам'яті», надрукована в журналі «Природа» (№ 7, 1965).

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ

ПРО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ

Дорогий друже,

Нещодавно до нас завітали вчителі восьмирічної школи з Харківської області. Вчителька IV класу поділилася зі мною своїми тривогами: «Я працюю вже чотири роки. Цього року у мене буде перший випуск – мої діти перейдуть у V клас, їх навчатиме кілька вчителів. Чую, як учителів початкових класів звинувачують у поганій підготовці дітей до подальшого навчання, і в душі зростає хвилювання: мабуть, і мене будуть звинувачувати в тому. Сама бачу: у деяких учнів багато помилок у диктантах та переказах. Є таких двоє у моєму класі – боюся за їхню долю. виправляю помилки в диктанті, одразу даю хлопчикам завдання: повторити граматичні правила. Вони працюватимуть та слухняні, добре виконують все, що я їм загадую. Повторюють правила, знають їх, але коли доходить до самостійної роботи – знову помилки і знову те саме. Знову повторюють правила і знову ті самі помилки. У чому ж річ? Що мені робити далі?»

Чимало вчителів стикаються з подібними труднощами: знання учня здаються задовільними під час перевірки, але якщо йому доводиться їх застосовувати, виявляється, що знання нетривкі. Заучив, відповів і забув.

Як запобігти цьому? Як зробити так, щоб зусилля, докладені вчителем і учнем, даремно не пропали? Або, іншими словами, як досягти ефективності навчання? Це питання зараз хвилює не тільки вчителів, а й батьків. Надзвичайно знижується рівень знань у V класі. У листі, який я отримав нещодавно, вчителька розповідає про п'ятикласника: у I класі він був відмінником, у II мав четвірки, у III – трійки з арифметики, у IV – трійки з усіх предметів, крім читання, а нині, у V класі – він уже не встигає, передовсім у розв'язанні задач. А в I та II класах цей хлопчик краще за інших дітей розв'язував задачі. Що з ним не так?

Це одне з найгостріших і найболючіших питань у нашій практичній роботі. Придивімося до того, як навчаються наші діти, розберімося в тому, що таке навчання, успішність, знання. І тут важливо зрозуміти, у чому полягає

ефективність навчання. Поширена думка, що в початкових класах учитися набагато легше, ніж, потім, у V–VIII класах, через те й успішність молодших школярів краща, тут більше відмінників, а неуспішних небагато. Визнають, що в початкових класах вимоги зовсім не ті, що далі, простіший зміст знань, які діти здобувають у початкових класах.

Невже це так? Чи правильно саме так пояснювати успішне навчання в початкових класах? І тут варто знати властивості розумової праці школярів.

У I класі дитина робить незрівнянно більший, значущий крок у своєму мисленнєвому розвитку, ніж, скажімо, у VIII чи IX класі. Праця першокласника, з огляду на його сили і можливості, важча, ніж робота восьмикласника чи дев'ятикласника. Вступаючи до школи, дитина не вмє ні читати, ні писати, а наприкінці навчального року, швидко читає і пише. Це буквально стрибок у духовному розвитку дитини. Так чому ж успішність учнів поступово погіршується? Зовсім не тому, що розумова праця за самою своєю природою стає дедалі складнішою. Інтенсивність розумової праці учнів змінюється залежно від їхнього віку, вивчене сьогодні не схоже на те, що вони вивчили вчора; але водночас і розумові сили, і здібності учня зростають. І якщо ця зміна відбувається в потрібному напрямі, тобто, якщо сьогодні учневі стає доступним те, що йому було недоступно вчора, то розумова праця восьмикласника не складніша за розумову працю першокласника.

На першому етапі навчання знання, які опановує дитина, тісно пов'язані з практичними навичками. Розумова праця дитини полягає в постійному, повсякденному застосуванні здобутих знань. Знання та вміння в початкових класах зливаються, мають синтетичний характер. Тут неможливо знати, не вмючи, і вміти, не знаючи. Ми зауважили, що навички тут часто набувають раніше, ніж знання. Але це не означає, що дитина навчається чогось, не розуміючи, не заглиблюється у зміст, суть того, що вивчає. Для першого етапу навчання характерно, що знання негайно перетворюються на навички та засоби оволодіння новими знаннями. Наприклад, учень вивчив букву і відразу її пише, читає. Знання букви – це уміння. Перед дитиною відкривається велика таїна

людського мислення – слово і речення. Коли дитина читає і записує слово і коротке речення, вона відчуває радісне хвилювання. Вона живе тим, що наповнює її свідомість. Знання входять у її духовне життя яскравіше, ніж на наступних етапах навчання. Щодня вона робить все нові й нові відкриття. Звідси яскраво виражена емоційність процесу навчання в початковій школі. Дитині тут вчитися цікавіше, ніж, скажімо, у VIII класі. А інтерес є потужним стимулом, який активізує мислення.

Так само із розв'язанням задач. У I та II класі дитина бачить реальне втілення задачі, бо задача ця – наочна; залежність між явищами та предметами школярик сприймає і розуміє як щось дуже цікаве – як захопливу розповідь чи казку. Сама логіка процесу навчання в початкових класах (насамперед у I та II класі) така, що дитина не може запам'ятати щось, не зрозумівши цього. Розумова праця в початкових класах тісно пов'язана з тим, що учневі цікаво в житті.

Характерною рисою навчального процесу в початкових класах є те, що знання, поєднуючись з уміннями, застосовуються у творчості. Творчість є одним із стимулів розумової праці. Там, де є творчість, є і бажання вчитися. За вмілої організації навчального процесу вчитель початкових класів використовує цей стимул як джерело, що збагачує духовне життя дитини. Ось, наприклад, діти бачать квітучу конюшину, ось бджола наближається до квітки, ось вона своїм хоботком ніби відчиняє комірку з нектаром; квітка здригається, як пружина, бджола літає над квіткою і лише потім обережно опускається на неї і п'є нектар. Це вражаюче дійство, побачивши яке, дитина придумує казку, або малює. Загалом малювання відіграє дуже важливу роль у поєднанні знань і навичок, мислення та пам'яті, навчання та розумового розвитку. Досвідчені вчителі початкових класів прагнуть, щоб дитина в малюнках втілювала свої думки.

Примітним у розумовій праці молодшого школяра є ще одне. Його свідомість не накопичує значного обсягу знань про запас, на майбутнє. Усі або майже всі знання, які він засвоює, завжди в обігу. Дитина застосовує їх, вони примножуються, саме так і збагачується розум дитини.

Але поступово і чим далі, тим більше змінюється процес навчання. Здається, що знання відокремлені від умінь. З огляду на це змінюється мета навчання – це дуже важливо. Якщо в I та II класах сам процес читання є кінцевою метою – дитина читає переважно для того, щоб навчитися читати, у IV, а особливо у V класі читання стає засобом досягнення інших цілей. У багатьох навчальних завданнях поєднали розвиток власне вмінь з застосуванням їх для засвоєння всіх нових і нових знань. З'являється заучування як особливий вид розумової праці, водночас запам'ятовування відокремлюється від думання, але це не надбання, а недолік. Чим суттєвіший цей недолік, тим важче застосувати знання на практиці. Поступово, найбільше у IV та V класах, навчання набуває пасивного характеру: треба просто завчити те, що розповів учитель, а після – «відтворити» – розповісти. Пам'ять дедалі перевантажується, згасає активність думки. Це відбувається якщо вчитель не бере до уваги, що усвідомлені, осмислені й тому міцні знання є, коли узагальнені висновки не запам'ятовують як догму, а аналізують, осмислюють факти. Чим більше учень осмислює, тим розвинутіший його розум. Активний незалежний аналіз фактів вивільняє пам'ять. Досвідчені вчителі вміють так побудувати процес навчання, щоб запам'ятовування відбувалося без спеціального заучування – тут діє потужний чинник – мимовільне запам'ятовування. Найкраще це працює тоді, коли загальні висновки роблять самі учні, осмислюючи факти. Якщо ж цього немає, пам'ять перевантажується, настає момент, коли учень не може утримувати в пам'яті все, що вивчає. Отож розвиток пригальмовує дедалі більше, насамперед в учнів з багатою уявою.

То що, скажете Ви, з тим маємо мовчки змиритися? Чи якось можна це змінити? Так, це не є неминучим. Труднощі в навчанні, що призводять до перевантаженості та відставання дітей – результат, так би мовити, «білих плям» навчально-виховного процесу. Як бачимо, головна вада – розрив між знаннями та вміннями. Щоб цього не трапилося, необхідно передовсім розуміти саму сутність знань, скеровувати процес оволодіння знаннями.

Деякі вчителі вважають: знання – це те, що учень запам'ятав і надовго зберігає в своїй пам'яті. Не пам'ятати – означає не знати. Звідси прагнення, попри все, домогтися запам'ятовування, звідси неправильна самостійна робота учня з книжкою: він прагне запам'ятати те, чого зовсім не розуміє. Запам'ятовування не до кінця продуманих і поверхнево засвоєних знань є однією з головних перешкод на шляху до повноцінного розумового розвитку.

Треба щиро сказати, що в практиці багатьох учителів помітна тенденція судити про рівень не тільки фактичних знань, а й розумового розвитку лише з того, яка в учня пам'ять. Пригадую один урок історії. Учитель викликав учня, поставив йому кілька запитань з матеріалу, вивченого на попередньому уроці. Учень відповів. Учитель перейшов до запитань про те, що вивчали два тижні тому. Учень відповів і на ці питання. Тоді вчитель почав запитувати матеріал, піврічної давнини, що вимагало знання дат, імен, детального опису окремих подій тощо. Учень не зміг відповісти на ці запитання, і вчитель знизив оцінку.

Після уроку ми поспілкувалися з учителем. Я запитав: «Ви пам'ятаєте весь курс свого предмета? Чи можете ви тепер відповісти на кожне запитання з програми середньої школи?» Це спантеличило вчителя. «Ні, не можу, – сказав він. – Але це не обов'язково...» – «А чому ви вимагаєте це від учня? Йому потрібно вчити напам'ять тисячі сторінок підручників з історії?» Подумавши, вчитель відповів: «Так, насправді, такої необхідності немає».

Коли б кожен учитель глибоко замислився над тим, скільки шкоди завдає оце запам'ятовування непотрібного! За звичкою, за інерцією ці вимоги, ці принципи, притаманні школі понад сто років тому, використовують в освітньому процесі і сьогодні. Тоді єдиним джерелом знань був підручник, і не завжди учень його мав: колись підручник був тільки в учителя, а щоб знати, треба було завчитися за підручником. Обсяг наукових знань був незначний, темпи розвитку науки аж ніяк не можна порівняти з сучасним науковим прогресом. Людині, яка закінчила загальноосвітню школу, а потім інститут, накопичених у пам'яті знань вистачало, щоб не відставати від рівня науки протягом кількох десятиліть. Водночас тогочасна педагогіка вимагала від учня: запам'ятовуй все, що говорить

учитель і що читаєш у підручнику, не думай, не шукай, не сумнівайся, бо всі сумніви та пошуки від лукавого. Десятиліттями утверджувалось переконання: знання – це запам'ятовування; здібний той, хто має добру пам'ять; перевірка знань – перевірка запам'ятовування.

Життя пішло далеко вперед. Обсяг наукових знань став величезним. У середній школі людина освоює мікроскопічну частину того, що накопичено наукою. Кожні 10–15 років масштаб теоретичних знань подвоюється. А життя вимагає, щоб школярі, розуміли те, що вивчають. Обрії науки стали настільки широкими, що людина може зберегти в пам'яті лише незначну частину, і з кожним десятиліттям чисельник цього дробу зменшується, а знаменник збільшується – така логіка наукового прогресу. Бути освіченим сьогодні означає, передовсім, уміти орієнтуватися в безмежному морі знань.

Можливо, у Вас виникне сумнів: якщо запам'ятовування сьогодні втратило те значення, яке мало раніше, то чи варто намагатися зберегти знання в пам'яті? Як же тоді вчити дітей?

Ні, так ставити питання не можна. Без запам'ятовування найважливішого, найнеобхіднішого, найсуттєвішого неможливе мислення, неможливе й навчання. Запам'ятати те, що потрібно запам'ятати і зберегти в пам'яті, тренувати пам'ять – все це було і буде одним із найважливіших завдань учителя. Але суть справи і полягає в тому, щоб відібрати для запам'ятовування і збереження в пам'яті лише конче необхідне для мислення, для засвоєння нових знань, для повноцінного духовного життя. Чітке розмежування між тим, що слід пам'ятати, і тим, чого не слід, є важливим, принциповим питанням – і теоретичним, і практичним. На жаль, теорія педагогіки майже не опрацьовує це питання, і вчителі діють напOMAцки. Тому мені й хотілося дати Вам, молодому вчителю, кілька порад.

Найперше, слід враховувати особливості дитячої пам'яті. Те, що запам'яталося в ранньому дитинстві, ніколи не забувається, я вже говорив про це. Тому роки навчання в початковій школі потрібно використати максимально,

щоб зберегти в пам'яті дитини все необхідне для подальшого засвоєння знань, для мислення.

У математиці це такі елементарні узагальнення, як таблиця множення, склад чисел у межах 10, 100, 1000. Уже на початку третього року свого навчання дитина має запам'ятати це настільки міцно, щоб не напружуватися. Наприклад, учневі загадали від 634 відняти 469, володіючи прийомами усного рахунку, він миттєво виконає дію. Тому необхідно тримати в пам'яті певне коло типових дій. Пам'ять у цьому випадку розвантажує мислення: те, що міцно зберігається в пам'яті, є ніби інструментом мислення. Для того, щоб швидко впоратися із сотнею арифметичних дій в межах 1000, не потрібно запам'ятовувати сотні прикладів. Найкраще дитина запам'ятовує, коли спрацьовує мимовільна увага – тобто, коли немає прямої, неопосередкованої мети – обов'язково запам'ятати, а дитина осмислює і завдяки осмисленню запам'ятовує. Отже, потрібно зрозуміти і запам'ятати всього декілька типових прикладів.

Усім добре відомо, що низька грамотність учнів це – проблема. Тут я згадую збентеження вчительки з Харківської області, з якого почав свій лист. Чому учень робить одну й ту саму помилку? Чому він, як нам здається, вміє писати (завчив правило), але пише неграмотно? Тому що його пам'ять перевантажена: він заучує і те, що йому потрібно заучити, і те, що не потрібно. Тоді й результат мізерний: сьогодні учень пам'ятає, а завтра забуває. Міцність запам'ятовування певною мірою психологічно обумовлена: учень запам'ятовує, заучує для завтрашньої відповіді. Відповів, дістав оцінку – можна забути. Я твердо переконаний в тому, що якби діти менше готувалися до завтрашньої контрольної, якби в школі ставили менше оцінок, то і знання були б стійкішими. Забагато уваги приділяємо оцінкам, але не вони – мета розумової праці...

Щоб запам'ятати матеріал міцно, назавжди, а саме таке запам'ятовування потрібне в початковій школі, варто запам'ятовувати лише те, що необхідно для засвоєння нових знань. На жаль, на практиці все інакше, переважно діти заучують навіть те, що вчитель загадав їм лише прочитати. Чому викорінилася ця звичка? Тому, що на уроці часто вимагають дослівно переказувати матеріал, і

це змушує зубрити. Лише тоді, коли діти навчаться переповідати своїми словами, висловлювати власні думки, ця проблема зникне. Тоді й у пам'яті залишатиметься те, без чого неможливе подальше успішне навчання.

Якщо Ви хочете, щоб Ваші діти після початкової школи були грамотними, якщо Ви не хочете чути докори від викладачів мови, зробіть ось що. Беручись до роботи з I класом, добре проштудіюйте програму з граматики, підручники й особливо орфографічний словник. Складіть власний орфографічний словник-мінімум, доберіть до нього дві тисячі слів, які б охоплювали не тільки найважливіші орфограми – не тільки орфографічні правила, а й ті, правопис яких необхідно просто запам'ятати, оскільки написання багатьох слів ніякі правила не пояснюють. Протягом чотирьох років початкового навчання працюйте над тим, щоб ці дві тисячі слів міцно закріпилися в пам'яті дітей. Ця робота потребує різноманітних методів і прийомів, усі вони мають забезпечувати активність і самостійність розумової праці учнів. Тут і диктанти, і твори, і граматичні ігри, і просте записування слів задля запам'ятовування правопису. Якщо ці дві тисячі слів розподілити, то вийде не більше трьох нових на день. Усі ці слова охоплюють найважливіші правила, а також слова, правопис яких не роз'яснюють жодні правила.

Завдяки систематичним вправам протягом чотирьох років навчання в початковій школі дитина запам'ятовує орфографічний мінімум, достатній для грамотного письма. Це чудова підготовка до вивчення систематичного курсу граматики. Вивчаючи правила граматики, учень уже в початковій школі пам'ятає достатньо, аби усвідомлено послуговуватися цим на практиці – скажімо, коли пише твір. У такому разі достатньо розуміти правила і воно закарбується в пам'яті – без спеціальної установки на запам'ятовування.

32-річна робота в школі переконала мене в тому, що чи не найголовнішою причиною низької грамотності учнів, які закінчують восьмирічну школу, є обмеженість, навіть убогість мовленнєвої практики. До вивчення граматики у восьмирічній школі учня необхідно підготувати вже в початковій школі – закріпити в пам'яті написання слів саме в той період, коли дитина легко їх

запам'ятовує. Якщо це вдасться, то учень, закінчивши восьмирічну школу, пише грамотно, хоча і не пам'ятає правил. Це загальновідомо: людина, вивчивши граматику, забуває формулювання правил, але пише без помилок. Це і є справжнє знання граматики.

Задля запам'ятовування написання необхідної кількості слів (дві тисячі), учень ще в початкових класах має навчитися добре писати. Невміння писати – ще один камінь спотикання. Що означає добре писати? Це означає, що під час письма основні розумові зусилля мають бути зосереджені не на технічному процесі написання букв, а на значенні написаного. «Коли пишеш – думай, як писати, пригадуй відповідне граматичне правило» – вимагає вчитель від учня як у початкових класах, так і на уроках граматики у V–VIII класах. Поміркуймо над цією вимогою. За якої умови учень має можливість одночасно і писати, і думати про те, що і як він пише. Тільки за умови, якщо учень вправний у письмі настільки, що цей процес уже не вимагає від нього елементарних розумових зусиль, стає напіваавтоматичним (учень не думає, як правильно писати букву, як з'єднати букви в слові, не замислюється, як правильно написати орфограму). Саме до такого ступеня досконалості необхідно доводити техніку письма ще в початкових класах.

Як цього досягти на практиці? У початкових класах має бути більше тренувальних вправ. Для розвитку темпу письма потрібні спеціальні вправи. Учень має навчитися писати так швидко, щоб писати слово, не відриваючи ручки від паперу. Ніякими поясненнями цього не досягти – тут потрібна тільки практика, потрібне тренування.

Багаторічні спостереження переконали мене, що справжнє оволодіння граматиною відбувається лише тоді, коли учень розвинув саме цю навичку.

Це вміння є інструментом, за допомогою якого учень опановує нові знання та поглиблює ті, якими вже володіє. Уміння писати, доведене до автоматизму, необхідне в початкових й найбільше в середніх і старших класах, насамперед для розвитку думки, для логічного мислення. Вже у VI класі учень слухаючи вчителя має стисло, скорочено записувати, про що той розповідає. На жаль, цією

навичкою навіть у Х класі не володіють учні багатьох, дуже багатьох шкіл, учні вміють писати лише тоді, коли диктує вчитель. З усією відповідальністю за свою категоричність я стверджую: якщо учень не оволодів цим умінням у VI класі і не розвинув його у VII і VIII класах, то успішності від нього годі чекати. Щоб розвинути це вміння – одночасно слухати, думати і записувати – необхідні, крім автоматизації процесу письма, ще й спеціальні логічні вправи. Ці вправи – робота не тільки вчителів початкових класів і мовників. Вони – робота кожного вчителя. Розвивати ці вміння також мають вчителі біології, фізики, географії, історії та хімії.

Уявіть собі теслю, який майструє, віконну раму. Інструменти, якими він обробляє дерево, зношені, вже не стругають, а дряпають. Тесля мав би зняти лезо з долота і нагострити його. Але він не має такої можливості – його просять швидше закінчити, бо на нього чекає інша робота. А він, напружуючи сили, криво обробляє дерево. У такому ж стані і учень, який не вміє вправно писати. Він має удосконалити інструмент – своє письмо – тільки тоді зможе успішно вчитися. Але вчитель підганяє учня: швидше, часу обмаль і одну за одною кладе на стіл дошки – обробляй. Але як обробляти, коли інструмент зовсім не годиться?

Ніде – ні в програмах, ні в навчальних посібниках не вказано, скільки вправ має виконати учень, аби навичка письма стала справжнім засобом навчання. Визначення обсягу цих вправ завдання педагога. Їхній обсяг і характер залежать від багатьох обставин, а надто від індивідуальних особливостей кожного учня.

Одним із найважливіших умінь, без яких неможливо уявити ефективне навчання, є вміння досліджувати. Дослідницький, експериментальний елемент навчання – це ще, на жаль, мало вивчений аспект педагогіки. Дослідження є основою мислення, без здатності досліджувати важко здобути знання. Якщо вчитель чує пораду директора, інспектора, методиста: знання учня мають бути усвідомленими, то це означає, насамперед, дослідницький елемент навчання.

Надзвичайна роль дослідницького елемента в початковій школі. Я маю на увазі дослідження в широкому сенсі – не лише практичні досліди на шкільній ділянці чи в теплиці, в лабораторії. Це мисленнєвий аналіз фактів і явищ. З

перших кроків навчання діти розв'язують арифметичні задачі. Спочатку всім їм це цікаво, але – Ви, звичайно, це помітили – через деякий час багатьом дітям все важче, і настає момент, коли деякі не осилоють розв'язання задач. Відставання з арифметики є однією з причин загального відставання дитини. Так у чому ж річ?

У тому, що у вивченні арифметики мало дослідів. Досвідчені вчителі початкових класів приділяють велику увагу тому, щоб діти зрозуміли реальну основу задач, зрозуміли, що задачі навколо них – на кожному кроці. Діти не лише розв'язують, а й складають задачі – це дуже важливий засіб розвитку дослідницьких умінь. Учень, який навчився складати задачі, вміє мислити.

Для того, хто викладає математику в середніх і старших класах, дослідницький елемент є одним із дуже важливих загальнопедагогічних і методичних завдань. Це база, без якої неможливе вивчення жодного предмета, а математики й поготів. От, скажімо, формула, теорема, доказ. Досвідчений вчитель математики підбирає приклади, які допомагають учням аналізувати факти та взаємозв'язки між ними і поступово дійти висновків. Учні виводять формулу з власних досліджень.

Надвелику роль дослідницький компонент відіграє у викладанні біології, хімії, фізики та астрономії. Тут дослідження має бути одним із основних методів. Природничі науки упорядковують мислення. Завдання викладача природничих наук подати теорію через досліди, через спостереження за процесами життя. Досвідчені вчителі біології ставлять завдання – учні спостерігають явища природи перед тим, як вивчатимуть їх на уроках. Ці спостереження напрочуд цінні, бо в учнів виникає багато запитань; те, на що раніше вони не звертали уваги, тепер дивує їх, породжує бажання знати. Це бажання є одним із найважливіших результатів дослідження. Там, де дослідження – один із провідних методів навчання, немає байдужого ставлення до знань.

З дослідженням тісно пов'язане вміння дитини висловлювати думку про те, що вона бачить, робить, спостерігає. Досвідчені вчителі в початкових класах навчають дітей спостерігати і розповідати про свої спостереження. Спочатку

усно, потім і письмово діти висловлюють свої думки. Це один із найцінніших засобів виховання культури мислення. Чим раніше учень навчиться висловлювати думку, записувати її, чим глибше він оволодіє багатствами рідної мови, тим самостійнішою, активнішою і гнучкішою буде його думка.

Це вміння вивільняє від непотрібного запам'ятовування. У середніх і тим паче у старших класах учень має засвоїти великий обсяг матеріалу – іноді «завчити» 15–20 сторінок. Без високої культури мислення не варто й сподіватися на ефективне навчання. Педагогічна майстерність учителів історії, літератури та інших предметів з великим обсягом програмного матеріалу це не лише передати дітям певний обсяг знань, а й навчити їх узагальнювати, вільно розмірковувати.

Одне із найважливіших завдань загальноосвітньої школи – пробудити жагу до знань і навчити самостійно їх здобувати. Як уже зазначав, у наш час наука дуже стрімко розвивається, її досягнення і відкриття швидко впроваджують у виробництво, протягом десятиліття знання оновлюються; вивчене в школі вимагає уточнення, застарілі поняття та уявлення – заміни новими. Хоч якою далекоглядною не є школа, хоч як не наближено програми до «переднього краю» науково-технічного прогресу, ми не спроможні дати учням знання, які не треба було б оновлювати, примножувати. Діти, яким зараз 7 років, вийдуть на самостійний шлях наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років; зеніт, розквіт їхніх творчих сил припаде на початок ХХІ ст. Те, що вивчають в наші дні на уроках фізики, хімії та біології, з огляду на досягнення науки майбутнього здаватиметься вчорашнім днем. Наш вихованець зможе добре працювати лише за умови постійного збагачення і оновлення своїх знань. Оновлення знань найважливішим елементом інтелектуального життя людини кінця ХХ століття.

Нехай ця перспектива не лякає Вас, мій юний друже, вона насправді не така вже й далека. Вчитися потрібно постійно. Багато читати, дивитися науково-популярні фільми. На моє глибоке переконання, дуже скоро самоосвіта стане одним із шкільних предметів. Але вміння вчитися самостійно потрібно прищеплювати уже сьогодні.

Без знання немає вміння, а без уміння немає знання. Знання втілюється в уміння, але й оволодіння знаннями також потребує уміння. Майстерність і мистецтво педагога поєднати ці два елементи освіти. Навчити людину вчитися, щоб вона могла самостійно підніматися зі щабля на щабель – ось одне з найскладніших завдань для народного вчителя. Це і є та педагогічна мудрість, опанувавши яку ми обернемо нашу працю на творчість.

*«Народна просвета», № 12, 1967 р.
Переклад з болг. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ШОСТИЙ

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ ОBOB'ЯЗКУ

Дорогий друже!

Вас турбує питання виховання почуття обов'язку. Так, на мою думку, це одна з найскладніших проблем теорії і практики виховання.

Саме про почуття обов'язку я отримую найбільше листів від батьків – мам і тат.

Ось лист, який нещодавно прийшов від матері-колгоспниці, котру шанують односельці. «Мені соромно розповідати про своє горе, – пише мати. – У мене один син, шістнадцятирічний юнак. Я його дуже люблю. Скільки ночей я не спала, схилившись над його ліжечком, коли він, бувало, хворів... Поки був малим – усе було добре... А тепер – що мені робити з Анатолієм? Не хоче вчитися... Повертається додому, обідає, а за книжку не береться. Йде гуляти, повертається пізно ввечері. Вчителі кажуть: навряд чи закінчить дев'ятий клас. Віддаю йому, все, що можу, – він у мене єдиний... Але нещодавно він сказав мені такі слова, від яких моє серце, як роз'ятрена рана... “Якщо не купиш мені новий костюм до свята, я не буду ходити до школи...” Відповіла : “Я не можу зараз тобі купити, і без так все для тебе, від себе відриваю”. “На те ти й мати, щоб від себе відривати...” – сказав він мені й пішов, грюкнувши дверима. Він не ходить до школи. Ось уже третю добу він удома...»

Цей лист мене схвилював. Мати з сином живуть неподалік, кілька годин автобусом – і ось я розмовляю з Анатолієм, з його мамою, з учителями. З боєм кажуть його вчителі: «Нам важко про це говорити... Мама – чудовий працівник, її нагородили орденом, а він неймовірний ледар...»

Згадують дитинство Анатолія... Ніби нічого незвичного в житті хлопця не було. Ріс таким, як інші: не дуже слухняний, але й не бешкетник. Учив уроки, у шкільних бригадах саджав дерева, збирав металевий брухт. Навесні разом із однокласниками на колгоспному полі огортав кукурудзу. Одного разу втік звідти. Ось ще пригадали: мати надто опікувалася Толиком. Турбувалася про єдиного сина аж занадто. Коли хлопчик навчався в початковій школі, часто виривалася з роботи на пів години, під час великої перерви, приносила йому поїсти, сиділа з ним, допоки Толик не поснідає. Вчителька згадала, як мати казала йому: «Їж яблуко, щоб я бачила, бо я тебе знаю – друзям віддаси...» Але, мабуть, ці прояви материнської турботи не залишили сліду в душі сина. Чому? Чому у доброї, працюючої матері, яка все своє життя присвятила людям, син трутень? Чому добра, турботлива жінка з чуйним серцем має бездушного, жорстокого сина? Я намагався дослідити дитинство й юність шістнадцятирічного Анатолія, проаналізувати, аби ще раз перевірити слушність думки, яка тридцять років не дає мені спокою. Що хвилювало Анатолія в дитинстві та юності, що хвилює його тепер? Чого він прагне й що робитиме не з примусу старших, а за велінням власного серця, за бажанням, за власним сумлінням? Чи відчуває щось його душа? Чи контролює свої дії? Чим виразніше поставало переді мною дитинство і юність Анатолія, тим більше переконувався – Анатолій жив і зараз живе лише своїми забаганками, діє під впливом власних хотінь. Іншими словами: роблю, що заманеться, що мені подобається, що приносить мені задоволення.

Мені тридцять років не давала спокою думка: як з'являються ледарі? Чому п'ятнадцятирічний хлопець, на життя, виховання і освіту якого держава і сім'я витратили кілька тисяч рублів, не вдячний людям, країні, батькам за те, що він насолоджується радіщами і благами, чому він не цінує (хоча добре знає, це йому

наполегливо втолковували), що його безтурботне дитинство і юність оплачують робітники на заводі, колгоспники, що вирощують хліб? Якби вони не працювали на нього і замість нього, він би не мав ні теплого комфортного класу, ні музичної школи, ні піонерського табору влітку, ні білого хліба з маслом у шкільній їдальні. Чому так? До мене прийшов один радгоспівець, він проїхав триста кілометрів, аби виповісти мені своє горе. Він мав точно такого ледачого сина, як Анатолій. Син наказав (саме так і сказав батько: «Син наказав». Видно, що він змирився з синовими наказами): «Тату, купи мені мотоцикл!» Батько відмовився і син чорною фарбою замалював батькові очі на фото в святковому номері газети... Батько плакав, показуючи мені це фото, перетворене на карикатуру. Серце стискалося від болю, в голові поставало пекуче питання: чому? Іще бентежнішими були мої нічні роздуми про те, чому в нашому роботящому суспільстві, в нашій країні, де праця є найвищою доблестю і честю, виростають такі ледарі?

Після тридцяти років роздумів і наполегливого, самовідданого служіння на ниві освіти зробив я певні висновки.

Святая святих виховання: з першого крику, яким дитина сповіщає про своє народження, започатковується її поведінка. Людина поступово пізнає світ і розумом, і серцем. Дитина бачить маму, усміхається їй, і першою невиразною думкою, якщо так можна назвати, є відчуття, що мати (а згодом і батько) існує для того, щоб задовольнити дитину. Дитина починає ходити, бачить квітку і метелика, що пурхає над квіткою, бачить кольорову іграшку... Мама й тато радіють, коли їхнє дитя радіє новій одежині... Одним словом, маленька людина живе власними задоволеннями. А згодом, цілком закономірно: якщо поведінка, вчинки, інтереси маленької людини і далі зумовлені лише її забаганками, людина вироджується, стає моральною потворою. З потворною поведінкою, потворними діями, потворними інтересами, а пізніше з новими потворними, ненормальними жаданнями.

Так вкоріняються лінощі, неробство, дармоїдство, безсердечність, жорстокість байдужість до всього живого, споживацьке ставлення до народного добра.

Так починається те, що ми називаємо безмістовним, порожнім життям. Молоді люди, чиє дитинство і юність промайнули в бездумному задоволенні своїх забаганок, швидко розчаровуються, стають цинічними.

Виховати гармонійну особистість можливо лише тоді, коли потреби – першу, елементарну і навіть певною мірою примітивну спонуку людських вчинків (так, саме це тут треба підкреслити – людських) – коригує мудріший чинник – обов'язок. По суті, людське життя починається з обов'язку, коли вона усвідомлено діє заради загального блага, заради гармонії свого щастя і щастя інших людей, в ім'я вищих інтересів – інтересів народу і суспільства.

Чим раніше людина це усвідомить, приборкуючи власні забаганки, виховуючи свої потреби, тим шляхетнішою, багатшою духовно, чистішою морально, чеснішою вона виросте [...]. Вчинками та поведінкою навіть у дитинстві має керувати обов'язок. Він підживлює духовне життя! На моє глибоке переконання, обов'язок – найчутливіша струна людської душі.

Чимало вчителів і батьків скаржаться: наші слова не доходять до вихованця; ми лише лагідно його напучуємо, а він нас ніби не чує. Справді, якби всі зерна добрих повчань проросли, рай давно б запанував на землі. Чому часто так важко збудити серце дитини, спонукати її подивитися на себе з боку? Чому добрі слова доходять лише до того серця, яке живе за законами обов'язку? Без почуття обов'язку людині недоступне змістовне життя. Наші ідеї – це цілі, одухотворені обов'язком.

Повноцінним є те виховання, при якому виконання обов'язку приносить дитині, підлітку, дівчині, юнаку велику радість і задоволення. Справжній педагог піклується про те, щоб життя його вихованця з дитинства було наповнене змістом. Це можливо лише тоді, коли найважливішою мотивацією дій і поведінки є почуття обов'язку.

Почуття обов'язку, життя в ім'я обов'язку – це єдність думки і дії, емоцій і діяльності. Коли спостерігаю за дитячою працею, мене глибоко хвилює: про що в цей момент думають діти? Що для них праця? Що вона їм дає – радість від самореалізації чи бажання скоріше скинути з плечей цей тягар? Свою хрестоматію з виховання я доповнюю протягом десятиліть, називаю її *Книгою краси обов'язку*. Це розповіді про людей, велич і благородство яких втілені у вчинках заради Батьківщини, суспільства, близької, дорогої людини. Для мене надзвичайно важливо, що і як думають, у що вірять мої вихованці. Шлях до праці, пролягає від серця. Духовну підготовку до життя в ім'я обов'язку, до високоморального життя я бачу ось у чому – маленька людина, надихнувшись високим прикладом, хоче й собі у чомусь проявитися, хоче буди до когось доброю, уважною, напружити сили заради цього [...]. Це альфа і омега будь-якого виховання і насамперед трудового.

Бесідами про красу обов'язку я прагну підготувати дітей до гідного життя Я мрію, щоб напруга духовних і фізичних сил одухотворювала, вивищувала. Таке піднесення людини завдяки праці починається в дитинстві. Діти власними руками перетворюють кілька десятків квадратних метрів глинисто-кам'янистої землі на плідний ґрунт. Вони приносять чорнозем і мул, копають, збагачують землю гноєм! Дитина ніколи б не захотіла цього робити, якби її не надихало жадання – побачити плоди своїх зусиль. Людина починається з праці, з бажання отримати результати цієї праці. Наш педагогічний колектив вважає надзвичайно важливим таке правило виховання: ще в дитинстві, в 11–12 років, на порозі отроцтва, людина має, оглядаючись на свій пройдений маленький шлях, задуматися, що вона зробила для інших, чи має чим пишатися. Дерево працьовитості, людяності, громадянської краси живиться корінням обов'язку. Ми плануємо виховну роботу так, щоб у дитинстві кожен, буквально кожен вихованець, творив своїми руками щось матеріальне, корисне суспільству.

Дітки саджають Сад для матері, Виноградник для дідусів і бабусь. У кожної дитини своє дерево, свій кущ. Кожен знає, що його праця принесе радість родинам воїнів, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Ця праця

потребує щоденних турбот, зусиль, тривоги. Дитина стає не лише об'єктом материнської та батьківської турботи, вона – Трудівник. Вона відчує втому, мозолі, піт, а без цього – життя тисячу разів мене переконувало – неможливо виплекати справжню людину, справжнього громадянина, справжнього патріота. Саме виховати, тому що немовля ще не Людина, Людину треба зростити! Діти дуже чутливі до того, яке враження вони справляють на інших. Чи вважають їх працюючими, а чи лінивими. Від цього залежить реакція на слова вихователя, матері і батька, сприйняття моральних цінностей суспільства.

Тільки завдяки праці діти почуваються справжніми людьми. Гідність людини змалечку має підживлювати думка: праця – це найвища честь! Дітки роблять справжню роботу, як дорослі, а саме: вирощують у теплиці комбікорм для підгодівлі колгоспної птиці, влітку заготовляють сіно, збирають пшеницю зі своїх малих дослідних ділянок і передають її дорослим, доглядають ягнят і телят. Чим старші учні, тим відповідальнішу роботу вони виконують у колгоспному виробництві. Є ціла галузь, в якій працюють діти і підлітки – садівництво. Вже кілька років колгосп отримує перехідний червоний прапор із садівництва, учні з гордістю кажуть: це наш прапор. На полях старші піонери і комсомольці вирощують насіння зернових і технічних культур. Вони добре знають, що якщо цього року, наприклад, не буде високого врожаю соняшника, то навесні наступного не матимемо що сіяти. Це не гра в працю, а справжня праця. Турбота про спільні матеріальні цінності формує світогляд школярів. Завдяки почуттю обов'язку людина назавжди пов'язує своє серце із землею, з близьким, рідними.

Задля виховання зрілості і відповідальності мислення, аби обов'язок був духовною основою колективного життя, ми дбаємо про створення в колективі почуття відповідальності за матеріальні цінності. Без такої відповідальності не може бути й мови про справжній громадянський обов'язок. У нас багато років діє піонерська бригада малої механізації. Діти є власниками двох невеликих навчальних автомобілів, двох сівалок, косарки, молотарки, зерноочисних машин. Все це виготовлено в школі – спеціально для дитячої праці. Школярі, які використовують механізми та знаряддя праці,

стежать за їхньою справністю, звітують про це майстрові і механікові. Цих найздібніших і найпрацьовитіших юних механізаторів обирає колектив.

У нас є комсомольська бригада молодих механізаторів. Їм доручено значні матеріальні цінності: трактор, два автомобілі, комбайн, сівалки, культиватори. За обладнання та ремонт відповідають бригадир і механіки – найкращі механізатори. Працювати в бригаді молодих механізаторів – велика честь. Перед тим, як юнака підпустять до трактора, він має пройти цілу систему заліків перед самими учнями (робота на токарному верстаті у шкільній майстерні, будівельно-монтажні, електромонтажні роботи). Навесні поряд з колгоспниками трудяться в полі молоді механізатори.

Завдяки праці та матеріальній відповідальності почуття обов'язку стає для дитини, підлітка і юнака, частиною їхнього власного духовного світу, їхніх переживань, бажань і прагнень. Їх оточують предмети, створені власними руками – саме в цьому полягає могутня виховна сила праці. П'ятнадцятирічний юнак йде через поле пшениці, яку він виростив власноруч. йде по обробленій, удобреній, культивованій землі, врятованій від ерозії його зусиллями. Чим виразніші результати його праці, чим глибше почуття обов'язку проникає в його серце і розум, тим більше він воліє бути гідним високих ідеалів, чим уважніше він вдивляється в себе, тим вимогливіший голос його совісті: «Я зобов'язаний. Зобов'язаний працювати так, щоб про мою роботу і про мене говорили тільки хороше. Я зобов'язаний захищати свою честь і гідність. Я не можу лінуватися і бездіяти».

Людина, яка ще в дитинстві пізнала радість від результатів власної праці, стає дуже чуйною до суспільних інтересів. Вона дбає про суспільний добробут. Вона не може пройти повз марнотратство і недбалість. Почуття обов'язку – могутній рушій, завдяки якому праця стає вищою потребою людини. Це не гучна фраза, а реальність. Наші п'ятнадцятирічні школярі помітили, що біля колгоспного поля утворюється яр. Якщо одразу не висадити захисну смугу, не доглядати її протягом кількох років, то десятки гектарів родючої землі будуть втрачені назавжди. Вони посадили дерева. Полезахисна смуга утримує ґрунт уже

п'ятнадцять років. Працюючи на рідній ниві, молоді люди духовно вивищилися – вони відповідають за все, що відбувається на землі.

Створюючи матеріальні і духовні цінності, людина створює і саму себе. Це не такий простий труд. Наскільки досконалою буде людина залежить від невтомної праці – горнила, в якому твориться людина. Щоб виплекати справжню людину, треба забути про легке, безтурботне дитинство, про життя без труду в юності та ранній молодості, без фізичних і духовних навантажень. Не бійтеся труднощів, не бійтеся поту, мозолів, втоми – ось що я сказав би вчителям і батькам, які переживають, щоб не виріс такий, як той Анатолій. Праця на те й праця, бо вона важка [...]. Людина звільнилася від рабства примусової праці зовсім не для того, щоб стати рабом ліні. Невтомно повторюю, трудове виховання в дитинстві, юності – не гра: юнак у 20-тиградусний мороз їде у поле трактором по сіно для худоби; працює з ранку до вечора під палючим сонцем або лютим вітром. Лише людина, яка все це пізнала на власному досвіді, знає цінність зробленого. Вона знає, що склянка молока – це не п'ять копійок, які дала мати, а січневий холод, що хліб з маслом – це робота під пекучим сонцем. Не присилувана, ненависна, а радісна праця, нелегка, але радісна. Радісна праця, тому що одухотворена обов'язком.

У нашій країні відбувається безпрецедентне – практично всю молодь до 17 років виховують у класних кімнатах. Виникає загроза того, що учень перетвориться лише на споживача матеріальних і культурних благ. Побачити завтрашнього громадянина в дев'ятирічному хлопчикові, поєднати бажання і обов'язки – це справжня мудрість та велике мистецтво.

*«Народна просвета», № 9, 1969 р.
Переклад з болг. Л. Сухомлинської.*

РОЗДІЛ II. ЛИСТИ ДО ОФІЦІЙНИХ ОСІБ

ЛИСТ ДО М. ХРУЩОВА

У Центральний комітет КПРС
тов. Хрущову М. С.

Шановний товаришу Хрущов¹!

Цей лист стосується питань, порушених Вами у доповідній записці, поданій до Президії ЦК КПРС (щодо середньої та вищої школи). Я сільський вчитель, пропрацював у школі 23 роки. Значна частина цього часу припадає на період, що безпосередньо настає за рішеннями ЦК партії про школу, правильність яких Ви у своїй доповідній записці берете під сумнів.

Я щиро схвалюю висловлену Вами у доповідній записці оцінку головного недоліку загальноосвітньої школи в наші дні – відрив навчально-виховного процесу від життя. Водночас деякі пропозиції щодо конкретних шляхів перебудови системи народної освіти, висловлені у Вашій записці, викликають заперечення. Знаючи з досвіду, наскільки залежить втілення принципів засад від конкретних заходів, які реалізують ці засади, а також враховуючи те, що Ваш авторитет відіграватиме велику роль у спрямованості конкретних практичних заходів щодо реорганізації системи народної освіти, я вирішив звернутися з цим листом безпосередньо до ЦК КПРС.

Протягом більш ніж десяти років педагогічний колектив нашої школи, зокрема і я, працює над досягненням благородної мети – готувати молоде покоління не до вступу до вишу, а насамперед до праці робітника і селянина, досягати того, щоб прагнення працювати було таким само жагучим, овіяним романтикою, як властиве молоді прагнення героїчного подвигу, відкриття нових земель, подорожей і т.ін. Уже в перші повоєнні роки ми бачили, що зорієнтування вихованців лише на вступ до вишу призводить до згубних наслідків в їхньому моральному розвитку, до відриву від життя трудового народу. Цей недолік не тільки турбував нас, сільських вчителів, але, можна сказати, мучив, викликав незадоволеність своєю роботою. Щоб хоч якоюсь мірою усунути відрив навчання від життя, наш педагогічний колектив 6 років

тому почав давати учням 8–10 класів не тільки загальну середню освіту, а й масові робочі спеціальності (тракториста, комбайнера, токаря, слюсаря, електротехніка, майстра тваринництва, агротехніка – за вибором самих учнів). Досвід показав, що за 3 роки можна багато зробити в цьому напрямі, якщо навчання виробничим спеціальностям будується на міцній основі продуктивної праці: вихованець, наприклад, не лише вивчає трактор, а й протягом кількох місяців працює у полі, керує трактором та іншими машинами. Поряд із тим ми з першого дня перебування дитини в школі починали і послідовно вели протягом 10 років психічну, моральну підготовку її до праці (немає можливості зупинятися на деталях цієї підготовки; опис їх становив би цілу книгу). Ми раді зазначити перші успіхи цієї важкої, копіткої роботи: почався перелом у психіці вихованців, з кожним роком усе більше їх готуватиметься не до вишів, а до праці.

Ми знаємо багато середніх шкіл, де педагогічні колективи вже протягом кількох років працюють над тим, щоб якнайкраще підготувати молодь до праці. Зважаючи на це, не можна погодитися з висловленим у Вашій доповідній записці твердженням, що середня загальноосвітня школа готує лише до вступу до вишів. Нехай проведена в сотнях шкіл робота ще незначна, нехай вона, звичайно, ще не виконує завдань, які висуває життя, але недооцінювати того, що вже досягнуто, не можна. У сотнях українських шкіл з виробничим навчанням досягли того, що випускники середньої школи вміють добре працювати на тракторі та комбайні, набувають спеціальностей токарів, слюсарів, агротехніків, тваринників; одразу ж після закінчення школи йдуть на виробництво. Не знайшовши у Вашій доповідній записці ні слова про те, що вже робиться для подолання відриву навчання від життя, ми, рядові вчителі, відчуваємо невпевненість у тому, що ми вже протягом кількох років робимо. А водночас у нас є всі підстави висловити переконання, що протягом останніх 7–8 років у змісті навчально-виховного процесу підготовка молоді до праці була і є нині на першому місці. Я говорю не тільки про свою школу, а про чимало шкіл.

Звичайно, дуже важко досягти повного успіху, якщо в багатьох школах нема і згадки про навчання виробничим спеціальностям, коли часто-густо учні,

за їхнім висловлюванням, відбувають практикуми з сільського господарства, машинознавства та електротехніки, якщо в моральній, психічній підготовці вихованця до праці у багатьох школах немає жодної системи. У нас бували такі випадки, коли учень переводився до сусідньої середньої школи: там, мовляв, немає жорстких вимог щодо праці.

Останнім часом виші все частіше вимагають від абітурієнтів виробничого стажу, наразі наявність стажу узаконено. І ось з огляду на цю вимогу в багатьох випадках виникає ситуація, що є яскравим підтвердженням того, як за поганої організації практичної роботи найкраще, принципове положення може бути спотворене, навіть скомпрометоване. Йдеться про такі факти: чимало випускників після закінчення середніх шкіл йдуть працювати тільки для того, щоб, відпрацювавши (так вони кажуть) два роки, вступити до інституту. Це дуже погано: не освіту набувають задля праці (як має бути), а працю сприймають як сходинку, що дає право на подальше навчання. Тимчасові люди на виробництві – погані трудівники: у переважній більшості випадків праця їх обтяжує, чекають – не дочекаються, коли закінчатся два роки. Це ще один результат того, до чого призводить відсутність планомірної, цілеспрямованої моральної підготовки до праці. Багато інститутів уже скаржаться на те, що частина студентів, зарахованих поза конкурсом завдяки тому, що вони мають 2-річний трудовий стаж, виявляються ні до чого не придатними, їх доводиться виключати за неуспішність, лінь, небажання працювати. Це і є молоді люди, які розглядають працю як сходинку для вступу до вишу. Вони працюють не для праці, а для отримання довідки про працю. Треба, щоб усі юнаки та дівчата готувалися лише до праці, щоб необхідність, потреба у здобутті вищої освіти виникала в процесі самої праці. Це залежить не тільки від структурних ланок системи народної освіти, а насамперед від змісту навчально-виховної роботи з першого дня перебування дитини у школі. Мені здається, що у своїй доповідній записці Ви дуже мало уваги приділяєте саме цій головній стороні справи – змісту навчально-виховної роботи. Досвід глибоко переконує в тому, що саме від виховання у молодшому віці це залежить значною мірою. Те гасло про труд, яке Ви так гаряче

обстоюєте і в промові на XIII з'їзді комсомолу, і у своїх зауваженнях, – це один із найважливіших елементів комуністичного виховання. Від того, як його буде втілено на практиці, залежить успіх усієї справи. Можуть знайтися люди, які на кожному кроці повторюватимуть це гасло, але нічого не робитимуть для його практичного здійснення. Сам зміст роботи загальноосвітньої школи має бути таким, щоб дитину з першого дня перебування в школі оточувала атмосфера поваги до праці та людей праці, благоговіння перед працею, поклоніння перед нею, щоб моральний ідеал праці пронизував усю діяльність. Практична реалізація цієї спрямованості школи: запобігання формалізму, балаканині, голій фразі – це дуже велике і складне питання. Хотілося б, щоб працівники, яким буде доручено цю велику справу, розглядали її з точки зору конкретних заходів, а не теоретичних міркувань. Наприклад, істиною є те, що людина може усвідомлювати і відчувати працю для суспільства, як свій обов'язок тільки за умови, коли в роки отрочтва і юності вона вкладатиме свої зусилля в творчу працю для суспільства. Отже, люди, яким доручено справу реорганізації системи народної освіти, мають замислитися над питанням: що саме має зробити вихованець для суспільства в роки формування свого морального обличчя, щоб хоч якоюсь мірою відшкодувати вартість матеріальних цінностей, які суспільство надає в його розпорядження? Це лише одне питання, аналогічних виникає сотні.

Однією з причин невідповідності випускників середньої школи до трудової діяльності Ви вважаєте те, що в дійсній нині системі народної освіти, що склалася у світлі відомих рішень ЦК партії, взято дуже багато від дореволюційних гімназій з тенденцією, що панувала в них, давати абстрактні, відірвані від життя знання. З огляду на це у Ваших зауваженнях висловлено сумнів щодо правильності рішень ЦК з питань народної освіти в нашій країні. Звичайно, у світлі тих вимог, які постали в процесі будівництва комунізму в нашій країні вже кілька років тому і які виразно відчуються в наші дні, сам зміст програм загальноосвітньої школи відстає від життя. Виходить так, що вихованець, який не має перед собою перспективи вступу до вишу, здобуває

освіту заради освіти, а не заради праці. Але робити з цього висновок, що правильність рішень ЦК партії з питань народної освіти, прийнятих у відомий історичний період, викликає сумнів – немає підстав. Посилання на те, що зазначені рішення були прийняті за пропозицією Сталіна, тут, на мій погляд, недоречне. Не на користь справі і те, що іноді наголошується, підкреслюється думка: багато з того, що робилося за пропозицією товариша Сталіна, неправильно, отже, все те, що робиться за пропозицією товариша Хрущова, правильно. Рішення ЦК партії з питань роботи школи, прийняті у 30-ті роки, були свого часу необхідні, вони відіграли важливу роль у розвитку не лише культури, а й усього народного господарства нашої країни. Вони були спрямовані на зміцнення знань з основ наук, вони покінчили зі всілякими спробами підмінити систематичний курс середньої освіти «комплексами», «проектами». Завдяки втіленню цих рішень у країні проведено культурну революцію. У тому факті, що в нашій країні нині 2,5 млн. осіб, які закінчили середню школу, але не вступили до вишів, більше хорошого, ніж поганого. Погано те, що якась частина з них не долучається одразу ж до продуктивної праці – у цьому провина не юнаків та дівчат, а власне змісту навчально-виховного процесу, відірваного від праці. Але навіть з огляду на теперішнє неблагополучне становище люди, які мають середню освіту, значно швидше, легше опановують спеціальності, з них поступово формується найкультурніша частина робітничого класу та селянства.

У доповідній записці Ви кілька разів звинувачуєте загальноосвітню школу в тому, що вона дає учням абстрактні знання. Це звинувачення викликає почуття подиву, воно несправедливе. До «абстрактних знань» Ви зараховуєте все те, що не пов'язане із трудовою діяльністю після закінчення школи. Такий підхід до цієї надзвичайно важливої справи є неправильним, надто поспішним. По-перше, ніколи не було і не буде загальноосвітньої школи, в якій всі знання, що здобувають учні, знаходили б безпосереднє застосування в їхній трудовій діяльності після закінчення школи. А надто, це стосується радянської школи. Саме життя переконує, що добре поставлене викладання гуманітарних предметів

грає у підготовці до праці не меншу роль, ніж набуття безпосереднього досвіду трудової діяльності, конкретних умінь та навичок. Це не умоглядний висновок, а глибоко пережита, можна сказати, вистраждана істина. По-друге, у програмі загальноосвітньої школи навряд чи й зараз є абстрактні знання – абстрактні у сенсі відірвані від духовного життя радянської людини. Людина живе не однією працею, вона хоче жити багатим духовним життям. Наприклад, батьки нині дуже пильно стежать за програмами. Непродумані скорочення програми з такого предмета, як література, викликають нарікання.

Корінь недоліку, який ми зараз так добре бачимо, не в тому, що рішення ЦК партії спрямували нашу систему народної освіти шляхом, правильність якого нині викликає сумніви, а в тому, що в процесі розвитку економіки, виробництва не вносилися відповідні корективи, зміни у систему народної освіти, що ця система не вдосконалювалася у світлі нових вимог, що виникають у процесі розвитку. Виробництво розвивалося не лише у кількісному вимірі, а й у якісному – не лише збільшувався обсяг виробництва, а й зростала продуктивність праці, механізація, автоматизація виробничих процесів тощо. А школа, на превеликий жаль, розвивалася переважно у кількісному вимірі: з кожним роком збільшувалася кількість семирічних та середніх шкіл, кількість випускників середньої школи. Біда в тому, що життя, процес виробництва висували перед школою все нові та нові вимоги, а наші діячі народної освіти і далі жили лише рішеннями ЦК партії 30-х років, прагнули в них знаходити відповіді на питання, що їх ставить життя, цитували ці рішення і найменшу спробу оновити систему народної освіти вважали майже ревізією положень марксизму-ленінізму про школу. Вже останніми передвоєнними роками, а після війни приблизно років 10–11 тому нам, практичним працівникам школи, було ясно, що немає необхідності відкривати повсюдно школи одного й того самого типу – десятирічки; більше того, ставало очевидним, що ігноруючи якісний бік справи та захоплюючись кількісним, відповідальні працівники органів народної освіти саме й створюють відрив від життя. Але найменша спроба висловити думку про те, що треба крім 10-річок відкривати та розвивати на базі 7-річок інші типи шкіл, розцінювалася

як застарілий настрій чи ще гірше. Наприклад, у 1951 році один директор школи отримав догану за те, що, випустивши з 7 класу 108 осіб, провів серед учнів роз'яснювальну роботу, в результаті якої до 8-го класу вступили 66 осіб, а решта 42 ос. вступили до ремісничих училищ, ФЗН, на курси, пішли працювати до колгоспу.

Замість бути єдиною та різноманітною, наша школа стала по суті єдиною та одноманітною, внаслідок чого з кожним роком все більше назрівав головний недолік народної освіти – відрив навчання від життя.

Перебудова системи народної освіти має рухатися, на мій погляд, шляхом створення різних типів єдиної політехнічної школи – єдиної в тому сенсі, що вона готує всіх до праці відповідно до вимог, які ставить перед людиною завдання будівництва комунізму. Певні види та щаблі праці й надалі вимагатимуть фахівців вищої кваліфікації, отже, одним із завдань загальноосвітньої середньої школи має й надалі бути підготовка молоді до вступу до вищих навчальних закладів. Наша середня загальноосвітня школа – основа нашої науки, вищої школи. Не може бути мови про те, щоб знижувати її теоретичний рівень. Більше того, його треба поглибити, привести до більшої злагодженості. У соціалістичному суспільстві, де у дітей, підлітків, юнаків і дівчат є лише одна нерівність – нерівність природних здібностей і обдарувань, перед людьми, які мають природні задатки, має бути широко відкрита дорога до вершин знань, до науки. Саме такий підхід до вирішення цього надзвичайно важливого питання відповідає інтересам майбутньої науки, культури нашої Батьківщини. Але це не означає, що для найздібніших, обдарованих мають створювати спеціальні школи, у цьому питанні я не можу погодитися з Вашими зауваженнями, бо створення таких шкіл суперечило б демократичному духу нашої системи народної освіти. Нехай і найбільш здібні, найобдарованіші навчаються у загальній масі дітей та молоді, яка бажає здобути повну середню освіту, нехай відбір до вишів відбувається у процесі здорового змагання. У будь-якому учнівському колективі наявність здібних, обдарованих дітей відіграє велику роль у духовному житті всього колективу, навіщо ж позбавляти школи цього стимулу

духовного розвитку вихованців? До того ж якщо створити спеціальні школи для найбільш здібних та обдарованих, то може вийти так, що діти, за Вашим висловом, відповідальних працівників виявляться найбільш здібними та обдарованими. Доцільно мати спеціальні школи, як це практикується і нині, тільки для дітей, які мають обдарування та задатки в галузі мистецтва.

Кількість загальноосвітніх середніх шкіл має бути такою, щоб випуск із них якоюсь незначною мірою перевищував потреби вишів в абітурієнтах, – це створить можливості для вибору, оскільки, крім випускників загальноосвітніх шкіл, середню освіту, яка дає право на вступ до вишу, здобуватимуть молоді робітники та колгоспники у вечірніх та заочних школах.

Питання про те, коли випускник середньої школи матиме право вступати до вишу – одразу після закінчення школи або після 2–3 років роботи, вирішено вже самою практикою. Зрозуміло, що з людини, що володіє життєвим і трудовим досвідом, вийде найкращий фахівець. Ясно, що моральне загартування в труді накладає відбиток на весь моральний образ людини. Тому, ставлячи перед усіма абітурієнтами абсолютно однакові вимоги до трудової характеристики та морального образу, виші мають першим та головним критерієм вважати здібності молодих людей. Це буде найвищим проявом демократизму нашої соціалістичної системи в галузі освіти, науки, культури. Трудовий стаж треба вимагати від усіх, конкурсні іспити мають бути для всіх, виробничий стаж не має бути якоюсь перепусткою до вишу, як це, на жаль, трапляється зараз, причому цією перепусткою часто користуються ледарі та невігласи. Можливо, від обов'язкового виробничого стажу слід звільняти лише осіб, нагороджених золотою чи срібною медаллю, людей обдарованих, які мають високу цінність для науки. Не можна погодитися з Вашою думкою про те, що золоті та срібні медалі взагалі треба скасувати. Вчитися протягом десяти років відмінно – це тяж труд, що вимагає поваги і належної оцінки. На мій погляд, золоту медаль треба присуджувати вихованцеві, який протягом 10 років щороку отримував похвальні грамоти, срібну – тим, хто отримував грамоти кілька років (3–4) і закінчив 10-й клас відмінно. Для одержання медалі треба представляти грамоти. Якщо буде

запроваджено такий порядок, зникне той ажіотаж, який, на жаль, створюється навколо питання про медалі, але в якому не винні педагоги.

У загальноосвітній середній школі вихованець крім загальної середньої освіти обов'язково має здобувати і масову робочу спеціальність. Моральна, духовна спрямованість виховання тут має бути така сама, як і в усіх інших типах шкіл, – підготовка до праці.

З метою збереження максимальної рівності в галузі освіти, науки і культури у загальноосвітній середній школі має бути перший, загальний і обов'язковий для всіх етап, на якому певна частина вихованців може й завершити теоретичну освіту. Цей етап має являти собою політехнічну школу. Закінчивши цю школу, вихованець може вчитися далі не лише у другому концентрі загальноосвітньої школи, а й у низці інших типів шкіл, на яких я зупинюся нижче. Пропозиції педагогів і батьків про те, щоб такою школою була 8-річна школа, заслуговують серйозної уваги вже хоча б тому, що в нинішній 7-річній школі дуже велике навантаження учнів, що згубно позначається на їхньому здоров'ї. Найпомітніше це у союзних республіках, де діти вивчають три мови: рідну, російську та іноземну. У своїх зауваженнях Ви не торкаєтеся цього питання, але воно вартує найсерйознішої уваги. Так, чимало учнів саме в 1–7 класах втрачає зір.

Складаючи програму 8-річної школи, слід взяти за основу програму 7-річки, доповнивши її більш серйозним курсом праці в майстернях і на навчально-дослідних ділянках. 8-річна школа має бути єдиною для міста та села. Потрібно враховувати те, що сільськогосподарське виробництво не може забезпечувати працею все сільське населення та вплив молоді з села на будови та в міста, мабуть, завжди буде. Тому як у сільських, так і в міських 8-річних школах треба давати учням вміння та навички, пов'язані як з технікою, так і з рослинництвом та тваринництвом. Учень, який закінчив 8-річну школу, має оволодіти елементарними (але потужними) вміннями та навичками слюсарної та столярної справи, роботи на токарному та свердлильному верстаті, вміти керувати двигуном внутрішнього згоряння, мати навички електромонтажної справи, вміти

виросити зернові та технічні культури, доглядати тварин, піклуватися про родючість ґрунту.

Для цих завдань треба серйозно поліпшити матеріальну базу як семирічних шкіл, так і частини загальноосвітніх середніх шкіл, які, мабуть, поступово реорганізуюватимуться у 8-річні (але ця реорганізація має йти без поспіху, максимально враховуючи можливості кожної школи).

15-річних вихованців, які закінчили 8-річну школу (а багато хто закінчує нині 8-й клас 14 і 14,5 років), не можна в наступні 2 роки залишати поза увагою виховних закладів. Включитися в самостійну продуктивну працю, навіть за умови скороченого робочого дня, вихованець цього віку ще не зможе. Навіть у тому випадку, якщо він не одразу після закінчення 8-річної школи вчитиметься в тому чи іншому типі навчального закладу, він має перебувати у сфері впливу виховної установи. Інакше процвітатиме байдкування. Щоб забезпечити відповідні умови для підготовки до праці тих, хто закінчив 8-річну школу, було б доцільно, на мій погляд, створити такі типи шкіл на базі 8-річної:

1) 1–2 річні групи (або курси, чи школи) індивідуального та колективного учнівства. Завдання цих груп: давати підліткам 14–16-річного віку масові робітничі спеціальності на базі фабрик, заводів, майстерень РТС, тракторних та польових бригад, тваринницьких ферм тощо. Важливо тут те, щоб ці групи були пов'язані з тією школою, яка їх випустила, – 8-річною чи середньою. З огляду на це доцільно домагатися того, щоб групи (або курси, або школи) індивідуального та колективного учнівства працювали як у 8-річних, так і в повних середніх школах. Для 8-річної школи вони були б основним засобом подальшого морального виховання та підготовки молоді до праці – з них виходили б 17–18-річні юнаки та дівчата, які здобули масову робочу спеціальність та виховані в дусі комуністичної моральності. Для 11-річної школи зазначені вище групи були б одним із шляхів морального виховання та підготовки молоді до праці (у середній, 11-річній, школі частина вихованців після закінчення 8-річної школи навчалася б у старшому концентрі, частина – виховувалася б у групі індивідуального та колективного учнівства). Навчати підлітків спеціальностям

можуть найкращі виробничники, але все ж таки підлітки мають постійно бути у сфері виховного впливу шкіл. Форми зв'язку цих груп з підприємствами та школами, зміст навчально-виховного процесу – це можна розробити. У нашому розпорядженні є 4-річний досвід керівництва роботою цих груп з боку школи. З учнів, які закінчили 7 класів та з різних причин не навчалися у 8–10 класах, ми створили групи, в яких вони опанували спеціальності столяра, слюсаря, коваля, каменяра, агротехніка та ін. Термін перебування у групі – 2–3 роки. Маємо на меті не лише дати спеціальність, а й виховувати, утримувати підлітка протягом декількох років у сфері впливу школи. У програмі роботи груп значне місце відведено моральному вихованню.

Ці групи працюють не лише у шкільних майстернях, а й на базі МТС (тепер РТС), колгоспу, проте вони передовсім є ланкою виховної роботи школи. Пустити напризволяще 15-річних підлітків, які закінчили 8-річну школу, не можна.

2) Ремісничі училища та школи ФЗН. Якщо 8-річна школа значно розширить коло практичних умінь та навичок, ці училища та школи можуть перейти на коротші терміни навчання, прискоривши у такий спосіб залучення молоді до продуктивної праці.

3) Школи механізаторів сільськогосподарського виробництва.

4) Технічні училища з 3–4 річним терміном навчання, які готують висококваліфікованих робітників.

5) Середні спеціальні навчальні заклади (технікуми), які готують спеціалістів середньої кваліфікації (медичних працівників, торгових працівників).

6) Вечірні середні школи робітничої та селянської молоді, що дають загальну середню освіту та допомагають удосконалитись у масовій робочій спеціальності.

Було б зовсім неправильно вважати, що зазначені типи навчальних закладів мають залишатися незмінними. У найближчі 10–20 років розвиток виробництва висуватиме перед народною освітою нові вимоги, з огляду на які

корегуватиметься структура та зміст роботи шкіл. Завдання у тому, щоб своєчасно передбачати ці вимоги, не відставати від життя.

Перебудова системи народної освіти має, на мій погляд, йти поступово, без поспіху та ламання. Поступово слід створювати при середніх школах групи індивідуального і колективного учнівства. Середні школи, які не мають належної матеріальної бази, доцільно реорганізувати у восьмирічні з обов'язковим створенням при них груп індивідуального та колективного учнівства, які охоплюють випускників 8-річки. Плануючи мережу повних середніх шкіл треба суворо дотримуватися принципу рівності міста і села.

У Ваших зауваженнях наводяться факти, що свідчать про значну кількість учнів, які залишають школу до закінчення 7 класів. Ви звинувачуєте в цьому школи. З цим погодитись не можна. Більше, ніж будь-хто інший, вчителі ведуть роботу з попередження відсіву. Але біда в тому, що місцеві органи влади не цікавляться виконанням закону про всеобуч. Уряд по-справжньому цього від них не вимагає. Та й сам закон цей не передбачає жодних заходів впливу на його порушників.

У своїх зауваженнях Ви гостро критикуєте такі потворні явища, як незаконне присудження золотих та срібних медалей внаслідок тиску на школу окремих відповідальних працівників, «конкурс батьків» під час вступу їхніх дітей до вишів тощо. Про аналогічні факти ми читали сотні фейлетонів, і треба сказати, що чим більше читаєш про це в газетах, тим більше обурюєшся, що винуватці цих ганебних явищ – найчастіше відповідальні працівники – завжди залишаються безкарними, справа часто обмежується символічним засудженням пороку.

Серйозні заперечення викликає і положення Вашої доповідної записки про те, щоб заочна та вечірня форма освіти переважала в нашій країні. Є тисячі доказів того, що найміцніші та глибокі знання людина набуває у дитинстві, отрочтві та ранній юності. Віддавати перевагу вечірній та заочній освіті – це означало б переносити здобуття знань на зрілий вік, знижувати якість знань та відривати від праці. Вечірня та заочна освіта має розвиватися, але висувати її на

перше місце немає необхідності. Наша країна має можливість давати ґрунтовну загальну освіту молодому поколінню у роки дитинства, юнацтва та ранньої юності, тобто до початку трудової діяльності. Зрозуміло, що здобуття освіти має у ці роки поєднуватися з посиленою виробничою працею.

З повагою В. Сухомлинський
заслужений учитель школи УРСР
член -кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР
13 липня 1958 р.

*«Советская педагогика», № 3, 1988 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) – державний діяч, перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр.

ЛИСТИ ДО СЕКРЕТАРЯ ОНУФРІЇВСЬКОГО РАЙКОМУ КП УКРАЇНИ

В. Сухомлинський І. Гордієнку

Шановний Іване Харитоновичу!

Повідомляю, що в Павлиську середню школу приїхали працівники народної освіти та вчителі з Білорусії. Будуть у школі, мабуть, днів 5. Мета приїзду – ознайомлення із системою навчально-виховної роботи.

Водночас з огляду на це звертаюся до Вас із проханням – надати школі допомогу у забезпеченні мінімальних, необхідних умов роботи. Невідомо з якої причини школам не дають можливості нічого купувати. Наприклад, нам для електростанції необхідний бензин (електрострум рухає верстати в майстерні), але ми не маємо права перерахувати гроші за бензин. Треба купити, скажімо, кілька метрів полотна для скатертини – теж не маємо права перераховувати гроші. Дійшло до того, що в кабінеті директора немає стільців – також не можна купувати. Якщо і далі так буде, взагалі не зможемо працювати.

Хоч би хто давав вказівки про заборону школі перераховувати гроші на найнеобхідніші предмети – ці вказівки непродумані. А люди, які на місцях

прагнуть точно виконувати ці вказівки, перетворюються на бюрократів. Деякі керівники, мені здається, й Ви як секретар райкому, не бачать, що в той час, коли втрачаються сотні тисяч народних коштів, вони прагнуть заощадити на народній освіті та охороні здоров'я. Вибачте, що пишу про це прямо, але говорити про це у всякому разі краще ніж, мовчати. Є ще дуже багато «болючих» питань, щодо яких хотілося б із Вами поговорити. Я одного разу хотів поговорити у райкомі, але у Вас не знайшлося часу. Наприклад, про те, що за такого стану господарства, як у нас у колгоспі ім. Комінтерну дуже важко виховувати молоде покоління, адже воно у часто бачить таке, чого не має бути. Мені здається, що Ви про все це знаєте, але дуже дивує, що все залишається без змін. У мешканців нашого селища внаслідок цього виникають недобрі думки про керівників району. Вважаю своїм партійним обов'язком сказати прямо, що мені не раз доводилося чути від робітників та колгоспників: якщо районний партійний керівник знає про неподобства і не вживає заходів, то й він такий самий, як і ті, що чинять неподобства.

Переконливо прошу Вас від імені всього педагогічного колективу: зверніть більше уваги на становище школи, надайте допомогу у забезпеченні нормальних умов роботи. Крім того, просимо звернути більше уваги на наш колгосп.

Мої вітання

В. Сухомлинський

15.03.59 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. Рух 1156.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

Протягом декількох тижнів у магазинах селища Павлиш немає гасу; переважна більшість мешканців селища у вечірній час змушені сидіти в темряві (електрифіковано в даний час не більше ніж 20% квартир).

Колгоспники та робітники обурені тим, що працівники торговельних організацій безвідповідально ставляться до задоволення потреб населення. Декілька разів ми зверталися до голови райспоживспілки т. Лихошерсного Г. К. з проханням привезти в магазини гас, але він відповідав: «Увесь гас за 1961 проданий, до нового року гасу не буде». Робітники та колгоспники зауважують, що така відповідь є щонайменше знущальною, що т. Лихошерсний як керівник торгової організації ні на що не здатна людина, яка втратила почуття відповідальності перед народом. Хіба можна пояснити якимось лімітом відсутність предметів першої необхідності? Гасу немає тому, що працівники торгівлі, і насамперед т. Лихошерсний, забули, що вони покликані задовольняти потреби народу. Серед робітників та колгоспників часто можна почути такі розмови: «Райком партії не бачить і бачити не хоче, що голова райспоживспілки – нероба, що в магазинах великі розтрати та розкрадання. Т. Лихошерсний хороший для працівників райкому тому, що забезпечує їх всім необхідним». Джерелом цих розмов є те, що райком партії зовсім не звертає уваги на бездіяльність працівників райспоживспілки, на розкрадання та розтрати. У магазинах упродовж місяця і довше проходять ревізії, магазини по суті частіше закриті, ніж відкриті. Райспоживспілка отримує фондів товари для дитячих установ, однак діти цих товарів не бачать. За останній рік у шкільному буфеті Павлиської середньої школи не було жодного грама масла в той час, як масло для дитячих установ відпускалося. Де воно дівається?

Багато робітників та колгоспників просили мене написати Вам, секретареві райкому парії, про ці обурливі неподобства. Те, що сотні людей змушені сидіти в темряві, що магазини більше закриті, ніж відкриті, – все це викликає

невдоволення населення. Залишаючи неробу та безпринципну людину на такому важливому посту, як керівництво торгівлею, райком партії чинить неправильно.

В. Сухомлинський

15.11.61 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. Рух 1114.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ДО РЕКТОРА ЗАПОРІЗЬКОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ

Ректору Запорізького медичного
інституту тов. Токаренку І. І.¹

Товаришу ректоре!

Пише Вам листа сільський учитель, директор Павлиської середньої школи Кіровоградської області. Лист написаний за дорученням педагогічного колективу.

У Запорізькому медичному інституті, яким Ви керуєте, нині на фармацевтичному факультеті навчається наша учениця, випускниця нашої школи Ткаченко Валентина Іванівна. Ми отримали від неї листа, сповненого горя і розпачу.

Два роки Валя складала іспити до Запорізького медінституту і не проходила за конкурсом. На третій рік вона пішла працювати до однієї із лікарень міста Запоріжжя. Склала іспити, приїхала додому, тобто до села Павлиш Кіровоградської області, отримала офіційне повідомлення про те, що вона зарахована на лікувальний факультет. То була її мрія.

Але, приїхавши до інституту, вона не знайшла себе у списках студентів лікувального факультету. Її прізвище значилося у списках прийнятих на фармацевтичний, куди вона не мала наміру вступати. Секретар приймальної комісії, до якого вона звернулася по роз'яснення, нічого не міг їй пояснити і порадив звернутися до ректора. Але Ви, ректор інституту, відповіли: «Якщо не подобається, забирай документи, на твоє місце знайдеться багато».

Так відповідає керівник радянської установи Людині, яка звернулася до нього з проханням роз'яснити, чому її, Людину, образили. Насмілюся сказати Вам, що відповідь Ваша груба, нетактовна й щонайменше свідчить про Вашу незрілість як керівника, який має справу з Людиною, а надто з долями людей. Відповідь Ваша свідчить про дрімуче Ваше невігластво і викликає подив: як Ви можете виховувати людей? Адже у Вашій установі виховують лікарів – людей найгуманнішої професії, – як же Ви можете їх виховувати?

Валя сподівалася, що буде переведена на лікувальний факультет, що сталося неприємне непорозуміння. Але вона отримала друге офіційне повідомлення, у якому було написано, що її зараховано на фармацевтичний факультет, і зазначено, що перше повідомлення недійсне. Кілька разів Валя намагалася знову звернутися до Вас, ректора, але Ви не захотіли з нею говорити.

Адже до Вас прийшла людина, яку Ви образили. Інститут, очолюваний Вами, посилає дівчині повідомлення про зарахування на лікувальний факультет, і раптом все чомусь змінюється. Уявімо, що справді припустилися помилки, – у такому разі Ви повинні попросити вибачення за цю неприпустиму помилку. Це найелементарніше правило людської культури. Але виявляється, воно Вам невідоме. Йдеться ж не про помилку чи непорозуміння. Як можна прощати помилку, від якої залежить доля, життя Людини? Адже дівчина не збиралася вступати на фармацевтичний факультет, хто ж Вам давав право вирішувати її долю?

Вочевидь, Людина для Вас – пішак, який можна пересунути з одного місця на інше, як неживий предмет. Неможливо уявити, що керівник навчального закладу не хоче говорити зі своїми вихованцями. Як міг би, скажімо, директор школи не захотіти говорити із учнем школи, директором якої він є?

Валя почала навчатися на фармацевтичному факультеті. Але відвідувала деякі лекції на лікувальному факультеті. Вона поставила собі за мету вивчати предмети і лікувального, і фармацевтичного факультету. Але, мабуть, це непосильно. У дівчини надірвалося здоров'я, вона потрапила до лікарні... З лікарні відпрошувалася (і тікала) складати заліки...

Невже все це не могло стати мотивом, який змусив би пильніше придивитися до дівчини, замислитись над її долею? Невже ніхто не помітив, що був період, коли Валя могла накласти на себе руки? «Раніше, у школі, я думала, що люди, які виховують лікарів, самі в сто разів більш чуйні та справедливі, ніж ті, кого вони виховують, – пише у своєму листі Валя. Тепер я зрозуміла, що все не так. Це черстві, бездушні, безсердечні люди. Страшно жити поруч із такими людьми і краще взагалі не жити».

Треба вдуматись у ці слова: страшно жити поруч із такими людьми. Це про Вас. Ви не маєте морального права виховувати лікарів.

Як дико звучать ті слова, що Ви говорили Людині. Як безглуздий і дикий вигляд у керівника виховної установи, який не бажає розмовляти зі своїм вихованцем. І це в нашому суспільстві, на знаменах якого написано: людина – найвища цінність. Немає справи важливішої, ніж жива людина. Коли вона принесла до Вас свою душу, Ви повинні зустріти її стоячи та вислухати стоячи – тому що перед Вами – Людина.

Як обурює те, що в нашому суспільстві є люди, які, волею народу поставлені служити цьому ж таки народові, думають, що сфера їхньої служби – стіл, кабінет, двері та табличка на дверях: прийом у такі-то дні з–до. Доки хоч за одним столом сидітиме людина, для якої святі слова «Людина – найвища цінність» – лише дзвінка фраза, – доти нам не вирішити найскладніших завдань виховання молоді.

Ми не звертаємось до Вас ні з яким проханням. Як можна звертатися до Вас із проханням сторонній людині, якщо Ви не бажаєте розмовляти зі своєю вихованкою – з тою, у чийх руках через кілька років буде життя інших людей. Наш педагогічний колектив висловлює обурення та гнів. Обурення тим, що Ви своєю байдужістю, грубістю вбиваєте в юних серцях віру в правду та справедливість. Це називається розбещенням молоді.

Знову висловлюємо тверду впевненість у тому, що з Людиною Ви вчинили несправедливо. Кричуща несправедливість, свавілля, байдужість – все це здалося Вам дрібницею, що не вартує уваги. Ви забули давній девіз лікарів: світлячи

іншим, згоряй. Ви забули мудру істину: історія вчить, що лише та держава велична, в якій велична маленька людина.

Від імені вчителів Павлиської середньої школи

В. Сухомлинський – директор школи,
Герой Соціалістичної Праці,
член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР,
Заслужений учитель школи УРСР
29.12.68 р.

*ЦДАВО України. Фонд 5097. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 32.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ДО СЕКРЕТАРЯ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ СРСР

Шановному Вадиму Михайловичу Кожевникову¹,
голови ювілейного комітету із ознаменування
200-річчя від дня народження І. П. Котляревського

Шановний Вадиме Михайловичу!

Від імені педагогічного колективу нашої школи звертаюся до Вас із проханням: посприйте, будь ласка, щоб в Полтаві зберегли та реставрували реліквію українського народу – садибу та хату І. П. Котляревського.

Стан садиби та хати славетного українського письменника викликає велику тривогу. Якщо й далі виявлятиметься така байдужість до нашої національної святині, то вже наші онуки будуть тільки читати про неї.

Викликає гнів та обурення те, що пам'ятники царів, душителів та інших тиранів українського народу зберігаються дбайливіше, ніж багатства культури, дорогі серцю народу.

Ми просимо вжити заходів, щоб хату І. П. Котляревського було збережено на віки. Якщо для цього не вистачає коштів – нехай дозволить Уряд і народ збере сотні тисяч рублів, якщо треба – мільйон для того, аби зробити все необхідне для увічнення пам'яті великого письменника. Для кожного українця І. П. Котляревський – не тільки автор «Енеїди» та «Наталки Полтавки», а й

людина, генію якої завдячує наш народ існуванням. Його слово вирішило питання, чи бути чи не бути українському народові.

Ми просимо також звернути увагу на те, що останніми роками твори І. П. Котляревського видавалися зовсім недостатніми тиражами. У жодному книжковому магазині нашої області немає ні шкільного, ні подарункового видання творів великого поета (як, утім, ніде не побачиш на книжковій полиці «Кобзаря» Т. Г. Шевченка) – цю книгу видають накладками, які для багатомільйонного народу, що читає, мислить, є мікроскопічними). Немає книг про сценічне життя «Наталки Полтавки», немає глибокої наукової біографії поета.

З повагою

В. Сухомлинський
Герой Соціалістичної Праці,
заслужений учитель школи УРСР,
член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР
03.04.69 р.

*ЦДАВО України. Фонд 5097. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 49, 49а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Кожевников Вадим Михайлович (1909–1984) – письменник, головний редактор журналу «Знамя», секретар Правління спілки письменників СРСР.

ЛИСТ ДО ГОЛОВИ ВИКОНКОМУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ

Голові виконкому Кіровоградської обласної
ради депутатів трудящих тов. Кошевському П. С.

Шановний Петре Сидоровичу!

Звертаюся до Вас із великим проханням.

У нас у робітничому селищі Павлиш майже сім тисяч мешканців. Серед них –приблизно 300 дітей дошкільного віку. Дошкільного ж виховного закладу

– ясел, дитсадка – немає. Двадцятьоро дітей туляться в маленькій халупці, що ось-ось завалиться.

Нам, учителям, соромно говорити про жалюгідний стан дошкільного виховання в нашому селищі. До нас у Павлиську середню школу нерідко, чи не щотижня приїжджають учителі, працівники народної освіти, партійні керівники з багатьох областей нашої країни та з соціалістичних країн. За п'ять місяців нинішнього року у нас були товариші [...] з Казахстану, Узбекистану, Естонії, зі Свердловської, Кемеровської, Новосибірської, Ленінградської областей, з Москви, Волгограда. За тиждень приїдуть товариші з НДР. І ось часто ми опиняємося в дуже незручному, просто неприємному становищі. По суті, у нас немає ніякого дошкільного виховання.

З повагою В. Сухомлинський,
директор Павлиської середньої школи,
Герой Соціалістичного Праці
17.05.69 р.

*ЦДАВО України. Фонд 5097. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 56, 57.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЛИСТ ДО ПРОКУРОРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Шановний товаришу прокурор!

Протягом кількох років Онуфріївський райвійськкомат щорічно кілька разів викликає 14–15-річних учнів на медичний огляд. Їм вручають спеціальні повістки, підписані начальником військово-облікового столу. Згідно з цими повістками, військкомат зобов'язує учнів з'явитися у призначений день на огляд у районний центр. Дітям доводиться йти пішки, тому що ніхто їх транспортом не забезпечує. Так, із селища Павлиш до Онуфріївки і назад доводиться йти 15 км, з інших сіл – значно далі. Були випадки, коли дітей викликали на рентген на вечір, і повертатися додому їм доводилося о другій годині ночі. Будь-яка погода

– дощ, сніг, буря – військкомат наказує з’являтися. У 1959 році після одного з таких викликів захворіли 18 учнів із Павлиської середньої школи.

Ми неодноразово зверталися до райвійськкома т. Шаповалова із проханням – організувати огляд дітей на місці, у школі. Адже зі школи викликають кілька десятків людей одночасно – у такому разі доцільно прийти до школи двом-трьом лікарям, ніж у дощ, за поганої погоди посилати дітей. Але Шаповалов вважає це чомусь неможливим. Він посилається на інструкцію, за якою підлітки за кілька років до призову мають проходити медичний огляд. Ми, вчителі, добре розуміємо необхідність та важливість цієї справи, але не можна за інструкцією не бачити живих людей. Не можна ставитись до 14–15-річних учнів, як до військовозобов’язаних і викликати їх повістками.

(лист не завершено – упоряд.)

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. Рух 1155.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ЛИСТ ДО ВСЕСОЮЗНОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ПРОФСПЛОК

Всесоюзній Центральній раді
Професійних Спілок¹

Звертаються до вас зі скаргою батьки та вчителі Павлиської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської області УРСР. Просимо Вас звернути увагу на те, що обласні районні керівники грубо перекручують рішення ЦК партії щодо самообслуговування у школах. За розпорядженням Кіровоградського облфінвідділу в школах Онуфріївського району (*нерозбірливо – упоряд.*) скорочується з 1 лютого 1961 року кількість технічних працівників (прибиральниць). Це скорочення обласні керівники мотивують тим, що, по-перше, районний бюджет скорочено цього року на 120 тисяч рублів, отже, треба знайти, кого з адміністративно-обслуговуючого персоналу можна звільнити без шкоди для справи, і по-друге тим, що у школах має бути самообслуговування: нехай учні виконують роботу, яку досі виконували технічні працівники.

Прошу звернути увагу на те, що люди, які дали це розпорядження, не знають життя, не уявляють собі, що таке самообслуговування і що роблять у школі учні. У сільських школах техпрацівники зазвичай опалюють будівлі, заготовлюють дрова, носять воду з колодязя для миття підлог. Лише незначну частину цієї роботи можна доручити школярам старших класів.

У Павлиській середній школі відповідно до штатного розкладу має бути 13 технічних працівників.

Але райфінвідділ шукає можливостей скоротити кількість технічних працівників. З цією метою не враховують вечірні класи, які працюють при школі. Так ось, школі дозволено мати 11 технічних працівників. Тепер одного з них скорочують. Залишається десятеро людей. У школі є дві котельні, для обслуговування яких за 7-годинного робочого дня необхідно 7 осіб. Їх не заміниш учнями, це неможливо. Облфінвідділ передбачає на обслуговування котельних лише 43 сезонні працівники. Отже, забезпечити опалення повинні 3 техпрацівниці. Залишається 7 технічних працівників. Школа дуже велика (6 навчальних будівель, 20 класних кімнат, 8 кімнат для позакласної роботи, кілька вбиралень), і як би ми не вводили самообслуговування, технічним працівникам доводиться працювати не по сім, а по десять годин.

Але оскільки цього не можна робити, то який вихід? Адже не можемо ми змусити учнів 5–7 класів (не говорячи про дітей 1–4 класів) тягати великі відра з водою від колодязя, розташованого далеко від будівель, до того ж глибина колодязя – 20 метрів? У холодну зимову погоду цю роботу можна покласти лише на частину учнів старших класів. Але ж у цих учнів щодня по 7 уроків, домашні завдання треба виконувати 4–5 годин – як же *(вони – упоряд.)* можуть справлятися щодня ще й з такою роботою, як прибирання коридорів, підготовка дров, шкільного двору, вбиралень тощо?

Ми говорили про ці труднощі працівникам Онуфріївського райфінвідділу (завідувач т. Смотров П. І.), райвно (завідувач Скоринін П. М.), але вони не хочуть заглиблюватися в деталі роботи школи. «Є самообслуговування, от і виходьте зі становища, як хочете», – заявляє завфінвідділом т. Смотров П. І.

Батьки обурені таким самообслуговуванням. На батьківських зборах вони висловлюють думку, що навантаження дітей непосильною працею, до якої спонукають районні та обласні товариші – це компрометація самообслуговування.

Просимо звернути увагу на те, що обласні та районні працівники шукають шляхи економії державних коштів не там, де їх слід шукати першочергово. Скорочувати треба не тих працівників, без яких не можна обійтися і які одержують по 30 рублів на місяць, а тих, хто не приносить жодної користі народу та одержують у багато разів більше. Всупереч хорошим рішенням уряду про скорочення коштів на адміністративно-управлінський персонал, канцелярських посад стає дедалі більше, ніж будь-коли. Нам відомі десятки випадків, коли людина офіційно обіймає посаду інженера чи агронома, але жодного стосунку до інженерної справи чи агрономії вона не має – це просто канцелярський працівник.

Замість того, щоб скорочувати нікому не потрібні посади, наші працівники вирішили заощадити на прибиральницях та грубниках.

Просимо вжити заходів, аби цьому свавіллю було покладено край. Просимо внести зміни до штатного розкладу. Хіба можуть дві особи обслуговувати котельню протягом 24 годин – адже треба топити безперервно? Хто ж установив цю норму? Просимо дати вказівки про те, щоб у кожній котельні працювало 3 кочегари.

Просимо також дати вказівки, щоб у школах не скорочували кількість технічних працівників.

З усіх зазначених питань ми неодноразово зверталися до райкому та обкому профспілки працівників освіти, проте жодної задовільної відповіді не отримали.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. Ру1157.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Чернетка (машинопис), без підпису, без дати, в тексті є одна дата – 1961 р.

ЛИСТ ДО ЗАВІДУВАЧА КІРОВОГРАДСЬКОГО ОБЛВНО

Завідувачу Кіровоградського ВНО
т. Сухенку В. П.¹

Міністерство освіти УРСР надає мені творчу відпустку (на 4 місяці) для роботи над підручником з педагогіки². Надання відпустки передбачає, мабуть, те, що неможливо одночасно успішно працювати в школі та писати підручник (інші автори вже перебувають у творчих відпустках).

Продумавши низку обставин, я дійшов висновку, що мені треба відмовитися від творчої відпустки з таких причин.

Наказ міністра освіти (№ 158-К) про відпустку підписано 8 квітня та надіслано до райвно 10 квітня. За наказом я маю бути у відпустці з 15 квітня. Ніхто про це мені нічого не казав. Тільки випадково із приватного листування (приблизно через місяць після підписання наказу) я дізнався, що наказ є.

Керівник авторського колективу повідомив мене у середині травня, що Кіровоградський райвно заперечує проти надання мені творчої відпустки. Мені стало відомо також, що деякі працівники Кіровоградського райвно вважають, що йдучи у творчу відпустку, я взагалі хочу полегшити свою працю, мало не відпочити.

Завідувач Онufrіївського РВНО т. Скоринін, розмовляючи зі мною з іншого питання, сказав мені приблизно 15–20 травня, що в районі є наказ про надання мені творчої відпустки, але «це питання ще з'ясовуватиметься і уточнюватиметься, бо нічого не відомо про оплату». Він порадив мені дзвонити в райвно, «добиватися, щоб мені дали відпустку за умови оплати роботи того, хто виконуватиме обов'язки директора». Мене дуже здивувала ця порада: начебто творча відпустка – це моя особиста справа, в якій я маю роль прохача.

Якщо я за таких обставин піду у творчу відпустку, то всі вважатимуть, що отримати творчу відпустку було моїм великим бажанням. Між тим я не просив нікого, не вимагав надання відпустки. Причетність до авторського колективу вважаю за честь. Якщо зможу викроїти час і вистачить сил, напишу доручені розділи і без відпустки.

Не маючи інших засобів висловити своє обурення таким ставленням до творчої наукової праці, я відмовляюся від відпустки. Нехай буде відомо обласному відділу народної освіти, що творчу роботу, доручену мені, буде виконано не завдяки милості, виявленій стосовно мене, а завдяки глибокій повазі до науки.

Вважаю, що метушня з моєю відпусткою дрібна і принизлива. З чиєї вини не виявилося б таке обурливе ставлення до наукової праці, воно переслідує обивательські цілі – третирувати, принизити мене. Завідувачеві райвно добре відомо, що протягом останніх тринадцяти років роботи в Павлиській середній школі зі своєї двомісячної відпустки я використав для відпочинку не більше тижня щороку. Решту відпустки працював у школі, ніколи не відпочивав, не їздив жодного разу на курорт чи до будинку відпочинку (до речі, глави підручника напишу, мабуть, під час своєї чергової тарифної відпустки).

Мені глибоко неприйнятні й будь-які корисливі мотиви, пов'язані з майбутньою роботою над підручником. 13 тисяч карбованців, одержаних за останню книгу, я передав на придбання книг для сільської та шкільної бібліотек. Заздалегідь повідомляю, що гонорар за підручник буде використаний з аналогічною метою.

Небувала за своєю ницістю метушня з моєю творчою відпусткою є продовженням того ставлення, яке Ви виявляєте до мене як до керівника школи. У відповідь на одне з моїх прохань, Ви надіслали розпорядження, яке не можна назвати інакше як нелюдське ставлення до мене, як прагнення створити нестерпні умови і тим самим змусити мене піти зі школи.

В. Сухомлинський
член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР

(чернетка, рукопис, без дати)

ЦДАВО України. Фонд 5097. Оп. 1. Спр. 952. Арк. 17–19.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Сухенко Володимир Панасович – завідувач Кіровоградського обласного відділу народної освіти в 1953–1963 рр.
2. Підручник «Педагогіка» опубліковано лише у 1986 р. у видавництві «Вища школа». У ньому є два розділи, які підготував В. Сухомлинський, вони представлені вже в співавторстві.

РОЗДІЛ III. ЛИСТИ ДО РЕДАКТОРІВ І РЕДАКЦІЙ

ІЗ ЛИСТІВ ДО О. БОЙМА

В. Сухомлинський О. Бойму¹

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Я дуже радий, що новорічний подарунок так припав до смаку. Ці яблука вирости на нашій шкільній ділянці. У 1966 році був напрочуд рясний врожай. Якщо збережуться до 1-го Травня або до випускного вечора – обов'язково надішлю.

Дуже радий, що в номері 2 почнеться публікація «Етюдів про виховання»². Правду кажучи, Ви натхненник і «Розмови з директором»³, і «Етюдів про виховання».

А тепер мене захопив новий задум. Працюю над рукописом «Моя педагогічна система». Ідея – вчитель та учень. Взаємини.

Любов учителя до дітей (як любити дітей?). Вплив особистості вихователя на вихованців. «Захисне виховання» (виховання дітей, у яких вдома ненормальна атмосфера). Це, звичайно, на майбутнє.

Дуже прошу Вас, коли буде підписаний до друку № 2, надішліть мені верстку.

Усього Вам доброго.

Ваш В. Сухомлинський

09.01.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Бойм Олександр Овсійович (псевдонім Олександров) – (роки життя не знайдено), заступник головного редактора журналу «Народное образование».
2. «Етюди про комуністичне виховання» надруковано в «Народном образовании» у 2–12 номерах 1967 року (в 7 номерах).
3. Уривки з книги «Розмова з молодим директором школи» публікували у «Народном образовании» з 1965 р. (№ 9, № 11), 1966 (№ 2, № 3, № 7, № 8, № 11, № 12).

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Дуже прикро, що мій лист засмутив Вас. Повірте, я не хотів Вас засмучувати. Я сам був дуже засмучений тим, що головний, центральний, на мій погляд, розділ про методи хочуть вилучити. Адже це підсумок тридцятирічних роздумів, дорогий Олександр Овсійовичу. Пожалійте моєї праці, не знімайте, будь ласка, матеріал про методи та методичні прийоми...

Я не знаю, де межі поняття теорія. На мій погляд, «Етюди» – таки педагогічна теорія, як теорією є «Педагогічна поема» Макаренка, хоча вона і не зовсім відповідає поняттю «теорія».

Згоден з Вами, що «Етюди» водночас є педагогічною публіцистикою.

Я вже Вам писав, що «Педагогічну віру»¹ у чорновому варіанті закінчено, тепер переписую, відточую. Якщо все буде гаразд, до річниці Жовтня надішлю або частину, або один із найцікавіших, як на мене, уривків (наприклад, «Засоби педагогічного впливу на дитину», або «Як любити дітей», або «Вмійте бути ласкавими»). За «Відповідями» та «Порадами»² також затримки не буде. Через місяць або два надішлю уривок «Порад» – просто для ознайомлення.

Статтю, надіслану до «Советской педагогики» (її вони не опублікують, напевно), я надішлю Вам задля поради – чи варто домагатися її опублікування.

Нині дуже багато часу відбирає «Школа педагогічної культури». Про це, мені здається, Вам треба написати (у майбутньому). До нас тепер приїжджають учителі з усіх кінців країни. Ось недавно були товариші з Алтаю, тепер очікуємо вчителів з Марійської АРСР, а в травні приїдуть з Білорусії та з м. Яранська (Кіровська обл.). На початку вересня приїдуть з Сахалінської області. Бесіди з товаришами, що приїздять [до нас] – найцікавіша справа.

Ще раз дуже прошу Вас, не вилучайте матеріал про методи. І, звісно, для справи було б дуже добре, якби публікація «Етюдів» відбувалася швидше.

У нас тепер весна, невдовзі літо.

З повагою В. Сухомлинський. 09.04.67 р.

«Народное образование». № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про твір В. Сухомлинського «Моя педагогічна віра» надрукований в журналі «Юность» (1968).
2. Читачі активно відреагували на статті В. Сухомлинського. Він спілкувався з ними через газету у формі «Відповідей» і «Порад».

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Дякую за телеграму.

Не можу зрозуміти, що викликало цей лист до редакції¹. Дуже засмучує те, що все в цьому листі побудовано на вирваних з тексту реченнях та домислах автора.

Я й не збирався відповідати на лист. Чекав, поки Ви повернетесь з відпустки. Чи потрібно відповідати – не знаю. Можливо, не треба відповідати до газети? У мене тепер рука не піднімається писати що-небудь в «Учительську газету».

Мені здається, найголовнішою відповіддю було б опублікування нових розділів «Етюдів». Тим більше, що там майже немає теорії і є жива розповідь про живі справи. Все це залежить від Вас (я маю на увазі опублікування подальших розділів).

Нині працюю над рукописом «Сто практичних порад учителю»². Рукопис «Моєї педагогічної віри»³ майже готовий. Дуже прошу Вас, дорогий Олександр Овсійовичу, допомогти в опублікуванні подальших розділів «Етюдів».

Не знаю, чи треба мені спеціально щось надсилати в ювілейний номер, якщо будуть продовжуватися «Етюди». Якщо треба, я надішлю одну з глав «Моєї педагогічної віри» – «Мудра влада педагога».

З повагою В. Сухомлинський
21.05.67 р.

*«Народное образование», № 9, 1988 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Стаття (лист до редакції) Б. Лихачова «Потрібна боротьба, а не проповідь» в «Учительской газете» 18 травня 1967 р. з критикою ідей В. Сухомлинського, відображених у циклі статей під загальною назвою «Етюди про комуністичне виховання», які тоді публікував журнал «Народное образование». Б. Лихачов (1929–1999), у той час завідувач кафедри педагогіки і психології Волгоградського пед. інституту, канд. пед. наук, пізніше працював на керівних посадах в системі АПН СРСР.
2. Книга «Сто порад учителеві» вперше вийшла у 2-му томі Вибраних творів В. Сухомлинського в 1976 р.
3. Йдеться про твір В. Сухомлинського «Моя педагогічна віра» надрукований в журналі «Юность» (1968).

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Якщо можна не писати відповіді в «Учительскую газету» і не публікувати її – мені б хотілося зробити саме так. Річ не тільки в тому, що, публікуючи лист до редакції в такому сенсаційному тоні, публікуючи лист, повний домислів, перебільшень, натяжок, «Учительская газета» мене дуже образила, на що я не заслуговую. Є й ще одна причина, через яку я остаточно вирішив абсолютно нічого і ніколи не публікувати в «Учительской газете». Пишу про це лише Вам. У попередньому листі я посоромився про це написати, тому що вважав це глибоко особистою справою. Здоров'я у мене нині таке, що навіть дивитися не можу на «Учительскую газету». У травні я лежав в обласній лікарні. Перед першотравневим святом відчув себе погано: сильно заболіло в грудях, занила стара рана. До того заболіло, що я знепритомнів. Мене відвезли до лікарні та одразу ж поклали на операційний стіл. Виявилося, що один із двох осколків, які «збереглися» у мене в легені, почав рухатися, потрапивши у кровоносну судину. Його витягли. Хотіли витягти і другий, але чомусь не наважилися.

Тепер мені стало дуже добре, навіть краще, ніж до операції. І ось що цікаво. Коли я приїхав додому, мені дали стос газет і журналів. І першою потрапила до рук «Учительская газета» за 18 травня. От так, це як «бальзам» на рану, що тільки-но закрилася... Звичайно, це випадковий збіг, тепер я ставлюся до цього з «філософським спокоєм», але ту хвилину ніколи не забуду.

Ось чому я б не хотів писати відповідь, – звичайно, пишу про це тільки Вам, дорогий Олександр Овсійовичу. Якщо виникне нагальна необхідність, напишу, звісно...

Ще раз дуже прошу Вас, аби не переривалася публікація «Етюдів»...

З повагою В. Сухомлинський

23.05.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий друже, Олександр Овсійовичу!

Вибачте за довге мовчання. Після операції мені стало важко, сильно боліло у грудях. Повірте, бували такі миті, що в очах темніло. Ех, яку рану нанесла мені «Учительская газета»; якби редакторка знала, в які важкі дні вона піднесла мені цей «подарунок».

Мене морально підтримують товариші... Останнім часом я отримую дуже багато листів від учителів, від працівників вишів із засудженням Лихачова. Дуже цікаві листи отримав зі Львова, з Гомеля, з Бійська, з Баку. Всі пишуть, що надсилають свої листи до «Народного образования» та до «Учительської»...

«Советская педагогика» повернула мою статтю, я чудово розумію, що не час починати дискусію¹...

З «Лит. газетой» ось що. Одразу ж після виступу «Учительської» до мене приїхала співробітниця «Лит. газеты» з повідомленням (таємним!!!), що вони обов'язково виступатимуть на захист мене. Принагідно вона просила дати щось для опублікування в «Лит. газеті» – цілу серію статей.

Я викрутився, ніяких статей не дам, але вона, як приїхала, вже знала, що в «Сов. педагогике» – моя стаття... Просила, щоб я хоч показав цю статтю. Я не показав, сказав, що не зберіг чернетки. Я думаю що вона побувала в «Сов. педагогике» і таки побачила мою статтю...

Під час перебування у лікарні я написав частину книги «Сто практичних порад учителям» – готово вже сторінок 150...

Повідомляю Вам, що тільки у квітні та травні у нас у школі були вчителі та директори шкіл з Вірменії, Алтайського краю, Білорусії, Калінінської області, Кіровської обл., Архангельської обл. (з острова Соловки – он як !), Татарської, Марійської АРСР і, звичайно, більше всього з України. (Я впевнений, що на Україні у мене більше всього друзів, а якщо і є недруги, то це хтось із начальства, чорт із ними!) У нас тепер у школі – Школа педагогічної культури. Приїжджайте коли-небудь на зустріч з учителями з різних куточків країни!

До побачення, дорогий друже!

Ваш В. Сухомлинський

P. S. У видавництві «Знание» вийшла моя книжка «Важкі долі» (про важких дітей)².

10.06.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про статтю, присвячену творчості А. Макаренка, «Йти вперед. Не тупцювати на місці», яку В. Сухомлинському замовила редакція «Советской педагогики».
2. Книга «Важкі долі» вийшла 1967 р. у вид-ві «Знание».

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Як я вже писав Вам, у «Литературной газете» немає ніяких моїх статей. І з «Советской педагогики» рукопис мені на мою вимогу повернули. Я цілком згоден з Вами, що тепер не час вплутуватися в дискусію. І, подумавши і зваживши все, я дійшов висновку, що дискусія загалом – це не моя справа; треба стверджувати істини ділом, а не суперечками...

Я отримую тепер дуже багато листів, хороших листів від товаришів – і з України, і з інших областей та міст. Чимало товаришів пишуть, що надіслали свої відповіді на «Лист до редакції»¹ – і вам, до «Народного образования». От і

сьогодні отримав два листи – один із Білорусії від директора школи-інтернату, інший – з Орла. Отримав листа від тов. Ніжинського М. П.² з Києва.

Сердечна Вам подяка, дорогий Олександр Овсійовичу, за доброту, за підтримку, за щирість, за правду. Я цього ніколи не забуду. Я просто радий, що ми живемо в один час...

До побачення, дорогий друже!

Ваш В. Сухомлинський

14.06.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Ймовірно, йдеться про лист до редакції «Учительской газеты» Б. Лихачова «Потрібна боротьба, а не проповідь» (18.05.1967).
2. Ніжинський Микола Павлович (1905–1986) – педагог, кандидат педагогічних наук, професор, працівник вищої школи.

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Дуже дякую Вам за листи, вони для мене величезна моральна підтримка. А тут ще й стаття Лева Абрамовича¹ – це як життєдайний потік свіжого повітря. Я написав листа до Лева Абрамовича. Дуже радий, що ми – одностайні, що в нас абсолютно однакові погляди на педагогічну спадщину А. С. Макаренка.

Тепер я зрозумів, що боротьба проти епігонів Макаренка вимагає насамперед захисту живого Макаренка, захисту духу Макаренка – а захист, на мою думку, полягає якраз у тому, щоб відкидати формалізм, «цитатництво», показувати, яким має бути творчий розвиток ідей А. С. Макаренка. От я й планую попрацювати з півроку над статтею «На захист живого Макаренка». Хочеться червоною ниткою (на яскравих фактах) показати, що бути справжнім макаренківцем у наші дні – це творчо підходити до його ідей, розвивати їх, інколи відмовлятися від застарілого, але це не означає «відкидати», міняти

загальну цілеспрямованість комуністичного виховання. Нині я й працюю над статтею у цьому аспекті.

Із великим натхненням працюю над рукописом «Сто практичних порад учителеві». Через декілька днів надішлю Вам уривок цього рукопису – точніше, це буде I частина – орієнтовно 50 порад. До нас у школу приїжджають багато вчителів з різних куточків країни, я їм читаю «Сто порад», всі дуже схвалюють і просять якомога швидше опублікувати. Сьогодні у нас у школі група директорів шкіл з м. Яранська Кіровській області. Тиждень тому були директори шкіл з Красноярського краю, ще раніше – з м. Кіровка (Вірменія). На початку вересня будуть вчителі з Архангельської, Сахалінської областей та з Комі АРСР. Це буде дуже цікава зустріч. Кожен учитель пропонує нові питання до моєї книги «Сто практичних порад».

Міцно тисну Вашу руку.

В. Сухомлинський

24.06.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про статтю А. Левшина (Л. Шейніна) «Одповідь замість полеміки» («Литературная газета», 21 червня 1967 р.). Лев Абрамович Шейнін – письменник, журналіст, член редколегії журналу «Семья и школа».

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Надсилаю главку з книги «Моя педагогічна віра»¹. Мені хотілося б, звичайно, аби статтю не скорочували.

Дякую Вам за теплий, підбадьорливий лист...

У книзі «Моя педагогічна віра» буде розділ «Засоби виховного впливу». Я вважаю що найважливішими засобами виховного впливу у школі є:

- а) особистість учителя у широкому сенсі цього поняття;
- б) слово вчителя;
- в) знання;

- г) праця;
- д) духовне спілкування;
- е) колектив;
- ж) самовиховання.

Але колектив як виховна сила з'являється лише тоді, коли він вихований педагогом.

Дуже прошу Вас, якщо Ви даватимете оголошення про публікацію «100 пр. [практичних] порад учителям», то так і давайте – 100, а не 50. Перша частина книги – 50 порад – уже готова. Над другою частиною я працюю.

З огляду на проблему виховання юнацтва у мене виник задум написати маленьку книжку «Тридцять правил виховання юнацтва»².

У якому порядковому номері буде опубліковано нову частину «Етюдів»?

З повагою В. Сухомлинський

Р. S. Сьогодні я несподівано для себе одержав з Білорусії «Настауницкую газету» за 15/VII–67 р., де є велика (два підвали) стаття про нашу школу. Статтю написав зав. кафедрою педагогіки та психології Гомельського педінституту Харламов І. Ф. та директор однієї середньої школи. Декілька місяців тому вони були у школі. Стаття дуже, дуже хороша.

31.07.67 р.

*«Народное образование», № 9, 1988 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Йдеться про твір В. Сухомлинського «Моя педагогічна віра» надрукований в журналі «Юность» (1968).
2. Книжку з такою назвою не було опубліковано.

В. Сухомлинський О. Бойму

Добрий день дорогий Олександр Овсійовичу!¹

Я все життя вивчав педагогічну спадщину Макаренка, вважаю його видатним педагогом, схиляюся перед його дивовижним талантом. Треба бути просто ідіотом, щоб посварити мене з Макаренком. Для мене він – не лише вчитель, а й живий сучасник, з яким я сперечаюся, маю право сперечатися. Адже

життя йде вперед, і не можна механічно переносити в наш час те, що було найбільш вдалим майже 50 років тому. І, крім того, треба пам'ятати вислів Г. Сковороди: «Небо прикрашають різні зірки, і даремно намагатися зробити з них один місяць».

Дико, незбагненно те, що людині, яка має свою думку щодо певного питання, намагаються приклеїти ярлик мало не людини, яка не заслуговує політичної довіри... Я віддав Батьківщині все, що міг. Мої груди двічі прострілені в бою за Батьківщину, у моїх легенях і дотепер «зберігаються» шматочки німецького металу. У той час, коли я лежав, важко поранений, у шпиталі, німці стратили мою дружину. Я мало коли говорив про це, і у нас в районі ніхто про це не говорить у моїй присутності, хоча знають про це всі. У мене кров закипає в серці, коли я згадую, думаю про це. Ми одружилися у 1939 р., я був тоді молодим учителем, а вона студенткою, навчалася на англійському факультеті інституту іноземних мов; у 1941 р., коли німці окупували наш район, я був в армії, а вона не могла виїхати, залишилася у батьків у селі Куцеволівка Онуфріївського району; не могла вона виїхати через маленьку та хвору дитину. Вона брала участь у підпільній молодіжній організації, разом із двома іншими жінками її заарештувало гестапо. Її по-звірячому мучили, викололи очі, потім повісили. Про це я розповів у книзі «Як ми виховали мужнє покоління» (українською мовою, цю книгу я посилав Вам, Ви, напевно, не прочитали її; якщо вона у Вас збереглася, прочитайте – стор. 136–137); її ім'я – Віра...

У мене до Вас прохання: напишіть, будь ласка, ім'я та по батькові т. Дубровіної – директора видавництва «Знание».

Дуже прошу Вас, надішліть газету «Московский комсомолец», де надруковано рецензію на мої «Важкі долі»². Хто написав цю рецензію? Буду Вам вдячний³.

Ваш В. Сухомлинський

16.08.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Цей лист В. Сухомлинського А. Бойму – реакція на публікацію статті Б. Лихачова «Потрібна боротьба, а не проповідь» («Учительская газета, 18.05.1967) з критикою позиції педагога щодо опублікованих у журналі «Народное образование» статей під загальною назвою «Етюди про комуністичне виховання».
2. Книга «Важкі долі» вийшла 1967 р. у вид-ві «Знание».
3. Рецензія С. Семенова «Дослідження долі» («Московский комсомолец», 2 серпня 1967 р.).

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий друже, Олександр Овсійовичу!

Щиро дякую Вам за лист. Не знаю як сталося, що я знову неправильно написав адресу. Докладу зусиль, аби цього не допускати.

Статтю в журналі «Література в школі»¹ прочитав. Дуже вона підтримала мене морально.

Щодо статті, опублікованої в «Літературной газеті»², є, як Ви пишете, невдалі формулювання... Я твердо переконаний у тому, що нормальне виховання, абсолютно нормальне виховання – це виховання без покарань, без окрику, без погроз, без підвищення голосу. Ніхто не похитне моєї віри в те, що настане час, коли людина не знатиме, що таке вдарити іншу людину, що таке вилаяти її, що таке нагрубити синові. Ніхто і ніщо не змусить мене відмовитися від глибокого переконання в тому, що покарання, грубість, лайка, образи – це, за словами О. М. Радищева, «найогидніший людській істоті стан»³.

Ви бачили, скажімо, 9-річну людину, яка не знає, що таке вдарити іншу людину, що таке недобре слово? А я не лише бачив, але й виховую таких людей. І вірю в те, що прийде час, коли всі люди будуть такими...

З повагою В. Сухомлинський

13.10.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Стаття Ф. Кузнецова «Виховання нової моральності» («Література в школі», № 5, 1967 р.). Кузнецов Фелікс Феодосійович (1931–2016) – літературознавець, літературний критик.
2. Стаття В. Сухомлинського «Бачу людину» («Літературная газета», 27 вересня 1967 р.).
3. О. Радищев у книзі «Подорож із Петербурга в Москву» писав: «Самодержавство найогидніший людській істоті стан».

Дорогий друже, Олександр Овсійовичу!

Надсилаю перелік порад із 2-ї частини книги «Сто практичних порад учителеві»¹. Рукопис (повністю, обидві частини) надіслав учора Доліну В. Г². Якщо треба буде Вам, я надішлю (друкували 2-у частину в одному тільки примірнику – немає паперу). Мені здається, що книга буде корисною.

У голові моїй міцно засіла думка – про виховання без покарань. Це не теоретичне вигадництво, а життя. Я виховую дітей абсолютно без покарань. Цього року я працюю з першокласниками та п'ятикласниками. У мене всі діти мають оцінки лише 5 і 4. Трійка буває, може один-два рази на чверть. Про погану поведінку не може бути й мови. Жодних покарань немає. Адже це діти, дорогий Олександр Овсійовичу! Адже не можна механічно переносити соціологічні істини зі світу дорослих у дитячий світ. Я твердо переконаний, що крик, окрик, озлоблення – це не людське. Я виховую так, щоб не було потреби у покараннях. Достоевський писав: покарання звільняє людину від докорів сумління, тому воно нелюдяне...

У мене ось уже другий день не йде з думки – написати невелику книжку «Виховання без покарань»³. Надрукувати її в журналі «Детская литература» – вони надрукують (у вигляді серії статей). Не думайте, будь ласка, що я вибудовую виховання за Достоевським. Я впевнений, що людина комуністичного суспільства не повинна відчувати інстинктивних – звіриних мотивацій.

Як Ви ставитеся до ідеї написання книги «Виховання без покарань»? Вона в мене вже в голові – від першого до останнього слова. Напишу її днів за двадцять. Часу в мене багато: адже працюю я з другої годин ночі до ранку – з нетерпінням чекаю дітей.

Прошу повідомити Вашу пораду щодо обсягу книжки – буде сторінок зо 200–210.

Написав сьогодні «Післямову» до книжки «Серце віддаю дітям».

Чекаю Вашого листа.

В. Сухомлинський

14.10.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Статті «Поради вчителів» вийшли в журналі «Народное образование» в 1969 р. у чотирьох номерах (№ 5; № 6; № 9; № 12).
2. Долін Віктор Георгійович – на той час завідувач редакції педагогіки видавництва «Просвещение».
3. Статтю В. Сухомлинського «Виховання без покарань» опубліковано 25 березня 1968 р. в газеті «Правда».

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Насамперед про те, що найбільше у Вашому листі мене, можна сказати, здивувало. Ви пишете: не треба писати Я, адже у вас є педагогічний колектив... Саме ці слова мене вразили. Адже вихователь є особистістю, ось про що треба нам пам'ятати. Нещодавно прочитав книжку М. Амосова¹ «Думки та серце». Він тисячі разів каже я, мені... І це цілком закономірно. Так само закономірно казати Я і вихователів. Він для дитини те саме, що лікар для хворого, інакше й бути не може. Там де вихователь ховається за розпливчастим поняттям педагогічний колектив, – виховання не може бути повноцінним. Ми залишаємо себе в серцях та умах наших вихованців як особистості [...]

Я отримав лист із «Комсомолки». Пишуть, що, зважаючи на велику кількість офіційного матеріалу, все ніяк не можуть дати мою статтю (гранки я вже підписав); стаття з назвою «Педагогіка серця»².

Настрій у мене тепер чомусь дуже поганий. Не знаю чому. Перед Вами, як перед самим близьким другом, щиро зізнаюся, що просто жити не хочеться.

Ваш В. Сухомлинський

31.10.67 р.

«Народное образование», № 9, 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про Амосова Миколу Михайловича (1913–2002) – лікаря, науковця в галузі медицини та біокібернетики, громадського діяча, академіка. Його повісті: «Думки та серце», «Записки з майбутнього», «ППГ-2266», «Книга про щастя та нещастя» неодноразово видавали в Україні та за кордоном.
2. Статтю «Педагогіка серця» опубліковано 28 листопада 1967 р. в газеті «Комсомольська правда».

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий друже, Олександр Овсійовичу!

Перепрошую, що відповідаю на Ваш лист із запізненням. Чотири дні я був у від'їзді – у нас у Києві проходила наукова сесія інституту педагогіки, присвячена 50-річчю Жовтня. Я також читав доповідь («Виховання патріотичних почуттів у школярів»).

Мене дуже непокоїть питання: під яким кутом зору писати про Макаренка? Чи не буде якої шкоди і мені, і журналу, який опублікує статтю? Може, ми домовимося так: я надішлю Вам статтю неофіційно. Ви прочитаєте, дасте поради, і я ще над нею попрацюю. Якщо Ви згодні, через деякий час я надішлю статтю. Але в мене все ж є острах; чи не сприймуть статтю як замах на «основи основ»?

У мене є ще один привід для занепокоєння. Ви пишете, що у № 12 дасте уривок з розділу про моральне виховання – про виховання словом. Це дуже добре. А як з іншими частинами розділу про моральне виховання? Якщо буде опубліковано тільки про слово – буде привід для причіпок. Хотілося б, щоб все було опубліковано.

У нас на Україні в газеті «Радянська Україна» на початок нашої наукової сесії було опубліковано мою велику, величезну статтю «Шматок хліба»¹ (2 підвали) – про моральне та трудове виховання.

Ви в одному з листів просили, щоб я написав про свій робочий день. Напишу хоча б про сьогоднішній робочий день. Встаю о 4 годині 30 хвилин. О 5-й годині починаю працювати. Працюю нині над книгою «Поради вихователям юнацтва». Вже написав сторінок 150; це, звичайно, чернетка, буду переписувати

ще разів зо два... Працюю до 8 години. О 8 годині пішов до школи (ЗАНЯТТЯ у нас починаються о 8.30). Був на двох уроках у вчителів. У мене сьогодні один свій урок. Не розлучаюся із записником – записую все, що спадає на думку, до книги «Материнська педагогіка»²... Це буде книга для батьків. Багато читаю...

У мене до Вас є прохання: якщо зможете, дістаньте і надішліть мені 3–4 примірники «Важких доль»³.

До речі, московське радіо проводило нещодавно передачу за цією книжкою. Проводило передачу і наше республіканське радіо. Дуже прошу Вас, виконайте моє прохання.

В. Сухомлинський

28.11.67 р.

*«Народное образование», № 9, 1988 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Статтю «Шматок хліба» опубліковано 19 листопада 1967 р. в газеті «Радянська Україна».
2. З назвою «Материнська педагогіка» праці В. Сухомлинського не виявлено.
3. Книга «Важкі долі» вийшла 1967 р. у вид-ві «Знание».

В. Сухомлинський О. Бойму

Добрий день дорогий Олександр Овсійовичу!

Красно дякую за Ваш лист. Я працюю тепер над книгою – посібником для директора та вчителя початкових класів. Звичайно, ця книга розрахована на всі аспекти, пов'язані з переходом на нові програми.

Мені здається, найголовніше у майбутньому переході – це не програми, а підвищення педагогічної майстерності вчителя. Вчителю треба нині вміти бачити, дуже тонко розуміти сили, можливості, здібності кожної дитини.

Надзвичайної ваги набувають тепер стимули навчання: як домогтися, щоб дитина хотіла вчитися. Не тільки оволодіння певним колом знань, але пробудження жаги до знань – ось, що тепер набуває першорядного значення.

Програма залишиться мертвим шматком паперу, якщо не зміниться весь стиль, дух роботи школи у нових умовах. Але водночас нова програма – це

чудовий задум, прекрасний дороговказ інтелектуального та морального розвитку. А чи здійсниться цей задум – залежить від учителя.

Не знаю, чи доцільно мені тепер виступати з цього приводу. Мені хотілося б, щоб опублікували якомога більше «Порад учителям».

Нині я працюю над великою книгою «Методика виховання учнівського колективу». Це буде наукова праця аркушів на 30. Цілковито новий підхід до низки питань (наприклад, у мене буде зовсім нове висвітлення проблеми інтелектуального розвитку особистості на тлі розумового життя колективу; це я називаю: «Рівень прагнень особистості», тобто бажання бути в очах колективу розумним). Сподіваюся цю книгу завершити до початку навчального року. Пишу українською мовою. Наше видавництво опублікує цю книгу¹ у 1971 р.

У 1970 р. видавництво «Просвещение» видасть мою книгу «Патріотичне виховання учнів»² (здається, вона вже в наборі), а у 1971 р. – «Бесіди з директором школи»³.

Найближчий задум – посібник для вчителя «Етика радянського школяра»⁴ та хрестоматія (книга для читання) з етики (для учнів). Необхідність у написанні цієї книги (радше, двох книг) виникла з суто практичних потреб нашої школи: необхідна система розмов з етики.

Хрестоматія з етики⁵ частково вже готова. Це приблизно 1000 оповідань етико-філософського змісту, вони вчать дітей, як жити, як поводитися, як ставитися до людей. Я б дуже хотів, щоб за рік-два журнал «Народное образование» виділив сторінок 10 на один-єдиний уривок з методичного посібника та як ілюстрації – 30-40 оповідань (все це займе не більше 10 сторінок, оповідання невеликі). Я переконаний, що без цього далі неможливо працювати.

З повагою

В. Сухомлинський

02.07.69 р.

*«Народное образование», № 9, 1988 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Книга В. Сухомлинського «Методика виховання колективу» (вид-во «Радянська школа», 1971).
2. Рукопис твору «Патріотичне виховання школярів» зберігається в ЦДАВО України (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 64. Спр. 218. Арк. 162. Спр. 219. Арк. 186).
3. Книга вийшла з назвою «Розмова з молодим директором» у вид-ві «Просвещение» в 1973 р.
4. Вперше книга вийшла з назвою «Як виховати справжню людину (поради вихователям)» у вид-ві «Радянська школа» в 1975 р.
5. «Хрестоматію з етики» видано у 1990 р. у видавництві «Педагогика» (Москва).

В. Сухомлинський О. Бойму

Дорогий Олександр Овсійовичу!

Цей лист глибоко особистий. Пишу його Вам, великому другові. Стан здоров'я у мене нині такий, що якщо за деякий час два шматки металу, що залишилися у мене в грудях від війни, просунуться на кілька міліметрів по якійсь із судин недалеко від серця – і тоді... можете повірити, що я ставлюсь цілком тверезо до того, що станеться тоді, а все-таки було б краще, якби про це не знати заздалегідь. На жаль, я знаю про це. Знаю від лікаря. Операції нової роботи не можна – серце не витримає.

За час, відміряний мені цими невеличкими осколками, я хочу зробити якомога більше. Працюватиму з усіх сил, щоб закінчити найголовніше – кілька незакінчених книг. Але про незакінчене зараз не говоритиму.

Я звертаюся до Вас, дорогий Олександр Овсійовичу, з проханням: коли зі мною щось трапиться, дружина надішле Вам кілька закінчених рукописів російською мовою. Вони дуже дорогі для мене. Я вважаю їх набагато ціннішими і потрібнішими, ніж усе опубліковане досі. Підготував їх для Вас, дружина знає Вашу адресу. Ось про які книги (рукописи) йдеться:

1. Методика виховання учнівського колективу – 370 стор.
2. Посібник з етики для вчителя («Як виховати справжню людину») – 710 стор.
3. Хрестоматія з етики – 10 частин (для кожного класу) – загальний обсяг понад 1200 стор.
4. Культура педагогічної праці – 457 стор.

5. Знання і переконання – 293 стор.
6. Методика роботи з недоумкуватими дітьми – 453 стор.
7. Важкі діти – 311 стор.
8. «Серце віддаю дітям» (частина III: робота з юнацтвом) – 378 стор. (друга частина буде видана в 1970 р. у видавництві «Радянська школа»).
9. Виховання педагогічних нахилів у старшокласників – 213 стор.
10. Батьківська педагогіка, ч. I – 338 стор.
11. Батьківська педагогіка, ч. III – 413 стор.
12. Єдність морального і естетичного у виховній роботі – 189 стор.
13. Педагогіка як творчість – 532 стор.
14. Керівництво розумовою працею на уроці – 246 стор.
15. Теорія і практика керівництва школою – 403 стор.

Я ввіряю їх Вам, дорогий Олександр Овсійовичу, що зумієте – те і робіть з ними... Мене хвилює лише те, аби хоча б дещо дійшло до вчителів.

Не подумайте, що у мене песимістичний настрій. Ні, я великий оптиміст. Я радий, що до останньої хвилини буду з дітьми, що буду не тліти, а горіти. Я написав Вам цього листа тільки тому, що дуже тверезо дивлюся на речі.

З повагою

В. Сухомлинський.

05.02.70 р.

«Першовересень», 26 вересня 1993 р.

В. Сухомлинський О. Бойму

Добрий день, дорогий Олександр Овсійовичу!

Мене дивує Ваше запитання: чи виписую я журнал «Народное образование». Слава богу, виписую вже понад 20 років, та й для школи одержуємо один примірник. Серед учителів журнал користується великим авторитетом.

Мені здається, журналу нашому треба писати більше про найболючіші, найгостріші проблеми – саме про ті проблеми, через які радянська педагогіка вже багато років стоїть на місці – виховання особистості та колективу, методика виховного впливу... Взагалі варто було б написати серію статей про вчителя як особистість (я чітко бачу цю тему); проблему індивідуального підходу (не загальновідомі істини, а по суті); систему етичного виховання в школі; запобігання правопорушень та злочинності (саме запобігання – змалку!); виховання сили духу, мужності, ідейної стійкості, незламності особистості (не порожня балаканина, а технологія цієї справи); виховання недоумкуватих, мало здібних дітей (адже це величезна соціальна проблема!); школу та суспільство, школу та сучасну сім'ю; моральну підготовку молодого покоління до шлюбу, сімейного життя, виховання дітей (це надзвичайно важлива проблема, у тисячу разів важливіша за всі технологічні засоби). Це лише частина тих проблем, про які, на мою думку, треба писати. А боротися треба за справжнього вчителя, за справжню особистість педагога – здатного мислити, освіченого – сповненого гідності та гордості за свою працю, що не припускає і гадки про те, щоб на біле сказати чорне...

Учитель – совість народу – так звучить для мене одна з тем, на яку так кортить написати... Боротися треба також за моральну чистоту та шляхетність нашого вихованця. За те, щоб він був нетерпимим і непримиренним до підлості.

З повагою В. Сухомлинський

11.04.70 р.

«Народное образование»¹, № 10, 2000 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Із публікації Н. Целіщевої «Кілька сторінок із життя журналу “Народное образование”» (2000).

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ «УЧИТЕЛЬСКОЙ ГАЗЕТЫ»

Коментар журналу «Юность».

Декілька слів пояснення. У 1967 р. журнал «Народное образование» друкував у декількох номерах «Етюди про комуністичне виховання» В. Сухомлинського. Не дочекавшись закінчення публікації, Лихачов, Гордін та інші виступили з різкими статтями проти «Етюдів». У відповідь кілька видань опублікували матеріали на захист ідей Сухомлинського. Однак 18 січня 1968 року («Учительская газета») помістили лист Б. Лихачова з новими обвинуваченнями Сухомлинського. Йому закидали те, що він не реагує на критику. Цей лист, в якому Сухомлинський відповідає своїм опонентам, «Учительская газета», на жаль, не опублікувала.

В. Сухомлинський редакції

...Мій колега Б. Лихачов у своїй статті висловив дуже зрозумілу думку: автор «Етюдів» певною мірою відходить від правильного, усталеного в науці тлумачення питань класовості, гуманності виховання. Зокрема, він закидає мені, що я нібито проповідую одностороннє ставлення вихователя до вихованців: заперечую вимогливість і підкреслюю тільки повагу. Я досі не можу зрозуміти, чому доброта, ласка по відношенню до дитини раптом оголошується абстрактним гуманізмом. Мене спантеличив дух якоїсь підозрілості до людини, дух невіри в людину, цим перейнята стаття Б. Лихачова. Здивував погляд мого опонента на покарання як необхідну, неминучу річ у системі виховної роботи.

Чи міг я одразу ж, на другий день, сісти та написати відповідь? «Етюди про комуністичне виховання» я вважаю серйозною своєю річчю, критичні зауваження Б. Лихачова теж вважаю настільки серйозними, що відповісти на них одразу ж – це означало б, на мою думку, уподібнитися гравцеві, що тасує карти. Істини – не карти, їх не висмикнеш з колоди, козир – не щасливий випадок, а плід величезної, я б сказав, кривавої праці.

Так от, мені ставлять у провину, що я заперечую вимогливість до особистості, проповідую «абстрактний гуманізм», вигадую можливість виховання без покарання, обстоюю всепрощення «капризної особистості». Що я міг відповісти на такі серйозні зауваження? Шукати у книгах цитати, що засвідчують мої твердження? Але цей шлях, на мою думку, не підходить для педагогічної науки, де теорія без практики безсила, де теорія лише тоді й могутня, коли вона живе на практиці, але де й практика без наукової основи може перетворитися на ремісництво. Я не з пальця висмоктував ту істину, що наших радянських дітей можна виховувати лише добром, лише ласкою, без покарань. Десять років я виховував своїх підопічних абсолютно без покарань, і вони стали справжніми людьми. Цього досягнуто, як кажуть у народі, горбом – працею та роздумами, і не лише з книгою на столі, з роздумами, але з дитячими руками в моїх обох руках. Я думав: напишу про це у своїй відповіді товаришу Лихачову. Але мене збентежили сумніви: адже це був мій особистий експеримент із одним класом. Чи не надто рафінований цей досвід? Чи не слід повторити його у ширшому масштабі?

І от ми всім колективом розпочали ширший експеримент: ми виховуємо без покарань усіх учнів.

Так, ми живемо без покарань, і живемо дуже добре, і ми віримо, що саме такою буде комуністична школа. Що іншою вона і бути не може. Якщо ви хочете, щоб, подорослішавши, людина глибоко переживала найменший осуд колективу, виховуйте її в дитинстві без покарань. І якщо в масовому масштабі, в усіх школах зробити це поки що неможливо, то не тому, що виховання без покарань неможливе, а тому, що багато вчителів не вміють виховувати без покарань. Якщо ви хочете, щоб у нашій країні не було злочинців, щоб дорослу людину стримувала думка про невідворотність покарання за провину, щоб доросла людина страхалася – не будемо тут лукавити – навіть думки про покарання – виховуйте дітей без покарань.

Цей експеримент триватиме десять років, починаючи з вересня 1967 року. Через дев'ять років приїжджайте до нас, товаришу Лихачов, і Ви переконаєтеся,

що теорія – це не щось застигле, а могутнє дерево життя, що вічно розвивається. Ми, я впевнений у цьому, подаруємо Вам книгу «Виховання без покарань», яку, сподіваюся, опублікують. Ви переконаєтеся, що виховання лише добром, лише ласкою – це справді комуністична вимогливість колективу до людини і людини до самої себе. Як це робити – про це треба багато розказувати. Той, хто приїжджає до нас у школу, бачить це на власні очі. Виховувати добром, ласкою, без покарань – це ціла система духовного спілкування вчителів та дітей, гармонія духовного життя школи та сім'ї. Це спеціальна виховна робота школи з сім'єю, спрямована на те, щоб взагалі не виникала потреба у покараннях.

Мені хочеться сказати Вам, товаришу Лихачов: у нашій педагогічній справі абсолютно неприпустимий квапливий, поспішний підхід до істин. Немає і бути не може застиглих, раз назавжди усталених теоретичних положень, а Ваша стаття, на жаль, сповнена саме таким розумінням дуже важливих наукових істин.

Ось чому, шановний товаришу Лихачов, я не міг свого часу відповісти на Ваші зауваження. Та й сьогодні ця відповідь не вичерпна. Вичерпною вона будедесь років за три. А за дев'ять років – остаточною. Наш педагогічний колектив твердо переконаний у цьому. Запорукою цього переконання є наукова організація та наукова культура нашої педагогічної праці. У нас здійснюється низка заходів, спрямованих на те, щоб школа була лабораторією наукової організації та наукової культури навчання та виховання.

Я вважаю безглуздом навіть припущення, що мої наукові праці вільні від недоліків. Впевнений, що років через десять буде зроблено висновок: людину треба виховувати лише добром, без покарань; не буде жодної «капризної особистості». Можливо, у деталях нашого дослідження є якісь помилки – життя їх виправить. Але чому ж Ви вважаєте себе абсолютно правим і вільним від помилок, а інших недолугими? Де Ваша дослідно-експериментальна робота, де Ваша практика шкільного виховання, якою перевіряється зрештою всяка наукова істина? Я вважаю, що є істини, для затвердження яких не шкода витратити не лише десятиліття, а й два-три десятиліття. Скільки я житиму, стільки перевірятиму у своїй школі правдивість істини, в яку я щиро і глибоко вірю:

людину можна виховати тільки добром. Невіра в людину, підозрілість до неї як до якоїсь «примхливої особистості» – якщо це залишиться в нашій практиці, як ми побудуємо комунізм?

Я доценту за науковий спір. Сперечаймося з теоретичних питань, сумніваймося, перевіряймо і стверджуймо істини. Але нехай ці істини живуть не лише в мудрих книгах, а й у нашій живій справі. Нехай найважливішою книгою мудрості буде теорія, що зливається з практикою. Сперечаймося без гарячкості й поспішності. Потрібні роки й роки для того, щоб побачити як істина втілюється у життя, на практиці.

З повагою

В. Сухомлинський

19.02.68 р.

«Юность», № 14, 1972 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ІЗ ЛИСТІВ ДО Д. МАРГУЛІСА

В. Сухомлинський Д. Маргулісу¹

...Вчора був на пленумі обкому комсомолу, присвяченому вихованню молоді. Багато цікавого, але впадає в око те, що дехто намагається обов'язково щось придумати і виходить справжнє штукарство. Наприклад, в одній школі завели таке: щодня, перед початком занять, оркестр грає гімн Радянського Союзу, всі школярі стоять в строю...

...А в одному районі проводять «відкритий» піонерський збір – на цьому зборі, присвяченому моральній темі (тобто тому, що мусить бути глибоко особистим), – присутні всі піонервожати району – вчаться! Ось до чого доходить... І найбільша біда в тому, що говорять про це не як про безглуздя, а як про серйозні речі, гідні наслідування. Думаю найближчим часом запропонувати статтю одній з центральних газет на тему: «Не грайтеся дітьми». Ідея статті: діти люблять іграшки, але дуже не люблять, коли їх перетворюють на іграшки. Дехто

вважає, що можна якимось одним заходом розв'язати з одного маху всі проблеми виховання. Це все одно, що намагатися зіграти на одному клавіші героїчну симфонію Бетховена...

Чому це все робиться? Тому, що говоримо про все і не говоримо про педагогічну культуру вчителя.

Як член редколегії журналу звертаюсь до Вас з проською: не допустити щоб у журнал проникало це штукарство.

27.02.66 р.

«Літературна Україна», 3 листопада 1988 р.

1. Маргуліс Дмитро Петрович (1924–2018) – відповідальний секретар журналу «Радянська школа», пізніше старший науковий співробітник НДІ педагогіки Міністерства народної освіти УРСР.

В. Сухомлинський Д. Маргулісу

Нині чимало часу вимагають всякі «заходи» по школі. Виникає думка: в наш час найголовніша проблема не в тому, щоб заробити ось те й те, а мудрувати над шляхами обмеження кола «заходів»...

08.04.70 р.

«Літературна Україна», 3 листопада 1988 р.

В. Сухомлинський Д. Маргулісу

Дуже вдячний вам за теплового, сердечного листа... Я тепер отримую дуже багато теплих, сердечних листів від товаришів... Можу сказати також, що переможе істина.

11.06.67 р.

«Літературна Україна», 3 листопада 1988 р.

В. Сухомлинський Д. Маргулісу

Як Ви, напевне, вже знаєте, в «Літературной газеті» (19/VI–67) опубліковано відповідь А. Левшина¹ Б. Лихачову. Чи прочитали Ви? Хотілося б, щоб прочитали Ви й Ваші товариші з редакції журналу. А у мене до Вас просьба – пришліть, якщо знайдете, 2–3 примірники газети (звичайно, тільки шпальту зі статтею А. Левшина)».

21.06.67 р.

«Літературна Україна», 3 листопада 1988 р.

1. А. Левшин (Лев Абрамович Шейнін) – письменник, журналіст, член редколегії журналу «Семья и школа».

В. Сухомлинський Д. Маргулісу

Чи читали Ви в «Літературной газеті» (27/IX) мою статтю («Бачу людину»)?

За будь-яких обставин я буду стояти прямо.

Горизонтальна лінія – лінія змії, – писав Джон Рід¹. – Людина вертикальна.

10.10.67 р.

«Літературна Україна», 3 листопада 1988 р.

1. Джон Сайлас Рід (1887–1920) – американський журналіст, комуністичний діяч. Автор книжки «Десять днів, що потрясли світ» (1919).

В. Сухомлинський Д. Маргулісу

Хотілося б мені, щоб казки й оповідання були опубліковані українською мовою. Адже буде дуже недобре, якщо доведеться перекладати їх з української на російську, а потім з російської перекладати на українську – щоб видати на Україні!

08.04.70 р.

«Літературна Україна», 3 листопада 1988 р.

ЗІ СПОГАДІВ Д. МАРГУЛІСА

Мабуть, кожний, кому доля подарувала щасливу можливість знати Василя Олександровича Сухомлинського не лише з книжок, публікацій у періодичній пресі, фільмів, а й особисто спілкуватися з ним, назавжди зберіг у своїй пам'яті теплий спомин про незвичайну людину – на диво скромну, доброзичливу, просту і водночас таку обдаровану й мудру.

Мені поталанило готувати до друку першу статтю Василя Олександровича в республіканському науково-педагогічному журналі «Радянська школа». І досі пам'ятаю той далекий весняний день п'ятдесят другого року. Надійшла пошта – листи, кілька статей. Серед них – з Кіровоградщини, з села Павлиш. Підпис – В. Сухомлинський. Прізвище це тоді мало про що говорило співробітникам редакції, хоча воно траплялося у газетах, методичних виданнях; звичайний собі автор.

Привернула увагу тема – «Про підготовку учнів до майбутньої практичної роботи». А коли почав переглядати статтю, одразу відчув: тут і свіжа думка, і принципова позиція в постановці питання, і бездоганна логіка викладу. Матеріал вийшов друком у № 6 журналу за 1952 рік і, гадаю, навіть тепер не втратив свого значення.

Відтоді, впродовж майже двох десятиліть, ми листуватися, багато разів зустрічалися. Не раз після скорботного вересня 1970 року, коли Василь Олександрович пішов – так рано! – з життя, переглядаючи листи, мені мимоволі спадало на думку: мало не все те, що відбувається нині в педагогіці, системі народної освіти, було колись задумане, ще тоді, у застійні роки, виміряне, вистраждане, здійснене в його Павлиській школі. Нелегко було йому протистояти консерватизму, рутині, стереотипам, що, здавалося, вкоренилося навік. Та він був справжнім борцем – непохитним і далекоглядним, який випередив свій час. Тому й звучить у листах (їх збереглося понад п'ятдесят) живий голос нашого сучасника, мудрого радника, який і тепер залишається правофланговим у

наших пошуках, боріннях, в утвердженні нового ставлення до підростаючої особистості, до людини як найвищої соціальної цінності суспільства [...]

А скільки було індивідуальних бесід, скільком допомагав Василь Олександрович – безкорисливо, не шкодуючи часу й зусиль, – у професійному становленні, у творчому зростанні!

[...] Живучи в гущі народу, бачачи далі від інших, розуміючи глибше ніж інші, Сухомлинський близько до серця сприймав деформації в суспільному й шкільному житті. Адміністративно-командні методи управління, які глибоко проникали і в сферу народної освіти, гонитва за парадними заходами породжували махровий формалізм, що згубно позначався на діяльності школі.

[...] Нині, коли однією з найактуальніших педагогічних проблем є гуманізація школи, подолання її однотипності, створення умов, що стимулюють розвиток нахилів і здібностей кожного учня, особливо цікаво згадати, як Сухомлинський ще у нелегкі роки, позначені тяжінням стереотипу в ставленні до людини як до «гвинтика», не боячись зіпсувати собі біографію інакомисленням, – на повний голос заявляв: «Людина неповторна!». Як же важко було пробитися цій, як тепер зрозуміло, природній і простій думці, пройти через заслін педагогічних «авторитетів» [...]

Чимало статей павлиського педагога вперше побачили світ на сторінках журналу «Радянська школа». І коли траплялась нагода приїхати до Києва, він неодмінно прагнув завітати в редакцію, поговорити з її працівниками. Що закарбувалось у пам'яті? Ані найменшої зверхності, щирість, відкритість, увага і повага до думки кожного, хай і незрілої, хай і наймолодшого співробітника. А також принципова відвертість, правдивість у судженнях, оцінках, які ніколи не заспокоювали, а навпаки – спонукали до самокритичного осмислення зробленого, до творчого неспокою, до пошуків [...]

Листи... Вони – про різне, але в кожному так чи інакше відчуваються неймовірно спресовані трудові будні вчителя, ученого, керівника школи.

Дивуєшся його працездатності – такий, що виходить за межі звичайних людських можливостей: «Я встаю о 4 годині ранку...» (15 травня 1964 року); «Нині працюю над рукописом «Виховання підлітків» (27 лютого 1976 року); «...працюю над «Методикою виховання», думаю за літо закінчити її» (21 липня 1966 року); «Нині працюю над підручником педагогіки» (1 серпня 1966 року); «...я працював годин 18–19 на добу...» (16 жовтня 1969 року) [...]

...Читаєш і дивуєшся – а коли ж він відпочивав? Та й чи бували взагалі вихідні й свята у цієї людини-феномена? Вихідні – не знаю, а от свята були. Про це час від часу згадував у листах... «Тепер у мене велике свято: закінчив (вірніше, закінчую через один-два дні) книгу «Как воспитать настоящего человека» (посібник з етики для вчителя) (15 лютого 1970 року).

Оце й були його свята.

Через півроку після цього листа Василя Олександровича не стало.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 192–199.

ІЗ ЛИСТІВ ДО О. КУРІНА

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу¹!

Отримав Вашого листа. Дуже вдячний за пропозицію написати статтю для «Педагогічних бесід». Думаю, після з'їзду вчителів сісти за статтю. Наразі закінчую редагувати книгу «Бесіди з молодим директором школи», яку видаватимуть у Москві. Незабаром вийде друком моя велика книга «Павлиська середня школа» (теж у Москві, в «Просвещении»).

Стаття тов. Онищука² хороша.

Мої вітання, В. Сухомлинський

14.06.68 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 13129.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Курін Олег Севастьянович (роки життя невідомі) – редактор щоденної газети «Правда Украины» – видання виходило в Києві російською мовою. 3 червня 1968 р. тут започаткували рубрику «Педагогічні бесіди» «під редакцією членів-кореспондентів Академії педагогічних наук СРСР В. О. Сухомлинського і В. І. Чепелева» (1918–2000), кандидата педагогічних наук, професора, фахівця в галузі освіти дорослих.
2. Онищук Василь Онисимович (1919–1989) – педагог, фахівець в галузі дидактики, співробітник НДІ педагогіки України. Йдеться про статтю «Здібності, як їх розвивати» («Правда Украины», 16 червня 1968 р.).

В. Сухомлинський О. Куріну

Дорогий Олеже Севастьяновичу!

Нарешті, посилаю статтю. Прошу вибачити за те, що виконую Ваше прохання із запізненням.

Дуже прошу Вас, по-перше, не тримати статтю в запасі, а опублікувати її¹.

По-друге, не скорочувати. Можливо, це єдина стаття на рік чи навіть два роки.

Із сердечним вітанням В. Сухомлинський

23.03.69 р.

P. S. Здається, нічого не вийде із статтями для вчителів початкової школи. Вони підходять саме для вчителів, тобто для педагогічного видання.

Якщо Ви не проти, я в майбутньому ще надішлю дещо зі своєї «Батьківської педагогіки».

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 13131.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про статтю В. Сухомлинського «Лист молодому батькові», опубліковану в газеті «Правда Украины» 9 липня 1969 р.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастьяновичу!

Дякую Вам за клопіт, який Ви взяли на себе у з огляду на підготовку моєї статті до друку.

Думаю, що у листі батька – робітника радгоспу – нічого міняти не треба. Суттєвої ролі не відіграє, про яких дітей йдеться – про школярів чи про

дошкільників. Навпаки, якщо вже у дошкільному віці є моральні вади – небезпека більша.

З повагою В. Сухомлинський
20.04.69 р.

Р. S. Іще раз прошу – хотів би, щоб стаття не залежувалася.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 13126.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

Ви жодного слова не пишете про тематику, яку я запропонував для рубрики «Світ людського». Може, цей задум відпадає? Мені здається, що рубрика дала б багато читачам; збагатилася б і газета.

З огляду а те, що, надіславши Вам тематику, я не залишив собі копії, дуже прошу Вас, надішліть копію¹. У мене виник задум написати на цю тему книгу.

З повагою В. Сухомлинський
06.07.69 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 14004.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Тематику запропонованих В. Сухомлинським бесід не знайдено.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

У статті тов. Ніжинського¹ я зазначив абзац на стор. 2-а, його треба «відшліфувати». Не можна з такою неповагою ставитися до навчання як до праці! У тому й біда, що багато молодих людей роками ледарюють за партою. Таким ніщо не допоможе – ані майстерня, ані учнівська бригада. Там де процвітають лінощі за партою – немає і не може бути ніякого трудового виховання ні за яких умов.

Я думаю виступити зі статтею на цю тему у великій, суспільній пресі. Це просто невігластво, неподобство: вважати, що трудове виховання полягає лише в тому, що учень взяв у руки лопату чи керує трактором. Воно починається за партою.

З повагою В. Сухомлинський
(без дати – *упоряд.*)

Р. С. Статтю «Ви залишаєте себе у своїх дітях» пишу»². Газету не підведу!

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 14006.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про статтю М. Ніжинського «Ідеали виховання» («Правда України», 11 вересня 1968 р.).
2. Стаття «Ми продовжуємо себе в дітях» вийшла в «Правде України» 11 липня 1970 р. під рубрикою «Світ людського». Ця рубрика з'явилася в газеті лише один раз.

В. Сухомлинський О. Куріну

Дорогий Олеже Севастьяновичу!

Надсилаю гранки. Може замінити заголовок? «Чи є ви точною людиною?» – якось уже надміру. Може взяти з тексту слова «Точність – сестра діловитості»¹?

З повагою В. Сухомлинський

Р. С. Статтю для рубрики «Світ людського» надішлю за кілька днів. Повірте, як ланцюгом прив'язаний до роботи, яку закінчу через день-два. Просто свято в мене тепер: закінчую величезну книгу «Як виховати справжню людину» (посібник з етики для вчителя)² – понад 750 сторінок. Це буде, по суті, Методика виховання – і для батьків, і для вчителів.

15.11.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 14007.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Статтю М. Гусака і М. Мойсеєнка (Черкаський педінститут) з назвою «Сестра діловитості» надруковано в «Правде України» 11 березня 1970 р.
2. Вперше книга вийшла під назвою «Як виховати справжню людину (поради вихователям)» у вид-ві «Радянська школа» в 1975 р.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

Посилаю обидві статті.

У статті «Темперамент, емоції, особистість»¹ багато неточностей, які я виправив.

З повагою В. Сухомлинський

P. S. Обіцяний матеріал Ви вже, звісно, отримали. Ще раз прошу врахувати мої побажання.

Ще про одне прошу: щоб наприкінці статті було вказано адресу – так, як у рукописі. «Правда України», виявляється, надходить до інших союзних республік. Я отримую багато листів.

10.03.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 13127.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Стаття В. Трошихіна (доктор біолог. наук), Ю. Віленського (лікар) «Темперамент, емоції, особистість» вийшла в «Правде України» 11 червня 1970 р.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

Посилаю статтю директора Деріївської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської обл. тов. Кодака М. І.¹ Думаю, що матеріал у майбутньому можна використовувати в наших бесідах (хоч багато тут зайвих розмірковувань).

З повагою В. Сухомлинський

P. S. Коли відкриється рубрика «Світ людського»? Я з нетерпінням та хвилюванням розгортаю кожен номер газети. Впевнений, що газета збагатиться новими читачами і на Україні, і в інших республіках. Мені кортить написати для цієї рубрики ще одну статтю.

03.04.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 14008.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Кодак Микола Іванович (1929–1994) – директор Деріївської середньої школи (Онуфріївський район, Кіровоградська область) (1961–1991). Спочатку учень, потім колега В. Сухомлинського, короткий час очолював Павлиську середню школу (1970–1976) після смерті педагога.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

Вже протягом кількох місяців я уважно читаю номер за номером «Правду України» і дійшов висновку, що газета мало уваги приділяє питанням культури, етики, моральності, – одним словом, усьому тому, що я вкладаю в поняття світ людини.

Хотілося б, щоб цим питанням приділяли більше уваги.

З повагою В. Сухомлинський

17.04.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 14009.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

Мене дуже турбує: чи з'явиться рубрика «Світ людського»? Чи з'явиться моя стаття? Може плани редакції змінилися?

З повагою В. Сухомлинський

01.07.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 14010.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський О. Куріну

Добрий день, Олеже Севастяновичу!

Так, мене дуже потішила поява рубрики «Світ людського». Хоча й спантеличило те, що передовиці немає. Тепер мені зрозумілий задум. Хотілося б, щоб передова стаття з'явилася скоріше.

Усе буде залежати від якості матеріалу. Надзвичайно важливо, щоб усе подавалося крізь призму етики.

З повагою В. Сухомлинський

Р. С. Очікую сигнальний примірник другої частини книги «Серце віддаю дітям» (підзаголовок книги – «Народження громадянина»). Працюю над книгою «Вирятування від недоумства» (це книга про роботу з розумово ослабленими дітьми).

16.07.70 р.

Р. Р. С. Стаття Островської¹ – хороша.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 13992.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Стаття педагогині Л. Островської «Батьківська любов» вийшла в «Правде України» 12 серпня 1970 р.

В. Сухомлинський О. Куріну

Шановний Олеже Севастяновичу!

Мені здається, що статтю М. Кодака¹ треба опублікувати все ж у «Педагогічних бесідах». Для «Світу людського» вона бідна, тут лише натяки на речі, які мають стати предметом глибоких роздумів. Стаття про родовід, про честь роду має бути гарячою, пристрасною. Це одна із вузлових проблем патріотичного виховання в сім'ї.

Так, Ви маєте рацію: авторів для «Світу людського» знайти буде важче, ніж для педагогічних бесід. Треба звертатися до поетів у душі. Без «іскри божої» нічого не напишеш. І психологію треба знати, і соціологію особистості. На Україні є такі люди, і чимало. Зверніться, наприклад, до Карпа Остаповича Ходосова² (вчителя з Хоролу), він чудово володіє і російською, і українською; він автор понад десятка книг. Дайте йому тему «Не хлібом єдиним живе людина», він напише прекрасну статтю про хлібороба – людину високої духовної культури (адреса К. О. Ходосова: м. Хорол, Полтавська обл. [...]).

З повагою В. Сухомлинський

Р. S. Стаття М. Чабановського³ загалом відповідає рубриці. Але в ній таки повинно бути більше роздумів, розмислів.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 13993.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

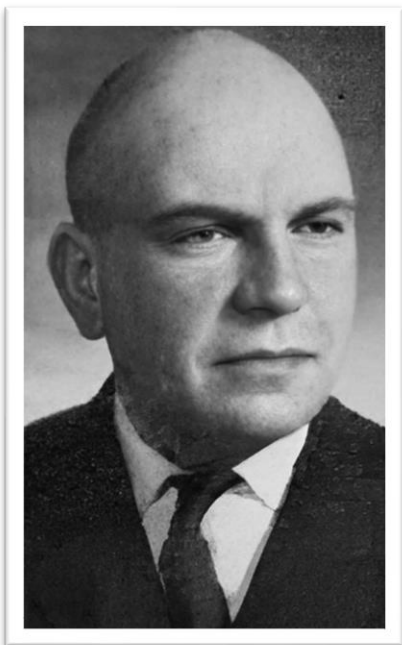
1. Статтю М. Кодака «Твій родовід» опубліковано в «Правде Украины» 4 вересня 1970 р.
2. Ходосов Карпо Остапович (1912–1983) – учитель української мови і літератури, кандидат педагогічних наук, заслужений учитель УРСР, однокурсник В. Сухомлинського з Полтавського педагогічного інституту.
3. Інформацію про статтю цього автора не знайдено.

РОЗДІЛ IV. ЛИСТИ ДО ПИСЬМЕННИКІВ

УРИВКИ З ЛИСТІВ ДО Р. АТАЯНА

В. Сухомлинський Р. Атаяну

Дорогий Рафаеле Аршаковичу¹!

Рафаел Атаян

Фото: URL: <http://opac.flib.sci.am>

Щиро радію з того, що Ви допомагаєте зробити духовним надбанням підлітків і юнаків усе краще із світової культури. Для хрестоматій IV–VI класів раджу включити (окрім Шевченка) невеликі твори українських класиків: Панаса Мирного, Івана Франка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Архипа Тесленка, а також сучасних письменників – Юрія Яновського, Олеся Гончара, Юрія Смолича. Якщо потрібно, надішлю вже готові матеріали (в перекладі російською мовою).

Також я б дещо порадив. У початкових класах має бути більше казок. Ваших, вірменських, перш за все, потім казок інших народів. Чим довше працюю, тим більше переконують, яку величезну роль відіграє казка в духовному розвитку дитини. Незважаючи на завантаженість, сам я написав тисячі казок для дітей і коли-небудь видам їх (а написані вони з вузько практичною метою – для учнів нашої школи).

Якщо якісь поради ще спадуть мені на думку, напишу.

В. Сухомлинський

03.01.69 р.

«Освіта України», № 13, 2004 р.

1. Атаян Рафаел Аршакович (1907–1990) – педагог, публіцист, письменник.

В. Сухомлинський Р. Атаяну

Вельмишановний Рафаеле Аршаковичу!

Посилаю копію листа, який надіслали до редакції «Правды» комсомольці як відгук на фейлетон «Терем-теремок».

Одержав з Києва два альбоми – 1) Вірменська картинна галерея та 2) Єреван. Не знаю, як і дякувати Вам.

У мене до Вас невелике прохання. Ми готуємо ще один монтаж на тему «Подвиг молодих літ», спеціально присвячений людям, які в молоді роки досягли видатних успіхів як вчені. Серед 16 представників різних народів світу буде і син вірменської народу академік Мергелян [математик, академік, наймолодший доктор наук в історії СРСР (20 років)]. Але портрета його ніде не знайдемо. Якщо зможете, надішліть, будь ласка, хоч невеликий портрет (хоча б вирізку із книги).

З повагою В. Сухомлинський

12.06.61 р.

*«Освіта України», № 13, 2004 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Р. Атаяну

Дорогий Рафаеле Аршаковичу!

Щиро дякую Вам за книгу, за телеграму, взагалі – за добре серце за добрі слова. Повірте, як хочеться поговорити з Вами ще раз так само сердечно, як ми говорили у Києві.

Дуже прошу Вас, дорогий Рафаеле Аршаковичу, прочитайте в «Правде» (від 4 січня ц. р.) мою статтю [«І ліс, і кожне дерево. (Проблема полегшення розумової праці школярів)» / Правда, 1968, 4 січня]. Я нещодавно був у Москві, і товариші з відділу шкіл «Правды» просили мене передати всім вдумливим педагогам, щоб вони надіслали відгук на цю статтю. Газета усвідомлено ввела рубрику «Розмова в учительській» та під цією рубрикою вже опубліковано статті

зо три. Дуже добре було б, якщо б відгукнулися ВИ. У Вас завжди дуже свіжі, власні думки. Я чекаю від Вас відгуку; будь ласка, мені копію, якщо писатимете.

23–24 лютого я був у Москві в ЦК ВЛКСМ, запрошували на нараду з проблем виховання молоді. Були письменники, філософи, соціологи. Виявляється, у великих містах з вихованням молоді дуже погано.

Чекаю від Вас відповіді.

Ваш В. Сухомлинський

27.01.68 р.

*«Освіта України», № 13, 2004 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Р. Атаяну

Дорогий Рафаеле Аршаковичу!

Щиро дякую Вам за «Чотиривірші» Ованеса Туманяна.

Я раніше тільки чув і читав про чотиривірші цього великого письменника, тепер, нарешті, прочитаємо ці поетичні самоцвіти. Це справжня мудрість та справжня поезія.

Дуже прошу Вас, дорогий Рафаеле Аршаковичу, надішліть, будь ласка, ще один примірник «Чотиривіршів» – для нашого Кабінету літератури. Ми збираємо в цьому кабінеті все найцінніше, створене людством.

З повагою В. Сухомлинський

17.04.69 р.

*«Освіта України», № 13, 2004 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Туманян Ованес Тадевосович (1869–1923) – вірменський поет та письменник, громадський діяч.

ЗІ СПОГАДІВ Р. АТАЯНА

Це було в середині травня 1961 року... Від полустанка я йшов по ґрунтовій дорозі. Мене наздогнав чоловік середніх років, спитав:

– У нашу школу?

Я справді прямував у школу села Павлиша, тоді ще мало кому відому за межами району [...]

...У школі було тихо. Діти сиділи в класах. Одні двері були прочинені, і я заглянув у кімнату. Біля великого, заваленого інструментами столу я побачив чоловіка з викруткою в руці. Він закручувати гвинти невеликого саморобного приладу.

– Не скажете, де Василь Олександрович?

– Я Василь Олександрович, посидьте, гостем будете, – відповів він, з цікавістю примружуючи очі.

Я знітився, бо сприйняв його за шкільного електромонтера або механіка. Але через кілька хвилин і сліду не залишилося від незручності, і ми вели бесіду як давні друзі, з півслова розуміючи один одного...

У Павлиській школі я приїхав не випадково. Того літа я мандрував у пошуках шкільних садів... Я просто відвідував ті школи, де, за повідомленнями преси, розглядали шкільний сад як базу для трудового, морального і естетичного виховання, для відпочинку і розваги дітей.

Директорові Павлиської школи мета моєї поїздки припала до душі. Він тут же провів мене в сад із радістю почав показувати здобутки дитячої праці – квітник, теплицю, зразки тільки що висаджені фруктових дерев – волоського горіха, персиків а також винограду [...]

...Шкільний сад виявився для мене ключем, що відкрив двері в багатий світ педагогічних ідей людини, яка заглибилась у повсякденну копітку роботу директора сільської школи. Через два тижні після того, як ми розлучилися з ним, 29 травня 1961 року, розповідаючи в листі про створення груп друзів зелених

насаджень, птахів, бджіл, квітів, В. О. Сухомлинський додавав: «Головна мета всієї цієї справи – виховати любов до природи, може, навіть створити культ природи, схиляння перед багатствами природи...»

[...] На всій багатогранності культурно-виховних заходів у Павлівській школі постійно відчувався незгладимий відбиток незвичайної особистості директора школи. У всіх починаннях такого роду незримо був присутній Василь Олександрович Сухомлинський з його широким кругозором, з ненаситним інтересом до досягнень науки, мистецтва, літератури, з його романтичним устремлінням і глибокою вірою в людину.

Коли вдумаєшся в те, як багато він зробив за останні роки життя, все здається неймовірним і неможливим. Як він встигав? Я пригадую одну нашу зустріч. Якось вранці Василь Олександрович був вільним від уроків. Ми сиділи в учительській і вели розмову про деякі питання викладання рідної мови... Я помітив, що обличчя в нього червоне і погляд ніби затуманений. «Чи не хворієте Ви?» – спитав я. «Та ні, температура невелика, минеться», – відповів він. Виявилось, що температура у нього була 38°. Коли я запропонував йому піти лягти, він відмовився і з спокійним, діловим виглядом продовжував розмову... Лише через десять років, уже після його несподіваної смерті, я дізнався, що це була його звичайна поведінка. Василь Олександрович звик долати свої численні недуги, залишаючись на своєму посту в школі і за письмовим столом. Горіння – ось слово, яке визначало його вдачу.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 159–167.

В. Сухомлинський О. Гончару

Шановний Олесею Терентійовичу¹.

Олесь Гончар

Фото: URL: <https://v.gd/ENbFJc>

Пише Вам цього листа один з багатьох Ваших читачів і шанувальників – учитель і директор Павлиської середньої школи на Кіровоградщині Сухомлинський Василь Олександрович.

Прочитав, знаю, перечитую Ваші твори; читання Ваших творів дає щасливі години духовної повноти життя. Читав (точніше: тричі прочитав) «Собор». Щиро скажу: прекрасний, патріотичний твір; я з великим болем прочитав деякі критичні статті, в яких замість розумного аналізу – «рознос», кимось, без сумніву, «запрограмований». Висловлюю особисте побажання: якщо будете «добробляти» твір, не погасить того внутрішнього вогню, яким так багатий Ваш «Собор». Час іде, твір Ви написали не на рік, час покаже справедливість одного іспанського прислів'я: «Був би Христос, а христопродавці знайдуться (це про деяких критиків – авторів пасквілів)».

Шановний Олесь Терентійович, хочу порадити Вам, найвидатнішому нашому письменникові: використайте в своїй творчості одну життєву історію з часів тимчасової фашистської окупації України. Сталося це в одному з наддніпрянських сіл. Жила в селі мати чотирьох синів. Три сини відступили з нашими військами, билися з ворогом, а четвертий син, 25-річний батько двох маленьких діток, опинився вдома, хоч перед вступом німців до села теж був у Радянській армії. І ось цей син став поліцейським. Служив ворогові не зі страху, а на совість. Кілька раз попереджали його партизани: якщо будеш служити ворогові – вб'ємо. Та запроданець продовжував свою чорну службу. І ось сталося

трагічне й величне. Ввечері прийшла до Власа (таке було ім'я поліцая) мати. Прийшла, поклала на столі маленький вузлик. Влас був один в хаті. Говорить мати синові: «Ось у цьому вузлику – пістолет. Люди добрі передали, знаєш – хто. Застрелись. Не ганьби матері й дітей своїх. Застрелись – або мене вбий. Не застрелишся – повісять». Як сприйняв син наказ матері, що він думав і переживав – важко сказати. Відомо тільки те, що син-запроданець застрелився.

Напишіть, Олесю Терентійовичу, твір про цю трагічну й героїчну подію. Тільки Ви це можете зробити. Покажіть у своєму творі духовну силу нашої радянської молоді в роки фашистського лихоліття. Покажіть звичайного, як говорять, «простого» юнака, «просту» дівчину (хоч немає – я певен в цьому – жодної простої, сіренької людини), покажіть, що найголовнішим горем для молоді, вихованої партією, в той час було намагання фашистів вбити в душі кожної радянської людини наші святині – почуття Вітчизни, почуття честі гідності.

Ось слова однієї дівчини до своїх подруг в роки фашистського лихоліття: «Знаєте, дівчата, що пече мою душу? Стремління фашистів кинути в грязюку й затоптати чоботом те, що стало для нас святим, в ім'я чого ми живемо, в що віримо. “Ідеал, ідеали?” – сміються з нас, молоді, фашистські бузувіри. – “Немає ніяких ідеалів, немає в людській душі нічого святого. Ви вірили в свій комунізм, в торжество людини, а ми ось запряжем вас в борони і будете ви, мов худоба, обробляти землю, вирощувати пшеницю для райху. Батьківщина? Ви вірили в силу й несхитність своєї Батьківщини? А ми прийшли на вашу землю й стали господарями. Кидатимемо вам по двісті грамів вашого ж хліба, і ви, як собаки, дивитиметесь нам в вічі з вдячністю, будете сьорбати баланду, проситимете добавки, вириватимете один у одного ложку цієї балади; і вона буде вам дорожча від вашого уявлення про Батьківщину. Історія? Через одне покоління всі ви забудете про Олександра Невського і Богдана Хмельницького, про Грюнвальдську битву і Суворова – ось вони, портрети ваших героїв, горять на вогнищі разом з вашими підручниками”. Вони хочуть убити все святе в наших серцях – ось що вони хочуть з нами зробити. Перетворити в тварюк, в мерзенних,

безсловесних рабів. Щоб ми підлещувались до них, запобігати... Не дамо вбити наші святині».

Вкладіть ці слова в уста героя чи героїні.

З пошаною до Вас В. Сухомлинський

09.09.68 р.

Павлиш на Кіровоградщині.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 1.

1. Гончар Олесь (Олександр) Терентійович (1918–1995) – письменник, прозаїк, літературний критик, український політик, громадський діяч.

О. Гончар В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу!

Дякую Вам за листа. Мені тим приємніше було його отримати, що ми з дружиною знаємо (хай заочно) й шануємо Вас за Ваші вдумливі виступи в пресі на педагогічні теми. Свіже слово, своя думка, індивідуальний людський досвід в цій царині стають одразу помітні.

Вам тепер ясно, що не байдуже було мені почути Ваше враження про мій останній роман.

І Ваші поради до твору майбутнього мене теж зацікавили, постараюсь неодмінно ними скористатися. Можливо, як буду у Ваших краях, то я ще й заїду до Вас, хотів би з Вами познайомитись. А якщо ж у Вас буде нагода завітати до нас (мабуть, Ви буваєте в Києві на якихось нарадах), то просимо: і я і дружина будемо раді Вас бачити в себе. Вітаю Вас і колег та учнів ваших.

З пошаною Ол. Гончар

27.09.68 р.

Київ

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 4.

27 IX.68
Київ

Шановний Василю Сухомлинському!

Дякую Вам за листа. Мені там дуже
важко було цю адресу, що ми з дружи-
ною знали (хоча заочно) і шукати Вас
за Вами вдумали вийти в світ на
неготові руки. Своє слово, своє думка,
незвичайний людський досвід в цій справі
є дуже дорогою допомогою.

Вам дуже ясно, що не бачу було
мені поручи Ваше врання при моїй адресі.
Ваша робота.

Вамі поради до цього майбутнього
мене дуже зацікавили, подякую за цю
важливу інформацію. Можливо, я буду у
Ваших краях, то я ще і зайдю до Вас,
хоча би з Вами познайомився. А якщо
не у Вас буде нагода зустріти до нас
(наприклад, Ви ж знаєте в Києві на якихось
виставках), то прощайтесь з якимось другом
Вашим в селі. Якщо Ви, може, за чимось
можете допомогти? (Що саме?)

Автограф листа О. Гончара В. Сухомлинському. 27.09.68 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Добрий день, шановний Олесю Терентійовичу!

Спасибі Вам за листа. Ваш лист і вітальна телеграма – то було справжнє свято в нашій сім'ї. Прийміть сердечну подяку від мене й дружини за теплі щирі, душевні слова. Щиро вдячний за запрошення завітати до Вас при нагоді. Я передав Ваше вітання вчителям і учням. Вони просять передати Вам наше сердечне побажання найкращого здоров'я, творчих успіхів і великого щастя в житті. Наш педагогічний колектив живе багатим духовним життям. Ваш «Собор» прочитали всі; роман став для нас немовби джерелом з якого потекли струмки свіжої думки. Майже всі вчителі читають «Вітчизну», «Дніпро», всі випуски «Романів і повістей». Свій інтерес до літературного життя намагаємося передати учням.

Бачимо важливу місію педагога-вихователя в тому, щоб утвердити в юних душах любов до рідної мови, почуття слова. До речі, на прохання редакції журналу «Українська мова і література в школі» я написав статтю «Любов до рідного слова», думаю, що стаття буде опублікована; хотілося б, щоб її не шліфувати

Здатні мислити вчителі відчують ту величезну відповідальність, яка накладається на нас історією, народом за майбутнє нашої мови, літератури, культури. Від нас і тільки від нас (та ще від дошкільних працівників) у вирішальній мірі залежить те, полюбить чи не полюбить дитина рідну мову, утвердиться чи не утвердиться в її душі одне з найтонших інтелектуальних почуттів – почуття слова, почуття краси, чистоти мови; те почуття, збагнувши яке людина не може спокійно чути перекрученого, спотвореного слова. Це нині для нас особливої ваги проблема. Мова належить, на мій погляд, до тих речей, які спочатку треба полюбити, а потім – знати. Боляче стає, коли доводиться чути: мова – найлегший предмет шкільного навчання.

Яка це прикра помилка, яку велику шкоду приносить те, що цей погляд поділяє багато вчителів, батьків. Викладання мови – найважча, найскладніша справа. Бо це не просто передача знань. Це передусім виховання. Виховання

розуму, строю мислі, різьблення і ліплення найтонших рис духовного обличчя людини.

На жаль, серед педагогів є ще неuki – і це страшно. Ось слова з листа вчителя-заочника до бухгалтера районного відділу народної освіти: «Прішліть заказним пісьмом справку про місячний оклад, бо мене собираються отправить за справкою». Страшно стає, коли подумаєш: чого ж може навчити такий «педагог», що він утвердить в юній душі! Хаотичне, безладне, примітивне мислення – і така ж мова...

Пробачте, за те, що став говорити про те, що болить. Це вчительська звичка.

Тепер наслідуюсь просити Вас про найголовніше: приїжджайте до нас, якщо будете десь недалеко від нас наших країв. Вчителі учні наші мріють про зустріч з Вами. Звичайно, я вважатимуть за щастя познайомитися з Вами. Сердечне вітання Вашій дружині.

З пошаною В. Сухомлинський

P. S. Ще прошу Вас від імені колективу: пришліть для нашої шкільної бібліотеки зі своїм дарчим написом свій найголовніший – найдорожчий для вас – твір. У нас у шкільній бібліотеці є шафа з написом: «Зберігати вічно». Тут ми зберігаємо (і хочемо, щоб і нащадки наші зберігали) твори найвидатніших сучасних письменників.

13.10.68 р.

Павлиш

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 1.

О. Гончар В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу!

Передрукованих оповідань зараз не маю під рукою, тому посилаю оцей збірничок¹, виданий колись, – в якому, мені здається, можна знайти деякі речі для вірменської читанки. Я радив би найперше «Весну за Моравою», а, якщо

захочуть давати двоє оповідань, то можна взяти ще «Ілонку» або «Сусіди». Все це є в збірничку.

До названих Вами авторів слід би додати ще щось з Остапа Вишні², скажімо, з його «Мисливських усмішок». Хай би повеселилися вірменята...

Дякую за увагу.

Зичу добра Вам,

з щирою пошаною Ол. Гончар

09.01.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 5.

1. Ймовірно, йдеться про збірку О. Гончара «Новели» (1954).
2. Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко; 1889–1956) – письменник, новеліст, класик сатиричної прози ХХ століття.

В. Сухомлинський О. Гончару

Шановний Олесею Терентійовичу.

Одержав російське видання Ваших оповідань, Дуже дякую. Надіслав до Єревана. Російський переклади Остапа Вишні в мене є, щось підберу. Де дістати російський переклад оповідань Яновського – не знаю.

Прочитали ми всі в «Україні» і в «Правді» «Сестру»¹ Вашу. Прекрасний, тонкий етюд – ми зрозуміли його як уривок з великого твору, що буде продовженням «Людини і зброї».

Коли ж Ви завітаєте до нас, Олесею Терентійовичу? Ждемо Вас з нетерпінням.

Читав Вашу «Сестру», і пригадалась одна бувальщина з фронтового життя. Напишіть, Олесею Терентійовичу, оповідання про цей красивий і трагічний випадок.

Воювали у нас в полку два солдати – батько Карпо Озерний і син його вісімнадцятирічний Микола. Українці, хоч і не з України, а з Алтаю. Були прекрасними хліборобами й мисливцями, а на фронті стали розвідниками.

Викликав одного разу командир батька з сином, дає бойове завдання: пройти через заміноване поле, переправитись через річку, зайти в тил ворога й розвідати вогневі точки... Одержавши завдання, батько з сином готові були вже йти виконувати його. Командир сказав ще раз: «Поле заміноване, пам'ятайте. І мін дуже рясно. І не знаємо ми, де міни, бо ставив їх ворог». Зрозуміли батько з сином, що один з них неодмінно загине – той, хто першим ітиме через мінне поле. А тому, хто йтиме слідом, може й пощастить виконати завдання. Вийшли від командира батько з сином... Ось тут і треба описати складні й тонкі почуття батька й сина... Як би Ви вирішили це в літературно-психологічному плані? В житті сталося, мабуть, не так, як можна було б сподіватися: першим пішов син. Син загинув. Батько виконав завдання...

Напишіть, Олесю Терентійовичу. Це буде прекрасне оповідання. Ввійде до всіх хрестоматій.

Сердечне вітання Вашій дружині.

З пошаною до Вас
В. Сухомлинський
21.01.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 3.

1. Оповідання О. Гончара «Сестра» («Україна», 2 січня 1969 р.; «Правда», 1 січня 1969 р.) – художня розповідь від імені українця, який після поранення перебував на лікуванні у госпіталі в глибокому тилу під час війни, про дбайливу і сердечну медичну сестру, яка піклувалася про поранених.

О. Гончар В. Сухомлинському

В/шановний Василю Олександровичу!

Охоче виконую Ваше прохання – посилаю для школи нове видання «Собору». Шкодую, що не вдалося зустрітись.

Всього Вам найкращого!
Ол. Гончар
10.04.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 6.

*Зліва направо: Г. Сухомлинська, О. Гончар, С. Сухомлинський (брат В. Сухомлинського), невідомий, О. Сухомлинська на подвір'ї Павлівської школи. Вересень 1970 р.
Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.*

ІЗ ВИСТУПУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Виступ Олеся Гончара перед майбутніми вчителями Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна.

Я не перестаю захоплюватися красою цієї людини, яка увібрала в себе всі найкращі риси народу. Я низько схиляю голову перед ним за його безмежну любов до дітей, вміння читати їхню натуру, здатність розгледіти майбутні таланти. Його називають «сучасним Макаренком». Це, вочевидь, так, хоча аналогія ця, як і будь-яка інша, все ж недостатньо повна. Сухомлинський – великий педагог нашого, саме нашого з вами часу.

Не минуло ще й місяця, як Сухомлинського не стало, але я припускаю, що йому вкоротила віку минула війна. Він із тих про кого Твардовський писав «Я вбитий під Ржевом». Молодого вчителя, політрука роти Сухомлинського було тяжко поранено в ті перші місяці війни. Я говорю про це, дивлячись на вас, молодих, і згадую свої студентські роки, перервані війною, і себе, тоді молодого,

на вашій Кіровоградщині, коли ми звільняли її, коли не лише земля, але й все навколо тут було чорним.

І я щасливий, що бачу сьогодні вас, тих, хто не знає такого горя, має можливість жити, вчитися, любити, трудитися на благо народу. Хочу побажати, щоб із вашого середовища вийшли нові Сухомлинські, щоб ви навчилися розуміти душу дитини... Я не знаю більш шляхетної професії та більш відповідальної роботи, ніж та, що формує дитячий характер, готує майбутнє суспільство.

*«Литературная газета», № 42, 1970 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З В. ТЕРЕНОМ

В. Терен¹ В. Сухомлинському

Віктор Терен

Фото: URL: <https://is.gd/3W1oMx>

Шановний Василю Олександровичу!

Перепрошую, що знову звертаюсь до Вас. Свого часу я отримав Вашого листа, де Ви писали, що церкву не можна розглядати лише як релігію, що сьогодні це перш за все багатюща скарбниця народної культури. Ніби продовжуючи свою думку в життя, Ви плекали надію на створення музею народного мистецтва.

Ось чому було б дуже корисно для загальної справи, аби Ви, Василю Олександровичу, написали статтю, де б якраз і виклали ці слушні думки.

Стаття була б видрукувана в «Робітничій газеті».

З цим проханням до Вас звертається крім мене і Леонід Гнатович Кореневич² – один з керівників Товариства з охорони пам'ятників старовини, зав. відділом редакції названої газети.

Статтю найкраще надіслати або на мою адресу, або на ім'я Кореневича, тобто: Київ [...], редакція газети «Робітнича газета», Кореневичу Л. Г. до рук власних.

Впевнений, що така стаття була б дуже потрібною, сильною і своєчасною.

Напишіть мені, будь ласка.

Зичу всього найкращого – здоров'я, успіхів у праці.

Ваш В. Терен

Р. S. Василю Олександровичу! Чи вдалося зрушити з місця питання народного музею? Якщо потрібна підтримка Товариства з охорони пам'ятників, то я зможу дещо зорганізувати, але що треба?

18.06.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 19.

1. Терен (Таран) Віктор Васильович (нар. 1941) – письменник, український політик, учень В. Сухомлинського.
2. Кореневич Леонід Гнатович (1935–2004) – письменник, публіцист, літературний критик, редактор низки українських журнальних і газетних видань.

Чернівці 18го, 1969 року. 62

Шановний братко Олександровичу!
Наврядщо, що я тобі звертався до тебе
Свого часу я отримав від тебе листа,
де ти писав, що церкву не можна
розглядати лише як релігію, що сьогодні це,
перш за все, багатюща скарбниця народної
культури. Твої пропозиції щодо зупинки
в Києві, ти писав казю на створення
музею народного мистецтва.
Ось чому було б дуже корисно для
загальної справи, аби ти, братко Олександровичу,
написав есеїстично, де б згадав і виклав ці
важливі думки.
Есеїстично було б надруковано в «Робітничій газеті»
з чим прохання до тебе звертається крім
мене і Леонід Ткачович Кореньків, — один з
керівників Товариства по обороні пам'яток і р.
східноєвропейської, далі відразу редакції нашої газети.
Есеїстично найкраще написати або на
мою адресу, або на ім'я Кореньківа, — тобто:
Київ, бр.-Литовський пр., № 34, редакція
газети «Робітничая газета», Кореньків Л.З. до р.
власних.
Дякуючи, що така есеїстика буде б дуже

корисною, есеїстично: есеїстично.

Напиши мені, будь ласка.

Дякую дуже найкраще — здоров'я та успіхів
у праці.

Даш Терен

Р.З. Олександровичу! Ти вдало зупинився
з місця питання народного музею? Деяко
корисна підтримка з Товариства по обороні
пам'яток і р., то з якою метою організувати,
але що треба?

Р.З. Зупинився нагоді: вийшов рішення
з «Р.З. газети» — вона ще раз завідує мою
увагу до тебе повогу.

Кіровоградська об.
Олександрівський р-н с.Павлів
Павлівська середня
школа
Суходолівському В.В.
Київ
бр.-Литовський пр.,
№ 34 с. 39 Павлів

Автограф листа В. Терена В. Сухомлинському. 18.06.69 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

В. Сухомлинський В. Терену

Дорогий Вікторе Васильовичу!

Сьогодні з великою радістю й почуттям гордості прочитав у газеті «Молодий комунар» рецензію на Вашу збірку «Причетність». Від усієї душі поздоровляю з великим кроком на шляху до вершин творчості. Бажаю успіхів і вимогливості до себе. Жду, дорогий друже й учню, Вашу книжечку з авторським написом – це для мене. І одну для нашої Кімнати думки. Так називаємо ми Кімнату рідного слова [...]

З пошаною В. Сухомлинський

Р. S. А в церкві – буде народний музей. Будуть і хороші образи (ікони). Якби Ви допомогли ось у чому: щоб кожен український художник прислав для музею нашого бодай невеличку свою картину.

25.10.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з письменниками». Арк 21.

ЛИСТ ДО І. ШЕВЧЕНКА

В. Сухомлинський І. Шевченку

Дорогий Іване Івановичу¹!

У день Вашого 60-річчя бажаю Вам, видатному українському поетові доброго здоров'я, щастя, нових прекрасних пісень, що прославляють життя, красу, працю, молодість.

Ваша сонячна пісня ще в дитинстві ввійшла в моє серце, її звуки зачаровують, як голубе небо, як чиста роса на пахучих травах, як повнозерні колоски пшениці.

Ваша пісня допомагає нам, вчителям, виховувати у молодого покоління любов до

Іван Шевченко

Фото: URL: <https://is.gd/ZP2Sgo>

Радянської Вітчизни і до рідного слова. Хай же це слово дзвенить, як ніжна музика Косарів, у нових Ваших піснях.

В. Сухомлинський,
член-кореспондент Академії педагогічних наук

Павлиш

20.09.62 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1017. Арк. 50.

1. Шевченко Іван Іванович (1902–1977) – поет, входив до спілки пролетарсько-колгоспних письменників «Плуг», згодом – член Спілки письменників України, з 1930-х років жив і працював у Павлиші.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З О. ШАРОВИМ

В. Сухомлинський О. Шарову

Дорогий Олександр Ізраїлевичу¹!

Олександр Шаров

Фото: URL: <https://is.gd/E2q7S1>

Олена Кіндратівна Андреєва² допомогла нам побачити один одного серед багатолюддя та суєти, в яких людина часто відчуває себе самотньою – як у пустелі. Дякую їй за це. Я щасливий, що знайшов у Вас близьку, рідну мені за духом людину.

Олена Кіндратівна надіслала мені книгу Вашу, напис на якій глибоко схвилював мене. Вона також повідомила мені Вашу адресу, я скористався нею, щоб сердечно подякувати Вам.

Я прочитав її вчора вночі. Ваші думки та слова, насамперед ті, що лишилися між рядків, –

здаються мені вогниками, яких я давним давно шукав, блукаючи в темряві. Повністю поділяю Ваші переконання. Ваше занепокоєння долею простої людини.

Мене нині просто пригнічує думка про те, що у багатьох наших школах панує жорстокість. Оцінка – двійка, трійка й т. ін. – стала єдиним мірилом людини. Про нормальне (не про ідеальне, а тільки про нормальне) виховання можна говорити лише тоді, коли в людині постійно розвивається бажання бути хорошою. Це має бути червоною ниткою виховання. У житті ж через невігластво вихователів, через лицемірство, яке опріч волі багатьох учителів пронизує всю виховну роботу, – бажання бути хорошим згасає, як слабенький вогник; серце стає як алюмінієвий казанок... Немає нічого страшніше – бачити маленьку людину, якій вже байдуже, що про неї думають і якою її бачать.

Перепрошую за багатослівність...

Бажаю Вам доброго здоров'я, миру та спокою в домі та на душі.

З повагою В. Сухомлинський

13.12.69 р.

«Первое сентября»³, 2 жовтня 1999 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Шаров Олександр Ізраїлевич (уроджений Шер Ізраїлевич Нюрнберг (1909–1984) – дитячий письменник, журналіст, військовий кореспондент.
2. Андреева Олена Кіндратівна (роки життя невідомі) – викладачка закладів вищої освіти в Білоруській РСР, кандидатка психологічних наук.
3. «Первое сентября» – газета, заснована в 1992 р. педагогом, філософом, письменником С. Соловейчиком.

В. Сухомлинський О. Шарову

Дорогий Олександр Ізраїлевичу!

Величезне спасибі Вам і за лист, і за книгу, яку я одержав сьогодні. Зараз шоста година вечора, о восьмій почну читати Вашу книгу, це буде щасливий час! Я з трепетом, з хвилюванням прочитав Вашу чудову казку¹ у журналі «Пионер». Скоріше видавайте її окремою книгою.

З яким нетерпінням чекаєш ранку, аби швидше зустрітися з дітьми! Ніколи і ні з ким не відчуваєш такої радості, як із ними! Цей світ і це товариство чудові.

Напевно тому, що діти не потребують брехні, не терплять брехні, з ними можеш говорити те, що думаєш, вони не зрадять!

У передноворічні дні я пережив похмурі часи. Отримав кілька дуже важких листів – від учителів, від матерів... Ось про що розповідає один вдумливий вчитель з Москви: в одній зразковий школі-інтернаті (туди водять іноземних гостей) директор розпорядився: з огляду на те, що підйом йде повільно проводити «рейди по прискоренню ранкового підйому». У спальні дівчаток вриваються хлопчики, зривають ковдри з лежачих у ліжках, фотографують тих, хто «занадто довго ніжитья в ліжку» і... уявіть собі, потім ці фотографії ходять по руках і навіть вклеюють у стінгазету.

Такі от справи. Можна було б сказати: дурість людська безмежна... якщо б це був єдиний факт. Але аналогічних фактів – безліч.

В одній школі-інтернаті на видному місці вивісили педагогічні характеристики дітей. Так, характеристики дітей: Валя хороша, Ніна хороша, а Миколка поганий... У Сергія сповільнене мислення, Мишко – недоумкуватий. Це я бачив на власні очі. Запитую: «Для чого це робиться, невже вам не зрозуміло, що це неприпустимо, що це все одно, якби у лікарняній палаті вивісити роздуми лікаря про те, скільки кому з хворих залишилося жити?..» Відповідають: «Діти мало що в цьому зрозуміють, це ми для батьків, нехай думають, як покращити виховання...»

Мати пише: дитина пустотлива, непосидюча, неслухняна... На вимогу вчителів його направили на обстеження до... психіатричної лікарні. Промитарили хлопчика кілька тижнів; звичайно, лікарі сказали, що хлопчик нормальний...

Невже річ тут тільки в невігластві? Ні, тисячу разів ні. Річ тут у чомусь страшнішому. Зі школи виганяють любов і насаджують насильство та жорстокість; але винна в цьому не школа...

На мою думку, ось де корінь усіх бід! Він у тому, що багато наших людей змушені дихати смердючим смородом зла; зло отруює людину змалечку.

Дуже велике прохання до Вас, дорогий Олександрє Ізраїлевичу: як мені прочитати книгу Мерля «Смерть – моє ремесло»²? Якщо вона у Вас є, надішліть мені, я прочитаю і поверну.

З повагою В. Сухомлинський

03.01.70 р.

«Первое сентября», 2 жовтня 1999 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Повість О. Шарова «Людина-горошина і простака» вийшла друком у журналі «Пионер» у 1969 р., №№ 10–12).
2. Роман Р. Мерля «Смерть – моє ремесло» (1953) про Голокост. Прототипом центральної постаті є Рудольф Гесс, комендант концтабору Освенцім.

О. Шаров В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Дякую Вам за листа. Мене дуже потішила Ваша добра оцінка казки в «Пионере». Щось друкувати тепер дуже важко. Дитгівці (*працівники видавництва «Дитяча література», Москва – упоряд.*) у цій казці побачили «неконтрольований підтекст» – це новий, дуже часто застосовуваний осудливий термін – і відхилили її. У «Пионере» боялися, що вона надто доросла: а мені завжди здавалося, що діти розуміють глибше і тонше, ніж дорослі. Тепер, коли казку надрукували, виявилось, що за щорічним конкурсом журналу, вона отримала від дитлахів найбільше п'ятірок із плюсом та ймовірно одержить премію. Чи змінить Видавництво гнів на ласку – ще невідомо. Та й паперу нині дуже мало.

Те, що Ви пишите в листі про моральне здичавіння, не може не приголомшити. Історія про похорон матері чиновника все не виходить із голови: здається, що вона зійшла зі сторінок Достоевського, і страшно, що це не вигадка, а правда. Одночасно з листом я прочитав у «Комсомолці» Вашу прекрасну статтю – відкритий лист «Бачити себе»¹. Ми живемо нині у часи, коли віра в те, що репресії врятують, стає чи не загальною, виникає ледве не релігія репресій, яка замінює інші ідеї. «Треба жорсткіше карати, і все буде добре». Звідки вона

береться, як народжується? Є вина школи і тих інтернатів, про які Ви пишете в листі, цього мерзенного пошляка директора, що знущається з дівчат, паскудить дитячі душі. Пам'ятаєте у Блока: «Так жінка втрачає сором, так птах опускає крила»². Змусити дитину втратити сором, огрубити її – це, мабуть, фатально. Якщо людство має надію, то найбільше – на силу совісті. «Жорсткість» може готувати та наближати страшні часи. Чи можна сподіватись на реформу школи? Не знаю, мабуть, річ не в реформах. Тут можуть щось зробити лише душі, таланти, як і в літературі. Нещодавно я прочитав про чудового англійського педагога Нілла³, творця школи, яку його земляки називають «Школа-роби, що хочеш». Там панує гра та свобода; але, звичайно, помножена на талант педагогів, на безперервно підживлений інтерес. Вона керована, як і в Корчака, не дитячою бюрократією, а правосуддям. Там немає покарань, а є лише зрідка дитячий осуд. І ось цікаво – адже в англійській школі досі застосовували тілесні покарання. Їх не могли викорінити ані філософи, ані парламентарі, що виголошували пристрасні промови, а от поява доброї школи призвела до того, що тілесні покарання стають неможливими, відмирають. Це не мої слова, це пишуть англійці. Така сила появи одного морального мікросвіту. Від людини до людини, з уст в уста переходить добро, і стає непереборною перешкодою на шляху зла. Непереборною!? Ні, у цьому я не певен. Але, принаймні, сильною, принаймні – єдиною можливою перешкодою.

У цьому величезне значення того, що Ви з такою невтомністю та таким талантом робите.

Я хотів написати про Вашу книгу в «Новом мире». Там хочуть мати таку статтю, але я все не знаю, чи зумію з нею впоратися. Можливо, якщо Ви дозволите, я якось приїду, на кілька днів, щоб подивитися Вашу школу і поговорити з Вами.

Міцно тисну Вам руку і від щирого серця бажаю щастя Вам і всім, кого Ви любите.

Шаров
08.01.70(?)

Р. С. Мерля я надіслав рекомендованою бандероллю. Не поспішайте з читанням, я мушу віддати книгу тільки місяці за два.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 7.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Статтю В. Сухомлинського «Бачити себе» [Лист школяру] надруковано в газеті «Комсомольская прада» 16 січня 1969 р.
2. З поеми О. Блока (1880–1921) «Відплата».
3. Нілл Олександр Сазерленд (1883–1973) – англійський педагог ХХ ст.; новатор англійської освіти; засновник школи Саммергілл.

В. Сухомлинський О. Шарову

Добрий день, дорогий Олександр Ізраїлевичу!

Дуже вдячний Вам за лист.

Тривоги, які obsідають Вас, не дають спокою і мені. Я твердо вірю у величезну, просто незмірну силу школи. Тут все визначається не програмами, не циркулярами, не чиновницькими вимогами інспектури, а душею вчителя. Вчитель – це совість народу, від вчителя залежить майбутнє... Якби тільки розуміли це насамперед самі вчителі!

Мені здається, однією з причин цього жахливого тяжіння до жорстокості є одеревіння, скам'яніння юних душ внаслідок того, що людина в юні роки втрачає віру. Не вірить ні в що! – Це ж страшно. Не вірить у добро, не вірить у святині, не вірить у Людину, не вірить сама у себе; на все їй начхати. Якби нам зустрітись – ми б поговорили про це; адже в листі й десятої долі не скажеш з того, що треба сказати.

Школу затоплює нині каламутний потік усіляких «заходів», які потрібно зробити «для звіту»... Вдумливі вихователі нині більше стурбовані не тим, як зробити те, що треба зробити, а тим, як не робити того, що не можна, шкідливо, безглуздо, іноді просто злочинно робити. Ось тільки що прочитав я в одній місцевій газеті: «У піонерській дружині такої-то школи на честь 100-річчя від дня народження Леніна розгорнути змагання за найкращі санітарний стан

класних кімнат та коридорів». Ось до чого доходить! Так спустошуються дитячі душі.

Дуже дякую Вам за книгу. Читаю її не поспішаючи, як Ви радите. Це необхідно не лише прочитати кожній чесній людині. Це треба запам'ятати назавжди.

Сердечне вітання всім Вашим дорогим та рідним.

З повагою до Вас В. Сухомлинський

22.01.70 р.

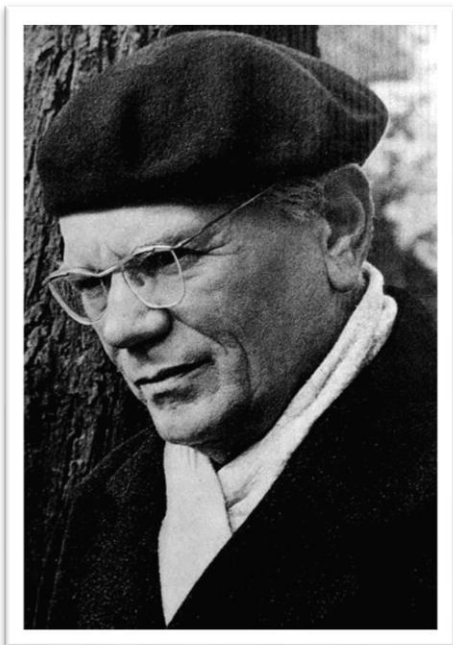
«Первое сентября», 2 жовтня 1999 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ІЗ ЛИСТІВ ДО ВАСИЛЯ ВІТКИ

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий Тимофію Васильовичу¹!

Василь Вітка

Фото: URL: <https://v.gd/kQ29lD>

У серці бракує слів, щоб передати те хвилювання, яке викликала Ваша стаття, опублікована в «Настауницкой газете»². Щире, сердечне спасибі!

Передайте мою велику вдячність товаришам з дорогої для мене «Настауницкой газеты».

Бажаю Вам доброго здоров'я і щастя, великих успіхів у творчій праці.

Міцно тисну Вашу руку, друже!

З повагою

В. Сухомлинський

23.11.69 р.

P. S. Напишіть мені свою домашню адресу, будь ласка.

Р. Р. S. Я написав Арк. Кулешову³ листа з проханням надіслати мені «Енеїду», яку він переклав на білоруську мову. Відповіді немає... Чи не (нерозбірливо – *упоряд.*)?

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 8.

1. Василь Вітка (1911–1996) (уроджений Тимош Васильович Крисько) – поет, перекладач, літературний критик, публіцист, педагог; класик білоруської дитячої літератури. За сприяння В. Вітки та у його перекладі художні мініатюри В. Сухомлинського були вперше об'єднані в окрему збірку «Блакитні журавлі» і видані в Мінську, у видавництві «Народна асвета» білоруською мовою.
2. Статтю В. Вітки «Серце віддаю дітям» надруковано в «Настауницкой газете» 19 листопада 1969 р.
3. Кулешов Аркадій Олександрович – білоруський письменник, поет.

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий Т. В.!

Кілька днів тому одержав від А. О. Кулешова його «Енеїду» – так, так, це його поема! Котляревський ожив, заспівав по-новому. Щиро йому дякую. Написав йому сьогодні листа. Думав послати книгу «Серце віддаю дітям».

Ваш В. Сухомлинський

Із Білорусії нам прислали дещо про Хатинь. Читаємо в кожному класі. Хочемо, щоб не тільки діти знали про це. Треба, щоб попіл мучеників стукав у дитячі серця! Може, у Вас є що ґрунтовне про Хатинь: пришліть, будь ласка.

27.07.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 9.

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий друже, Тимофію Васильовичу!

Із великим хвилюванням прочитав Вашого сердечного листа. Спасибі, сердечне спасибі за теплі слова про мою скромну працю. Я завжди з приємністю пригадую наші зустрічі в Києві під час наради дитячих письменників. Дуже

дякую за книжки. У нас в школі є Кімната думки. Це своєрідна читальня. Сюди приходять діти й підлітки, щоб помріяти, подумати над книгою. Жадоба думки – ось найголовніше, що, здається мені, треба нам виховувати у молодого покоління. Бо маємо загрозу того, що серед потоку інформації, серед скавучання транзисторів і мигтіння кіно- і телеекрану, живе вона, людина, інколи бездумною й духовно пустою. А ще більша біда, що не інколи, а часто. Маю за обов'язок свій написати поки що статтю (а потім і книгу) про Духовне життя людини.

У Кімнаті думки на почесному місці – твори білоруських письменників, і серед них – тепер і Ваші.

У мене таке переконання: кожен з нас – українців, білорусів, руських – мусить вільно володіти (принаймні, читати) хоча б чотирма слов'янськими мовами (а то і п'ятьма, шістьма). Без цього ми будемо духовно збідненими. Я вільно читаю все білоруською мовою, не тільки розумію, а й відчуваю всі смислові й емоційні відтінки слова. Вважаю, що кожна з наших слов'янських мов несе свою неповторну духовну стихію, і якби – не дай бог хоч одна з наших мов умерла – втрату ні з чим незрівнянну понесли б ми всі. (Це питання мене тепер особливо турбує, я планую найближчим часом подати про це статтю в «Літературну Україну»).

З пошаною В. Сухомлинський

05.10.69 р.

Р. S. Працюю нині над книгою «Хрестоматія з етики»¹. Надсилаю одне оповідання. Може, перекладете на білоруську й опублікуєте в «Вяселке»? «Хрестоматія з етики» – це буде велика книга для читання учням. УВ ній – щонайменше 700 ось таких оповідань. Це книга для виховання душі.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 10.

1. «Хрестоматію з етики» опубліковано в 1990 р. у видавництві «Педагогика» (Москва).

Дорогий Тимофію Васильовичу!

Посилаю ще шість мініатюр. Тепер буде сім – казкове число. Дуже прошу Вас, подавайте з приміткою: це з «Хрестоматії з етики», над якою працює автор.

Ще прошу не розривати ці сім квіток, хай вони будуть в одному букеті. А загальний заголовок – якщо він потрібен – дайте «Блакитні журавлі» (якщо потрібен взагалі загальний заголовок).

Хотілося б, щоб малюночки були до кожної квітки – і щоб подана в журналі вся добірка (*нерозбірливо – у порядку*)...

P. S. Книжку з дарчим написом посилаю Вам завтра. Якщо це можна – дозвольте писати на домашню адресу.

Міцно тисну Вашу руку В. Сухомлинський

16.10.69 р.

Блакитні журавлі

Третьюкласниця Зоя вийшла сьогодні з дому радісна і весела. Вчора ввечері тато і мама довго сиділи біля її ліжка, розповідали казки, а коли їй захотілося спати, поцілували й сказали:

– Хай присниться тобі ясне сонечко.

Зої снилося сонечко, ясне й тепле.

А Зоїн однокласник Дмитрик вийшов з дому блідий, сумний і задумливий. Вчора ввечері тато і мама сварилися. Мама плакала. Дмитрик довго не засинав. Заснувши, він бачив уві сні заплакані очі матері.

І ось ідуть до школи Зоя й Дмитрик. Зоя щось весело щебече, а Дмитрик не може зрозуміти, про що вона розповідає. Раптом Зоя скрикнула:

– Дмитрику, дивись, журавлі летять. Весна настає. Які ж вони красиві – блакитні!

– Не блакитні, а сірі... тихо промовив Дмитрик.

– Та ні, блакитні! – захоплено повторювала Зоя.

Діти прийшли до школи. Зоя сказала вчителеві:

– Коли ми йшли до школи, в небі летів ключ блакитних журавлів. А Дмитрик каже, що журавлі сірі. Хіба ж вони сірі?

Вчитель пильно і ласкаво подивився у вічі Дмитрикові.

– Для тебе блакитні, Зою... А для Дмитрика – сірі. Та не сумуй, Дмитрику. Летітимуть і для тебе блакитні журавлі.

В. Сухомлинський

(З «Хрестоматії з етики»)

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 11.

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий друже Тимофію Васильовичу!

Сердечно поздоровляю Вас і Вашу родину з Новим роком! Щиро зичу, щоб у серці й домі Вашому були мир і спокій, щоб щастя не залишало Вашої господи. Козацького Вам здоров'я, могутньої сили духу, добрих друзів і хороших звісток.

Ваш В. Сухомлинський

Напередодні 1970 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 12.

В. Сухомлинський В. Вітці

Вельмишановний друже Тимофію Васильовичу!

Із хвилюванням відкрив я пакунок, в якому редакція «Вяселки» надіслала мені два примірники журналу з опублікованими моїми оповіданнями. З хвилюванням прочитав Ваші щирі, теплі напутні слова. Щиро дякую Вам, друже!

Я читав кожне слово своїх оповідань білоруською мовою – немов би милувався рідними квітами, що вирости й розквітти на далекій, невідомій землі – далекій і невідомій, але водночас і рідній. Спасибі Вам за тонкий переклад, за ніжне чуття слова.

Передайте щиру вдячність художникові О. Луцевичу за прекрасні образи, які він створив. Павлик з оповідання «Спытаўся у бабулі» вийшов у нього достеменно такий, яким він є в дійсності (це ж взято з життя! Взагалі переважна більшість моїх оповідань – з життя).

А оце тепер посилаю Вам «Тематику бесід з морального виховання» (вона опублікована ще тільки в нашій районній газеті, отже, можна вважати, що ніде не опублікована). Хотілося б, щоб Ви прочитали її. Це наші виховні ідеали, це слово і переконання, які ми утверджуємо в юних серцях. Посилаю Вам для того, щоб Ви передали цей дарунок, якщо вважатимете рідцю за гідним дарунком, – білоруським сябрам – вчителям. Хотілося б, щоб «Настаўніцкая газета» опублікувала цей матеріал у Вашому перекладі й з Вашою передмовою (а нашу, подану в районній газеті, звичайно, треба зняти). Я відчуваю, що Ви (*нерозбірливо – упоряд.*) відчуєте дух всієї нашої виховної роботи. (За цією тематикою я написав методичний посібник для вчителя з етики).

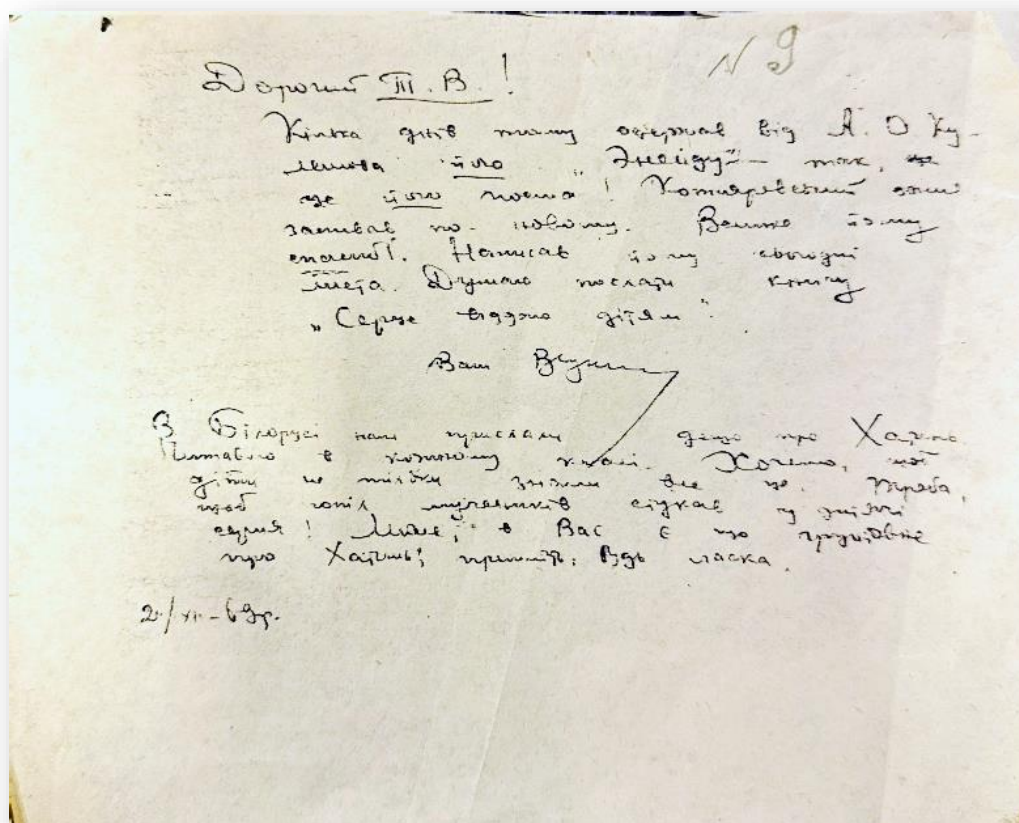
Нині мене найбільше турбує моральне виховання, формування душі людської. Далеко не все благополучно на цій ниві... Часто, аж занадто часто виростає на ньому чортополох.

З глибокою пошаною до Вас, дорогий друже!

В. Сухомлинський

16.02.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 13.

Автограф листа В. Сухомлинського В. Вітці. 02.12.1969 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий друже Тимофію Васильовичу!

Одержав сьогодні ч. 3 часопису «Вяселка», в якому Ви так любовно опублікували три моїх оповідання з разочка.

Дуже вдячний Вам.

Ось сьогодні склалося ще одне оповідання, дарую його любим діткам з Білорусії.

Сива волосинка

Маленький Михайлик побачив у косі материнській три сиві волосинки.

«Мамо, у вас у косі три сиві волосинки», – сказав він.

Мама усміхнулась і нічого не відповіла.

Через кілька днів Михайлик здивовано глянув на материнську косу й побачив у ній чотири сиві волосинки.

«Мамо, – сказав Михайлик здивовано, – у Вас у косі чотири сиві волосинки... А було ж тільки три. Чому ж посивіла ще одна волосинка?»

«Від болю, – відповіла мама. Коли болить серце материнське, тоді й волосинка сивіє».

«А чого ж у Вас серце боліло?»

«Пам'ятаєш, ти поліз на високе-високе дерево... Я глянула у вікно, побачила тебе на тоненькій гілці. Серце заболіло, й волосина посивіла...»

Михайлик довго сидів задумливий, мовчазний. Потім він підійшов до мами, обняв її й тихо запитав:

«Мамо, а як я на товстій гілці сидітиму, волосина не посивіє?»

До побачення, дорогий друже.

Всього Вам найкращого.

Добра і щастя Вам і Вашій сім'ї.

Ваш В. Сухомлинський

20.03.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 14.

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий мій друже Тимофію Васильовичу!

З великим хвилюванням прочитав листа від Вас. Дякую за виказану сердечність, довірливість. Який щасливий я, що живемо ми одночасно, милуємося тими ж зорями, захоплюємося тією ж красою! Справді, Людина щаслива тим, що поряд з нею інша Людина.

Схвилювала й стурбувала, занепокоїла мене звістка про Вашу хворобу. Скажу Вам словами нашого старовинного українського побажання: хай іде

хвороба твоя на очеретá й на болотá. Від щирого серця бажаю Вам, дорогий друже, доброго здоров'я, сили духу, бадьорості.

З «Тематикою» – робіть як вважатимете за краще. Хочеться тільки, щоб читачі зрозуміли, що це тільки перелік тем, кожна з яких має стати цілою маленькою поемою, і я принаймні прагну до того, щоб це були поеми. Вже написав посібник з етики, вийшло понад 800 сторінок. Маю на меті опублікувати книгу в Москві.

За зміст передмови – цілковито покладаюся на Вас, бо не тільки розумом, а й серцем відчуваю Ваш великий хист.

Хотілося б все-таки, щоб для «Настауницкой газеты» Ви взяли з тематики хоч частину (можливо, з кожного розділу – як тепер вони звучатимуть – щось для прикладу). Щоб Ви таки подали в газеті цей матеріал – з посиланням на те, що повністю він має опублікуватися в такому-то журналі. Чому я прошу про це? Дуже поважаю я «Настауницкую газету» і її редактора. У боргу великому перед ними. Запрошував мене редактор на обговорення книги «Серце віддаю дітям» до одного з районів, та, на жаль, я не міг поїхати, відповів про це редакторові і телеграмою й листом (до речі, дуже прошу Вас, напишіть мені, будь ласка, повністю його ім'я і по-батькові – я маю послати йому книжку). Мене мучать докори сумління, хочеться щось хороше зробити для учительської газети білорусів.

Ще раз прошу передати сердечну вдячність художникові Олегу Вікентієвичу Луцевичу¹. Талановита ж він людина! Його хлопчик, що вистрибнув у вікно, – схожий на живого, того, що й насправді дивує нас своїми прекрасними пустощами! Може, схилите його до того, щоб він поступово готував малюнки до майбутньої книги, яка – так хочеться мені того! – можливо ж вийде колись.

Передайте сердечне вітання Аркадієві Олександровичу Кулешову. З великою насолодою читаю я все, що є в українських перекладах з його творів.

Посилаю фото.

Міцно тисну Вашу руку, по-братському обіймаю, бажаю Вам добра і щастя.

З пошаною В. Сухомлинський

P. S. Хотілося б мені одержувати накладною поштою Білоруську Радянську Енциклопедію. Чи можна це якось зробити?

Пробачте за те, що турбую Вас просьбою.

09.04.1970 р.

1. Олег Вікентієвич Луцевич (1924–2015) – художник-графік, педагог.

Присвячую цю новелку Аркадієві Кулешову¹,
народному поетові Білорусі, що заспівав
білоруською мовою велику пісню українського народу –
«Енеїду» І. П. Котляревського

Сергійко жде відповіді від брата

У Сергійка, учня другого класу, старший брат Матвій пішов на службу в Радянську армію.

Прислав брат листа додому. Пише, що служить далеко-далеко на Півночі біля Великого Крижаного Моря. Охороняє кордон Радянського Союзу.

На Півночі все не таке, як вдома. Довкола каміння, тільки де-не-де маленький кущик. А море безмежне, суворе, завжди на ньому пінисті хвилі.

Маленький аркушик у конверті – Окремий лист Сергійкові.

«Сергійку, – пише Матвій, – нині у нас на Україні весна, скоро літо настане. Піди, Сергійку, в поле, зірви колосок пшениці, поклади в конверт і пришли мені».

Здивувала Сергійка просьба брата. Пішов він у поле, довго стояв біля пшеничного поля. Взяв у руки колосок, подумав: що в ньому, цьому колоску? Чому Матвій просить прислати колосок?

Сергійко зірвав колосок, поклав його у конверт. Братові написав листа. «Колосок цей зірвав я на ниві, зразу ж за нашою хатою. Напиши мені, брате, що в цьому колоску? Чому ти просиш, щоб я прислав його?»

Тепер Сергійко жде відповіді від брата.

08.04.70 р.

Павлиш

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 15.

1. Кулешов Аркадій Олександрович – білоруський письменник, поет.

В. Сухомлинський В. Вітці

Добрий день, дорогий друже Тимофію Васильовичу!

Прошу пробачення за те, що відповідаю Вам із запізненням. Майже весь червень я не був вдома. Довелося поїхати на лікування, весь червень був у Трускавці – це наш західноукраїнський (*нерозбірливо – уперед.*) курорт.

Приїхавши додому, я з великим задоволенням прочитав № 36 газети «Література і мистецтва», в якій з Вашою передмовою опубліковано мої новели. Я зворушений і Вашим теплим словом передмови, і тим, що новели опубліковано в такому солідному, авторитетному часописі. Щиро дякую, дорогий друже!

«Малодосць», В. М. Юрович¹ надіслав мені гранки перекладених Вами етичних повчань – з Вашою ж передмовою, з Вашими сердечними, теплими словами. Знову і вкотре! – щиро дякую Вам.

З пошаною В. Сухомлинський

07.08.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 16.

1. В. Юрович – ймовірно, співробітник журналу «Малодосць».

Добрий день, дорогий мій брате і друже Тимофію Васильовичу!

Листа Вашого отримав, щиро дякую.

Так, я був у Трускавці, але не моя хвороба змусила туди їхати. У дружини холецистит, їй треба було лікуватися в Трускавці, а з нею поїхав і я. Її лікування пішло на користь, я ж не лікувався, а просто відпочити хотів. І не відпочив, бо весь червень йшли дощі; долина, в якій розташований Трускавець, стала великим парником, дихати було важко, та ще при моєму здоров'ї (у мене слабке серце, і відпочивати мені треба десь у сосновому лісі). Ну, все вже в минулому, я дуже радий, що дружина підлікувалася.

Тепер відпочиваю вдома. Але й цей відпочинок не дуже вдалий і на Україні цього року майже весь липень велика спека; окремими днями – в тіні майже 38 градусів. Мене запрошували на зустріч – обговорення книги «Серце віддаю дітям», але я не зміг поїхати...

Я з великим обуренням прочитав слова Н. Долініної¹ про себе. Мене обурює її претензійність і кокетливість. Але не звертатиму на це уваги.

Чекаю сигнальних примірників 2-ї частини книги «Серце віддаю дітям» (підзаголовок «Народження громадянина»). Книга виходить в Києві, в «Радянській школі», спершу українською мовою, а пізніше – російською. Звичайно, як тільки вийде книга українською – зразу ж пришлю Вам.

У Москві готують до друку ще дві книги «Патриотическое воспитание учеников» и «Как воспитать настоящего человека» (ця книга – 850 стор. машинопису, це по суті система етичного виховання).

Хотілося б, щоб у Білорусії була видана хоч маленька книжечка моїх оповідань (тих, що Ви опублікували, й тих, що, можливо, ще опублікуєте). Звичайно, це не швидко, а в майбутньому.

Посилаю і тепер троє оповіданнячок.

З пошаною В. Сухомлинський

24.07.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 17.

1. Долініна Наталія Григорівна (1928–1979) – філологиня, педагогиня, письменниця і драматургиня. Вірогідно, мова про її статтю «Теща, невістка та інші» («Літературная газета», 24.06.1970), де йдеться про стосунки в сім'ї, і побіжно про ставлення авторки до висловлених В. Сухомлинським «застарілих» «простих істин» (доброї, чесності, любові до природи). Її здивувало, що такі «дрібниці» викликали дискусію і взагалі варті уваги.

В. Сухомлинський В. Вітці

Дорогий Тимофію Васильовичу!

Посилаю збірку казок і оповідань; хочеться, щоб видані були ці казки і оповідання білоруською мовою, окремою книжкою.

Хочеться, щоб після титульної сторінки була присвята: «Автор присвячує цю книжку друзям-білорусам».

І, звичайно, хочеться, щоб Ви переклали ці казки й оповіданнячка своєю запашною, смачною білоруською мовою.

З пошаною В. Сухомлинський

P. S. Якщо з якихось міркувань книжку не вдасться опублікувати, прошу ніде не використовувати (в періодичних виданнях) жодного оповіданнячка й повернути рукопис.

З пошаною В. Сухомлинський

06.08.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 18.

ЗІ СПОГАДІВ В. ВІТКИ

Познайомились ми з ним навесні 1969 року в Києві. Письменники України, педагоги, ...художники і видавці обговорювали проблеми виховання після відомої постанови ЦК КПРС про дитячу літературу.

До цього я знав його як автора статей у центральних газетах і журналах – статей, які завжди збуджували думку, створювали таке враження, що з тобою

говорить людина, яка досконало знає світ дитячої душі, розуміє всю складність формування особистості майбутнього громадянина.

Його виступ на цій нараді вразив глибиною і влучністю спостережень, роздумів і висновків.

Сухомлинський говорив про книгу, про її роль і значення в житті людини і практиці виховання. «У наш час школа володіє багатьма новими могутніми засобами: кіно, телевізор, різні технічні засоби навчання». Книжці дедалі важче змагатися з цікавими і, можна сказати, простішими способами пізнання і самопізнання, бо дивитись кінофільм – задоволення, а читати книжку – праця, і нерідко напружена, нелегка... «Ми впевнені, – продовжував Василь Олександрович, що розвиток дитячої літератури залежить значною мірою від того, яке місце займає читання в інтелектуальному житті школи. Він з тривогою зазначив, що в деяких школах книги стоять на бібліотечних полицях, як поснулі багатирі, а учень не знає іншого читива, крім підручника».

[...] Таким я вперше побачив Сухомлинського і вдячний долі, що саме не за інших якихось обставин, не в побутових службових стосунках, а відразу в його справжній сутності побачив мислителя, художника, поета, які щасливо поєдналися в одній творчій особистості.

Ні, не ораторськими прийомами і не витонченістю мови підкорив він мене і оволодів увагою всієї аудиторії. Голос Сухомлинського сприяв встановленню емоційних контактів зі слухачами. Щирість, гранична довіра переконували в значущості кожного слова, виношеного, вивіреного, вистражданого в напружених роздумах, хвилювання і тривогах [...]

...Хочу наголосити на своєму головному висновку, якого дійшов тоді, слухаючи Сухомлинського; дитячому письменникові не можна не знати про дитину, про підлітка, про юнака того, що знають найкращі вчителі, подібні до Сухомлинського. Щоб література стала вихователем дитинства, треба терпляче, з турботою і натхненно готувати ґрунт для сприйняття художнього слова [...]

Із незабутньої київської зустрічі почалися наша дружба і співробітництво [...]

Але він став не тільки читачем, і активним автором білоруських газет і журналів. Відомий вже вчений, визначний авторитет педагогічної науки, Сухомлинський на сторінках нашого дитячого журналу «Вяселка» вперше виступив як автор чудових оповідань для найменшеньких. Тонке відчуття поезії дитинства, глибоке проникнення в психологію дитини виявили в ньому справжнього художника слова. Так учений-педагог став ще й прекрасним дитячим письменником. І це була природна закономірність творчого розвитку його багатой і чутливої натури.

Узагальнивши свій досвід педагога, свої переконання, які міцно склалися в багатьох ґрунтовних працях і особливо в книжці «Серце віддаю дітям», він не міг не випробувати свої сили в художній літературі, тим більше, що протягом багатьох років у Павлиській школі разом із своїми вихованцями створював чудові казки і водночас був переконаний, що кожна дитина здатна створити казку.

У своїх листах він не раз довіряв мені свої мрії: «Добре, якби в Білорусії була видана хоч маленька книжечка моїх оповідань...»

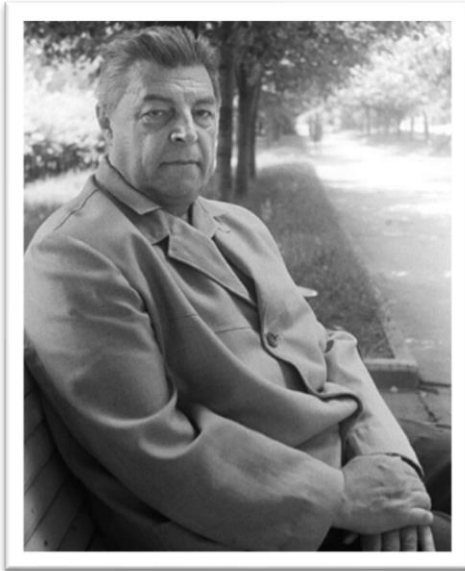
[...] Короткою була наша дружба з ним, живим. Два неповних роки видаються тепер однією миттю, але сила цієї миті в тому, що вона, подібно блискавці, висвітила мені найголовніше в моєму житті. Моя душа збагатилася такими радощами, які вперше я пізнав назавжди. І, напевно, кожний з нас, хто знав Василя Олександровича, дякуючи прилученню до його життєдайних думок і почуттів, незвичайній чарівності його особистості, переконувався, що піднімається на вищий життєвий щабель, звідки значно ширше бачаться багатоманітний, складний світ і людина у своїй складності і значущі.

Ось чому голос Учителя з кожним роком, з кожним днем дедалі сильніше звучить для кожного з нас.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 151–158.

В. Сухомлинський І. Єфремову

Дорогий Іване Антоновичу¹!

Іван Єфремов

Фото: URL: <https://www.svoboda.org/a/403742.html>

наші дні кожному чесну людину.

Одержав від Вас роман «Година бика» з дарчим написом, безмірно щасливий. Я давній шанувальник вашої творчості. Можливо, Ви не повірите, але це так: «Туманність Андромеди» я прочитав чотири рази. Це не пристрасть до фантастики, а прагнення ще раз пережити, ще раз відчутти глибину думок, яких у Вас багато і в рядках, і між рядками. «...доти не можемо жити і бути вільними, доки є нещасні» – у цих словах із «Години бика» сконцентровано, мені здається, ідеї, які не можуть не хвилювати в

Ваша фантастика захоплює своєю правдивістю. Я закоханий у Ваших людей майбутнього – чесних, правдивих, яскравих, сильно виражених.

Мене глибоко хвилює тепер думка: людство, знищуючи природу, йде до власної загибелі. Якщо не змусити задуматися про це кожного, якщо буквально кожне серце не здригнеться від думки про те, що через кілька десятиліть (а може, що й через кілька років) нам буде нічим дихати, – стануть смішними, наївними всі нинішні соціальні, політичні проблеми, чвари і т. ін.

Напишіть, дорогий Іване Антоновичу, про те, що загрожує людству. Покажіть загибель життя на якійсь планеті – нехай ми замислимося про те, що така ж загибель загрожує і нам.

Бажаю Вам доброго здоров'я та радісної творчості.

В. Сухомлинський

11.07.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. «Папка Листування з письменниками». Арк. 20².

Переклад з рос. Л. Сухомлинської

1. Єфремов Іван Антонович (1908–1972) – письменник, фантаст, енциклопедист, мандрівник, археолог, палеонтолог, доктор біологічних наук, професор. Автор романів «Туманність Андромеди» (1957), «Лезо бритви» (1963), «Година Бика» (1968) та ін. Роман «Година Бика», публікували у скороченому вигляді, як антирадянську цю книгу вилучено із бібліотек, заборонено перевидавати.
2. Лист І. Єфремова О. Сухомлинській надіслав «Єфремовський актив», який в 2012 р. збирав неопубліковане листування письменника.

РОЗДІЛ V. ЛИСТИ ПРО ВИХОВАННЯ ДУХОВНОСТІ

ІЗ ЛИСТІВ Г. МЕДИНСЬКОМУ

Григорій Мединський

Фото: URL: <https://is.gd/qgWoZI>

Г. Мединський¹ В. Сухомлинському

В одній зі своїх статей, незважаючи на значний критичний запал у «Трудній книзі», я послався на Вас як на педагогічний авторитет і як на свого однодумця («Тільки добро, тільки ласка, тільки любов всесильні» – золоті Ваші слова) і викликав і на свою, і на Вашу адресу запал обивательського роздратування.

І ось нова Ваша робота. Мені здається, Ви вносите до загальної теорії виховання якусь теплу іскру, перегукуєтесь

з Ушинським, Толстим і Корчаком. Скажу щиро, у мені назріває велика потреба побувати у Вас.

«Литературная газета», 30 липня 1971 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської

1. Мединський Григорій Олександрович (1899–1984) (справжнє прізвище – Покровський) – письменник. Писав на теми моралі і духовності, опікувався долею важковиховуваних, засуджених дітей і підлітків.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Спасибі Вам за теплі слова. І за Ваші добрі слова про статтю «Очима та серцем патріота»¹, за величезну сердечну, людську доброту, якою дихає кожен твір, кожна Ваша стаття.

Так, важко бути добрим. Багато хто з обивателів бачить у ласці, доброті, сердечності чи й не загрозу дисципліні та самодисципліні, вимогливості людини до людини та суспільства до людини... А між тим із людей вихованих у дитинстві в атмосфері кийка, жорстокості – виростають недисципліновані, морально нестійкі люди. Прикладів тому тисячі. Я сподіваюсь, що Ви колись побуваєте у нас, (наша школа та квартира відкриті завжди для Вас, як для рідної людини). І я розповім Вам захопливі історії – для Ваших творів. Думаю що найкраще приїхати до нас навесні, коли все цвіте. Мені також не дає спокою дух жорстокості, що панує у справі виховання, у сім'ї та в багатьох школах. У мене багато листів від батьків, які оповідають про страшні речі. В одній школі («зразковій»!), – що таке зразкові школи, я ніяк не зрозумію, але безліч тат і мам пишуть про них) додумалися до того, що весь клас повели до психіатра на предмет визначення, хто з дітей (ось ще біда: зі школи зникло слово діти, скрізь тільки й чуєш дітвора, дітлахи) може вчитися, а хто психічно ненормальний, не може вчитися... Це просто дикість якась. У багатьох школах практикують спільні збори батьків та дітей (виставляють на глум дитячі біди), що є кричущою безглуздістю та педагогічною неграмотністю, просто-таки злочином. Таких зборів взагалі не можна проводити. Після них у багатьох сім'ях буває прочуханка, у дітей зростає озлобленість на школу, на вчителя. Взагалі треба припинити побиття дітей, які «здійснюють» учителі руками батьків. У мене є більше сотні листів, у яких звучить та сама скарга: вчитель каже матері: «відшмагати його треба, от і вся педагогіка». В одній школі дитина, яка весь час отримувала трійки та двійки, раптом виконала роботу на п'ятірку. Вчителька так реагувала на це: «Сьогодні Володик написав роботу на п'ять – напевно, в лісі вовк іздох...» Одного другокласника, який погано виконував домашнє завдання, вчителька викликала до дошки і змусила перед усім класом порвати зошит, викинути порвані аркуші у вікно.

Давайте, Григорію Олександровичу, щось робити. Може, напишемо вдвох і опублікуємо вдвох. Або Ви самі напишіть. У мене до Вас велике прохання. Якщо можна надішліть одну Вашу книгу з автографом для нашої бібліотеки. У

нас є шафа з написом: «Зберігати вічно». Тут – одна книга кожного видатного сучасного письменника. Ідея цієї справи дуже шляхетна. Нехай зберігаються ці книги сто, двісті років.

Бажаю Вам доброго здоров'я та успішної, радісної праці.

В. Сухомлинський

Р. S. Моє ім'я та по батькові Василь Олександрович

20.09.68 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1042/1042.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської

1. Стаття В. Сухомлинського «Очима і серцем патріота» («Литературная газета», 28 серп. 1968 р.).

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Дякую Вам за добрі, сердечні слова, за щирість, теплоту, душевність Вашого листа. Я дуже радий, що у нас багато (*спільного – **упоряд.***) у поглядах на моральні проблеми і що ми навіть близькі один одному своїми творчими планами. Так, це дуже яскрава та глибока назва Вашої майбутньої книги – «Моральне начало». Справді, все життя людини, все життя нашого суспільства залежить вирішальною мірою від того, якою буде моральна серцевина у нашої людини. Раджу Вам присвятити один із розділів Вашої майбутньої книги ідеалові – становленню морального ідеалу молодій людини. Утвердження в її душі... моральних святинь, віри у щось світле, непохитне... у те, що Людина може і має бути прекрасною. Віри в те, що Людина повністю очиститься від скверни і пережитків, і «нажитків»¹.

Як бракує в сучасній школі саме цього – виховання ідеалістів у найкращому та первинному значенні цього поняття. Я вважаю, що вихователь лише тоді досяг своєї мети, коли його вихованець, одухотворений, вражений, натхненний образом ідеальної людини, просидів усю ніч над книгою, що стала

для нього одкровенням, або, якщо не міг заснути всю ніч і зустрів світанок у роздумах над словами вихователя про ідеал.

Надто різке – моє ставлення до покарання пояснюється, напевно, тим, що мені не дає спокою дрімуче педагогічне безкультур'я багатьох, дуже багатьох учителів та половини батьків. Я анітрохи не заперечую поняття «не можна» у вихованні. Навпаки, я надаю дуже великого значення проблемі управління бажаннями. Коріння багатьох бід в тому, що людину з дитинства не вчать керувати своїми бажаннями, не вчать правильному ставленню до понять можна, не можна і треба. Я за те, щоб виховуючи в людині вміння керувати своїми бажаннями, вивищувати людину, а не принижувати її, як це в багатьох випадках роблять учителі, караючи учнів. Проблема піднесення Людини – це, на мою думку, ключ до цієї моральної серцевини, яку нам треба створювати. Надзвичайно важливо, щоб людина, поважаючи себе, дорожила своєю гідністю. Якщо людина не поважає себе, не дорожить своєю гідністю – для неї недоступні моральні цінності суспільства.

Я буду дуже радий зустрітись з Вами. Повідомте, чи дозволяє здоров'я приїхати до нас.

З повагою В. Сухомлинський

15.10.68 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1043/1043.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. При кінці хрущовської відлиги вийшла «Важка книга», яку потім перевидавали вже з купюрами. У своїх роботах Мединський заговорив про «нажитки» системи – до нього зазвичай критикували лише «пережитки».

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Вибачте, будь ласка, за те, що я із запізненням відповідаю на Ваш лист від 17/XI–68 р. І перший Ваш лист надійшов своєчасно (правда, з Москви листи йдуть чомусь дуже довго – 5–7 днів), але я не зміг відповісти: лежав у лікарні.

Два роки тому у мене була операція, витягали один з осколків, які сидять у мене в грудях з 1942 року; один витягли, а два залишилися, і ось вони іноді так нагадують про себе, що валять з ніг.

Ось тепер і не знаю, як бути з Вашим запланованим приїздом, дорогий Григорію Олександровичу. Я нині працюю, але почуваюся не зовсім нормально. Ви самі вирішуйте, приїжджати або не приїжджати. Мені так хотілося, аби Ви приїхали, хотілося поговорити з Вами, хотілося, щоб Ви поговорили з хорошими людьми, яких у нас багато, відчули наше життя. Коли Ви будете у Кривому Розі, телефонуйте звідти, якщо трошки здоров'я покращиться, тоді Ви приїдете. Дзвонити до нас неважко, викликати треба Павлиш Кіровоградській області, середня школа. Після 3-ї години дня дзвонити треба не до школи, а до мене на квартиру (номерів телефону у нас немає). Якщо я не зможу, тоді Ви приїжджайте.

Кліматичні умови у грудні мінливі. Ось і сьогодні 25 листопада, після кількох морозних днів йде дощ. Така погода буває у грудні. Але буває і сніг. Я ніколи у валянках не ходжу (ходжу в теплих черевиках), мало хто з учителів у нас взуває валянки.

З повагою В. Сухомлинський

25.11.68 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1045/1045.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

17 грудня я був на нараді в ЦК ВЛКСМ. Не зміг Вам зателефонувати, тому що ввечері того ж дня виїхав додому. Нарада була цікавою тим, що у доповіді Заступника Міністра внутрішніх Справ СРСР наводилися цифри, які навіюють сумні роздуми (наприклад: зараз відкривається додатково 20 спеціальних (профтехнічних) закладів для правопорушників)... Злочинність, починаючи з 1961 р., зростає... Лише 80% дітей, що вступили до 1-го класу, закінчують 8-й

клас... Щороку 800 тисяч підлітків не закінчують 8-й клас, йдуть зі школи... 49% усіх найтяжчих злочинів скоюють неповнолітні. Гнітючі факти іншого роду: у багатьох школах-інтернатах і найбільше в профтехучилищах вихователі б'ють вихованців. Суди розглядають багато таких справ... Генеральна прокуратура СРСР притягла до відповідальності групу працівників МВС за побиття заарештованих неповнолітніх...

Видається цілковито незрозумілим і майже незбагненним: чому, ідучи вперед у технічній і може, інтелектуальній царині, ми деградуємо у моральній сфері? Замислишся над цим! Мені здається, що тут є якась закономірність: чим вищий технічний, інтелектуальний розвиток суспільства, тим більшою має бути виховна робота з морального вдосконалення людини: треба готувати людину не до жорстоких покарань, як це на жаль, нині буває, а до гарного, гармонійного, доброго людського життя.

З повагою В. Сухомлинський

28.12.68 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 19976.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Г. Мединському

Добрий день, дорогий Григорію Олександровичу.

У «Пионерской правде» за 14 січня ц. р. я прочитав допис Л. Садовнікової «А ви б пробачили?»¹. Прочитав і досі здивований: що ж це таке? Просто не віриться, що у дитячій газеті може бути опубліковано таке. У дописі (надсилаю Вам вирізку) йдеться про випадок, що стався в Ташкентській школі № 183. Восьмикласник Геник на уроці підказував. Учителька кілька разів просила його: не підказуй. Але той наче не чув... Учителька запропонувала хлопчику вийти з класу. В обличчя вчителеві полетіли грубі, лайливі слова, і Геник вибіг із класу... За ним кинулися в коридор усі хлопці. Вони змусили його повернутися до класу та вибачитися. Вчителька, вислухавши вибачення, сказала: «Я пробачаю тобі, але

ти образив усіх хлопців» – і вийшла з класу. Однокласники оточили Геніка, і один із них ударив хлопця.

І коли на класних зборах хлопців запитали, хто вдарив Геніка, весь клас відповів: «Ми».

«Пионерская правда» запитує: чи завжди ви готові дати відсіч «героям», які грубіянять учителям?

Про Геніка майже нічого в дописі не сказано, крім однієї фрази: «надто вже в сім'ї у Геніка недобре».

Одне слово, піонерів закликають захищати вчителя всіма засобами, навіть навулачки. Саме це і викликає подив. «Пионерскую правду» читають 10 мільйонів...

Я не захищаю пустунів та порушників дисципліни. Мабуть мені зрозуміліша прикрість учительки, про яку йдеться у дописі, ніж кореспондентові «Пионерской правды», який навмисне приїхав з Москви до Ташкента через цей випадок. Грубість Геніка нестерпна, неприпустима; там, де учень грубіянить педагогу, його праця перетворюється на муку, а шкільне життя – на пекло. Але втім газета припустилася великої помилки, надрукувавши цей допис.

Як не тлумач цей допис, як не зачісуй його, все одно з-під зачіски стирчить кулак. Це просто образливо для нас, учителів. Якщо речі називати своїми іменами, допис «Пионерской правды» – спроба ушляхетнити мордобій, прирівняти його до інших засобів виховання. Я сприйняв цей допис як проповідь мордобою та кулачної розправи. Відвертий заклик до цього просто пригнічує.

Те, що вчителька не знайшла у своїй педагогічній скриньці найтоншого, але дуже ефективного засобу, здатного змусити Геніка припинити підказки, – її біда (у хорошого педагога в його чудовій скриньці на цей випадок є сто найрізноманітніших ключиків, добра половина з яких – це іронія... Я б сказав Генікові п'ять слів, від яких йому стало б дуже соромно, і він би замовк...). Навіщо цю біду виставляти на широкий загаль? Натомість підлітки ще раз підкреслили цю безпорадність, біду вчительки, вдавшись до кулака.

Вони не захистили вчительку. Вони зробили їй ведмежу послугу, а «Пионерская правда» зробила ведмежу послугу всій нашій педагогічній думці та практиці, нашому педагогічному мисленню, нашим переконанням. Кулак – це не лише безсилля, а й жорстокість. Уявімо, що такий самий кулак, який піднявся на Геника, підніметься в наших школах десять мільйонів разів (а приводів у школах вистачає) – на що перетворяться школи? Хіба не розуміють товариші з «Пионерської правди», що своєю статтею вони завдали нам великої шкоди?

Кулак «виховує» моральну жорстокість та моральну товстошкірість. До серця людини, яку виховують кулаком, не доходить добре слово. Там, де у такий спосіб захищають учителя, як про це розповідає «Пионерская правда», вчителів працювати буде нестерпно. Усі наші зусилля мають бути спрямовані нині на те, щоб учителям було працювати легко. А для цього треба виховувати у дітей чутливість до справжніх засобів виховання – доброго та суворого, справедливого та мудрого слова. Там же, де немає цієї чутливості, серце вихованця стає схожим на скрипку, на яку замість струн натягли мотузки – спробуйте грати на цій скрипці. А виховувати кулаком – це все одно, що смолити ці мотузки – можливо, зрештою вони зазвучать якоюсь мелодією.

Нам, учителям, надзвичайно прикро, що «Пионерская правда» дуже мало виховує в учні Людину. А вихованням почуттів «Пионерская правда» взагалі не переймається. Безліч матеріалів, що публікує «Пионерская правда» – а я читаю її «від А до Я» вже понад тридцять п'ять років – викликає подив: невідомо, навіщо взагалі їх публікують. У кожному разі, ми, вчителі, не відчуваємо, щоб газета допомагала нам вирішити найважливіше завдання – виховати людину. У тому, щоб на скрипці були не мотузки, а чуйні, тонкі струни. Вихованням почуттів газета, можна сказати це з упевненістю, не опікується.

Тепер, розкриваючи газету, я із завмиранням серця чекатиму: що опубліковано? Чи немає нової ведмежої послуги?

Звичайно, можна сказати з упевненістю, що до газети надійдуть сотні відгуків: молодці, хлопці! Захищайте вчителів! – Але чим більше таких відгуків буде, тим гірше.

Піонерській газеті треба захищати вчителя по-справжньому: допомагати виховувати в учні Людину.

З повагою В. Сухомлинський

Сердечне вітання Марії Никифорівні від мене та від Ганни Іванівни.

19.01.69 р.

Р. S. Минув день, а я ніяк не можу заспокоїтися, позбутися почуття образи, завданої цим дописом. Почуваюся так, ніби мене самого побили. «Пионерская правда» закликає до примітивного, печерного виховання. Людина стоїть між звіром та ангелом. У глибині серця хлоп'ячого дрімає звірятко. І ось це звірятко закликають розбудити – замість того, щоб тримати його завжди в клітці...

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1047/1047.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Статтю Л. Садовнікової «А ви б пробачили?» надруковано в «Пионерской правде» 14 січня 1969 р., подано як проблему, що вимагає обговорення: чи правильно вчинили діти?

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Вибачте мені за те, що відповідаю на Ваш лист із запізненням. Як я радію, що наші думки та погляди повністю збігаються. Останнім часом чомусь так багато в житті всякої погані, вульгарності, неподобства, що здається – ось навалюється на тебе брила, розчавить зараз... Найстрашніше – так мені здається – що й молодь під впливом мерзотного лицемірства старших, що оточують її і що виховують її, теж певною мірою вчиться пристосовуватися. Не допустити цього – я бачу в цьому ідеал виховання. Найбільше мене турбує, щоб молоде серце не стало байдужим до зла. Я радію, коли бачу, як мої вихованці стискають кулаки побачивши зло. Нещодавно прийшли до мене двоє комсомольців, десятикласників (живуть вони в сусідньому селі, а навчаються у нас у школі) і з хвилюванням, із тривогою кажуть: «Як же це так, де ж правда? У Василівці

Погрібного зняли з голови колгоспу. Зняли як п'яницю, розпусника, як ожирілого від неробства бовдура і розкрадача народного добра. Аж ось його відрядили до нашого колгоспу, вже він заступник голови та секретар партійної організації колгоспу. Де ж правда? Адже це не те, що вкрати мішок кукурудзи... (а за це в нас одну колгоспницю мало не виселили з села). Адже він краде нашу віру у справедливість. Бо дихати неможливо, коли таке на очах коїться...»

Важко, дуже важко зараз народному вчителеві, якщо він хоче бути в повному розумінні народним учителем... Адже цим двом юнакам треба відповісти так, щоб вони не тільки не втратили віри в справедливість, але стали борцями. Тільки так розумію місію педагога [...]

Ніяк я не можу забути публікації, прочитаної в «Литературной газете» – «Шлях Мао до влади»¹... Я читав і думав: як це виходить, що до великої, святої справи, як п'явки, присмоктуються кровопивці? Та це розповідь не тільки про Мао², це страшна повість про наші болячки...

З повагою до Вас В. Сухомлинський

Р. S. Сердечне вітання Вам і Марії Никифоровні від Ганни Іванівни. Написав я Вам листа із запізненням тому, що Ганна Іванівна довго хворіла.

23.03.69 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 19979.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Статтю надруковано в «Литературной газете» 19 березня 1969 р.
2. Мао Цзедун (1893–1976) – китайський державний і політичний діяч, теоретик маоїзму.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Пишу Вам із Києва, куди запрошений на республіканську нараду з питань дитячої літератури... Нарада розпочинається завтра. Якщо буде щось цікаве, я напишу.

Перед від'їздом до Києва отримав Вашого листа. З великим зацікавленням прочитав Вашу статтю в «Известиях» («Особисто відповідальний»)¹. Згодом ми прочитали цю статтю на засіданні педагогічної ради. Ваша стаття змусила замислитись над дуже важливими проблемами виховання. З дитинства в кров і плоть кожного громадянина нашої країни всотується думка: хай там що станеться, за мене хтось відповідь: спитають з того, хто мене виховує; я народжений для того, щоб бути радістю для інших, уже те, що я живу на божому світі, – це вже має приносити велике щастя і татові, і мамі, і вчителю; усі мають тішитися мною... Чим глибше проникає це судження у душу молодих людей, тим більше у нас моральних трутнів.

Чому це все відбувається? Моє серце стискається від гніву та болю, коли я бачу, як знецінюється людина. Виростають тисячі й тисячі людей, для яких життя людини – все одно, що життя мухи. В одному селі в нашій області минулої зими сталася трагічна подія. Молода мати пішла на роботу, залишивши вдома трьох дітей (двох, чотирьох та п'яти років). Діти почали бавитися з вогнем... Хата спалахнула, згоріло все... На дворі якраз був страшний буран, врятувати неможливо... Убита горем мати знайшла лише обвуглені останки своїх дітей...

І що ж? Так-сяк поховали останки дітей (голова колгоспу та голова сільради довго сперечалися – хто має робити труну), і забули про трагедію. А це ж горе для всього села! Люди, які поважають себе, повинні внести цю подію в історію села – так, вона має бути. У селі треба було оголосити триденну жалобу – загинули люди, кожна загибла людина могла стати гордістю людства... Коли один сільський вчитель сказав, що треба було б у селі оголосити жалобу, «відповідальні працівники» назвали його дурнем...

Нещодавно у нас у селі сталася ось яка подія. Живе у нас середніх років чоловік, прізвище його – Український. У місті Знам'янка в лікарні лежала його дружина. Він зателефонував до лікарні, дізнатися про здоров'я дружини. До телефону підійшов хтось із працівників лікарні... (і зараз не знаю, хто та ніхто особливо й не цікавиться цим) і сказав: «Ваша дружина померла». Чоловік у розпачі, їде до лікарні за тілом дружини, а родичі пішли замовляти труну та інше.

Приїжджає чоловік у лікарню – а дружина жива... Перед людиною навіть ніхто не вибачився.

А в славному місті Черкаси сталося таке, що, на мою думку, має приголомшити всю республіку, всю нашу країну. Я так і думав: це вразить усіх. Але про подію поговорили як про анекдот – і забули (а писати про це заборонили). Я розмірковую, чи варто мені жити після цього; моя совість не буде спокійна доти, доки я не напишу книгу про це (або хтось не напише).

А сталося таке. У керівного працівника обласного масштабу (якби це сталося в Парижі – мер міста), як у будь-якого смертного була мати. Він віддав її комусь під опіку і платив за догляд і за харчування матінки... Але мати захворіла, її поклали в лікарню... Померла мати. Посадовець посилає свого підлеглого холуя: візьми в лікарняному морзі тіло моєї матері, похорони пристойно. Холуй керівної особи їде до моргу, отримує тіло, ховає... Але ось до лікарняного моргу прийшла старий чоловік за тілом своєї дружини. І дають йому чиесь тіло... тіло чужої жінки... Він, звісно, не лише запротестував, а й почав вимагати покарання винних. Довелося відкопувати могилу і міняти тіла... Звісно, посадовця тихенько прибрали... Але хіба справа так має й скінчитися? Найстрашніше в усіх цих історіях те, що люди до них збайдужіли, звикли. Це вражає.

На мою думку, організм нашого суспільства хворий на страшну хворобу – девальвацію людських цінностей. Дитина, котру виховують в обстановці знецінення людини, відчуває, що вона – порошок у вихорі долі, що вона будь-якої хвилини може зникнути. Вона легковажно ставиться до власної долі. Для неї, буває, немає надто великої різниці в двох речах – виголосити, якщо треба, на зборах (по шпаргалці) промову про велич наших ідей або штрикнути ножом друга «з п'яних очей». Весь жах у тому, що вона здатна і на те, і на інше. Вона знеособлюється і спустошується. Чи не звідси коріння страшного явища нашого суспільства – злочинності? Чи не звідси й інша біда: у нашому суспільстві щороку народжуються тисячі й тисячі (а якщо сказати точніше – півмільйона

щорічно) людей, народжених зовсім випадково, людей, самий факт народження яких є для матерів карою, горем, бідною?

Я впевнений, що це все йде звідси – від знецінення людини.

А дикий, здається неправдоподібним, воістину страшний факт: в одному з міст Приморського краю наклав на себе руки (повісився) юнак, учень 8-го класу; до смерті юнака довело цькування – зацькували його дві вчительки-невігласки; і ось після того, як хлопчик загинув, ці вчительки говорять учням: «Одним дурнем буде менше...» Руки тремтять від гніву, коли чуєш про все це з вуст убитої горем матері.

Людина морально zdeградує, якщо в нашому суспільстві по-справжньому не буде втілено ідею: людина – найвища цінність.

З повагою В. Сухомлинський

23.04.69 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1050/1050.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. У статті Г. Мединського «Особисто відповідальний» («Известия», 15 квіт. 1969 р.) йдеться про необхідність вивчати мотивацію підлітків, які скоюють правопорушення і злочини і акцентувати на особистій відповідальності кожного за їхню асоціальну поведінку.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Увесь час розмірковую над Вашими словами щодо особистих моральних засад як рушія поведінки (і в той же час, мабуть, гальма, обмежувача). Так, справді, все наше виховання коштувало б грошей, якби ми не прагнули утвердити в душі людини силу, здатну виховувати саму себе. Людина є тим, чим вона стає, залишаючись віч-на-віч із собою. Справжнє єство людини проглядає тоді, коли її вчинками керує не хтось там, а її власна совість.

Як же утвердити в людині цю моральну серцевину? Мені здається, найголовніше, аби людина змалку відчувала приналежність добра та огиду до зла.

Щоб добро, правда, справедливість були для неї чимось бажаним, стали її свяติною, її «богом у животі», як казали за старих часів. Бодай уже маленька дитина переживала радість, творячи добро для інших людей. Мені здається, з огляду на це у школах недооцінюють емоційне виховання. Дітей не вчать відчувати, співпереживати, бачити себе в іншій людині і в собі іншу людину – ось у чому біда.

Отримав я нещодавно із Могильова від свого старого товариша – вчителя листа. Він уразив мене. Ось яка подія сталася нещодавно у Могильові. У 60-річної жінки помер чоловік. Минуло дві тижні, як вона поховала його. Якось увечері жінка прийшла до могили чоловіка. Сиділа на лавці. На неї напала група підлітків, серед них – 15–16-річні учні. Жінку зв'язали та згвалтували...

Мертві повинні в труні перевернутися від такого... В одного з гвалтівників удома лежить важко хвора мати – розбита паралічем. Що ж це робиться?

Ні, так не має бути! Адже не проводять, не проводять зовсім у школах справжньої виховної роботи, а тих, хто намагається проводити, звинувачують у безідейності. Допоки в єстві людини не запанує щось чисте, святе, спроможне протистояти злу – ніяке середовище не допоможе [...]

З повагою до Вас В. Сухомлинський
08.07.69 р.

[...] Сердечне вітання Марії Никифорівні. Григорію Олександровичу, якщо Ви не заперечуєте, ми з Ганною Іванівною надішлемо Вам (в Абрамцево) баночку нашого травневого меду.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 19978.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Красно дякую Вам за лист.

Ми з Ганною Іванівною дуже раді, що аромат нашого меду нагадав Вам Україну. Нині в нас благодатна пора – щедрий серпень. Я не знаю: навіщо люди

о цій порі їдуть відпочивати кудись. Адже й тут, у нас, чудовий час для відпочинку та – найголовніше – для праці [...]

Я також з великим болем стежив за всіма перипетіями Місячної епопеї¹. Так, адже це міг бути наш успіх. І мав би бути наш успіх, якби в нашій країні цінувалися уми. Як це не парадоксально, як це не дивно і не згубно для нас, але виходить чомусь так, що багато талановитих, розумних людей не мають простору для свого розвитку. Розум чомусь хіба що приклеюється як ярличок разом із чином, ось у чому біда. Приклеїли ярлик – і людину вже треба вважати розумною, боронь боже сказати, що вона дурна. Відклеїли ярлик – тоді всім дозволено говорити про те, що король був голий. Мені здається, велика небезпека для нас полягає в тому, що розумну талановиту молодь – математиків, фізиків – у багатьох випадках не допускають до творчої роботи.

На Україні в місті Луганську сталася нещодавно страшна подія. Група молодиків і дівчат (чоловік десять) збиралися влітку в глухій місцині, на березі озера задля розпусти. Майже всі – комсомольці. Роздягалися, пили, по черзі один з одним вступали у статеві стосунки.

Батько однієї дівчиці, помітивши недобре, простежив за нею і застав початок гулянки... Батько підійшов до дочки, 17-річної дівулі, що закінчила десять класів, і дав їй ляпаса. Вона закричала юнакам: «Що ж ви дивитеся? Свідка не має бути». Вони вбили батька. Був суд... Усі заявили, що в них немає ніякої цілі життя.

Мені здається, виховання зараз не те, яке має бути... Яку страшну небезпеку приховує бездушність, безсердечність стосунків, у яких іноді живе дитина. Зайняті своєю справою батьки часто не знають, чим живуть діти. Мені нещодавно трапилася семирічна дитина, яку ніхто ніколи не приголубив...

Люди виростають – як звірі, це страшно. Іще страшніше те, що вони заучують увесь набір слів, які свідчать про їхню нібито вихованість.

Мені розповідала в Києві стара вчителька, розповідала зі сльозами на очах: здав один учень письмову роботу про патріотизм... У роботі – пишномовні слова.

А на останній сторінці – його ж рукою написані непристойні слова про жінку...
Написав він це раніше, випадково підвернувся аркуш зі старим записом...

Але хай там що – треба боротися. Боротися за людину. Що сталося з А. Кузнецовим²? Чи правда, що він поїхав в Англію й там залишився? Напишіть, якщо вважаєте за можливе, кілька слів.

Сердечне вітання Марії Никифорівні від мене та від Ганни Іванівни.

З повагою В. Сухомлинський

05.08.69 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1048/1048.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться про висадку американських астронавтів на Місяць у липні 1969 р. Подію висвітлювала радянська преса.
2. Кузнецов Анатолій Васильович (1929–1979) – письменник. Автор біографічного роману-документу «Бабин Яр» (1967). У 1969 р. виїхав до Лондона у творче відрядження та попросив політичного притулку у Великій Британії.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Щиро дякую Вам за листа.

[...] Ви питаєте, що я думаю про вимогливість у вихованні. Це велике та складне питання. Я за сувору вимогливість до людини, за суворі норми вдосконалення та самовдосконалення.

Вимогливість – зворотний бік гуманності. У практиці виховання ми дотримуємося правил: кожен твій вчинок позначається на людях; не забувай, що поруч із тобою – людина; думати тільки про себе, про своє благо – це означає бути розбещеною скотиною. Право на повагу має лише той, хто шанує інших людей. Виховання у нашій системі починається з бачення людини, з уміння бачити і відчувати поряд із собою душевний світ людини, і в цьому баченні найголовніше – це суворі вимога та нетерпимість до егоїзму. Вимогливість ми пов'язуємо з культурою бажань. Я вважаю надзвичайно важливим навчити людину керувати своїми бажаннями, стримувати та обмежувати свої бажання.

Сердечне вітання Вам та Марії Никифорівні від Ганни Іванівни.

З повагою В. Сухомлинський

16.08.69 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1052/1052.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Щиро дякую Вам за листа...

[...] Ви пишете, що Вас «закрутили обставини», немає часу. Так, міське життя потребує дуже багато часу на життєві справи. У нас, сільських людей, часу на це йде менше. У мене цього року багато часу вимагають діти. Працюю з підготовчою групою, 6-річними дітьми (ще раз те, про що розповідаю в книзі «Серце віддаю дітям»). З дітьми треба бути від ранку до ночі. І в неділю з ними треба бути. Але для мене це не тягар. Ви знаєте, ось зараз вечір, а мені кортить, аби скоріше настав ранок і щоб задзвеніли їхні голоси...

Як радісно бути з ними! Діти – це вершина, піднявшись на яку бачиш багато мерзенного у людському житті, але саме з цієї вершини ця мерзенисть не здається настільки страшною. З дітьми веселіше! [...]

З повагою В. О. Сухомлинський

Сердечне вітання Марії Никифорівні від мене та Г. І.

Р. С. «Чого ж ти хочеш» Кочетова¹ я прочитав [...]

08.12.69 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 19977.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Кочетов Всеволод Онисимович (1912–1973) – письменник, головний редактор «Литературной газеты» та журналу «Октябрь». У романі «Чого ж ти хочеш?» (1969) критикував вплив «західної псевдокультури та пропаганди» на радянське суспільство.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Дякую за приємний для нас сюрприз – новорічну посилку. Чудові цукерки, торт, мармелад, але особливо вразили нас дві пляшки коньяку – у новорічну ніч ми підняли тост за Ваше здоров'я і за здоров'я Марії Никифорівни.

У нас у передноворічні дні стоять небувалі морози – 20 і навіть 25–26 градусів, для наших місць це велика рідкість. У новорічну ніч було 26 градусів. Мене дуже тішить, що в цю холоднечу на шкільному подвір'ї в саду – повно дітей, переважно маленьких. Вони приходять годувати пташок.

Із сьогоднішнього дня почалося різке потепління. До вечора вже було лише 6 градусів. За такої погоди можна буде піти з маленькими дітьми до лісу. Це буде подорож до витоків краси та рідного слова. Бажаю Вам та Марії Никифорівні доброго здоров'я та гараздів: Вам, дорогий Григорію Олександровичу, – великих успіхів у творчій праці.

Сердечне вітання від Ганни Іванівни.

В. Сухомлинський

01.01.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 19974.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий друже, Григорію Олександровичу!

Сподіваюся, Ви вже повернулися зі своєї подорожі в далекі теплі краї (Мені здається, що Середня Азія – теплий край).

Дуже вдячний Вам за те, що Ви (*нерозбірливо – **уноряд.***) можливість познайомитись із цінними матеріалами папки, в якій Ваше листування з П. В. Симоновим¹. Перепрошую, що я ще не повернув брошуру «Хвороба незнання»². Вишлю її Вам за кілька тижнів: читають учителі. Дуже потрібна це для педагогів брошура. Насмілюсь просити Вас, чи не познайомите Ви мене з

П. В. Симоновим? Мені дуже хотілося б одержати від нього цю брошуру, й, можливо, у нього є ще що-небудь з нейрофізіології.

Дякую Вам за глибокі, змістовні зауваження щодо книги «Серце віддаю дітям». Так, наше століття – і я так думаю – дуже раціоналістичне. Я б сказав, що в наше століття розум висушує серце, істини аж так панують над поривами душі, що стає страшно за майбутнє людства. Так, я згоден з Вами, наша місія – збудити дух людський. Людина – це передовсім дух людський. На нас чекає велика боротьба за відродження самої сутності принципу духовного життя. Адже дехто про це боїться говорити [...]

Нещодавно у нас стався ось такий цікавий випадок; Використайте його, якщо знадобиться:

Мама чекала, що Петрик прийде зі школи веселий та радісний, адже сьогодні в нього свято: маленький Петрик стане піонером. Ось Петрик прийшов додому. На грудях у нього червоний галстук, але в очах не радість, а тривога, сум'яття.

– У чому справа, Петрику? Що тебе турбує? – запитала мати.

Петрик розповів:

– Іду додому, бачу, до дядька Микити заїжджає на подвір'я автомашина. За кермом тато. Повна машина кукурудзи. Тато з дядьком скидають... Тато возить кукурудзу з колгоспного току на станцію. Чому він завіз машину дядькові?

Коли Петрик закінчив розповідь, мати запитала:

– Ти нікому про це не говорив?

– Нікому... Скажіть, мамо, що мені робити?

Мати мовчала.

– Ну, скажіть, мамо, – схвильовано говорив Петрик. – адже сьогодні я став піонером.

– Треба мовчати, сину, – тихо сказала мати. – Якщо дізнаються – батька у в'язницю посадять...

– Ні, не можна мовчати! – сказав Петрик і заплакав. – Я піду до батька і скажу йому...

– Так, іди до батька і скажи... – промовила мати рішуче. – Скажи, хай відвезе кукурудзу в колгосп. А не відвезе, судитимуть...

Петрик прибів у двір дядька Микити. Батько з дядьком ще не закінчили розвантажувати машину.

– Тату, відвезіть качани на тік... Тату, ну, відвезіть... Хіба нам з мамою добре буде, якщо вас у в'язницю посадять?

Батько з подивом дивився на сина. Дивився так, ніби до цього часу ніколи його не бачив. Він не сказав синові ані слова. Перестали скидати качани на землю. Стали кидати із землі до кузова. Петрик допомагав йому...

Я хочу сказати ось що... Від одного дня, від одного вчинку, буває залежить усе ідейне життя людини. Ще одне: виховувати ідейну незламність треба тоді, коли людина маленька.

Сердечне вітання Марії Никифорівні від мене та від Ганни Іванівни.

Обіймаю Вас
В. Сухомлинський

Р. S. Якщо брошура П. В. Симонова дуже потрібна, я її одразу вишлю.

(без дати – *упоряд.*)

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1053/1053.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Симонов Павло Васильович (1926–2002) – психофізіолог, біофізик і психолог. Відомий створенням й розробленням методів діагностики та прогнозування стану мозку людини.
2. Брошура П. Симонова «Хвороба незнання» (1968). Автор визначення неврозу як хвороби незнання, що відображає патогенетичну значущість відсутності або недостатньої кількості інформації.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Дякую Вам за лист, за добрі побажання. Ми з Ганною Іванівною передаємо Вам і Марії Никифорівні найсердечніші побажання добра та щастя у Вашому

новому будинку. Нехай і в домі, і у Вашій душі панують мир, спокій, дружба. Бажаємо вам, як говориться в одному старовинному українському побажанні, міцного здоров'я, сили духу, ясної думки, радісної праці, вірних друзів, добрих звісток, дурноголових ворогів; бажаємо вам світлого дня, спокійної ночі та бадьорого ранку...

Я трохи забобонний, і тому говорю так багато через переїзд Ваш у новий будинок...

Цієї зими ми не хворіли, однак нині я почуваюся дуже погано; щось негаразд із серцем. Буває, прокинуся вночі ніби від якогось поштовху, стає якось моторошно...

Красно дякую Вам за книжку проф. Симонова. Прочитали її чимало наших учителів. Повертаю книгу (підкреслення – не наші!). Як Ви думаєте, чи надіслав би нам проф. Симонов свою книжку, якби ми звернулися до нього з проханням? Дуже вже потрібна це для нашої роботи книга!

З повагою В. О. Сухомлинський
Р. S. Читали Ви у «Комсомолці» за 12/III «Ферганську історію»¹? Я прочитав і був вражений. Ні, щось незбагненне коїться!

20.03.70 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1056/1056.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської*

1. 12 березня 1970 р. газета «Комсомольская правда» опублікувала статтю В. Аграновського «Ферганська історія», в якій йшлося про кримінальні вчинки сексуального характеру секретаря комітету комсомолу та його заступника щодо жінок-працівниць шовкомотальної фабрики у м. Фергана та відсутність належних реакції на ці дії юридичних осіб.

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Насамперед перепрошую за зволікання із відповіддю. Весь червень я не був удома. Разом із Ганною Іванівною ми були у Трускавці – у санаторії. За рік

так втомився, що виникла крайня потреба відпочити та підлікуватися. Приїхали ми на початку липня.

Дуже вдячний Вам за лист. І за докори – також спасибі! Дякую за те, що вчите думати.

Дорогий Григорію Олександровичу, так, справді мені випала рідкісна нагода. Мене цікавило в цій людині саме те, про що Ви пишете у своєму листі: як же вийшло, що 19-річному юнакові вбити людину¹ – все одно, що муху задавити? Дійсно – це жах і моральний розпад. Я зробив усе, щоб дослідити це страшне явище. І я написав навіть більше, ніж опубліковано. Так, це страшніше за фашизм. Як збіглися наші думки: я так і писав: це страшніше за фашизм. Але ж що, що це таке? Про що я дізнався, що проаналізував, що написав і чим, на жаль, знехтувала редакція – знехтувала, на мою думку, тому, що міцні нитки цього страшного зла тягнуться до багатьох речей нашого буття, до речей, які багато хто сприймає, як благо...

Що це таке? Повне нерозуміння, морально-емоційна сліпота та глухота до того, що у світі довкола нас є дві речі – життя і смерть. Так, з жорстокою і холодною допитливістю та дослідницькою скрупульозністю я прагнув вивчити цей рак душі! Хоч як прагнув я бути неупередженим дослідником, я із трепетом переконався, що в житті навколо нас на кожному кроці мимоволі виринає головне правило... – найвища цінність – людина. Багато робиться з принципу: хоч по людських кістках, але в ім'я ідей! Страшно це, дуже страшно [...]

Я все більше переконуюсь у тому, що моральні засади, які треба стверджувати в кожній людині, – це насамперед здатність ставитись до життя людського як до величезного багатства. Здатність берегти, оберігати чуже життя.

Ще раз дякую Вам за щирий, дружній лист. Сердечне вітання Марії Никифорівні від мене та від Г. І.

Обіймаю В. Сухомлинський

12.07.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. ЛВ1057/1057.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. У 1969 р. В. Сухомлинський на запрошення МВС СРСР відвідав декілька виправних закладів, де спілкувався з ув'язненими, серед них із 19-річним юнаком засудженим до страти. У ЦДАВО України зберігається листування В. О. з органами міліції, прокуратури, військовими комісаріатами (Ф. 5057. Оп. 1. Спр. 957. 19 арк. /1960–1970/); ув'язненими (Ф. 5057. Оп. 1. Спр. 1098. 69 арк. /1965–1969/; спр. 1099. 69 арк. /1970/).

В. Сухомлинський Г. Мединському

Дорогий Григорію Олександровичу!

Щиро вдячний Вам за те, що Ви своїм ясним, щиросердним листом розвіяли сумніви. Із кожним роком я все більше переконуюсь у тому, що ми насправді однаково дивимось і однаково бачимо сутнісні риси людської природи, буття, взаємин, вчинків. Так, я тепер цілком згоден з Вами: для того, щоб цінувати, оберігати чуже життя, чуйно торкатися його, ставитися як до найбільшої цінності, треба підняти власну самосвідомість людини. Я б сказав: гостро реагувати на найменше зневажання, приниження людини як особистості, її прагнення бути гордою та незалежною.

І от протягом важкої, складної розмови з цим живим мерцем¹ я з жахом відчував, що в ньому якась безликість, знеособленість; немає найголовнішого – відчуття душі людини, що живе поряд. Він і матір свою все коротке своє життя вважав знаряддям і засобом задоволення власних забаганок і бажань. Він не любив людину – просто тому, що це людина; він не відчував, не міг відчувати величезної радості людського буття – потреби в іншій людині. Усіх людей, яких бачив, він розглядав крізь призму власної вигоди. Він через це став страшним егоїстом. Мені здається, що егоїзм – це причина раку душі, і ця причина процвітає в радянській школі. Змалечку у дітей не культивують відчуття щастя і радості від того, що людина, яка живе поряд зі мною, щаслива і радісна.

І ще одне – мені ця риса видається винятково важливою. До повноліття, до зрілості людина ця не відчувала горя, страждання, біди, негараздів. Дитинство, юність, рання юність його були неприпустимо безхмарні. А це зовсім ненормальне виховання. Щоб стати гармонійною людиною, малюк, потім хлопець, підліток, юнак мусить перетерпіти страждання людські. Тільки за цієї

умови він буде правильно бачити, чуйно бачити іншу людину і бути безстрашним. Тип же, про якого я розповідаю, – настільки нахабний, наскільки й боягузливий. Він не може бути великодушним і добрим саме тому, що він боягузливий. Справжнє виховання – це виховання на кшталт безстрашності. Справжня доброта, готовність захистити слабкого та беззахисного – це насамперед мужність, безстрашність душі!

Ось свята святих тієї роботи, яка має відбуватися у кожній людській індивідуальності – духовна безбоязність! Скоріше голову дати на відсіч, ніж слово криве сказати, чим неправду приховати, ніж очі заплющити на несправедливість, на приниження не тільки однієї людини, а й людського роду. Духовна непохитність – ось що видається мені головним серед виховання людських якостей, які треба ліпити, різьбити вже в маленькій людині. Краще нехай вона зламається і загине, але не схилиться і не залишиться все життя зігненою.

Мені відомий ось який дивовижний факт. Молоді люди одружилися, але щасливо прожили лише три місяці. Молода дружина, працюючи в полі, застудилася, злягла, і не підводилася шістнадцять років. Він – справжній герой, я б таких людей нагороджував орденами – не відступився від неї, не став негідником і зрадником. Він, працюючи в колгоспі механізатором, доглядав її, як дитину; і я впевнений, що силою, що підняла її через шістнадцять років з ліжка, була його духовна непохитність, вірність і безстрашність. Людську вірність у духовно-психологічних та морально-естетичних відносинах нам треба оповивати ореолом героїзму, а невірність, легковажність, зрадливість – засуджувати та таврувати. Я тисячу разів переконаний, що в наш складний час любити матір, бути вірним чоловіком, нареченим, мужчиною – у сто разів важче, ніж виконувати норму на виробництві, ніж двадцять годин просидіти за кермом комбайна (а між тим надто поширені у нас такі висловлювання, як битва за хліб, гвардійці жнив і т. п. – яка це нісенітниця! Якщо і є в мирний час битва, то це битва за душу людини, за те віконце, через яке відкривається їй світ – щоб віконце це було ясным і незамутілим). Наш О. Корнійчук² написав нещодавно

п'єсу «Пам'ять серця», її розхвалили... Є в цій п'єсі якась колізія. У молодого чоловіка – кохана дівчина. Вона завагітніла – не з божої ж волі. У дівчини – жорстокі батьки. Якщо вони дізнаються про це, вони можуть убити її... Молодий чоловік це прекрасно знає. Залишити її одну – означає приректи на загибель. А він таки із бригадою передових робітників їде в Індію (допомагати індійському народу щось будувати), це виставлено автором як справжній патріотизм, а те, що вагітна дівчина беззахисна – ну, це не так важливо! Ось як література захищає людяність. Я назвав би це писання морально неохайною річчю.

Я тисячу разів переконаний, що найбільша робота душі, яку нам треба всіляко вихвалити – це героїзм справжньої людяності. До біса героя, який виконав план на сто сім відсотків! За свої сім (*понаднормові – **упоряд.***) відсотків він одержує гроші, і взагалі це не героїзм. Хай живе герой, з вірним серцем, незламними душею і єством.

Справжня робота душі видається мені як мужнє вміння юнака – навіть підлітка! – не відступитися ні на крок від свого переконання, від того, що він вважає святим і непорушним. Але для цього треба, щоб у наших підлітків та юнаків були незаперечні святині.

Це предмет особливої розмови.

З повагою
В. Сухомлинський

Сердечне вітання Марії Никифорівні від мене та від Ганни Іванівни.

Р. С. Працюю тепер над книгою «Порятунок від недоумства» (це про роботу з дітьми, які мають розумові відхилення).

29.07.70 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зберіг. 1164.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. У 1969 р. В. Сухомлинський на запрошення МВС СРСР відвідав декілька виправних закладів, де спілкувався з ув'язненими, серед них із 19-річним юнаком засудженим до страти. У ЦДАВО України зберігається листування з органами міліції, прокуратури, військовими комісаріатами (Ф. 5057. Оп. 1. Спр. 957. 19 арк. /1960–1970/); ув'язненими (Ф. 5057. Оп. 1. Спр. 1098. 69 арк. /1965–1969/; спр. 1099. 69 арк. /1970/).
2. Корнійчук Олександр Євдокимович (1905–1972) – письменник, драматург, публіцист, державний і громадський діяч. Писав здебільшого п'єси на політичні теми згідно з ідеологічними настановами комуністичної партії.

ЗІ СПОГАДІВ Г. МЕДИНСЬКОГО

Історія моїх стосунків із Сухомлинським складна, але, на мій погляд, досить цікава й знаменна.

Уперше я дізнався про нього з його книги «Формування комуністичних переконань молодого покоління», з книги, яка залишила у мене двоїсте враження: під дуже цікавий і корисний досвід хорошого і вдумливого директора сільської школи автор вирішив підвести теоретичну базу, але зробив це надто сухо і догматично. Було очевидно, що над живим життям, яким так багата була ця книга, тяжіє задана теза, виражена до того ж у сухій і нелегкій для сприймання формі... Словом, вульгарний соціологізм, що намагається всю складність життя звести до шкільно-доктринерських «основ».

Приблизно так я і сказав у своїй «Трудний книзі». Жодного листа, ні виправдувального, ні лайливого, я від Сухомлинського не одержав, і коли у відвертій бесіді я торкнувся цього моменту, Василь Олександрович дуже тихо, але твердо сказав: «Не будемо про це» [...]

*Г. Мединський та В. Сухомлинський. Павлиш.
1968 р.*

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської

Такий Сухомлинський, яким я його знав і яким сам він відобразив себе.

У ньому не було ні безкрилої приземленості, ні безґрунтового романтизму. Це була велика і безстрашна перед самою собою, але вірна, і у вірі своїй самовіддана, душа. Віра в моральну

серцевину людини поєднувалась у ньому із спопеляючим горнилом роздумів, з яких він болісно шукав виходу. Це була єдність двох начал – ствердження і

заперечення, – і саме тому до краю болісна, може, навіть трагедійна, яка поєднувала в собі і страждання чесної благородної душі, її високі устремління [...]

Таким він оживає переді мною і зараз, коли я дивлюся на прислану ним фотографію. На знімку ми серед квітів, хоч на вулиці тоді лежав сніг. Це створена ним шкільна оранжерея. Ми не позували, знімок був зроблений непомітно для нас під час якоїсь розмови, і на фотографії в його виразних руках, в очах, напівусмішці я бачу живого Сухомлинського, сповненого сили, сповненого віри й переконаності.

А на звороті. дрібним своєрідним його почерком написано:

«Дорогий Григорій Олександрович! Хай це фото нагадує вам про те, що ми живемо в один час, і цей час бурхливий, важкий...

26.VI.69, с. Павлиш, В. Сухомлинський».

І він багато чим допоміг мені зрозуміти цей час.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 142–151.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З О. АНДРЕЄВОЮ

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Шановна Олено Кіндратівно¹!

Олена Андрєєва

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Щиро дякую Вам за листа. Буду радий познайомитися з Вами ближче. Дякую також за фото. Я надсилаю Вам свій портрет на згадку.

З інтересом прочитав Ваші рукописи. Психологія

мене цікавить більше ніж педагогіка; по суті, без психології немає і педагогіки.

Якщо педагогіку порівняти з майстернею, психологія – це інструменти в майстерні; немає інструментів або вони нікуди не годяться – від майстерні залишаться одні стіни. Дуже часто так у школах і буває.

Надсилаю вам № 11 (1968) журналу «Наука і суспільство», в якому зараз публікується моя нова книга (2-а частина книги «Серце віддаю дітям»)². Думаю, що Ви українською читаете добре – адже Ви жили на Україні. Хотілося б, щоб Ви прочитали публікацію (подальші розділи книги опубліковано в № 12, 1, 3... Хотів би також, щоб Ви написали мені, чи вважаєте Ви потрібною цю публікацію для вчителів. Річ у тому, що журнал не педагогічний і в редакції мають сумніви, чи дасть ця книга щось вчителю. Якщо у Вас враження буде позитивним, напишіть, будь ласка, до редакції журналу (Київ, 3, вул. Свердлова, 10). Вони надішлють Вам і наступні номери журналу.

Я дуже хотів би з Вами зустрітися, але не знаю, чи буду я вдома під час травневих свят. Це стане відомо згодом. Крім того, я проти приїзду групи – якщо хочете, приїжджайте самі (до нас дуже багато приїжджають, і це не зовсім добре). Вибачте, що я пишу про це відверто.

З повагою В. Сухомлинський

01.03.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 1, 1а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Андреева Елена Киндратовна (роки життя невідомі) – кандидатка психологічних наук, викладачка закладів вищої освіти в Білоруській РСР.
2. Праця «Виховання підлітків» виходила у журналі «Наука і суспільство» в 1968–1969 рр. і в подальшому увійшла як окремий розділ у книгу «Народження громадянина» (1970).

В. Сухомлинський О. Андреевій

Шановна Олено Кіндратівно!

Отримав Ваші листи. Щиро дякую. Навряд чи я зможу відповісти на всі Ваші запитання. У мене тепер таке відчуття, ніби я близько познайомився з Вами

і Вашими дітьми. Напевно тому, що Ви так щиро, з відкритою душею про все говорите та розповідаєте.

Про своїх дітей я теж завжди думав більше, ніж про щось інше. У мене діти вже дорослі: син на 4-му курсі Київського університету та дочка на 5-му курсі інституту іноземних мов. Я дуже щасливий: діти мої стали хорошими людьми – добрими, сердечними, людяними. Головний принцип, якого я завжди дотримувався у вихованні, можна сформулювати так: діти мають відчувати всією душею поруч із собою людину, вміти керувати своїми бажаннями так, щоб їхні радощі не були набуті за рахунок горя, тривоги, прикростей інших людей. Весь зміст виховання у дитинстві полягає, напевно, у тому, щоб діти пізнали розумом і серцем, що щастя не можна успадкувати, його треба творити силами власної душі.

Мене дуже турбує перехід початкової школи на нові програми. Думаю, що переважна більшість учителів не готова до цього.

Чому Ви пишете, що Україна відштовхнула Вас націоналізмом, що тут зростає? Звідки Ви це взяли? Можливо, щось суб'єктивне?

Щодо Вашого приїзду у квітні, поки я ще нічого остаточно написати не можу. У квітні вже намічено приїзд до нас багатьох (нерозбірливо – *упоряд.*) вчителів (приїдуть товариші і з Білорусії). Можливо, краще приїдьте наприкінці травня? Напишіть.

З повагою В. Сухомлинський

P. S. Найближчим часом вийде російською мовою у Києві моя книга «Серце віддаю дітям» (I ч.). Ви можете виписати її з видавництва (Київ, 53, вул. Юрія Коцюбинського, 5, видавництво «Радянська школа»). У Москві, у видавництві «Просвещение» виходить велика книга «Павлиська середня школа».

14.03.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 2, 2а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Шановна Олено Кіндратівно!

Сьогодні я отримав Ваш лист та бандероль із двома книжками. Дуже вдячний Вам, але ці книги я читав (мені за абонементом надсилають з Академії все, що виходить з педагогіки початкової освіти та з педагогічної психології молодшого віку). Книжки Вам надішлю дні за три, не турбуйтеся.

Я дуже боюся, що у квітні ми не зможемо побачитися та поговорити. Ви не уявляєте скільки у мене роботи. Я не хочу, щоб ця бесіда була поверхневою та поспішною. Якщо Ви не маєте можливості приїхати в травні, то приїздіть у червні або в серпні. Влітку я завжди буваю вдома (за винятком, можливо, двох тижнів), це найінтенсивніший період моєї праці. Отже, в жодному разі не приїжджайте без моєї згоди.

З повагою В. Сухомлинський

25.03.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 3.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Шановна Олено Кіндратівно!

Іще раз прошу у Вас вибачення, що не можу зараз прийняти Вас. Коли настане хоч маленьке «затишшя» в дуже напруженій праці, я напишу Вам. Заздалегідь прошу вибачити, якщо я, можливо, невчасно відповім на Ваш лист. Я отримую дуже багато листів (1968 року – понад 10 тисяч), далеко не на всі листи маю можливість відповідати. Але на всі Ваші листи намагатимуся відповісти.

Дуже прошу Вас, напишіть мені як Ви ставтеся до предметного викладання в початкових класах (зокрема до того, що в прийдешньому навчальному році всі 4-і класи будуть переведені на предметне викладання). Як ставляться до цього вчителі в Білорусії.

Про природознавство напишу і (*нерозбірливо – уперед.*), як тільки знайдеться вільний час. Я впевнений, що природознавство як предмет має бути в усіх класах початкової школи.

Нині я на прохання однієї дуже високої інстанції пишу книгу про виховання важких дітей.

Вашу статтю про пияцтво та алкоголіків я прочитав з великим інтересом. Думаю що її не опублікують (а якщо й опублікують, то з великими купюрами). Я Ваш палкий прибічник. Вважаю що людина, яка отримує задоволення від алкогольних напоїв, – вже не зовсім нормальна людина і якоюсь мірою – соціально небезпечна та хвора. Вважаю алкоголізм великим лихом, що несе у собі загрозу виродження. Так само, як і Ви, обурююсь пропагандою алкоголізму в кінофільмах (навіть у фільмі про школу – «Доживемо до понеділка» – тупа, брудна думка про те, що, мовляв, від горя випити це нібито ознака справжньої інтелігентності. Від цієї думки фільм викликає у мене почуття огиди. Можливо, це тому, що я сам ніколи не пив, ніколи не бував ні в яких компаніях – хоча це й ускладнює деякі речі).

З повагою В. Сухомлинський

06.04.69 р.

P. S. У книзі про виховання важких дітей та підлітків, яку я пишу, буде розділ про дітей та підлітків – самогубців. За останні 3 роки я отримав багато (страшно сказати – скільки) листів від матерів дітей та підлітків – самогубців. Прошу Вас, напишіть мені свою думку про (*нерозбірливо – уперед.*) та емоційного пориву у фатальну годину самогубства.

Книжку, про яку йдеться, поки буде видано не для загального користування. Може, мені вдасться Вам надіслати її.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 4, 4а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Вельмишановна Олено Кіндратівно!

Сердечно дякую Вам за книжку та за «Краєвиди Білорусії». Я дуже люблю білоруську природу та прекрасних людей цієї землі.

Навряд чи ми зможемо зустрітися навесні. Це і Вам важко, і мені неможливо.

Дуже прошу Вас, якщо можна, надішліть мені книжечку, видану в Мінську («Народна асвета») О. Л. Бондаренко – «Сприйняття комічного дошкільнятами»¹.

В. Сухомлинський

01.05.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 5.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Книга О. Бондаренко «Сприйняття комічного дошкільнятами» вийшла в Мінську у вид-ві «Народна асвета» в 1968 р.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Якщо Ви зрозумієте причини, з яких я не міг відповісти на Ваші листи – добрі, дружні, сердечні листи – у Вас не буде думки про те, що я нехтую своїми друзями.

Повірте, що я просто не мав фізичних сил робити все те, що треба було робити. На початку травня лікар категорично попередив мене: якщо я не скорочу вдвічі обсяг усієї роботи, яку я виконую – загину. Повірте, що перспектива подовжити своє життя за рахунок неробства не спокушає мене. Я волію дурити лікаря, працюю, як і раніше, стільки ж багато, адже в мене є справи, які обов'язково треба закінчити. Над цими рукописами я працюю тепер із 4 годин ранку.

Я мав намір зустрітися з Вами наприкінці травня. Але сталося несподіване. До школи приїхала група «Київнаукфільму»; я змушений був зважати на те, що далі не можна відкладати знімання давно вже запланованого фільму «Ното curiosis» («Людина допитлива»). Цей фільм знімають за книгою «Серце віддаю дітям». Справа звичайно, дуже потрібна, але це мука... Мука, яка тривала два тижні (фільм науково-психологічний – про виховання допитливості). Я хотів і цього разу перенести зйомки на майбутнє, але в справу втрутився наш міністр, він вимагав провести заплановані зйомки цієї весни¹.

Дорога Олено Кіндратівно, не гнівайтесь і не ображайтеся. Якщо і судилося нам зустрітися, то лише під час мого відпочинку – тоді я зможу присвятити Вам декілька годин.

З повагою до Вас
В. Сухомлинський
10.06.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 6.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Науково-документальний фільм «Роздуми про допитливість» режисера А. Ігишева зняли на студії Київнаукфільм у 1969 р.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Отримав Ваші листи.

Щиро дякую Вам за добре, сердечне ставлення.

Здоров'я у мене нині таке, як натягнута пружина. Але я прагну послабити пружину, щоб вона не лопнула. Ваші слова про те, що не можна по-варварськи поводитися зі здоров'ям, абсолютно справедливі. Але істина лише тоді істина, коли вона для людей, – писав Гете. Якщо станеться те, що Ви називаєте катастрофою, я не пошкодую, тому що віддам усі свої сили людям. Мене втішить

одне: я не лежатиму прикутим до ліжка. Серце моє працює зараз так, що воно або буде працювати, або зупиниться. Інвалідом воно не буде!

Я одержав Вашу маленьку бандероль. Спасибі за зворушливу турботу. (нерозбірливо – *упоряд.*) надісланими Вами, я обіцяю написати книгу з методики виховання колективу.

Ви пишете, що моя книжка вже вийшла в Могильові. У нас, на жаль, моя книга з'явилася в невеликій кількості і вже розійшлася. Я ще не одержав з Москви навіть авторських екземплярів. Отримав від товаришів з Москви 2 примірники¹.

З повагою В. Сухомлинський

P. S. Що Вам відомо про рівень прагнень особистості? Про рівень «Я». Мені зараз дуже важливо знати це. Якщо зможете, напишіть.

27.06.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 7.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, йдеться про публікацію книги «Серце віддаю дітям».

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Добрий день, дорога Олено Кіндратівно!

Ваш лист із Бобруйська приголомшив мене. Правду кажучи, мені не віриться, що сталося таке жахливе падіння людини (згвалтування жінки підлітками біля могили її чоловіка). Та невже це можливо? Мені здається, мертві мали встати з трун – незалежно від того, хто ці небіжчики – набóжні чи атеїсти. І тепер мені ще не до кінця віриться в це. Прошу вас, підтвердіть істинність цього факту: напишіть, якщо це можливо, прізвища підлітків, у яких класах і школах (чи училищах) вони вчилися.

Якщо це справді так, то це ще одне підтвердження моєї думки (мені самому страшно було переконуватись у істинності цієї думки): немає в школах і згадки

про бодай якесь виховання, взагалі роблять у школах не те, що слід робити. Адже це страшно, жахливе падіння людини. Я вважаю за свій обов'язок написати про це, сказати про це всім людям. Рано чи пізно – напишу про це, вважаю це своїм обов'язком, метою свого життя.

Чому людина, принижуючись до худоби, не відчуває всього жаху свого становища? Мені здається, найголовніша біда шкільного виховання полягає в тому, що вчителі не вчать людину змалку бачити саму себе, думати про себе, поважати саму себе. Надто вже низький рівень вимог у тих, кого виховує школа.

Справджуються і Ваші слова про кіно та телебачення. Ймовірно, ці підлітки багато дивилися та люблять дивитися кіно та телепередачі.

Чекаю від Вас листа з детальною розповіддю про ці жахливі речі. Ще раз повторюю: чи не ввели Вас в оману?

З повагою В. Сухомлинський
Р. S. Нині я працюю над «Хрестоматією з етики» (розповіді – деякі – на філософсько-етичні теми я Вам читав. Я уявляю цю хрестоматію як збірку оповідань (900–1000), які дитина читатиме років зо три)¹. Що ви думаєте про це?

29.06.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 8, 8а.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. «Хрестоматію з етики» було опубліковано в 1990 р. у видавництві «Педагогика» (Москва).

О. Андрєєва В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Отримала Ваш схвильований лист. За ці 3 дні намагалася з'ясувати факт точно, але виявила, що у такий спосіб до істини не дістанемося – кожен чув від іншого. Якщо писати про це (а писати потрібно) – факт має бути точним. Для цього слід звернутися безпосередньо до прокуратури. Якщо я прийду до них, то мені нічого не скажуть. Вони мають установку: такі речі не поширювати. Якщо я точно знаю про бобруйський притон – то це тому, що була присутня на закритій

нараді прокурорів та слідчих міста та області, на якій обговорювали цей факт. До речі, він нічим не менш страшний, ніж те, що сталося на цвинтарі. Тут брали участь десятки підлітків, дівчат та юнаків – учнів шкіл та студентів училищ, комсомольців, зрозуміло. Публічне насильство над 12–13-річними дівчатками, на яке збиралися як на видовище – не менш жахливе. Мій друг, який хотів познайомити мене з прокурором зараз у відрядженні. Я з прокурором все одно не познайомлюся, але друг міг би попросити його дізнатися точно про факт (з іменами і т. ін.) для себе, як для педагога. Напевно, із цим доведеться почекати до осені. Приїду – обов’язково все з’ясую та повідомлю Вам.

Я не писала Вам – у Вінниці один із моїх студентів розповів, що нині триває там процес над кількома підлітками. Таке я вперше чую: у гонитві за гострими відчуттями вони вішалися. Один вішається (сам) – інші стоять і милуються його судомами. Коли він знепритомніє – знімають і відкачують. Задоволені усі. Повішений відчуває дуже гострі відчуття і перед знепритомненням – галюцинації, а спостерігачі насолоджуються видовищем конвульсій [...]

Милий Василю Олександровичу – ми виховуємо садистів. Не може не бути тією чи іншою мірою садистом людина, яка з раннього дитинства отримує задоволення, спостерігаючи кіно- та телеббивства. Кіно дивляться, щоб мати насолоду. Це – розвага. І розвагою стає смерть, тортури, страждання. З дитинства (із 3-х років, а то й раніше) дитина розважається, щодня відчуваючи гострі відчуття від вбивств, що відбуваються на його очах, і гостру цікавість від перегляду сексуальних сцен. Дитина набуває великого досвіду споглядаючи таке з дитинства. Залишається тільки дивуватися, чому всі не стають садистами. Але, вочевидь, якщо так триватиме з покоління в покоління – то стануть усі. Жорстокість та хамство процвітають надзвичайно.

А у школах хіба виховують? Я знаю лише одну школу в Союзі, де справді виховують – цілеспрямовано та адекватно формують моральність людини. Це Ваша школа. Скрізь же – «телячий оптимізм» (як Ви сказали), всіляка брехня – безліч гучних красивих слів без будь-яких красивих дій, відсутність праці,

взаємної турботи, щирості, різноманітні змагання, що пробуджують в людині егоїстичний, низький дух конкуренції тощо.

До речі – вчора приїжджала Інночка¹ – у перерві між змінами у таборі. У них перед закриттям табору був КВК². Так «ворожа команда» додумалася до того, як здобути перемогу: їм усім підсипали в їжу кінські дози пургену. Діти 2 дні хворіли. Інка приїхала блідою і схудлою. Відпустила її до табору з великими сумнівами.

Натомість я говорю на курсах про шкоду змагань, про дикість гонитви за спортивними рекордами і розпалювання в дітях пристрастей уболівальників (але ж навмисно розпалюють). Багато про що говорю [...]. Приймають дуже добре. Хоч це втішає, що бачу – як багато «доходить». У багатьох душа болить – серед них чимало добрих людей.

Надсилаю вам книжку Рябініна³. У ній є психологічні помилки, але жодної моральної. Обов'язково прочитайте її. Дуже прошу повернути до вересня. Книга ця конче потрібна для справи. Моя справа – виховувати вчителів. І в цій справі книжка вкрай необхідна.

Посилаю книжечку про евристику та Гальперіновські розробки⁴. Це – першокласний матеріал [...]

Хрестоматія з етики це дуже добре в принципі. Але я не знаю – наскільки «зайдуть» оповідання, які Ви читали мені. Для того, щоб вони діяли, потрібно вже мати тонкість сприйняття та досвід людяності (коли я переказувала вчора вчителям – тут знову були курси для 150 осіб – оповідання про стареньку з горіхами, то у багатьох, насамперед літніх, на очах були сльози. Переказую я з експресією, але мені потрібен був би текст. Будь ласка, при першій нагоді виконайте моє прохання – нехай ці казки хтось із дітей для мене перепише).

У дітей, вихованих не у Вас, такого немає. Вони просто не зрозуміють і їм буде нудно. Їм потрібна сюжетність та елементарний, прямий висновок. Ці казки треба було спочатку випробувати на дітях з інших шкіл. І найкраще, щоб Ви спробували самі. Мені здається – до них не дійде. Ось учителям – це потрібно – щоб учили такому. І дуже потрібні теми етичних розмов. Учителі хапаються за

них. Просили мене диктувати і я це охоче робила – це дуже потрібно. Ваш план на 69–70 рік⁵ (я списала лише головні розділи) – переписують під час перерв, зокрема обідньої. На обід не йдуть, щоб списати.

Але теми етичних розмов треба дати із коментарями. До самих учителів не всі теми «доходять». Зате з коментарями – доходять ще й як!

Василю Олександровичу! Оприлюднити ці теми (не всі одразу) з хорошими коментарями та рекомендаціями як їх проводити – дуже потрібно.

Тепер поспішаю по всяких справах: завтра о 8 ранку їдемо з Машенькою⁶ і Тонею (моєю студенткою – старостою гуртка) до Одеси. Я зійду днів на три у Вінниці, а вони поїдуть самі (у мене в Одесі знайомі та чимало адрес будь-яких дач).

Настрій у мене жахливий. Духовна криза далеко не скінчилася. Боюся, що скінчиться тим, що я опущу руки. Не можу бачити неймовірної дурості і гидоти, що творяться на Землі [...]

Сподіваюся, любов до життя і людей таки переможе у моїй духовній кризі. Багато в них чудового. Все одно – багато.

Міцно тисну руку.

Ще й ще раз – бережіть себе як необхідного іншим.

Ваша О. Андреева

Рада буду одержати в Одесі звітку від Вас (пишіть на Головнопоштамт).

10.07.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 21, 21а.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Інна – донька О. Андреевої.
2. «Клуб веселих і кмітливих», скорочено КВК – естрадна гумористична гра двох або більше команд за попередньо підготовленими та імпрровізаційними конкурсами проходила в СРСР (1961–1972, 1986–1991).
3. Рябінін Борис Степанович (1911–1990) – письменник та сценарист науково-популярних фільмів, член товариств охорони природи. Ймовірно, йдеться про книжку Б. Рябініна «Про любов до живого».
4. Гальперін Петро Якович (1902–1988) – психолог, автор теорії планомірно-поетапного формування розумових дій школярів.
5. Ймовірно, йдеться про «Перспективний план ідейно-виховної роботи Павліської середньої школи (1968–1974 рр.)» надрукований в газеті «Соціалістичне село» 2 грудня 1969 р.
6. Марія – донька О. Андреевої.

Добрий день, дорога Олено Кіндратівно!

Вибачте за те, що на Ваш лист відповідаю із запізненням і, можливо, не так, як Вам хотілося б. Багато наших випускників стають педагогами, і педагогами прекрасними. Я пишаюся багатьма своїми (вихованцями)-учителями. З тими, хто обирає важкий шлях педагога, у 9–10 класах ми проводили спеціальну виховну роботу. Але створювати спеціально 11-й клас – таке я не можу вирішити сам, без учителів, треба з ними порадитись та отримати їхню згоду. Але це ще не все. Це пов'язано з багатьма адміністративними, канцелярськими питаннями, на вирішення яких навряд чи вистачить у мене сил. Я взагалі не люблю відволікатися на такі питання. Принаймні про це... треба подумати. Але я повністю згоден з Вами та поділяю Ваші переконання.

Зараз думка не про це... Мене все більше турбує питання, чому підлітки, юнаки та дівчата стають морально-нестійкими? Дедалі більше отримую листів від батьків та вчителів про злочини неповнолітніх. До чого йде наше суспільство? Який це злий дух випускає на екрани (теле- і кіно-) фільми, в яких убивства – все одно, що раніше рукоостискання? Ось уже багато днів поспіль по центральному телебаченню передається 11-серійний польський фільм «Ставка більша за життя». В одній тільки серії я нарахував 22 вбивства. Цю страшну отруту п'ють 60 мільйонів дітей, підлітків, юнацтва. Що це робиться?

Нині я працюю над методикою виховання учнівського колективу. Думаю до 1 вересня цю книгу закінчити.

Як Ви відпочиваєте?

Бажаю Вам добре відпочити, набратися сил.

З повагою В. Сухомлинський
20.07.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 10, 10а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

Дорогий Василю Олександровичу!

Давно отримала Вашого листа і, звичайно, думала про нього не один день, але, як це не кумедно – не було часу взятися за перо: вдень – море разом з моїми дівчатами, всілякі масажі та ванни, а ввечері – театр, філармонія і т. ін. Їздили і на морські прогулянки, і навіть до Ізмаїла на два дні. До того ж поруч виявилася дача проф. Елькіна¹ (вважаю його найкращим психологом України), з яким ми давно знайомі, а тому я в нього, звісно, буваю.

Учора мої дівчата поїхали до Могильова. Без них – таки сумно. Зараз я одна в наших скелях – тому й з'явився вільний час для листа до Вас. Пляжі в Аркадії – наочна демонстрація переходу кількості в якість. У Чорноморці напівголі люди були один від одного на відстані принаймні кількох кроків. Вони не тіснили один одного і було багато місця для руху. На аркадійському пляжі немає місця зовсім. Ходять, переступаючи через тіла та голови і лежать упритул. У результаті – на ідилію аж ніяк не схоже. До того ж ще один бич нашого часу – транзистори. Їх багато і кричать вони різні мелодії, але все в тому самому порожньому, вульгарному, грубому і напрочуд неприємному джазовому стилі, який так різко контрастує з морем, хмарами, та взагалі з природою і красою. Їх не вимикають. Очевидно, голови надто порожні для того, щоб без транзисторних псевдо-думок і шуму їхні власники не нудилися.

Я була на цьому пляжі раз, та цього вистачило, щоб відчутти відразу, лише поглянувши на нього.

Ми знайшли бухту в скелях. Тут і спілкуємося з морем та сонцем. Люди, звісно, є і тут, але тут багато місця, а людей мало, і вони так само милі як і на Чорноморці. До речі – любителі транзисторів сюди не ходять: за 2 тижні, протягом яких ми щодня тут – не було жодного із транзистором.

У скелях мені ще більше подобається, ніж на Чорноморці – тут справжнє море: каміння, обросле яскравими, чистими водоростями, в яких – і дрібна рибка, і краби, і креветки, вже не кажучи про різноманітних медуз. Спостерігати за цим дуже цікаво і радісно. Але... тут інше «але» – серед відвідувачів скель багато

дорослих чоловіків та дітей, які годинами виловлюють усі ці створіння. Я розмовляла з багатьма. «Ви ловите крабів для їжі?» «Ні! Це – дітям пограти». Так це ж – жива істота, так само як і риби-голки. Рибка б'ється в руках дитини і вмирає – кумедно. Краб прагне втекти, врятуватися – діти бавляться, поки він не помре. Намагалася пояснити, наскільки жорстокі такі забави і як огидно безглуздо винищувати живе. Не розуміють. Тільки один малюк років шести випустив рибу-голку назад у море. А надто дорослі не усвідомлюють, навіть зляться і грубіянять. Напрочуд жорстоке, хижацьке ставлення до природи. Це наша школа, наша «культура».

І ще: на пляжах є прибиральники, яким платять. У скелях не прибирає ніхто, а тому папірців, консервних банок тощо – вдосталь. Адже майже кожен залишає після себе сміття і пальцем не поворухне, щоб прибрати. Боляче дивитися на це свинство. Приходячи сюди, я 5–10 хвилин витрачаю на прибирання. Це просто. Ще простіше – забрати з собою свої папірці та банки – адже вони легші, ніж були коли їх сюди принесли. Винести і викинути хоч в урну або смітник.

Як можна залишати довкола себе таке свинство – не розумію. Як же ми погано виховуємо, яке хамство процвітає!

Звісно, є й добрі, культурні люди. Скажімо – дівчина, «резиденція» якої – сусідній камінь – така ж незмінна як і моя; одеський робітник, з яким ми вчора обговорювали світові проблеми (другий раз за все літо вибрався до моря). Людина з розумним тонким обличчям. Зневажливо споглядаючи сміття він заявив: «і як це у людей язик повертається говорити про те, що ми йдемо до комунізму!».

Згодна з ним. Не йдемо. А чим далі – тим більше віддаляємося. Сумно мені було читати початок Вашої книжки, адже це жахливо – що не могли написати інакше. Не треба заплющувати очі на істину і обманювати себе і, що ще гірше – намагатися обдурити інших. Вони не вірять, давно не вірять, як цей робітник. Можливо, тому й процвітає такий страшний цинізм та хамство. Ідеалів немає. І немає їх у молоді. Мої студенти – найкращі найчистіші, найчесніші та

найрозумніші з них – дорікають мені за наївний ідеалізм. Ось із Тонею (однією з тих, хто дорікає), ми прожили три тижні. З нею добре: вона розумна і людяна. Свої егоїстичні пориви зауважує сама, соромиться їх і легко коригує. Тут вона, 16-тилітня, вперше покохала такого собі Ігоря. І от вони знову зустрілися, Тоні тепер 22 роки, йому – 29, він інженер-суднобудівник. Останні п'ять днів нашого відпочинку вони гуляли біля моря до першої-другої години ночі (я залишала вікно незачиненим, щоб Тоня могла повернутися, не турбуючи господарів).

За п'ять днів Тоня добре розібралася в Ігореві. Шість років не бачились. Він залишився таким самим чесним і чистим. Не одружений – не знайшов по собі. Тоню пам'ятав завжди, а зараз ладен одружитися хоч сьогодні. Але Тоня, хоч і має до нього теплі почуття, твердо вирішила, що вони лишаться друзями.

Чому? Порівняно з нею, в якій віру лише підточено, Ігор – зовсім втрачена людина. Він переконаний, що навколо негідники (що переважно – правда), що ідеалів немає і жити ні для чого. Користолюбство і кар'єра його не ваблять, задоволення йому не надто жадані, а колеги його здебільшого саме цього і прагнуть – то і в роботу вкладати душу він не може. А тому вважає життя безцілним і він вічно засмучений. Тоня каже: «я не зможу його тягнути все життя, все життя вмовляти та втішати». І, мабуть, головне: він байдужий до краси природи. Цього в ньому не виховали. Він бачить лише людей, а тому нема в нього інших (*нерозбірливо – **упоряд.***). Тоня ж чутлива до краси і, можливо, тому таки й оптимістка. І ще: я переконала їх, своїх студентів, у неминучій дієвості педагогічної роботи. Попри весь свій скептицизм (поки що ще не цинізм) вона таки вірить у корисність цієї справи і в її продуктивність.

Спостерігаючи за нею – переконалася, що все-таки мої зусилля не пропадають марно. Без мене в неї цієї віри не було б. Адже ми (вона і весь курс) говорили не раз про роботу вчителя і вони вигукували: «а що вчитель може серед загального неподобства та пияцтва?» Я їм доводила, що може. Отже – довела. Вочевидь тому, що щиро вірю – може.

Але..! Наскільки?

«Куди прямує наше суспільство?» – Запитуєте Ви. Цього не знаю. Ламаю голову, мучусь, але не можу зрозуміти. Тобто чудово розумію, що йшло і йде до підлості, а зовсім не до оголошеної мети. І їй, цій підлості, допомагає кожен, хто бреше [...]

А якби можна було – то я б (*нерозбірливо – **упоряд.***) хотіла знайти справжнього друга життя – такого, щоб він міг і хотів бути директором школи (я – не зможу з багатьох причин) і разом із ним створити за Вашим прикладом – осередок виховання справжніх людей.

Ще й ще раз: це, мабуть, не вихід, але я не бачу іншого. Цьому б я все-таки віддала всі сили, що залишилися, і все життя, що залишилося – цілеспрямовано і до кінця. Тоді я ще багато б зробила б. А так – буду поневірятися і мучитися, напевно, завжди і користі від мене буде обмаль. Дуже добре, що Ви пишете таку книжку. Не поспішайте до вересня: не силуйте своє здоров'я, свій організм. Бережіть себе. Ви мусите берегти. Напишете ще за пів року. Це не змінить справи. А книжка дуже потрібна.

Усе ж таки не бачу іншого шляху, як виховання. Заплуталася я, Василю Олександровичу. Адже ясно, що виховання – це вторинне. Але я не бачу можливості застосувати первинне інакше, як через це вторинне.

Я рада, що Ви побачили так само ясно, як і я, величезну, трагічну шкоду, яку завдає телебачення. Телебачення і горілка.

І треба боротись. Якщо будемо разом – уже легше. Потрібно і Рябініна залучити. Чи Ви прочитали його книгу? Потрібно побачитися з ним, а поки що – спишіться. Дізнатися б його адресу – я б надіслала йому Вашу книжку. Адже редакція мені надіслала 10 екземплярів. Два з них Маша, як приїде, надішле Вам (як я обіцяла), одну – Гальперіну, одну – хотіла б Рябініну, а решту – теж уже розподілено [...]

Дуже чекаю листів від Вас. Адже Ви – моя втіха, надто тепер – явно в період духовної кризи.

Усього Вам найкращого.

Ваша О. Андреева

Р. S. Ви запитуєте – як відпочиваю? Добре – сил явно набралася. Море (та й всілякі масажі) – велике благо.

05.08.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 22 (1–5).
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Елькін Давид Генріхович (1895–1983) – психолог, досліджував психологічні механізми пам'яті, уваги, сприйняття.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Не подумайте бог знає чого через те, що я мовчав так довго.

Почував себе дуже, дуже погано (та й тепер не зовсім добре). Я Вам казав, що в мене поранення в руку та в груди. У грудях, як казали лікарі, вже не раз (у мене вже було дві операції) залишилося два або три осколки, і ось вони стали несподівано блукати... Жахливий біль, але я прагну його здолати. Не лежав жодного дня, хоча треба було лежати. У школі робив усе... але не писав майже нічого. Річ у тім, що мені хочеться померти на ногах, ні в якому разі не в ліжку! Це просто конче необхідно. Мені здається, треба вміти не тільки добре жити, але й гідно завершити життя. Поки що ми цього не вміємо! Я хочу, щоб у мені людське жило до останньої миті.

Вибачте за ці слова та за цей тон листа. Надто вже важко було цими днями. Але не подумайте, що це внутрішнє хтось може прочитати хоч в одному моєму слові, хоч в якому бідканні. Сьогодні я починаю роботу над новою книжкою¹.

З повагою В. Сухомлинський

15.10.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 11.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Йдеться про книгу «Як виховати справжню людину (поради вихователям)» видану у вид-ві «Радянська школа» в 1975 р.

Дорога Олено Кіндратівно!

Вибачте за те, що вчасно не відповів на Ваші два листи. Ніякої причини іншої немає, окрім фізичного болю. Страшно болить серце, вірніше недалеко від серця... Коли біль стає особливо нестерпним, я намагаюся відволікти думку чимось дуже хорошим, дорогим. І – інколи, Ви не повірите – це вдається. Або ж читаю щось про дітей або для дітей. Я читаю «від дошки до дошки» всі піонерські журнали та газети, іноді в них трапляються цікаві речі. Ось в одному з останніх номерів «Пионера» дивовижна повість О. І. Шарова¹. Прочитайте! Коли мені стає нестерпно важко я читаю що-небудь про духовний світ дітей. Це те саме, що безпосереднє спілкування з дітьми. Як добре з малюками [...]

Дуже прошу Вас, якщо знайдете час, напишіть мені свій погляд на роль розумових дій.

Величезна подяка О. І. (*Шарову – упоряд.*) за його книгу². Я написав йому листа. А тепер, прочитавши в «Пионере» його чудову казку (її ще не завершено), напишу ще раз.

Вітаю з Новим Роком і Вас, і Ваших чудових, розумних, красивих дівчаток. Коли я дивлюся на дівчинку, у мене завжди стискається серце від болю та тривоги за її майбутнє [...]

Ваш В. Сухомлинський

Р. S. Надсилаю «Перспективний план» роботи нашої школи³. Це наша система роботи. Хотілося б, щоб Ви, прочитавши цей план, висловили думку щодо психологічної культури нашої роботи.

Можливо, план дасте комусь з вдумливих педагогів.

20.12.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 12, 12а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Повість О. Шарова «Людина-горошина і простаки» вийшла друком у журналі «Пионер» у жовтні–грудні 1969 р.
2. Яку саме книгу О. Шаров подарував В. Сухомлинському, встановити не вдалося.

3. Ймовірно, йдеться про «Перспективний план ідейно-виховної роботи Павлівської середньої школи (1968–1974 рр.)» надрукований в газеті «Соціалістичне село» 2 грудня 1969 р.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

У дитинстві кожен Новий рік зустрічають із захопленням, у юності – з радістю, у зрілості – з тривогою, у старості – зі смутком. Зустрінемо Новий рік просто з усмішкою. Бажаю Вам, дорога Олено Кіндратівно, міцного здоров'я, сили духу, великих успіхів у творчій праці.

В. Сухомлинський

Напередодні 1970 року.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 13.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Щиро вдячний Вам за гарні, теплі, лагідні (це українською означає щось середнє між ласкавим та душевним) листи. Я читаю та перечитую їх. Спасибі за живі розповіді про цікаві події та людей. У світі є чимало прекрасних людей – ось, що тішить і підтримує життя! Якби не це, жити було б дуже важко.

Вибачте за те, що я не відповів Вам одразу. Не повторюватиму, чому. Просто зараз мені дуже важко (фізична недуга), багато сил треба для того, щоб витримати біль і ще більше для того, щоб зробити вигляд, що ніякого болю немає, – адже мені треба бути з дітьми життєрадісним... Така вже місія вчителя: забути про рану у власному серці, забути біль, випромінювати лише оптимізм: пробуджувати лише радість! Якби Ви знали, як це нелегко. Думаю, що Ви єдина людина, яка це знає, вміє зрозуміти і має необхідну для цього культуру почуттів, щоб співчувати. Так, для того, щоб співчувати, співпереживати, потрібна величезна культура почуттів. Я зараз заглиблююся в це питання. Хто найзапекліші хами і невігласи? Це безпросвітні тупиці у сфері почуттів.

Надсилаю вам ще два примірники плану¹. Прошу дати його допитливим людям.

Читав у «Комсомолці» статтю про штучне походження Місяця. Хтось назвав це пустотливою гіпотезою. Ця стаття вразила мене. Мені подумалося: може ми, люди Землі, міркуючи земними обмеженими категоріями, взагалі чогось навколо себе не помічаємо? Адже багато правильних істин на початку здавалися неймовірними, ледве не дикістю! Можливо, це справді так: деє творчі сили розуму, які зовсім не вкладаються в наші уявлення і в убогі рамки нашої мрії...

З повагою Ваш В. Сухомлинський
30.01.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 14, 14а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, йдеться про «Перспективний план ідейно-виховної роботи Павлиської середньої школи (1968–1974 рр.)» надрукований в газеті «Соціалістичне село» 2 грудня 1969 р.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Надсилаю «Тематику бесід з етичного виховання»¹.

Тематика опублікована в районній газеті, у 4 номерах. У жодному випадку не можна давати комусь тільки одну частину (буде неправильне уявлення про нашу програму морального виховання). Тематику можна використовувати тільки як єдине ціле.

Хотів би, аби тематику використовував хтось вдумливий. Моя мрія – написати за цією тематикою посібник для вчителя та Хрестоматію.

Ваш В. Сухомлинський
02.02.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 15.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. «Тематику бесід з морального виховання» опубліковано в газеті «Соціалістичне село» 24, 27, 29 та 31 січня 1970 р.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Отримав Вашого листа. Поділяю Вашу рішучість створити школу-лабораторію. Але мене бентежить одна обставина: чи дозволять Вам створити школу абсолютно нову? У мене великі сумніви. Такого ніколи не бувало, щоб спочатку був керівник школи, а потім – школа. Тому, якщо Ви твердо вирішили створити школу-лабораторію, раджу отримати призначення до тієї школи, яка вже є (мабуть, у м. Краснодарі). Інакше Ви не здійсніте свого задуму. Дуже важко досягти також права приймати на роботу та звільняти.

...Учора почав цей лист, а сьогодні отримав від Вас ще одного листа (з вкладеними конвертами від Вашого друга та від дітей). Як бачите, Ваш друг також радить брати призначення в школу, яка вже є.

Лист дітей мене вразив... Узагалі я не можу спокійно читати дитячих листів про мерзоти дорослих. Це жахливо. І ніяк не можна цьому зарадити.

Що це власне таке – соціально небезпечні діти, про яких Ви пишете? Які злочини вони скоїли?

Ваш В. Сухомлинський

01.03.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 16.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Ваші листи отримав одночасно. Щиро дякую за хвилини, які завжди приносить читання Ваших листів. Ви маєте дар... як це назвати?.. Простосердя. Таке відчуття, ніби розмовляєш наживо з людиною, а не читаєш листа.

Ви просите написати листа тов. Бірюкову¹. Листа я написав сьогодні, але не впевнений, що це Вам буде помічним у створенні нової школи, себто відкритті абсолютно нового навчального закладу – з новими учнями та новими вчителями.

У них, працівників «органів народної освіти» (які казенні слова!) є залізобетонні правила, похитнути або обійти які не може ніхто, навіть Міністр. Я впевнений, що Вам не дозволять приймати вчителів на роботу, тобто створити педагогічний колектив на свій розсуд. Коли відкривають нову школу (в місті), то до неї зазвичай «вливають» частину учнів «розукрупнюваної» (!) школи, частину вчителів якогось колективу. До цього ж завжди виникає така ситуація, що когось треба влаштувати на роботу, комусь дати місце... Мила Олено Кіндратівно, ніякі ідеї та ідеали не можуть похитнути найпрозаїчніших, нерідко дуже непривабливих обставин: і яка б могутня правда не була на Вашому боці, вона перед цими обставинами залишиться безпорадною. І це не тому, що на шляху до здійснення високих ідеалів стоять злі люди. Таке життя. Я років п'ятнадцять змушений був миритися з тим, що у школі у нас працювала абсолютно безтолкова, нікчемна вчителька... саме тому доводилося миритися, що мати у неї лежала паралізована...

Я впевнений також ось у чому: візьміть педагогічний колектив будь-якої більш-менш терпимої школи, і він буде кращим ніж спеціально підібрані люди. У цьому спеціальному підборі є підводні камені.

Олено Кіндратівно, ще раз відміряйте сім разів, перш чим різати.

Читали Ви у «Комсомолці» за 12/III–70 р. «Ферганську історію»²? Це приголомшило мене. Я вже два дні ходжу як побитий. Що робиться, куди ми йдемо? Я твердо переконаний, тисячу разів переконаний, що у виховній роботі у школах робиться зовсім не те, що потрібно робити. Дуже прошу Вас, скажіть, що Ви думаєте про «Ферганську історію».

З повагою В. Сухомлинський
15.03.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 17, 17а.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Бірюков – один із керівників центральних органів освіти в 1970-х роках.
2. 12 березня 1970 р. в газеті «Комсомольська правда» було опубліковано статтю В. Аграновського «Ферганська історія», в якій йшлося про кримінальні вчинки сексуального характеру секретаря комітету комсомолу та його заступника щодо жінок-працівниць шовкомотальної фабрики у м. Фергана та відсутність належних реакції на ці дії юридичних осіб.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Ваш лист – ще одна крапля до сумних роздумів, що переповнюють мою душу. Останніми тижнями мені не дає спокою думка про жахливий, гнітючий розрив між освітою та вихованням, знаннями та вихованістю. Все спрямоване тепер на те, щоб дати знання. Знання, знання, знання. (Авжеж, і зі знаннями не зовсім благополучно, але вони таки вирвалися вперед, як шалений кінь). «Знання без виховання – це меч у руках божевільного», – я б написав великими літерами ці слова Менделєєва і повісив би у кожній школі на найвиднішому місці! (У себе ми зараз робимо такий маленький повчальний монтаж). Галоп скаженого коня – знань, не обмежених ніякими узами моральності, – загрожує людству, загрожує він і нашому суспільству.

Вражає бездумність, з якою вчителі ставляться нині до духовного світу дітей. Ваші зауваження про виставку дитячого малюнка – ще одне свідчення цієї бездумності.

У Ленінграді (у видавництві «Аврора») вийшла книга-альбом «Малюють діти блокади». Я читав захоплені відгуки про цю книгу. Там діти малюють головно про війну. Але тоді війна була дитячим горем. Чому ж тепер діти малюють про війну? Мабуть, у наших дітей зовсім неправильні уявлення про війну...

З повагою В. Сухомлинський

08.04.70 р.

Р. S. Якщо у Вашому місті з'явиться ця книга-альбом, купіть мені один екземпляр, будь ласка. Мене дуже турбує ця книга. Хочеться прочитати її – і боюся.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 18.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Менделєєв Дмитро Іванович (1834–1907) – автор фундаментальних досліджень з хімії.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Нині я не можу писати багато. Дуже болить серце. Щороку навесні, коли в природі відбуваються різкі зміни, мої осколки не дають спокою...

Я писав Вам листа, дивуюся: невже Ви не отримали його?

У «Правде» 9/IV–70 р. опубліковано рецензію на книжку «Серце віддаю дітям»¹. Дуже прошу Вас, прочитайте цю рецензію. І ще прошу, надішліть мені два пр. газети за 9/IV–70 р. Мені потрібно надсилати цю рецензію видавцям книжки за кордоном, а в мене всього два пр. газети, послав і більше нема. Дуже прошу Вас, допоможіть.

Ваш В. Сухомлинський

Р. S. Мене вразили слова Вашої Інночки²: навіщо ж вступають у комсомол? Страшно за чесних, прекрасних дітей, яких школа робить байдужими. Найголовніше тепер, мені здається, – це не допустити порожнечі душі, лицемірства, святенництва, догідництва. Прапор нашого колективу – непокірні, йоржисті, колючі, непримиренні, незламні. Хай живе норовливість, вільнодумство, непримиренність до зла!

14.04.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 19, 19а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Рецензію В. Гришина «З любов'ю до батьківщини» надруковано в газеті «Правда» 9 квіт. 1970 р.
2. Інна – донька О. Андрєєвої.

В. Сухомлинський О. Андрєєвій

Дорога Олено Кіндратівно!

Не подумайте нічого поганого про моє мовчання. Просто я був страшенно хворий. Все те саме: змучують осколки. Весь червень був у клініці в Києві, мені робили ще одну операцію, але безрезультатно: на рентгені осколки є, а як почнуть шукати – не знаходять.

Прошу Вас, зрозумійте, що сил у мене дуже, дуже мало.

Стаття, опублікована в «Комсомолці»¹, – це праця тримісячної давнини. Мене засмучує те, що у редакції вилучили найголовніше: чому ж юнак став вбивцею.

Щиро дякую за «Психологію»².

З повагою В. Сухомлинський

Р. S. Якщо вистачить сил, поїду тижні на два-три до Югославії, на берег Адріатичного моря, лікарі конче наполягають на цьому, треба зміцнити серце. Але, здається, не стане (*нерозбірливо – упоряд.*) для цього.

12.07.70 р.

Листа писав Вам уранці. Зараз отримав пошту. Прийшла путівка. Здається поїду.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 20.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Йдеться, напевно, про статтю «Бачити себе», опубліковану в газеті «Комсомольская правда» 26 грудня 1969 р.
2. «Психологія» – підручник. Який саме, невідомо.

О. Андрєєва В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Пишу Вам у поїзді дорогою додому. В останні два дні в Москві була зайнята з раннього ранку і до пізнього вечора. Після повернення до Могильова на мене чекає також безліч справ. А листа Вам потрібно написати терміново.

На Вас чекають великі неприємності. Я постаралася зробити все можливе, щоб пом'якшити їх. Тепер дуже багато залежить від Вас. Я передам Вам всю інформацію, якою володію. У Вас скрізь багато друзів – вони і не дали Вас «з'їсти», але Ваші вороги дуже сильні і тепер, як мені було сказано – проти Вас готується дуже серйозна акція – спеціальна комісія від ЦК. з метою розгромити. І в ЦК. і в Академії до Вас ставляться дуже вороже.

Наразі потрібно мобілізувати всіх Ваших друзів. Я була в О. І. Шарова¹ – говорила з ним про те, що зараз стаття про Вас надзвичайно потрібна, але він

хворий і найближчим часом приїхати не зможе (а яка це чудова людина! До Вас він ставиться чудово). Про те, що на Вас готується комісія, я дізналася від Г. В. Гасилова². Вочевидь, у Вас про нього хибне уявлення: Ви поставили його на одну дошку з Лихачовим³ і поставилися відповідно. А це дуже велика помилка і виправити її потрібно якнайшвидше, тому що Гасилов може Вас захистити в найважливішому. Повірте мені як психологу, порядній людині і Вашому другові: Г. В. Гасилов – хороша людина, яка заслуговує на повагу і довіру. Переконавшись у Вашій правоті (а зустрівшись із Вами, він у ній неодмінно переконається) – він захищатиме Вас, незважаючи на особи. Нині він – в ін-ті загальних проблем навчання та виховання. Вплив має значний, сферу впливу – також.

Коли Ви придивитесь до Г. В. – упевнена, що Вам він сподобається не менше, ніж мені і Ви легко порозумієтеся з ним. По суті, в основі його погляд на навчання та виховання від нашого не відрізняється.

Його налаштували проти Вас, та власне противником Вашим, по суті, він ніколи не був. Каже, що останнім часом він дуже критично ставиться до негативних думок про Вас, оскільки, придивившись, побачив, що більшість Ваших супротивників – люди непорядні. Його всіляко зараз підбурюють виступити проти Вас, але він заявив, що поки особисто з Вами не познайомитися і у Вас не побуває – нічого писати не стане. У ЦК та в Академії звинувачують Вас у двох пунктах: по-перше у «дрібнобуржуазній, некласовій» гуманності та у відсутності «військового патріотизму» і по-друге у «вихованні без покарання», що докорінно суперечить... і т. ін.

Гасилов у другому пункті теж заперечує, але погодився зі мною, що не йдеться про повну відсутність покарання – адже є засудження вчителем та колективом негативного вчинку хоча б у формі ставлення до цього вчинку. Щодо першого пункту заперечити легко – у нас немає класів і про яку «класову ненависть» може йтися? Ті самі класи, які за кордоном – для дітей абстракція. Ну і т. п.

Про «військовий патріотизм» Г. В. такої ж думки, як і я, і Ви. Мою статтю про телебачення, до речі – він узяв і намагатиметься щось зробити у Відділі пропаганди ЦК. Я туди телефонувала, говорила з ними, але толку мало. Статтю він схвалює.

Він – хороша людина, яка робить багато добра дітям (тим же другорічникам).

Г. В. говорив про те, що до Вас приїжджали товариші з ЦК і Ви відмовилися їх прийняти (це викликало особливе обурення). Але я сказала, що вся справа в тому, які товариші приїжджали, а те що Ви принциповий в будь-якій ситуації – заслуговує лише на повагу. Г. В. із цим погодився, чотири години я з ним позавчора проговорила і переконала в тому, що Ваші погляди спотворили, що неправильно тлумачать саме все найкраще, розумне та гуманне у Вашій школі, що не можна допустити жодного «розгрому». Він, вочевидь, зміг би відіграти чималу роль у тому, аби не допустити.

Не підозрюйте тут каверзи – голову даю на відсіч, що Г. В. людина з широкою душею і до Вас приїде тільки з добрими намірами.

Він хотів поїхати до Вас раніше, але його запевнили, що його Ви не приймете. Така перспектива, зрозуміло, його не надихала, зокрема й тому, що йому таки 70 років (незважаючи на всю його енергію). Свого часу він захищав Макаренка, на якого тоді теж було гоніння. Г. В. каже, що ситуація погана і тягнути не можна. Він міг би приїхати до Вас у середині травня. Збирається написати Вам та запитати про таку можливість. Я сказала, що напишу Вам про його намір та про нашу розмову.

Ось чому поспішаю з листом.

Може, Вам варто було б запросити його, пославшись на мого листа?

Про всяк випадок повідомляю Вам його адресу [...]

Ще раз – Г. В. грубуватий, але людина безумовно хороша, добра, чесна.

Під'їжджаємо. Лист відправлю з вокзалу одразу ж – адже вже 8 травня.

О. І. Шаров наказав передати Вам щире привітання і просив не гніватись коли він мовчить – це означає тільки, що він хворий, а симпатія його до Вас дуже важлива.

Людина він незвичайна і приваблива. Його сприйняття світу дуже своєрідне – недаремно він такий чудовий казкар. Його думки глибокі та складні. Розмова з ним дуже багато розкриває, хоча логіка в нього справді «своя власна».

Прошу Вас повідомити мене про стан справ: душа болить за Вас та Вашу школу.

Я в Москві зробила все намічене: прах тата похований, пенсійні для мами налагоджені, квартирне питання відрегульоване. Мама їде зі мною. Доньки пробули самі два тижні і у них, судячи з учорашньої телефонної розмови, все гаразд. Весна довкола прекрасна. Картаю себе за смуток і тривогу, які отруюють цю красу. Усього Вам доброго.

Ваша О. Андрєєва

08.05.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 23, 23а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Шаров Олександр Ізраїлевич (уроджений Шер Ізраїлевич Нюренберг (1909–1984) – дитячий письменник, журналіст, військовий кореспондент.
2. Гасилов Георгій Васильович (1901–1991) – педагог, директор кількох шкіл та інтернатів, де намагався застосовувати підходи К. Ушинського та А. Макаренка.
3. Стаття (лист до редакції) Б. Лихачова «Потрібна боротьба, а не проповідь» в «Учительской газете» 18 травня 1967 р. з критикою ідей В. Сухомлинського, відображених у циклі статей під загальною назвою «Етюди про комуністичне виховання», які тоді публікував журнал «Народное образование». Б. Лихачов (1929–1999), в той час завідувач кафедри педагогіки і психології Волгоградського пед. інституту, канд. пед. наук, пізніше працював на керівних посадах в системі АПН СРСР.

О. Андрєєва В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Отримала повідомлення про те, що мій лист вручено Вам особисто. Можливо, Ви просто поспішали, але Ваш підпис незвичайний – у Вас дуже

чіткий почерк і такий самий підпис, а тут якась тремтлива лінія. Можливо, Ви хворий зараз більш ніж завжди. Це дуже тривожно.

Василію Олександровичу! Адже у вас на Землі стільки друзів, і Ви вже зробили так багато! Прийміть якомога спокійніше нападки ворогів. Ну, поставтеся до цього, як ми ставимося до поганої погоди – просто як до якоїсь стихії, яку доводиться сприймати як необхідність. Завжди, скрізь, у всі віки нове, прогресивне наражалося на жорстокий опір. Завжди проти добра повстає зло (адже добро спрямоване на знищення зла. Природно, що воно пручається).

Я сама лаю себе за те, що надто близько до серця беру, коли жорстокістю і несправедливістю відповідають на добро. Напевно, взявшись за прогресивну справу, потрібно бути готовим до гонінь. Так влаштований наш світ. Можливо, зусилля людей, подібних Вам і зусилля всіх тих, хто активно чинить опір рутині та нелюдності – через століття-століть приведуть людство до розумності, до гуманності.

Комунізм таки буде.

Якщо Ви не зможете спокійно ставитись до спроб задушити Вашу справу – Ви ж фізично не витримаєте. Я впевнена, що тепер уже задушити не можна: Ви надто відомий та шанований широким колом учителів. Напевно, треба рятуватись сміхом. Гумор – завжди вихід із найгіршого становища. А якщо піднятися трохи вище – завжди буде і прикро, і смішно.

Милий Василю Олександровичу! Тільки тримайтеся! Коли навіть щось і гнітитиме – ніщо не страшне, ніщо не зламає (адже Ви з тих, кого не зламити) ні духовно, ні фізично.

Он – як прекрасна весна! У Вас, напевно, ще краще – село нині суцільний квітучий сад.

Учора читала на курсах піонервожатих. Із задоволенням переказала лекцію Гасилова, в якій він лаяв наше «словесне» виховання, багато говорила про Вас і рекомендувала як ключовий посібник Вашу «Павлиську середню школу». Прийнято все було дуже добре (слухачі потім говорили методисту, що у всьому зі мною згодні і сказане їм дуже до душі).

Першого червня їду до Мінська з доповіддю на вчительській конференції. Обов'язково говоритиму про Вас.

Усього Вам доброго! І насамперед – сил фізичних. Будь ласка, напишіть, як Ви почуваетесь.

Адже цього літа Ви зобов'язані відпочити – боротьба без фізичних сил неможлива, а Ви маєте боротися просто тому, що перейняті прогресивною справою.

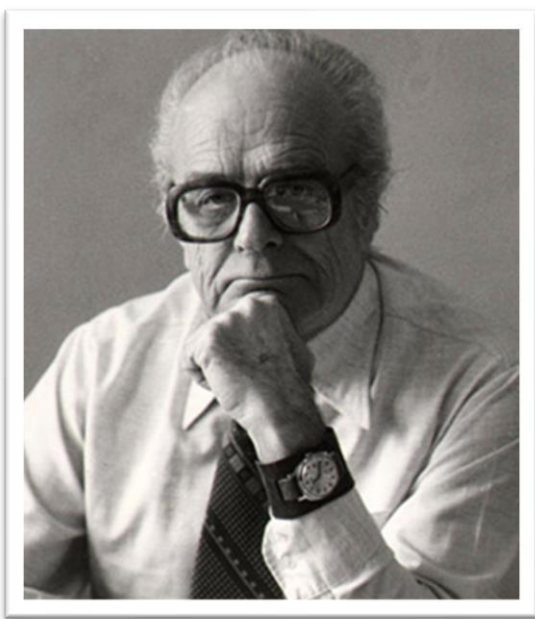
Ваша О. Андреева

22.05.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 24.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З Б. РЯБІНИМ

ЗІ СПОГАДІВ¹ Б. РЯБІНІНА²

Борис Рябінін

Фото: URL: <https://is.gd/ZhtOgI>

Наприкінці 1966 року побачила світ книжка «Про любов до живого»³, в якій я спробував привернути увагу громадськості до найважливішої та найгострішої, на мою думку проблеми сучасності – вихованню доброти, моральної чистоти, чуйності.

Мабуть, коли я її писав, навіть не припускав, який гарячий відгук знайде вона в серцях наших читачів. Цілковитою несподіванкою став лист, який надіслала Андреева⁴.

Дрібний-дрібнесенький, місткий почерк, бісерні літери із макове зернятко, проте чітко складені в окремі фрази, пропозиції...

*Б. Рябінін. «Пройдешне – живе». 1985. С. 255.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Листи та уривки з листів, наведених далі, увійшли у книжку Б. Рябініна «Пройдешнє – живе: книга спогадів» (1985) з його коментарями подій, що відбувалися.
2. Рябінін Борис Степанович (1911–1990) – письменник та сценарист науково-популярних фільмів, учасник товариств охорони природи, член Спілки письменників СРСР.
3. Книгу Б. Рябініна «Про любов до живого» видано у вид-ві «Просвещение» в 1966 р.
4. Андреева Олена Кіндратівна (роки життя невідомі) – кандидатка психологічних наук, викладачка закладів вищої освіти в Білоруській РСР.

Дорога Олено Кіндратівно!...

(Це ж не мені... Чому?! Але вже наступні рядки поставили на своє місце все, втім не розсіяли мого здивування)...

Щиро дякую Вам за те, що Ви познайомили мене з Б. С. Рябініним. Яка він прекрасна людина! Найзахопливіше в ньому – вірність своїм переконанням. Ця вірність пронизує червоною ниткою його книгу (до речі, Вашу книжку я надішлю дні за три-чотири; хочу, аби прочитали її всі наші вчителі).

У нас почалася напружена пора нашого трудового життя. З ранку до ночі – у школі. І це – найбільша радість...»

Глянув на підпис: «В. Сухомлинський». Звідки він дізнався про моє існування та ще видає такі характеристики?

Здивування було недовгим і згодом змінилося на почуття подяки та прихильності. За кілька днів я тримав у руках листа з тим же бісерним почерком (хоч у лупу розглядай), але вже адресованого мені.

*Б. Рябінін. «Пройдешнє – живе». 1985. С. 256.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Б. Рябініну

Дорогий Борисе Степановичу!

Олена Кіндратівна Андреева дала мені прочитати Вашого листа. Я і раніше вважав Вас одностороннім у боротьбі за добро і людяність, а тепер просто дихати стало легше від думки, що є у світі такі прекрасні люди, як Ви.

Мене захоплює Ваша книжка «Про любов до живого». Вірю, що все-таки Ви мені її подаруєте.

Надсилаю Вам книжку «Серце віддаю дітям». У мене є дуже багато фактів, які потрібні Вам для статті про значення та роль анімалістичної літератури у становленні психіки дитини. Ось факт, який я поміщую в книжку «Виховання шкільного колективу» (книгу я вже написав, у видавництві «Радянська школа» вона вийде 1971 р.).

Я маю під рукою картотеку злочинів – опис життя (з раннього дитинства) підлітків, що скоїли правопорушення, виявили жорстокість, безсердечність, садизм. Майже у всіх випадках первинним та найважливішим джерелом жорстокості є безжальне знищення живих створінь у дитинстві. Є в моїй картотеці життєпис та психологічна характеристика 13-річного Леоніда Л. Коли він був маленьким (5–6-річним) хлопчиком, мати, йдучи на роботу, доручала йому, здавалося б, безневинне заняття: бити мух у кімнаті. Мама дала Льонькові «хлопавку», показала, як це робити... День у день дитина знищувала мух. Іноді він із радістю повідомляв мамі: сьогодні в хаті немає жодної мухи. Бувало, мухи «хитрували», як скаржився Льонько мамі: їх не вдавалося «прихлопнути». Якось мати, прийшовши додому, побачила, як син, зосереджений, з радісно сяючими очима сидить біля підвіконня і дивиться, як повзають дві мухи з відірваними крильцями. Це він «покарав» їх за те, що вони довго тікали від його хлопавки. Мати погладила сина по голівці: молодець! Та й цукерок купила (дуже боялася вона мух). Льонько ловив їх, надиривав крильця і спостерігав, як довго може жити безкрила муха. Потім хлопчик навчився надрізати крильця ножицями, і мухи «дзижчали, як джмелі» – це дуже подобалося. Дванадцятирічним підлітком він упіймав під дахом горобця і відрізав йому крильце... Мати, дізнавшись про це від сусідів, залишилася спокійною... У шкільному колективі, Леонід був з тих, з кого «мов з гуски вода». Однокласники побачили одного разу, як він ловить метеликів, проколює тіло, вставляє соломинку і милується, як метелик «літає з парашутом»... Про це сказали вчителю, але він не звернув уваги на жорстокість (пізніше, коли Леонід став злочинцем, учитель пригадав цей випадок, назвав це «дитячою витівкою»). Після закінчення 6-го класу 13-річний Леонід Л. скоїв страшний злочин. У спекотний літній день він пішов купатися із 6-річним сином

своїх родичів. Купаючись, він утопив хлопчика. Просто взяв його за шию і придушив, потримавши хвилини зо три на дні. Злочин приголомшив і матір, і вчителів. Тільки після трагедії стали пригадувати та аналізувати: звідки це взялося? Що могло призвести до злочину? І ось тут і згадалися мухи. Сусіди не раз говорили матері: не приведуть до добра ці ігри з живими створіннями. Мати тільки посміхалася. У школі теж сміялися: мухи – це паразити... Їх треба знищувати.

Я глибоко переконаний, що виховання любові до живого – одне з найперших завдань педагога. Маленька людина повинна бути доброю до всього живого. Тільки за цієї умови вона стає вихованою! Лише доброта відкриває дитині радість буття, радість людських взаємин.

Мене вражає дрімуче безкультур'я багатьох теоретиків та адміністраторів... Адже дехто вважає, що виховувати доброту – це означає «розслаблювати», обеззброювати людину.

Я буду дуже радий познайомитися з Вами ближче.

З повагою В. Сухомлинський

30.08.69 р.

Б. Рябінін. «Пройдешне – живе». 1985. С. 258.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

Б. Рябінін О. Андрєєвій

Шановна Олено Кіндратівно!

Отримав Вашого листа. Відповідаю з деяким запізненням тому, що лише нещодавно повернувся з-за кордону – був у тривалій поїздці Чехословаччиною та Польщею.

Лист мене порадував. Зі статті Вашою в «Сім'ї та школі»¹ Ви здалися мені, м'яко кажучи, дещо ортодоксальною, а тут раптом повний збіг позицій щодо такої важливої для мене проблеми, як ставлення до живого та любові до чотирилапих. Про статтю сперечатися не будемо, тому що це розмова довга,

скажу лише, що якщо я здався Вам патріархальним, то Ви – мені – явно з тих «розпропагованих» жінок, які почали вже забувати, в чому різниця між чоловіком і жінкою... Ваші фотографії, зокрема й Вашої доньки, переконують мене в тому, що в головній суті Ви, якщо вірити знімкам, цілком нормальна жінка (!), і, гадаю, Вам була приємна увага чоловіків, а чоловік (теж нормальний) дарує свої почуття і пристрасть не жінкоподібній істоті, а жінці.

До речі, з газет Ви, звичайно, знаєте, що ми зараз по-справжньому стурбовані падінням народжуваності в нашій країні. Те, що жінок відтрутили від сімейного гнізда чимала тому причина. Але загалом все це дуже складно і в листі не висловиш усього. Перейдемо до справ собачих.

Тепер я Ваш боржник через те, що познайомили – хоч спершу позаочно – зі щиро шанованим мною Сухомлинським. Позаочно я теж люблю цю людину, за його статті насамперед, і дуже хочу познайомитися з ним. Можливо, Ваше посередництво прискорить це. Хотів би навіть побувати в нього в школі, щоб побачити все на власні очі. До речі, правління Спілки письменників РРФСР, і я безпосередньо залучений до цього, має намір у найближчому майбутньому провести конференцію на теми, які нас хвилюють. Добре було б, якби на цю конференцію зуміли приїхати і Ви, і Сухомлинський. Запрошення ми надішлемо, а Ви мені, будь ласка, повідомте, куди їх надсилати.

Щодо відправки Вам хоча б одного примірника «Про любов до живого» – на жаль, тут справа кепська. Не маю жодного. Чекайте на новий тираж. Наразі вирішується питання про перевидання книжки. Про це клопоче Спілка письменників (не кажучи про численні прохання читачів). Можете і Ви долучити свою вимогу, якщо хочете. Пишіть видавництву «Просвещение», а також міністерству освіти РРФСР тов. Прокоф'єву.

Цілковито згоден з Вами в оцінці телебачення. Телебачення, на мою думку, вже давно перетворилося на школу еротики та вбивства. Якими будуть наслідки цього, навіть важко передбачити, але можна здогадуватися за тими симптомами, які ми спостерігаємо щодня. Та як підступитися до цієї проблеми, не розумію. Режисери наче глузд втратили. Вони вважають все це «реалізмом», і точка, а що

від цього «реалізму» навколишній реальності вже зовсім зле, це їх чомусь не хвилює, хоча обурюватися різними неподобствами вони теж люблять. Парадокс?

Одразу – прохання до Вас. «Литературная газета» просить мене написати про значення та роль анімалістичної літератури у формуванні психіки дитини, підлітка. Чи немає у Вас якихось цікавих фактів? Використаю їх у статті, звичайно, згадавши Ваше ім'я. Надішліть! Буду дуже вдячний! А надто, якщо Ви зв'яжете мене з Сухомлинським або, для пришвидшення справи, передасте таке ж моє прохання йому. У нього, напевно, мають бути цікаві спостереження, оскільки, як Ви пишете, він у вихованні спирається і на художню літературу. Допоможіть мені зробити потужний виступ, це дуже важливо. Редакція дуже зацікавлена, ми й поготів, газета, повела б серйозну розмову [...]

Тільки не відкладайте у довгу шухляду. Гаразд? Наприкінці серпня я вже маю взятися за статтю. Обіцяв. Чекають. Нагадуватимуть [...]

Я радий, що ми з Вами встановили контакт. Думаю, нам не завадила б особиста зустріч. Побувати б у Вас у Білорусії (соромно зізнатися, що я там не бував, хоча проїжджав багато разів; ось і минулого липня їхав через Брест і Мінськ), та як вибратися, знайти час? Розриваюся я на частини...

Чекаю на Ваш лист.

Моє вітання, Б. Рябінін

04.08.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності»². Арк. 25, 25а.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. У № 1 журналу «Семья и школа» (1967) було опубліковано дискусію під рубрикою «Жінка – сім'я – суспільство».
2. Лист О. Андрєєвої Б. Рябінін переслав В. Сухомлинському.

Дорогий Василю Олександровичу!

Мене дуже зворушила Ваша висока оцінка моєї книжки «Про любов до живого», а також весь теплий тон Вашого листа, добрі слова про мене, і найбільше посилка з Вашою книжкою.

Дуже хочу тепер зустрітися з Вами, але навряд чи Ви зберетеся до мене на Урал; отже, треба мені їхати на Україну. Щоправда, є ще один варіант: є намір найближчою зимою провести в Москві письменницьку конференцію, залучивши громадськість до проблеми «людина – природа – моральність». Конференція передбачається (поки що) російська, але ми надішлемо Вам запрошення (я – в комісії та ініціатор скликання конференції), і, сподіваюся, Ви приймете його і зможете вибратися до столиці. Однак, незалежно від того, я хочу побувати у Вас, а оскільки їздити я мастак (поки що не втомлююся), то, можливо, наступного літа нагряну до Вас – звісно, якщо Ви схочете мене бачити...

О. К. Андрєєва переймається природознавством у школі і переконана, що вдвох ми дещо змогли б зробити (вдвох – це вона має на увазі Вас і мене). Не знаю, не певен, але спробувати треба. Крім того, мені хотілося б обговорити з Вами таке питання: Ви є членом-кореспондентом Академії пед. наук, а поки що академія ніяк не цікавиться тими проблемами, які мене, як я бачу, і Вас хвилюють. Я говорю про проблему людина і тварина. Тепер, чесно кажучи, я шкодую, що не причетний до числа педагогів-академіків (з письменників із цим званням двоє – Михалков та Кассіль¹, коли вони його отримали, ніхто не знає). Як письменнику, мені це, загалом, зовсім не потрібно, а ось для пробивання справ, порушення кричущих проблем у стінах цієї високої установи (і не тільки там), мабуть, іноді титул і не завадив би. Мене дивує байдужість Академії до цих питань, хоча, коли розмовляв із А. І. Маркушевичем (тоді ще заступником міністра освіти), він виявив цілковите розуміння (і, до речі, книжка «Про любов до живого» народилася за його підтримки та сприяння, щоправда, спершу замислював брошуру; така велика книга вийшла несподівано для автора).

Дуже і дуже хотів би негайно задовольнити Ваше бажання (це збігається і з моїм бажанням) – подарувати Вам цю книгу, як Ви подарували мені свою, але, на жаль, тисячу разів на жаль, нині не маю можливості здійснити. Немає її. Йде мова про перевидання. Спілка письменників РРФСР навіть надіслала офіційний запит до Комітету друку з клопотанням про прискорене перевидання масовим накладом, проте Комітет, як і Академію пед. наук, теж не дуже хвилює ця проблема, а отже, і книжка. Ось так, милий Василю Олександровичу. Все це загалом не дуже весело.

Я вже стомився писати статті на ці теми. Але нинішній свій застільний сезон (після довгих роз'їздів країною та закордонням) почав знову з цілого букету статей (закінчив щойно одразу три поспіль і сьогодні, мабуть, візьмуся до четвертої). Але тяжкі думи, а часом і незадоволеність (плюс, очевидно, втома, за давнє перенапруження сил) іноді гнітять мене і тоді не знаходжу собі місця. Порятунком один – робота, а це знову втома та перенапруження... Ось так і минають мої дні. Заздрю Вам: Ви хоч весь час на природі і з дітьми, найславнішим народом. Щось лист у мене виходить не дуже веселим. Погано. А я завжди мав славу заповзятого уральця, який я й насправді. Ну ось підкочує 60-ліття – і думаєш, думаєш, думаєш. Словом, дуже хочу побачитися з Вами і, можливо, стрепенутися, освіжитися душею. На Україні у мене чимало друзів – у Києві, Житомирі, Кобеляках, Львові, Сімферополі, Ялті... До речі, у Житомирі при школі № 30 уже багато років працює піонерський клуб «Охорона природи», працює добре. Милі хлопці-дівчата, керівниця Оксана Георгіївна Мокрицька вкладає душу (дом. адреса [...]). Я в них був позаминулого літа (Подружжя Образцових² і я – шефи цього клубу). Ви про них щось знаєте? Якщо ні, поцікавтеся.

Книгу Вашу я прочитав, як то кажуть, за одну годину. Багато чого в ній перегукується з моїми думками та поглядами, бачу, що Ви справді віддаєте серце дітям, це не слова. Але поки що погано у нас з вихованням, не знаю, що сталося з людьми: геть-чисто забули навіть ті істини, про які в минулому навіть і писати не потрібно було, всотували з молоком матері. Дитяча злочинність зростає, як ми

не намагаємося маскувати це. Масова відсутність виховання – лихо для народу, говорив Песталоцці. Імовірно, звідси все.

Поки немає книжки «Про любов до живого», прийміть від мене «під заставу» інші – надсилаю Вам особисто та Вашій школі. Нехай вони представляють мене в Павлиші, як за порука нашої майбутньої великої дружби (інакше, думаю, і не має бути).

Сердечно ваш Б. Рябінін

19.09.69 р., Свердловськ

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 26, 26а.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Михалков Сергій Володимирович (1913–2009) – письменник, поет, драматург, публіцист, перекладач, сценарист; Кассіль Лев Абрамович (1905–1970) – письменник, сценарист.
2. Ймовірно, йдеться про Образцова Сергія Володимировича (1901–1992) – актора, режисера, громадського діяча та його дружину.

Б. Рябінін В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Уже досить давненько я надіслав Вам чималий пакунок з книгами та листа. Природно, не маючи від Вас нічого, турбуюся: чи одержали?

О. К. Андреева, яка побувала у Вас нещодавно, повідомила мені, що Ви, скоротивши курс біології за рахунок морських тварин на кілька уроків, запровадили на уроках мою книгу «Про любов до живого». Як це? Мені, як Ви самі розумієте, було б дуже цікаво знати про це детальніше. Я вже не говорю, що для мене така увага до книжки – предмет особливої гордості (письменник може тільки мріяти про це!).

Правління Спілки письменників РРФСР написало великий лист до комітету з друку СРСР та міністерства освіти РРФСР з проханням якнайшвидше перевидати «Про любов до живого» великим накладом, та там, здається, на жаль, не дуже поспішають, хоча Міністерство відповіло, що планує перевидати книжку в 1971 році. Треба їх підштовхувати. Мене читачі просто діймають – просять книжку.

Надіслали Ви мені свою книгу «Віддаю серце дітям», вона ходить по руках – читають освітяни, журналісти. Обласна газета «Уральський робочий» хоче опублікувати фрагменти з книжки. Коли з'явиться, я надішлю.

Пишіть у вільний час (хоча його, напевно, немає).

Сердечне вітання Б. Рябінін
Свердловськ. 01.11.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 27.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

Б. Рябінін В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Хочу, щоб Ваші діти знали: мої собачі книги – головне моє досягнення у житті.

Вилучив в одному місці дві свої книжки, видер листи з дарчими написами і тепер шлю Вам. У Вас вони будуть служити краще.

Ваш Б. Рябінін

P. S. Досі засмучений, що пропав лист дітей (не кажучи про Ваш).

22.11.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 28.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

В. Сухомлинський Б. Рябініну

[...] Ваші «собачі книги» – просто диво. Це ж найлюдяніші книги. Пригадую слова Чехова: хорошій людині соромно навіть перед собакою. Так, по тому, як людина ставиться до собаки та інших наших «молодших братів», можна зробити безпомилковий висновок про те, яка людина.

Вашу книгу про Нігера читає тепер уся школа. Книга переходить із класу в клас. Діти плачуть. Дай Боже, щоб кожен у дитинстві заплакав такими сльозами. Так, моральний образ людини величезною мірою залежить від того,

що приносить йому сльози і що приносить сміх у роки дитинства. Нехай будуть сльози співчуття, але не сльози жадібності, заздрості! Тижні через два Ви отримаєте листа від юних читачів наших про цю чудову книгу. Я сам, читаючи цю книгу, відчував, як біль стискає серце.

Бажаю Вам добра та щастя...

*Б. Рябінін. «Пройдешнє – живе». 1985. С. 259.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

Потім прийшло послання від групи дітей, учнів Павлиської школи. Діти повідомляли, що «книга дуже їм сподобалась, читали з великим інтересом і захопленням», та запрошували приїхати до них, у село Павлиш. Лист був українською, але, коментував Сухомлинський, «думаю, що ви його зрозумієте. А потребуватимете точного перекладу, напевно, знайдуться люди, які знають українську мову».

Згодом він написав:

...Так, ми у всіх класах запровадили курс «Любов до живого» (за рахунок скорочення абсолютно нейтрального, непотрібного матеріалу). У кожному класі – від 5 до 8 години. В основу поклали Вашу книгу – по суті весь курс – це виклад Вашої книги (краще не скажеш), використовуємо деякі наші, місцеві приклади...

Пізніше він уточнив:

Нині у нас у школі є новини. У всіх класах, з 1-го до 10-го, запровадили ми факультативний курс «Охорона природи». Курс складається з теоретичного матеріалу та практичної роботи. За кожну чверть учень отримує оцінку з предмета «Охорона природи». Оцінку ставлять у класний журнал, у табель; маємо намір також поставити цю оцінку і в атестат про середню освіту (у нас для цього є можливість).

Знову і знову він повертається до болісної для себе проблеми, в нехтуванні якою бачить причину багатьох бід і ще більших майбутніх катастроф.

Мене дедалі більше турбує безжальне, варварське ставлення до живого. Читали у «Комсомольській правді» замітку В. Пєскова «Випадок у степу»¹? Що може зробити маленька людина, якщо природу винищують у загальнодержавному масштабі! Давайте звернемося з колективним листом до громадськості, абоощо...

У себе в школі (на свій страх та ризик) я запровадив факультативний курс «Охорона природи» – 50 годин – теоретичні заняття, а практика – це все життя дітей. На нашій шкільній ділянці – все цвіте та зеленіє. У селі у нас дбайливо ставляться до природи...

До листа долучено детальну програму факультативного курсу «Охорона природи», під якою стояв підпис: «директор школи – В. СУХОМЛИНСЬКИЙ.

Він надсилає копію свого листа голові управління спілки письменників РРФСР Л. С. Соболеву та міністру освіти РРФСР тов. Данилову, в якому клопочеться про необхідність перевидання книжки «Про любов до живого».

Книжку призначено для вчителів, вихователів шкіл-інтернатів, класних керівників. Вона отримала чудові відгуки. Там, де вчителі змогли її придбати, її використовують як посібник з виховання бережливого ставлення до природи. Книга такого роду – єдина у світі, в ній глибоко проаналізовано становлення моральності людини крізь призму її праці та ставлення до живого.

Однак тираж цієї книги настільки незначний, що в деяких районах її взагалі немає.

Проблема виховання дбайливого ставлення до природи – одна з першочергових виховних проблем. Учителеві потрібна література. Книжку «Про любов до живого» Б. С. Рябініна треба перевидати накладом, достатнім для того, щоб вона була принаймні в кожній школі.

Поза його увагою не залишається наша тривала суперечка з О. К. Андрєєвою. Незважаючи на наші розбіжності «з жіночого питання», моє

листування з нею тривало. Головна розбіжність була в тому, що вона занадто буквально розуміла рівноправність (чоловіка та жінки) і горезвісну емансипацію.

Б. Рябінін. «Пройдешиє – живе». 1985. С. 259.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Статтю В. Пєскова «Випадок в степу» про загибель диких птахів через хімічне оброблення землі надруковано в «Комсомольской правде» 26 квітня 1970 р.

Б. Рябінін В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Дуже зворушила мене Ваша турбота про моє здоров'я, а більше – те, що Ви попри свою зайнятість ще примудряєтеся пам'ятати про інших. Ні, я живий і більш-менш здоровий (практично здоровий, як кажуть лікарі). Просто я гірший за Вас і пишу друзям лише тоді, коли виникає пряма потреба. Отримав я і листи дітей Вашої школи, а відповісти не спромігся – аж надто заборгував журналам і видавництвам, зима минає, а гора, здається, не зменшилася, хоча сиджу не розгинаючись, дрібниці зробив, а за велике (книги) навіть не брався. Ви вже, будь ласка, скажіть щось дітям від мене та за мене. Скажіть, що я про них пам'ятаю, а коли побачимось (сподіваюся, що це буде), то намагатимусь віддячити за все, у боргу не залишусь.

Давно хотів написати Вам дві речі.

Перше. У мене лежить ціла гора журналів «Урал» та «Уральський слідопит». Книги мене вже виживають із дому. А що, коли я щось надішлю вам, школі? Га? Нехай це буде ще однією ниточкою, яка зв'язуватиме Урал з Україною. Для дітей, мені здається, буде прямий інтерес, особливо «Слідопит». Журнал такого напрямку єдиний в країні. Надіслати?

Друге. Кортить мені поговорити з Вами про нашу спільну знайому Олену Кіндратівну Андрєєву. Я дуже вдячний їй, що вона звела мене з Вами, познайомила нас. Однак є один пункт у неї, – точніше сказати, «пунктик», – який часом викликає у мене роздратування та досаду. Не знаю, чи Вам відомо, що моє знайомство з О. К. відбулося на сторінках журналу «Сім'я і школа», де ми були

опонентами у поглядах на деякі аспекти жіночого питання¹. Вона мене вперто звинувачує в патріархаті, застарілості поглядів на проблему «чоловік – жінка». Одного разу я написав їй величезного листа (22 сторінки на машинці), намагаючись втлумачити їй свої погляди і просячи більше не повертатися до цього питання (а надто що суперечка абсолютно марна.) Ні, вона мене довбала буквально в кожному листі! Та ще й як! Сміх та горе. (Тепер, здається, розсердилася і перестала писати взагалі; Правда, я був з нею не надто люб'язний.) Вона часто посиалася на Вас: що мовляв В. О. поділяє мої переконання, а Ви (тобто я) відсталий пережиток і взагалі сірість, нівечите дружині життя. Саме тому мені й захотілося перемовитися з Вами.

Намагаючись перевиховати мене, вона у своїх аргументах дійшла, на мою думку, до стовпів геркулесових. Так, вона запевняє, що жінка нітрохи не поступиться (не повинна) чоловікові у фізичному розвитку, або силі (аж до рівності у боксі та інших суто чоловічих видах спорту). Вона вважає, що запропонувати жінці стілець чи поступитися місцем у трамваї, так само як і подати пальто – принизити жінку, підкреслити її слабкість. Вона доводить мені, що жінка не менш обдарована, ніж чоловік (начебто хтось заперечує!). Вона торочить, на мій погляд, речі скандальні, на кшталт того, що Марксу було легко, коли він писав, а ось Женні було невимовно важко, бо на її руках помирили діти, і вона опікувалася побутом, а не він, не Карл. Ну, а страждання батька, коли в нього вмирає кохане дитя, це не має значення? А геніальність Марксова, виходить, нічого не варта і не накладає на людину певний, нехай благодатний, але непомірно важкий обов'язок? Дурниця неймовірна! Порівнювати це, на мою думку, також безглуздо і безцільно (і непристойно!), як, скажімо, запитувати: хто краще – блондинка чи брюнетка? Або – чоловік чи жінка (що, до речі, і робить О. К.). Турботу про жінку вона визнає лише через те (і лише тоді), коли та народжує дітей. В одному з останніх листів вона захоплювалася якимсь фізруком, який змушує дівчат тренуватися за програмою юнаків і вже досяг результатів... А на мою думку, це жахливо, за такі, з дозволу сказати, експерименти треба знімати з роботи і усувати від викладання. Де ж фізіологія?

Де турбота про майбутню матір? Отже, замість морального виховання – вульгарне фізичне урівняння? Я тягну п'ять пудів – і ти тягни стільки ж! Отже, замість того, щоб змалку хлопчина привчався берегти дівчинку – майбутню продовжувачку життя та об'єкт його кохання, нехай він її дубасить? Нісенітниця якась!!! Рівність, наскільки я можу розуміти це, не означає однаковості. Проте, шановна Олена Кіндратівна постійно повертає в цей бік. Адже вона викладає в педагогічному університеті, свої погляди передає молодим. А це вже лячно.

Жінку рятують першою, коли гине корабель. Жінка – це життя. Жінка – з її слабкостями та силою – диво, створене природою. Андрєєва хоче це диво привести до єдиного знаменника, принизити (вона думає, що піднімає), нівелювати, поставивши на один щабель з чоловіком. Я розповідав про нашу полеміку знайомим розумним жінкам: журналісткам, редакторам, педагогам, лікарям; реакція в усіх, прямо скажемо, не втішна для О. К. «Збожеволіла!» Інші висловлюються ще категоричніше: «Дурепа!» Не хочу думати, що вона дурепа (сподіваюся, це між нами), але що вона з'їхала трохи – це факт.

Вочевидь, Ви для неї більший авторитет, ніж я, оскільки вона постійно прагне заручитися Вашою підтримкою. Розтлумачте їй при нагоді, що так не можна, що вона тільки зневажає ідею рівноправ'я та великої співдружності чоловіка та жінки. Ображати її я дуже не хотів би, ба більше, щодо живого ми виявилися союзниками, проте... істина дорожча!

До речі, про живе. У першому номері «Работницы» є моя стаття. Із редакції повідомляють: таке здійнялося! Дзвонили з інституту вірусології: ми, кажуть, відкрили на півночі у собак шкідливий вірус, а ви – за собак? Ну, що ти робитимеш? Ну, відкрили, та й що? Тепер винищуватимемо собак? Коли переведуться кретини у світі (та ще з вченими званнями)? Якщо знайдете вільну хвилинку, напишіть хоч ви Вавіліній, наставте на думку. А то там жіноча редакція, розгубилися (не як докір милим жінкам! Андрєєва знову побачила б бажання зганьбити жінку!) Я їм писав, та цього мало. Я ж автор...Ну, ось я і накатав Вам величезного листа, тепер майтеся, читайте. Та ще відповідь доведеться писати... ...Раптом знайшов у своїх паперах запис:

У селі. Сусідки. В однієї характер значно приємніший. Добріша, привітніша, не дратівлива. Колгоспниці кажуть:

– А чому б їй не бути хорошою? Їй добре, вона із чоловіком жила. А ця (про іншу) ще в сорок другому отримала на чоловіка похоронку...

Ось вам і відповідь на наше запитання. Чоловік – це чоловік, жінка завжди жінка.

Цікаво мені було б знати, як у Вас йде природознавство в школі, а також новий предмет – «Любов до живого». Як досягти, щоб він утвердився у шкільних програмах?

Ну все! Пишіть. Ще раз – дякую за лист. Ох, колись би сісти нам рядком, та поговорити – про все, про все.

Ваш Б. Рябінін.
24.02.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 29, 29а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. У № 1 журналу «Семья и школа» (1967) була опублікована дискусія під рубрикою «Жінка – сім'я – суспільство».

В. Сухомлинський Б. Рябініну

[...] Я дуже радий, що наша спільна знайома Олена Кіндратівна Андрєєва викликає в мене таке саме... ну, здивування, чи що... як і у Вас. Не знаю, чому у своїх суперечках із Вами вона посилається на мене. Я теж не раз намагався переконати її, що ніякої «рівності сил», як вона каже, чоловіка та жінки не може бути. Жінка з огляду на своє виняткове становище в роді людському (народження дітей) потребує особливого захисту та допомоги чоловіка, оскільки вона безперечно істота слабша і беззахисніша, ніж чоловік. Мені здається, тривожна ситуація з продовженням роду людського склалася вже зараз в окремих наших республіках (наприклад, на Україні зараз немає чистого приросту населення!) тому, що гидко вважати жінку істотою абсолютно рівною силами – чоловікові, такий підхід запанував у трудових стосунках; у багатьох місцях жінка виконує таку ж важку роботу, як чоловік. Жінку по суті

позбавляють можливості бути матір'ю та вихователькою дітей; виснажлива праця на виробництві часто не тільки унеможлиблює її материнство, а й огрублює її, спустошує духовно. Ми скоро дійдемо до того, що не буде жіночності. Я вважаю лицемірним клич: «Жінку – на трактор!» Хіба може бути справжньою матір'ю жінка-трактористка? Хіба це нормально: дівчата вступають до шкіл трактористок, а молоді чоловіки – на курси кіномеханіків, бухгалтерів... До чого ми дійдемо – бозна!

Так, напевно, О. К. дійсно трохи схибила. Єдине, що вона могла зрозуміти в моїх відповідях як якусь підставу для думки, що я підтримую її, – це мої міркування про силу духу, про моральну стійкість і непохитність жінки, про жінку як про морального повелителя, володаря сім'ї. Вона, мабуть, неправильно зрозуміла це. Я вважаю, що доля людського роду залежить у нашому суспільстві від того, як ми зуміємо виховати духовно сильну, стійку, гідну жінку. Але це знов-таки залежить від того, наскільки все суспільство, і ми, чоловіки, зокрема, опануємо мистецтво дорожити тендітністю, слабкістю жінки. Щоб виховати в жінці силу духу, треба стверджувати в ній розуміння та відчуття власної її сили та слабкості.

*С. Лапишина. «Зустрічі. До 100-річчя природолюба та собакознавця Бориса Степановича Рябініна». 2012.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

Б. Рябінін В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Нещодавно повернувся з Москви, з Ювілейного пленуму Всеросійського товариства охорони навколишнього середовища... До від'їзду написати Вам не встиг – пишу тепер.

Ви не уявляєте, який тягар зняли з моєї душі своїм листом, у якому відповіли на мої запитання щодо О. К. Андреєвої. Виходить, ми й тут мислимо однаково! А то я написав Вам про неї, а потім увесь час мучився думкою: а раптом я пересолив! Ви людина м'якішого складу, я – різкіший, крутіший, іноді

бовкну згарячу, а потім картаю себе, та вже запізно. Борюся з цією своєю рисою, але без толку. І ось, власне, я просто щасливий – цілковите суголосья поглядів і в цьому питанні (якщо це можна назвати «питанням»). Ах ти, господи, але як втлумачити це О. К.! Пригнічує мене те, що вона свої думки прищеплює молоді, дівчатам. Які після цього з них вийдуть дружини, матері? [...]

Настрій у мене, як кажуть, не дуже. Пригнічує стан справ із природою, тваринним світом. Знову пішли стосами листи про всякі безчинства з собаками, кішками... Кінця не видно! Як це все змінити? Чи праця наша марна, безнадійна? Пригнічує і те, що зовсім не зменшується гора роботи. Заборгував усім видавництвам, усім редакціям, сиджу за столом, як каторжник, прикутий намертво до тачки, а роботи здається не менше, а більше й більше... Не переробиш її всю! («Смішне бажання! – скажете Ви. Знаю, що смішне, проте... Людині властиві нездійсненні бажання!») Пишеться завжди повільніше, ніж народжуються задуми в голові. (Хоча хтось із французів говорив, розмірковуючи про нову книжку, яку йому належало написати: «У мене вже все готове, я бачу її перед собою. Залишилося тільки списати її...» ось це «списати» наймарудніше!)

Ну, гаразд, не псуватиму Вам настрій, хоча Ви також написали мені, що побоюєтеся за долю живого на нашій планеті. А Леонід Максимович Леонов¹, коли ми розмовляли з ним востаннє, знаєте, як висловився: «Я вже дійшов висновку, що людство зіграло свою гру...» Людство зіграло свою гру... Це ж страшно! І найстрашніше – стан справ із природою, факти підтверджують це!

Ну, ще раз – досить, досить...

Тепер пишу сценарій фільму з тією само назвою, що й моя книжка: «Про любов до живого». Хотів би хоч трохи показати у фільмі Вашу роботу, дати Вам слово. Ну поки що не все ясно. А було б чудово! Усього Вам доброго. Пишіть. Завжди радію Вашими листами.

Сердечно, Б. Рябінін.
21.04.70 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи про виховання духовності». Арк. 30.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Леонов Леонід Максимович (1899–1994) – письменник. Як громадський діяч і публіцист виступав проти загрози нової війни. Інші теми публіцистики Леонова – охорона природи.

І знову про те, що наболіло (*відповідь В. Сухомлинського – **упоряд.***):

Я читав у № 1 «Работницы»¹ Вашу статтю. Звичайно, я повністю поділяю Ваші погляди. Нині мене дуже хвилює не лише доля живого. Я сумніваюся, чи взагалі збережеться життя на нашій планеті. За такого варварського ставлення до природи...

Б. Рябінін. «Пройдешиє – живе». 1985. С. 260.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Невелику статтю Б. Рябініна «Наші друзі» надруковано в журналі «Работница» (№ 1, 1970), адресована вона батькам і дітям, які взяли додому цуценя або кошеня. Автор розповідає як правильно доглядати за маленькими тваринами.

ДЖЕРЕЛО НЕВМИРУЩОЇ КРИНИЦІ

(з листів до словесника)

Вельмишановний друже. Я отримав листа Вашого, сповненого тривоги за знання школярами нашої рідної української мови. Ви пишете, що три роки роботи в сільській школі завдали Вам чимало прикрощів: у письмових роботах діти допускають грубі помилки; твір восьмикласника про осінній день вражає вбогістю думки й словника... Що робити? Часу на вивчення граматики й літератури обмаль... Ось що, на Вашу думку, головне.

Хвилювання й турботи Ваші близькі й зрозумілі. Ранньої осені минулого року мені довелося побувати в одному старовинному селі на Дніпрі. Було це в середині вересня, коли на нашій Наддніпрянщині весь світ пахне яблуками і нагрітим на сонці пшеничним зерном; росяними ранками ще виблискують на сонці сині кавуни й червоні помідори, але вже відлетіли ластівки й замовк жайворонки, і тільки цвіркун, боязко обізвавшись до неяскової вечірньої зорі, що ніжно мерехтить на сивому, мов попіл небі, не хоче прощатися з літом. Я зустрівся з давнім другом своїм, дідом Варфоломієм, рибалкою, мисливцем і поетом. За все життя своє він не вбив жодного зайця, і тепер на схилі літ мого друга, я зрозумів, чому дід Варфоломій зацікавлений був, щоб про нього йшла слава по всіх околицях як про мисливця: він знав, що в заповідні володіння його не поткнеться ніхто ні з мисливців, ні з рибалок, а отже, дихатимуть вільно в його окрузі й зайці, й коропи, й лисиці, й куріпки...

Дід повів мене до Невмирущої Криниці. Це була маленька криничка під старим явором у гаю, що дивом якимсь залишився недоторканим: на привіллї росли і дуби, і верби, й кущі калини. Це Варфоломій назвав криницю Невмирущою. Понад шістдесят літ береже дід чисте джерельце. Щовесни виливає з криниці воду, дбайливо й обережно вибирає мул («щоб корінну породу не зруйнувати – бо загине криниця...»).

Ми прийшли до криниці рано-вранці. З дупла явориного дід взяв чистий вербовий корець, і ми напились води. Мені хотілось сказати про воду: пахуча. А дід Варфоломій сказав: «До нашого села влітку приїздить багато людей на

відпочинок. З Москви, Ленінграда, Мурманська. Дехто п'є з моєї криниці. Бо вода ця незвичайна: в ній справжня сила землі й сонця. Вип'єш – і немовби міцніше стоїш і йдеш твердіше. Одно мене турбує: хто берегтиме Невмирущу Криницю? Маленьке джерельце живить її, таке воно ніжне та крихке, немов краплина роси, що до колоска притулилась... Забудеш про нього, не згадаєш рік, два – замулиться Невмируща Криниця, загине...

Приглядаюсь до підлітків і юнацтва, думаю: хто з них готовий прийняти від мене цю краплину? Серце болить: не знайшов ще жодної душі неспокійної, якій би боліла доля джерельця цього ніжного й могутнього... »

Повертаючись до дідової хати, ми зайшли на подвір'я маленької початкової школи. Дід Варфоломій сказав пошепки: «Я вчився в оцій же хатині. Немов уві сні оце все: такий же сонячний ранок, таким же білявеньким хлопчиськом сидів я біля відкритого вікна, як он той хлопчик... І липа оця старенька була такою ж старою...» Він шепотів, щоб не заважати вчительці, бо сиділи ми під столітньою липою перед відкритим вікном, чули все, що мовила вчителька, чули дитячі голоси. Мені стало ніяково: немовби гості непрохані прийшли та й сіли за стіл... однаке якась дивна сила вабила саме до цього таємничого столу, спонукала затамувати подих і вслухатися в кожне слово...

«Діти, придумайте речення, щоб у ньому було дієслово...» – говорила вчителька (чому придумайте, а не складіть? – як мені хотілося в ту мить, щоб дід Варфоломій не звернув уваги на недоречності, мимовільними свідками яких ми стали).

У класі запала тиша, а потім почулись дитячі голоси:

«Учень іде до школи...»

«Учень читає книгу...»

«Діти пішли в кіно...»

«Колгоспник іде на роботу...»

«Трактор оре поле...»

«Пароплав пливе швидко...»

«Кролик їсть сіно...»

«Сторож ходить біля крамниці...»

Після кожного речення чулося схвальне: так, правильно... Чим уважніше я вслухався в те, що мовилося в класі, тим сильніше стискав біль моє серце. Пригадалися слова діда Варфоломія про тонке, ніжне, крихке, мов краплина роси, джерельце, яке так легко замулити. Мені стало моторошно від думки: малесенька школа оця – це теж одна з криниць, що мають бути невмирущими; десь у глибині землі б'ється безсиле джерельце, та воно вже замулене, висихає криниця, що ж далі буде? Бо в реченнях отих, що «придумували» учні, чулась така байдужість, така мертва нудота, що мені додумалось: хіба ж це жива мова? Хіба ж це власна думка школяриків – жвавих, рухливих, пустотливих дітей? У реченнях, «придуманих» дітьми, мовилось про учня, колгоспника, кролика, сторожа... про трактор і пароплав..., але все це були не образи живого, багатобарвного світу, який ось зараз, за вікном, – тільки виглянь на зелену галявинку шкільного подвір'я, – квітує, грає, співає, міниться безмежним багатством відтінків веселки... – все це стало мертвими тінями; учень – така ж тінь, як і трактор; сторож – така ж тінь, як і кролик. Якби помилково дитина сказала: **учень пливе, а пароплав іде..., колгоспник їсть, а кролик їде** – ніхто б і не помітив.

Моторошно стало від того, що на очах моїх живий струмок слова перетворюється в крижинку. Стало соромно перед дідом Варфоломієм; душу пекло таке почуття, немовби я мию руки в його Невмирущій Криниці, а він з докором дивиться на моє святотатство. Я боязко глянув на діда й дихнув з полегшенням: він поринув у свої думки й, мабуть, не прислухався до того, що мовиться в класі. Мене вразила іскринка допитливості в дідових очах. Що він помітив цікавого?

«Оса... – прошепотів дідусь, – дивіться, як вона б'ється в скло... Чому ж це вона б'ється? Чому не лізе в своє гніздечко – воно ж поруч, під вікном, бачите — дірочка?»

І від того, що оса дзижчить, плаче, побивається, що в глибокому небі тихо курличе пташиний ключ, відлітаючи в теплий край, що десь за селом по битій дорозі проїхав віз, а над далекою степовою могилою тремтить марево, – від

усього цього серце ще більше стиснув біль. Це був біль за дітей і за тоненьку ниточку замуленого джерельця. Хотілося зайти до класу, глянути в очі вчительці, взяти її за руку, а вона хай кличе за собою дітей, – і піти на цю зелену галявинку, під гіллясту віковічну липу, до пташиного курликання, до пружного дзеленчання коліс по битій дорозі, до зойку нещасної оси, до тремтячого марева...

Друже мій, я пригадав у ті хвилини Вашого листа. Замість одного такого уроку провести десять – чи що зміниться? Тіні залишаться тінями, крижинка – крижинкою. Замислимося, друже мій, над тим, що почуто було на уроці в маленькій початковій школі тихої осінньої днини. Замислимося і схвилюємося, замислимося і розгніваємося, бо без хвилювання й гніву думка про ці болючі речі нашого шкільного життя не стане тим плугом, за чепіги якого треба братися нам і братися твердо, щоб зорати ниву, бодай першу борозну прокласти.

Над чим замислитись і на що розгніватись?

Слово в наших школах на багатьох уроках мови стало сірим і безбарвним – ось де лихо. Забуваємо ми, дорогий друже, що мовлення живе й розвивається століттями не тільки тому, що в однієї людини виникла потреба передавати свою думку іншій людині. Слово про колосок людина створила й мовить його не тільки тому, що в колоску тому – хліб насущний; слово це спалахнуло іскринкою в свідомості нашій і заграло на наших устах мелодією живої мови ще й тому, що людина пережила подив і перед колоском, і перед красою й величчю буття свого, і перед несхитною силою рук своїх і мудрістю думки своєї. Подив, здивування – це перший вогник, який запалив смолоскип думки, і воно, слово, горить-палахкотить у нашій мові, до нього, як до незгасної зірки, звернені очі і думка мислителя й художника.

Йдеться про поетичну грань слова. Наша з Вами місія, дорогий друже, – пробудити, утвердити, виховати любов до слова. Привести свого вихованця до тієї вершини духовного розвитку, з якої перед ним відкривається краса й велич усього створеного рідним народом на багатовіковому шляху, де кожне попереднє покоління передавало наступному значно більше ніж воно взяло від батьків і дідів своїх, коли було молодим.

Століттями мова народу була тією повноводною рікою, яку ми називаємо поезією. Поетична грань жила в слові, і слово було немислиме без неї, як немислима ріка без води, повноводність – без глибини. Наші діди й прадіди були поетами; слухаючи довгих осінніх і зимових вечорів їхню казку про Солом'яного Бичка і Бабу Ягу-Костяну Ногу, Івасика Телесика й Трьох Братів, ми були на уроці, якому ціни немає і який можна без перебільшення назвати творенням мови, свідомості, духу народного в новому поколінні. Словом своїм діди й прадіди наші передавали нам свої заповіді, свою любов до рідного краю і, найперше, – любов до рідної мови. У звучанні рідного слова ми досягали не тільки його смисл.

Я пригадую казку бабусі моєї Марії про Солом'яного бичка. Немовби чую й досі, немовби ось тільки-що прозвучали слова **темний ліс і чисте поле, чорна хмара і бита дорога, ясний обрій і сива далечінь**. Вони не просто зрозумілі мені, ці слова. Вони дорогі мені. Казка відкрила в слові поетичну грань – і ця грань сяятиме мені до останнього мого подиху. Серце моє співає, коли я чую слова **обрій, далечінь, хмаринка**, бо слова ці ввійшли в мою свідомість разом із почуттям подиву до краси того, що пережили мої далекі предки, коли немовби від доторкання кресала до чарівного кременя народилась іскринка нової мислі.

Замислимося, друже мій, над тим, як же закарбувати в пам'яті дитини навіть день той, коли вона почула слово рідної мови, пережила радісний подив, відчула прискорене биття серця? Як досягти того, щоб з уст школярика чулось не вимучене й безбарвне «Учень іде до школи», а яскраве, животрепетне, барвисте слово про той гомінкий, барвистий ранок, про звучання тисячострунної арфи землі й неба, коли ми з дідом Варфоломієм сиділи під липою? Щоб дитина сказала: «Оса б'ється в шибку... ну, чому ж це вона б'ється?», «Сонечко грає в краплинках роси...», «Заснув у лузі вітер», «Ми сидимо в класі, а перед вікном столітня липа...»

*...Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка*

*Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась.*

Ці слова назавжди увійшли в мою душу. Почуті з уст матері, вони відкрили мені щось казково-незбагненне і разом з тим дивовижне, до болю ясне, зрозуміле. Я відчув, – і це відчуття збереглося на все життя, що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує й відкриває красу світу; відчуючи себе поруч з цим дивом, хочеться бути красивим і душевно чистим. Зараз, коли моє сонце перехилило через полудень, я намагаюсь спокійно розмислити: в чому ж сила цього дива, чим воно зачаровує й облагороджує? Захоплюватись, милуватись красою, поетичним звучанням слова – для мене завжди було все одно, що стояти перед жінкою дивовижної вроди: вона – як сонце, що осяює кожну твою рисочку; ти бачиш сам себе, і тобі хочеться бути красивим, твою душу палить пекучий сором навіть від думки про те, що в тобі щось недостойне людини.

Коли я читаю або чую слово **Вітчизна**, в душі моїй звучить голос матері, що читає мені оті чудові рядки нашого Тараса Шевченка про сонечко, веселку, сокорину. Мені пригадується навіть та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських. Пам'ятається навіть як на квітці рожі, що полум'яніла під вікном, трепетав великий барвистий метелик, шелестіло листя на тополі, на зеленій галявинці під тополею стояв півень з червоним гребінцем, а в блакитному небі пливла біла хмаринка. Заходило сонце, від ставка пливла хвиля прохолоди. Мати заспівала пісню «Ой, піду я лугом, лугом-долиною...» Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу. Та хвилина теж запам'яталась на все життя. Пам'ятаю все: і червоне, немов жар у печі, небо на заході, і навіть пахощі квітів. Здається, все це було хвилину тому: заплющиш очі й відчуваєш дихання материнське... Мабуть з цієї чудової хвилини починається моє життя в казковому світі слова.

Друже мій, я твердо переконаний, що своє, глибоко індивідуальне життя оце, в світі слова, мусить бути в кожної дитини і чим багатше воно, тим щасливіші дні й роки, які проходимо ми нивою радощів і суму, щастя й горя. Я вважаю дуже тонким виховним завданням те, щоб у духовному житті кожного мого вихованця були дні, години – а найчастіше це бувають хвилини, – коли, образно кажучи, час немовби зупиняється, картини, образи навколишнього світу назавжди вкарбовуються в свідомість, на ниві життєвій залишається назавжди вічний вогник.

Ви пишете: школярі Ваші байдужі до слова; Ви читаете їм прекрасні рядки *Intermezzo*¹, де кожне слово – неповторна мелодія багатоголосої арфи життя, краси, думки, почуття, а вони позіхають від нудьги, бавляться паперовими іграшками, малюють чортиків на папері. Вас дивує: чому це так? Поцікавтесь, що запам'яталося кожному з ваших вихованців від ранніх днів дитинства? Чи закарбувалась в юній душі єдина, неповторна мить, коли час немовби зупинився; чи постає у згадках то струнка тополя над шляхом, то зелений луг з жовтими вогниками-квітками кульбаби, то журавлиний ключ у небесній блакиті, то ніжні пелюстки вишневого цвіту? Чи чує Ваш вихованець, заплющивши очі, далеку пісню, що доноситься з луку, пісню про жінок і козаків, пісню про жито половіючи, пісню про вітер у широкому полі? Чи відчуває яблуневі пахощі осені й проліскові пахощі весни?

У тому ніжному й чутливому віці, коли перед дитиною відкривається не тільки краса світу, а і перша думка про радість буття, перше уявлення про щастя бачити сонце й небесну блакить. Я веду своїх маленьких вихованців у поле, на берег ставка, в сад – **веду дивуватись, веду закарбовувати в дитячій пам'яті образ, картину, що втілюють у собі поетичне звучання слова. Це наші подорожі за рідним словом.**

На околиці села, недалеко від крайньої хати стоїть тополя. Скільки пам'ятаю, стоїть вона, як вартовий, тихо шелестить листям. З хати виходить жінка. Ми з дітьми йдемо до неї, запитуємо:

«Хто посадив цю тополю? Чи давно вона росте тут?»

Жінка відповідає:

«Не знаю. Вона завжди така. Скільки пам'ятаю – стоїть тополя край дороги».

З хати виходить дід – старий-престарий, сивий, мов крило голубине, – це не батько жінчин, а дідусь. Запитуємо:

«Дідусю, хто посадив цю тополя? Чи давно вона росте тут?»

Дідусь відповідає, усміхаючись:

«Не знаю. Вона завжди тут росла. Скільки пам'ятаю – стоїть тополя край дороги. Ще як маленьким я був, запитував у свого дідуса Прокопа, як оце ви в мене запитуєте, хто посадив тополя, чи давно вона росте. І дідусь мій так відповідав: не знаю, каже, вона завжди тут росла».

«Діти мої, може, це не тополя, а казка прийшла до нас на околицю села, прийшла колись у стародавні часи на світанку та й стоїть вічно? Може, ця тополя вічна? Мабуть, так воно й є».

– Радісно схвилюваний, я бачу, як палають у дитячих очах вогники – сині, блакитні, зелені, рожеві, багрові – всіма барвами веселки спалахує думка; ця мить назавжди закарбовується в дитячій пам'яті; не тільки розумом, а й серцем осягається поетична грань слова **вічний**, поетична душа отих пісенних **край дороги, віти тополіні**.

Дорогий мій друже, це я привів маленьких дітей на стежку рідної мови. В моїй програмі виховання – сто таких подорожей на цю заповітну стежку. Сто картин, сто квіток, сто навіки закарбованих у серці і в пам'яті хвилин – це дуже складний, тонкий труд, дякуючи якому народжується любов до рідної української мови. Цим трудом закладаються підвалини того, що я назвав би **дитинством рідної мови**. Так, щоб надихнути розум і душу людини, яку ми творимо, незгасним і невмирущим, несхитним і ніжним почуттям поваги й любові до рідного слова, – **створи дитинство рідної мови**. Воно в оцих ста подорожах, у тисячі найяскравіших слів і пісенних казкових картинах, поетичне звучання яких можна відкрити тільки там, де слово не просто щось означає, а дивує, вражає, примушує і вдивлятися, і вслухатися.

Відкриваючи перед дитиною поетичну грань слова, я домагаюсь того, що слово, образно кажучи, стає очима, які бачать красу. Дитинство рідної мови – ой, яка це складна і відповідальна річ, друже. В цьому дитинстві найголовнішим є те, щоб малюк був радісно зворушений, захоплений, зачарований поетичними гранями слова. Щоб переживання, які вирують в юній душі, були схожі на переживання подорожнього; в безводній пустелі багато разів пробував він пробилися до схованого під сухим піском джерельця, і, нарешті, пробився, джерельце загомоніло. Я ніколи не забуду радісного піднесення й подиву моїх малюків, коли весною ми ходили до річки, щоб **побачити** слово **скресати**. Річка наша маленька скресала, між крижинами вирували й пінилися водограї, слово жило тут, поруч з нами, воно входило в їхню душу, пізнавалось як краса світу й краса власної мислі, збуджувало почуття гордощів за наш український народ, що силою духу свого, уяви, фантазії створив такі прекрасні слова.

У ті хвилини, коли краса слова, його поетична грань допомагає мені закарбовувати навіки незабутні хвилини дитинства рідної мови, в душах моїх вихованців твориться те, в ім'я чого я взагалі переступаю щодня поріг школи, в ім'я чого веду дітей нелегкою стежинкою радощів – здобування, відкриття, осягнення краси. Твориться ось що: від кожного дитячого серця снуються тисячі ниток до того великого й вічного, ім'я якому – народ, його віковічна мова, культура, казка, поезія, література, школа, сім'я, слава поколінь, що спочивають на цвинтарях, і майбуття тих, що народяться. Через посередництво слова дитина стає сином народу – ось у чому наша висока місія вихователя, дорогий друже, ось чому дитинство рідної мови я назвав річчю відповідальною. За маленькою шкільною партою твориться народ – пам'ятаймо це, дорогі мої друзі, словесники. Малюки з синіми, блакитними, зеленими, рожевими, багровими спалахами мислі в очах – а ці спалахи викресати можемо тільки ми, вчителі, наставники думки, волі, духу людини – це найніжніші, найтонші віти вікового дерева, ім'я якому – народ. Не забуваймо: віти тягнуться до сонця для того, щоб міцнішим ставав стовбур і глибше в землю йшло коріння.

Творімо ж дитинство рідної мови, друже. Хай ще в ту пору, коли дитина спинається на ноги, вона полюбить на все життя рідне слово, закохається в нього, відчує його неповторні відтінки й пахощі. Дорожить людиною тим, у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові. Слово – ще раз повторюю – це очі, що бачать красу; тільки пізнавши слово, тільки тоді, коли слово ввійшло в душу й стало її багатством, дитина здатна **дорожити** ним.

Будьмо ж, юний мій друже, майстрами-чарівниками, які вміють провести нитку міцну, нерозривну – від кожного серця до великого й вічного, що стоїть у фоліантах словників на бібліотечних полицях, у тисячах сторінок невмирущих творінь наших поетів, де кожен рядок – вигорьований невсипущою працею – самоцвіт. Наша місія в тому, щоб усі ці багатства ожили – заграли сяйвом дивних барв, заспівали жайворонковою піснею, затремтіли краплиною роси на калиновій ягоді. Щоб усе це стало духовним надбанням кожного серця. Щоб кожен наш вихованець умів знаходити й знаходив своє слово.

Тут ми підходимо, друже, до найтоншого й найтруднішого, що є, на мою думку (принаймні мусить бути!), в школі. Це – життя слова. Слово мусить жити – ось у чому штука! Жити в творчості дитячій, у стосунках між дітьми, підлітками, юнацтвом. Слово мусить бути найчутливішою струною душі. Щоб словом вихованець прагнув виразити себе, передати в сердечній розмові з другом, з коханою, з батьком-матір'ю свої найпотаємніші думки й почуття – ось у чому наша місія, друже. Щоб уже в отрочстві переживав муки слова. Справді, життя слова – нелегка річ: надзвичайно важко знайти в нашій багатющій скарбниці саме той самоцвіт, до якого, єдиного з тисяч інших, мусить доторкнутись промінь думки, щоб самоцвіт загравав...

Життя слова – це, за моїм глибоким переконанням сама суть культури шкільного життя. Коли я хочу зробити перший, бодай загальний висновок про те, чим живуть вихованці школи, я вслухаюсь у їхні слова, вдумуюсь у те, про що й як вони мовлять...

Урок життя слова – мабуть, так можна назвати те, про що зараз розповім Вам, друже. Я веду своїх малюків у поле. Мов жаринка під сивим попільцем,

згасає вересень. Тихий сонячний ранок. Ген, високо в блакитному небі летить ключ перелітних птахів. У полі така тиша, що нам чутно, як курличуть птахи – влітку за гомоном багатоголосого життя на нивах ми не почули б цієї дивної музики, а зараз чуємо. Від пташиного курликання в полі просторо й сумно...

Кажу дітям:

«Подивімося в небо... Влітку воно було гаряче, палахкотіло іскринками синього вогню... А зараз яке небо? Ми мовитимемо слово про осіннє небо. Думаймо, вибираймо в нашій мові саме ті слова, які шукає думка. Шукайте, діти, думкою своєю слово».

Діти замовкли. Дивляться в небо, думають. Через хвилину чую слова, знайдені дитячою думкою:

«Небо синє, немов втомлена вода в ставку».

«Чому ж вона втомлена?» – питаю.

«Тому, що влітку вода грала-вигравала хвилями, до осені втомилася й стоїть у ставку синя-синя, втомлена...»

Знову мовчать діти, думкою шукають слово.

«Небо вмилося дощем...»

«Небо чисте, не видно жодної пір'їнки...»

«Небо блакитне, немов у казці про Івасика-Телесика... Ось-ось прилетять гуси...»

«Небо осіннє. Влітку небо літнє, а восени – осіннє...»

Знову мовчать діти. Осторонь стоїть маленька синьоока Валя. Вона мовчить.

«А ти чому мовчиш, Валю?»

«Я хочу сказати своє слово».

«Яке ж ти знайшла слово про небо?»

«Небо ласкаве...» – тихо сказана Валя й усміхнулася.

Знову тиша. А потім кожному захотілося сказати ще й ще раз своє слово.

«Небо спокійне. Коли грози гриміли, тоді воно було ой яке неспокійне!»

«Небо сумне. Бо вже з далеких північних країв пливуть чорні хмари, скоро закриють блакить».

«Небо задумливе. Воно пригадує, як співав жайворонок, і орел клекотів, і думає: де вони поділись?»

«Небо пригорнулося до землі... Влітку воно було немовби вище, бо там ластівки літали. А тепер ластівок немає, і небо прислухається: чи не в кущах поховались вони?»

«Небо гріється – вигрівається на сонечку. Бо скоро сонце закриють хмари: – ой як холодно тоді стане небові...»

Життя слова – ось та найтонша й найміцніша ниточка, яку треба нам, друже, проснувати від кожного серця до великого й вічного – рідної мови. Дайте мені на рік дітей-семиліток, байдужих до слова, до краси в навколишньому світі й у самих собі – і вони повернуться до Вас з вогниками думки, глибоко особистими, неповторними – синіми, блакитними, зеленими, рожевими, багровими, з негасимим почуттям любові до великого й вічного – рідної мови. Найголовніше, друже мій, – пробитись до животворного джерельця, пробудити думку, – все це можна зробити тільки словом. Древні говорили, що мисль приходить у наш розум через ворота почуттів, але все ж першоджерелом є думка, перша іскра краси, що запалює багаття почуттів, – думка. Життя слова – це царство думки. І найщасливішими хвилинами своєї праці я вважаю ті наснажені думкою й творчістю хвилини, коли слово й мисль зливаються в дитячій душі в бурхливий потік. У такі хвилини думка проситься в слово, мисль дитяча шукає й знаходить яскраві, барвисті, запашні слова, народжується поетичний образ, творення якого викликає в дітей гордість. Ось одна з цих хвилин.

Пізня осінь. Вечоріє. Сонце доторкається до чорного небосхилу. Гори й долини огортає вечірня мла. Мов ріка, з ярів і балок тече темрява, заливає хвилями поле. У степу тихо. Ми з п'ятикласниками прийшли в поле, щоб попрощатися сьогодні з сонцем. Зачаровані красою нашої рідної природи, ми стоїмо на високій степовій могилі, перед нами розкинулись села, на виднокрузі – далекий ліс. Народжується слово про те, що хвилює, зачаровує нас. Ми складаємо думку про осінній вечір в полі:

Сонце – клубок вогняний –

*До землі доторкнулось.
Мабуть, вогонь той – холодний,
Бо не пахне землею гарячою в полі.
Не мліють від подиху теплого трави.
Не радіє земля прохолоді вечірній.
Мить промайне –
І клубок вогняний за обрієм згасне.
Невеличке багаття лишилось,
Мисливцями розпалене в полі.
Мисливці розійшлись, а вогнище жевріє, тліє...
Блиснула іскра остання,
Згасло вогнище в полі.
Що ж воно сталося в світі таке,
Що замовкли поля, і долини, й могили високі замовкли?
Все довкола мовчить, прислухається чуйно:
Іскра остання на обрії згасла,
Сталося диво велике.
Що ж буде далі?
Ніч народилася –
Он, яке диво сталося в світі.
Хлюпають хвилі вечірньої мли,
Звідки вони припливли безгомінно.
Ось воно, ще одне диво:
В глибоких ярах і долинах
Довго стояли холодні озера темряви,
Ждали, аж поки за обрій
сховається сонце...*

Ось, що таке життя слова, дорогий друже.

Ніщо не схитне мого твердого переконання в тому, що виховна сила слова – ще незаймана цілина на педагогічній ниві. Ідеал наш – гармонійно розвинена, високоосвічена, культурна, щаслива людина. Людина-громадянин, віддана своїй соціалістичній Вітчизні, людина-творець, здатна прийняти від старших поколінь невмирущі надбання духовної культури. Людина – вірний син свого народу, людина, що вміє любити й берегти його скарби й заповіти.

У наших руках, дорогий друже, доля народу. Наша висока, свята місія – навчати молоде покоління шанувати все, створене поколінням, кожне з яких

вкладало свою краплину в той океан, що починається нині від шкільної парти. Ми стоїмо на березі цього океану, за партами сидять майбутні плавці. Пам'ятаймо, друже, що океан цей починається з тієї Невмирущої Криниці, яку береже дід Варфоломій. Бережіть Невмирущу Криницю – тільки тоді океан буде вічно повен.

«Літературна Україна». 28 квітня. 1970.

1. «Intermezzo» – твір Михайла Коцюбинського, що був і дотепер є у шкільній програмі з української літератури.

ЛИСТИ-ВІДГУКИ ЧИТАЧІВ НА СТАТТЮ «ДЖЕРЕЛО НЕВМИРУЩОЇ КРИНИЦІ»

*(У цьому підрозділі довідника упорядники зберегли оригінальну лексику і правопис листувальників, літературне редагування – мінімальне – **упоряд.**)*

В. Боровий¹ В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу!

Василь Боровий

Фото: URL: <https://is.gd/BH9LJP>

Схвилювало мене Ваше «Джерело невмирущої криниці». Дуже поетичне й конче потрібне на землі нашій – воно схвилювало і В. Мисика² та І. Виргана³. Вирган читав мені Ваш лист-відповідь...

Та звертаюсь до Вас із справою великої ваги. Ви переглядаєте наш «Прапор». З квітневого номера відкриваємо заочний творчий семінар для наймолодших літераторів України. Кому ж, як не їм

обов'язкова, потрібна розмова про рідну мову! І саме з перших номерів журналу – із семінаром!..

Дуже прошу Вас взяти участь: написати статтю-роздум такого ж плану як «Джерело невмирущої криниці». Ви зробите це чудесно, а про необхідність такої розмови – годі й говорити... Особливо в Харкові.

Напишіть, будь ласка, про свою згоду.

Дарую на знайомство ківш свого жита (хоча там є й мовного кукілю, та що ж...) – з щирою пошаною до Вас

ст. редактор В. Боровий

P. S. Хотілось би вашу статтю мати вже в липні.

22.05.70 р.

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1108. Арк. 28.

1. Боровий Василь Іванович (1923–2014) – поет, редактор літературно-художнього та громадсько-політичного журналу спілки письменників України «Прапор».
2. Мисик Василь Олександрович (1907–1983) – поет, перекладач.
3. Вирган Іван Оникійович (1908–1975) – поет, прозаїк, перекладач. Уклав (разом із М. Пилинською) фразеологічний словник української мови. Жертва сталінських репресій.

М. Виграненко В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу!

Отримав від Вас лист-відповідь. Важко передати з яким хвилюванням я його читав. Не знаходжу слів вдячності. З листа видно, що Ви мене правильно зрозуміли. Турботи про оволодіння сином рідною мовою не є першорядними. Значно в більшій мірі мене турбує сучасний стан української мови. Гадаю, що причиною її обмеженого вживання є навчання у вузах та технікумах на російській мові, впровадження російських шкіл, показ кінофільмів на російській мові, передачі радіо та телебачення. Та головним, очевидно, є те, що нас ніхто не вчить любити та поважати рідну мову. Помітно як росіяни турбуються про правильну вимову кожного слова. Коли ж ціла республіка говорить суржилом, то це мало кого хвилює. Почувши мову сучасного селянина, мені хочеться плакати; в інших вона викликає сміх.

Один тип стоїть у книжковому магазині і ніяк не може підібрати книжку російською мовою. Врешті-решт він процідив: «Я хохол, но украинский язык, то

телячья мова». У мене серце облилося кров'ю. Треба було сказати йому щось образливе, та я не зміг. Зрозуміло, що цей тип десь і зараз топче нашу землю своїми брудними чобітьми.

Власне ніхто ж не проти вивчення російської мови (це необхідно в такій багатонаціональній країні), та чому вона повинна витіснити рідну? Адже ж з відмиранням мови вмирає й народ (про це сказано у книзі «Живе слово»¹). А як вірно сказано про національні мови у творах В. І. Леніна (я користувався книгою «Программа КПСС о русском языке»²) Виникає невимовний біль коли відвідуєш міста Прибалтики, або Грузію (був у відрядженні). Там люди розмовляють рідною мовою. Невже ж ми гірші за них? Чому ж нам ніхто зверху не підкаже, що відмова від рідної мови рівнозначна злочину.

Василію Олександровичу, це все запитання наболілої душі і, зрозуміло, Ви на них можете не відповідати. Можливо, я де в чому й помиляюся. виправте мене, будь ласка.

Жалісно я тут пишу. А хто ж я сам? Сам я процентів на 90 розмовляю російською мовою (якщо не брати до уваги розмову самим з собою). Коли починаєш говорити рідною мовою, то оточуючі дивляться на тебе як на дикуна. От і виникає почуття не ту сорому, не то боязні. Як би ж то було з ким говорити! Та все ж я роблю спроби говорити на українській мові, а особливо після одержання від Вас листа. Судіть мене.

Про Ваші твори я обов'язково напишу свої враження. Та чи зможу я їх вірно зрозуміти і відчувати? Я ж не маю ніякої освіти крім технічної. Нелегко буде тут дістати журнал «Українська мова і література в школі». Напишіть, будь ласка, який предмет Ви ведете.

Пробачте за помилки. Писати мені важкувато.

Моє ім'я та по батькові Микола Клавдійович.

З повагою Виграненко
(без дати – *упоряд.*)

Адреса і дата на конверті: м. Жданов, 1970 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Відгуки на статтю “Джерело”». Арк 1, 1а.

1. Ймовірно, книга А. Матвієнко «Живе слово. Нариси про мову» (1964) видана в Києві у вид-ві «Дитвидав».
2. Ймовірно, йдеться про книгу мовознавця В. Костомарова (1930–2020), видану в 1963 р. у Москві.

Мандовини Бахчис Оулкангпобури!

Одгериав биз Бас мей-вигновго.
Бахчис перегаши з ешии хвинованим д
шо митав. Не знахогну сиб вгелноши.
З мейна бигно шо би мейн виро зрозумим.
Пиромим про ованогим синаи ригно
мобу не е перморединим. Знамо в биб-
ним мпи мейн пирбуе счасним синаи
укаинсогои мобу. Тагано, шо први-
но и однесеного вживанне е набран-
не з вгзае на мейнмаше на посил-
согои мобу, впробавженне посилсогои
мива, показ мнотриване на посилсогои
мобу, перегаи пагои на мейнмаше.
На мовним, одбигно, е не, шо нас мей-
но не бриве, мобим на нованам
ригну мобу. Поминно еи посилм пирбу-
согои про виро вимову коненого мова.
Тем не наа речудинна говорит сурас-
ком, шо не мано коро хвиное. Речу-
ним мобу счасного сидина, мейн хв-
еиное мларам; в имисе вона вим-
кае сиве.
Оган тим сивитс у мнотривану мараз-
ни и мейн не мейн мигитривану мнотривану
посилсогои мобу. В речити-речити вим
прагив: „А хосае, шо укаинсогои еззи,
шо мейнмаше моба“. У мейн счасне
одмано впробу. Пиреда бигно счасним
ному шоо образмиве, наа е не змив.
Зрозумим, шо вим тим деси жараз мей-
не мнотривану земно согои бривимим
мобимим.
Бахчис мейно не не протим вивимим
посилсогои мобу (не мейнмаше в мейнмаше
баранонационаломим праим), наа мейн
каа мобимим вимимим ригну?
Тгил не з вимимимим мобу вим-

[illegible]

Автограф листа М. Виграненка В. Сухомлинському (фрагмент). 1970 р.
Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

І. Вирган¹ В. Сухомлинському

Іван Вирган

Фото: URL: <https://esu.com.ua/article-34122>

Дорогий Василю (не знаю, як по-батькові)!

Як найсердечніше вітаю Вас із Першотравнем – святом весни, праці й миру трудящих усього світу. Не дивуйтеся, що я – незнайома Вам людина – вітаю Вас. Річ у тому, що сьогодні (28.IV) я прочитав у «Літературній Україні» Вашу статтю «Джерело невмирущої криниці». Прочитав – і назавжди полюбив Вас. Ніколи й ні від кого з наших учителів українських я ще не чув таких мудрих, правдивих і поетичних думок про рідну мову.

Адресую цю свою листівку Вам за даними з «Літ. України» під Вашою статтею. Якщо Ви її одержите, то напишіть, будьте ласкаві, як Вас по-батькові. Тоді я надішлю Вам свою книжку. Це пише Вам український поет Вирган. Адреса моя така: Харків [...], Вирган Іван Оникійович. Бажаю Вам здоров'я, щастя і всього всього-всього найкращого в житті.

І. Вирган. 28.04.70 р.

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1108. Арк. 12.

1. Вирган Іван Оникійович (1908–1975) – поет, прозаїк, перекладач.

Г. Гребенюк¹ В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу,

вибачте, будь ласка, що клопочу Вас. Я довго виношував думку написати Вам листа, сьогодні врешті наважився, бо вважаю справа, яка привела мене до Вас, стосується не тільки мене. Це справа кожного свідомого громадянина, точніше: громадянина-патріота своєї батьківщини.

Ви часто виступаєте на сторінках періодики (маю на увазі ваші статті в «Правде», «Известиях», «Рад. Україні» та ін., в журналах «Наука і суспільство», «Українська мова і література в школі»), автор багатьох книжок (зокрема,

«Моральні заповіді дитинства і юності», «Сердце отдаю детям» та ін.), маєте високі звання і степені, і найголовніше – довгий час працюєте педагогом на Україні. І все ж, хоч як уважно не читаю я Ваші праці, сумнівів моїх вони не розвіюють і ліків на свої болі в них не знаходжу. Через те вирішив поставити крапки над «і»: звертаюсь до Вас особисто.

Я і дружина – інженери, українці. В 1955 р. ми закінчили Ленінградський політехнічний інститут. І до 1961 р. працювали на заводі на Уралі (м. Орськ Оренбурзької обл.). Коли старша дочка стала підростати (у нас троє дітей), ми почали думати над тим, як бути з школою. Нам хотілося навчати своїх дітей в українській школі. (До речі, це викликає у 99% наших колег здивування: чому в українській. Вважаю, що коли таке запитання віднести до запитань так би мовити «законних і правомірних», то тоді «законним і правомірним» буде і таке запитання: «а для чого людина живе на світі?» Людство тисячоліття б'ється над смислом буття. Краса життя від цього нічого не втрачає, а запитання має стільки відповідей – або відтінків відповідей – скільки людей на світі. А в конкретному житті яких тільки «ізмів» та «ярликів» не чіпляють на людей, що хочуть залишатись людьми в повному значенні цього слова! Це Ви добре знаєте, тим більше, що Ви – педагог. У нас прийнято, що українською мовою може говорити вчитель артист, науковець лінгвіст., та тільки не інженер. Вибачте за оці і так відомі Вам речі).

Якраз трапилася нагода переїхати працювати за своїм фахом в Краматорськ. З 1961 року ми проживаємо в Краматорську. В 1964 році пішов я записувати свою доньку до єдиної в Краматорську української школи. Школа ця (№ 15) далеченько від нас і не раз ми з дружиною міряли кроками відстань до школи та все бідкались, чому вона не ближче (а бідкатись були підстави: буквально за 20 метрів від нас одна школа, трошки далі – друга, третя...). У школі узнаю, що вже третій рік, як школа не українська. Декілька годин розмовляв з директором і узнав жахливі речі. Узнав про те, як батьки роками збирали підписи написали в Київ, Москву та ще бог зна куди, щоб школу зробити «руською». І таки добилися: тепер школа «руська»...

Так. У надзвичайному загоні знаходиться українська школа в містах і робітничих селищах на Україні. Мені не хочеться акцентувати Вашу увагу на Донбасі, де до української мови ставляться не тільки не прихильно, а навіть вороже. Вам відома також і та істина (цілком закономірна і оправдана), що чисельність міського населення збільшується буквально щорічно, отже єдина сфера вживання українського слова – село – катастрофічно звужується, і до чого це врешті-решт приведе? Це не інтелігентський зойк і писк, – це констатація факту, коли дивитись правді живій в очі.

Як українець українця, як батько – заслуженого вчителя Української РСР запитую Вас: як в оцих умовах виховувати любов дітей до рідної мови, виховувати інтернаціоналізм, патріотизм і всі інші позитивні риси, до яких Ви дуже часто апелюєте в своїх творах і які Ви виховуєте в своїх вихованців? Як без цеглинки не побудувати ні простенької хати, ані величного собору, так і без рідного слова не можна виховати людини справжньої, Людини з великої літери. Вийде обиватель. Якщо ж людина, дозрівши, збагне всю суть того, що вона втратила, її обов'язково постигне страшне розчарування. Рідна мова – це така струна в душі, що коли вона лопне, то порушується вся гармонія людського життя.

Умови життя в робітничому середовищі абсолютно спростовують надуману теорію двомовності (див., напр., «Развитие национальных отношений в СССР», 1962, автор Кравцев; «Розвиток мов соціалістичних націй», 1967, автор Білодід і силу-силенну подібних книг).

Дуже важко робити з усього акту виховання дітей подвиг, на це здатні одиниці. Навчити українцеві дітей рідної мови, виховати у них любов до неї; скрізь, при всяких обставинах говорити українською мовою, вибачте, але це подвиг в стократ героїчніший, ніж ті подвиги, на які Ви дуже часто посилаєтесь в своїх книгах. Я повторюю: як педагогові, може це Вам дошкуляє менше, а от нам – технічній інтелігенції надзвичайно важко бути самим собою, бо реальне життя створює мільйони таких ситуацій, коли треба зважувати, що дорожче:

шкура (вибачте за грубе, зате точно слово) і шматок хліба, чи рідна мова і все інше, що з нею пов'язане, включно з національною гордістю.

Василю Олександровичу, мені хотілося б знати, як би Ви, як педагог, повели себе в отаких ситуаціях, які я зараз приведу нижче.

Дітей ми змалку привчаємо до української мови. До 6 років вони живуть на селі у бабусі, говорять там українською мовою. Перед школою (перед 1-м класом) приїжджають до нас, в Краматорськ. Російської мови вони не знають. І от з першого ж дня на вулиці отакі ж дітлахи, як і вони тикають їм в вічі: «хохлушка», «хохлёнок» і т. п. Треба бачити, як загальна зневага з боку дитячого «суспільства», що проявляється в безлічі дрібничок, ранить їм душі!.. А в дитинстві ж дрібничок немає, це Ви добре знаєте.

Пояснюю дітям, що так кажуть діти не виховані, не культурні і т. д. і т. п. Але ж це дуже й дуже мало влаштовує дітей (як і мене самого), бо все життя суперечить моїм словам. Діти і надалі залишаються «неграми», аж поки не оволодіють російською мовою. А справа ж не тільки в мові, скільки порухів і нюансів в душі дитини гине!..

Діти підростають, запитують: «Тату, а чому тут всі говорять по-російському?» Відповідаю, що тут живе більшість росіян. На деякий час ця відповідь дітей задовольняє.

Згодом діти узнають, що живе в Донбасі українців все ж таки більше, ніж росіян. Кажу дітям, що говорять вони (українці) на вулиці російською мовою для того, щоб їх розуміли росіяни.

Потім діти узнають, що всі українці і вдома між собою говорять по-російському. Запитують: чому? Як можна відповісти на це запитання дитині, що має 7–8 років? Як?

Пам'ятаю, як один час вони запалали бажанням побувати в Києві, щоб почути на вулицях (не в театрі, і не по радіо, а саме на вулицях міста) українське слово. Їм здавалося, що в Києві, як столиці України, там уже напевне всі говорять по-українському.

Побували потім і в Києві, і в Полтаві, і в Дніпропетровську, і в Черкасах і др. містах України, ну, звісно, і там рідної мови не чули. Що і як потрібно говорити дітям, щоб зберегти, як часто Ви кажете, чистим батьківський авторитет, щоб в їхні душі не вкралося розчарування і батьком, і Україною з її мовою, культурою і т. д., і багато дечим іншим, про що так гарно пишуть в книгах, а в дійсності воно виявляється фікцією?! Дитина (це Ви знаєте не гірше за мене; а відчуваєте напевне що повніше і тонше, бо маєте не тільки професію, а й талант педагога) ж сприймає світ безпосередньо, таким, який він є зовні. А проникнення в суть приходить пізніше. Час не зупиниш, він іде, формує людину. Поки вона вивчить марксизм-ленінізм і навчиться хоч для внутрішнього спокою пояснювати такі нелогічні явища – пройде відтинок часу достатній для того, щоб вивітрилась оця дуже цінна риса: безпосередність...

Чи не забагато сил і засобів витрачаємо ми, українці, на розгадку отаких ребусів?

Як ви думаєте, Василю Олександровичу?

Що можете порадити Ви, досвідчений педагог, нам, батькам? Як вести себе, що відповідати на безперервний ланцюг дитячих запитань, що виникають в сім'ї українця, свідомого своєї національності, своєї відповідальності перед народом, який його породив.

Література, кіно, радіо, телебачення, школа не дають відповіді на всі запитання, які конкретне життя ставить перед нами в вихованні дітей.

Допоможіть нам своїм досвідом, шановний Василю Олександровичу. Ми будемо Вам дуже вдячні, бо безнадія – страшна річ, а ми не хочемо втрачати надії на краще. Перепрошую Вас за багатослівність; написав багато, а сказав тільки маленьку часточку того, що хотілося сказати.

З глибокою повагою і вибаченням Гребенюк [Григорій Степанович].

10.03.70 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської.

Папка «Відгуки на статтю “Джерело”». Арк 2, 2а, 3, 3а, 4, 4а.

1. Гребенюк Григорій Степанович (1925–2013) – інженер-металург, публіцист, учасник дисидентського руху.

10/III. 1970.

Шановний Василю Олександровичу,
вибачте, будь ласка, що спотону Вас.
Я довго виконував думку кам'яного Вам
мента, сьогодні врешті наважився, до
важкої справи, яка привела мене до
Вас, сподіваюсь не тільки мене. Це —
справа кожного свідомого громадяни-
ка, точніше: громадянина-патріота
своїх батьківщини.

Ви часто виступаєте на сторінках
періодики (маю на увазі Ваші статті
в "Травні", "Вісестях", "Рад. Україні" і др.,
в журналах "Наука і суспільство",
"Українська мова і література в шко-
лі"), а власне автором багатьох книг
(зокрема, "Моральні заповіді тиняків"
і "Юності", "Серце отдаю дітям" і др.)
маєте ~~високі~~ зв'язки з ~~степені~~, і
найголовніше — одеські все працюєте
педагогом на Україні. І все ж, тог-
ак уважно не читаю Ваші праці,
сумніваюся, моїх воки не розвінують
і ліків на свої боля в них не
знаходжу. Через те вирішив поста-
вити крапки над "і": звертаюся
до Вас особисто.

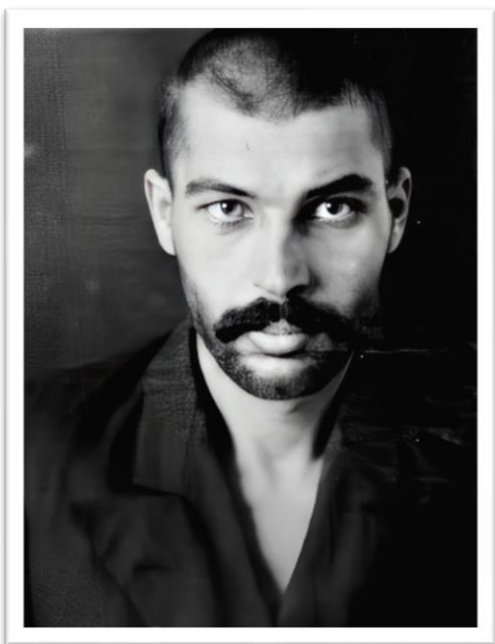
Я і другий — інженери, ук-
раїнці. В 1955 р. ми закінчили Пе-
терградський політехнічний інститут
і до 1961 р. працювали на заводі
на Уралі (ч. Орск Оренбурзької обл.).

Автограф листа Г. Гребенюка В. Сухомлинському (фрагмент). 10.03.70 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Шановний Василю!

Микола Попель

Фото: URL: <https://is.gd/E8FgAe>

Добридень Вам!

Не гнівайтесь, що порушую етикет. На жаль, не знаю, як величати Вас по-батькові. Та, може, на цей раз і так мине, бо я старший (у нас, на східному Поділлі, ще кажуть – більший) за Вас.

Не дивуйтеся, що так, зопалу, пише до Вас незнайома людина. Цей лист ось з якої нагоди.

Щойно прочитав у «Літ. Україні» Вашу статтю «Джерело невмирущої криниці» (я назвав би її ще статтею-бесідою). Вона

схвилювала мене щирістю, відвертістю і ще, наслідую сказати, громадською мужністю. Бо ж, на наш сором, у нас рідко хто наслідуюється так привселюдно, так глибоко й з такою тривогою розповідати про долю рідної мови. Аякже! Ото встане такий собі «ортодокс» і застережливо зауваже: «Ви, шановний, того... не дуже. Ви лєте воду на млин тих, як їх, що прагнуть роз'єднати нас...»

Історичний парадокс. Ми боролися за волю, за вільний розвиток своєї мови й культури. Це зазначено на скрижалях Конституції. Все формально правильно. А що в житті? Наша мова не розвивається, а занепадає. Йде до того, що її спіткає доля латини. І нічого дивного, бо наша мова ніде не має вжитку. Наші діти її не знають (або забувають), бо ніде їм її вживати. В установах, на виробництві, на вулиці (в містах) української мови не почуєш. І на селі вже починають цуратися «мужичої» мови. Щоправда, є ще такі сільські «глибинки», де ще мовні джерела не пригасили. Але то оази! Невдовзі й вони будуть заметені піском загальщини.

То де ж, Василю, наша культурна суверенність? Нащо ж нам ця вивіска, нащо нам ця омана? Чим же ми тішимо себе? Може, тим, що незабаром нашим письменникам українським ні для кого буде писати? А для чого ж їм рідною

мовою писати, коли їхні твори ніхто не зможе прочитати? Не зможе з тої причини, що просто не знатиме мови.

Отакий парадокс. Прошу, не звинувачуйте мене в панічності. Ні, я далекий від цього. Я намагаюся дивитись на речі тверезо. Навіщо себе ошукувати.

Ви кажете «творімо ж дитинство рідної мови». Я глибоко розумію цей заклик. Але як його творити, коли ти при цьому намаганні уже виглядаєш білою гавою? У мене двоє ходять в українську школу. Та вони ж вчать рідну лише в класі. Як ту латину! Бо більше ніде не вживають її. І не тому, що не хочуть, а тому, що немає у місті для цього ґрунту. Сім'я – не в рахунок.

Оце повів до школи свого мізинця-семилітка. Директор розводить руками, мовляв, не набирається українського класу [...]

Героїчна наша мова. Ми – люди й не повинні цуратись чужої мови для спілкування. То ж чи маємо ми право спостерігати, як під гарними гаслами завмирає джерело нашої мови, однієї з найкращих серед розвинених мов?

Відповідаю: ні не маємо. То що ж нам робити? Може Ви порадите, бо я, достоту, не знаю.

Вибачайте, що так непрошено ломлюсь до Вашої хати.

З повагою Микола Попель

Р. S. Віншую Вас з святом весни! Бажаю дорідного врожаю на (*нерозбірливо–упоряд.*) ниві. Зичу доброго здоров'я й весняних настроїв!

Запоріжжя

02.05.70 р.

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1108. Арк. 25, 25зв, 26, 26зв.

1. Попель Микола (Вукол) Костянтинович (1909–2001) – літератор, дисидент, був репресований, працював в обласних газетах Запоріжжя.

Дорогий Василю Олександровичу!

Сердечно вітаю Вас зі святом Першотравня, вітаю Вас із виходом у світ Вашої чесної і прекрасної розвідки – «Джерело невмирущої криниці» («Літ. Україна» за 28.IV.70).

Пишу Вам одразу ж опісля її читання. Не написати відразу – просто не можна. Ви порушили так сміливо, так відверто ті питання, які давно болять нашому народу! Так, і тисячу разів так: «За маленькою шкільною партою твориться народ». І до чого всі пустодзвонні слова про розвій рідної культури, коли вмирає, знебарвлюється, нехтується рідне слово! Символ криниці, котру береже дід, і якому вже небагато лишилося, – надзвичайно життєвий... і страшний.

«Серце болить, – не знайшов ще жодної душі неспокійної, який би боліла доля джерельця цього ніжного ще й могутнього...»

А який чесний біль, яка страшна і сумна правда, яке звинувачення і насторога в цій відвертості:

«Мені стало моторошно від думки: малесенька школа оця – це теж одна з криниць, що мають бути невмирущими; десь у глибині землі б'ється безсиле джерельце, та воно вже замулене, висихає криниця, що ж далі буде?»

Так сказати може лише глибоко чесна людина, і я гордий, що це – Ви.

Вартість статті ще й у тому, що Ви даєте обрії, а не лише виставляєте дійсність її дійсною стороною (а не дошкопошанною). Ви показуєте, що і як можна і треба робити в нинішніх умовах; Вашій статті не може перечити жоден мракобіс, він безсилий аргументувати, хоч, безумовно, Ваші думки інфрактують його убоге холуйство і добропорядочне псевдоідейництво. Він би й радий цю статтю заховати, не дати людям, але ж вона – криниця, небо, і – їх не сховаєш в «дрюковані» циркуляри.

Ще раз переконаний, що треба так, і лише так діяти.

[...] справжній Вчитель мусить бути великим поетом. (Недарма ж, між іншим, ще в могилянській академії вивчали курс поетики і майбутні педагоги,

аби найперше самі побачили слово, змагалися у віршуванні). І в цьому Ваш приклад – найпереконливіший.

Слово... Бачити слово... Дихати словом... Як це у вас прекрасно – дитинство рідної мови... І як це страшно (читаю, те, що ненаписано, а вилито болем поміж рядками) – тисячі, тисячі людей... без дитинства... Або зі спаплюженим дитинством. Ніби вони винні в чомусь, діти...

Дитинство рідної мови...

Життя слова...

Урок життя слова...

І висновок – «замислимось і схвилюємось, замислимось і розгніваємось, бо без хвилювання і гніву думка про ці болючі речі нашого шкільного життя (і не лише шкільного! – моє) не стане тим плугом, за чепіги якого треба братися нам і братися твердо, щоб зорати ниву, бодай першу борозну прокласти».

...Доземний уклін за цю роботу Вам, великий і чесний робітничче. Зараз напишу свої думки про цю статтю в «Літ. Україну», наполягатиму, аби газета і далі повела розмову про слово, аби друкувала відгуки, яких без сумніву, буде так багато. Аби газета не злякалася...

Зичу Вам здоров'я, щедрого ужинку на скупім і біднім батьківським полі. Пишіть мені, будь ласка.

Обіймаю.

Ваш Віктор

28.04.70 р.

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1108. Арк. 33, 33зв, 34, 34зв.

1. Терен (Таран) Віктор Васильович (нар. 1941) – письменник, український політик, учень В. Сухомлинського.

Добрий день вам, Василю!

[...] Ваша стаття «Джерело невмирущої криниці» за 28 квітня в газеті «Літературна Україна», так глибоко заповонила мою душу, що в мене наче аж здоров'я добавилось і виднокіл збільшився, прочитавши її. Ваша, Василю, стаття «Джерело невмирущої криниці» – це здоров'я нашого народу, яка показує, як треба любити рідну мову, культуру свого народу. Правда, за чистоту мови треба боротися, за прогрес її. Особливо діячам української культури, щоб рідна мова свого народу, чистота її панували на рідній Батьківщині, цього в нас іще недостаток... Кожному народу своє ближче і любиміше, так і нам наша дума, наша пісня, яка вона дорога для нас. А особливо у піснях у рідних, скільки багато патріотизму. Отже дітей, правда ваша, що треба із пуп'янка учить рідної мови, от тоді пізніше, як виростуть, стануть батьками, із них будуть хороші і сходи... Ваша (дідова) Невмируща криниця так мене зацікавила, що я статтю двічі зразу прочитав, боже, яка вона чародійна. Газету цю буду берегти, і дітям своїм передам, ваш, Василю, образ, котрий бачу в газеті, лишиться на багато років.

Невмируща криниця, вона колись була, але її Царська росія замулила, Революція її очистила, а чистота її води і швидкість струмка залежить від нас, а особливо від культурних діячів України. І якщо нам її не берегти, не очищати від мулу, то наслідки будуть дуже скверні. Бо не може бути патріотом свого народу та людина, котра не знає історії, так же і мови свого народу. «І чужого навчайтесь, свого не цурайтесь» (Тарас Ш. /Шевченко – *упоряд.*/).

Не можна знати історії других народів, коли не знаєш своєї. Учити історію, згадувати про нашу старину це є вірність самому собі і своїм рідним по духу і нації. Той, хто згадує про наше минуле і про майбутнє і бореться за його, за краще життя свого народу, він є достойним сином Тараса Шевченка. Коли яка людина та сходить з дороги своїх батьків – своїх предків, або не знає, як любити свою Україну і свій народ – треба взяти Кобзар і прочитати його, він поставить на вірну дорогу, уставить людську душу, який показує, як треба любити свою Україну і своїх людей. Дорогий Василю, є що писати, радію вами, як вірним сином матері

України. Пришліть мені хоч маленьке писемце, буду дуже йому радий і щасливий у ту хвилину, а щоб більше був радий, якби ви та коли завітали в мою господу, посиділи б в пасіці, котру я маю, подихали б запашним повітрям, полюбувалися природою, яка мене оточує, – ліс, річка Удай, і т. д. Як казав Тарас Шевченко:

*«І ліс, і поле, і сині гори за Дніпром
Сам Бог витає над селом».*

Писати до вас у мене є що, тільки я нічого не знаю за вас: хто? як? що? Може ви надасте мені відповіді, бо я граматично малограмотний, але скажу вам, що по граматиці мало, але я самотужки багато прочитав з історії свого народу, «Кобзар» майже весь напам'ять знаю. Читав твори сучасників Шевченка, люблю дуже літературу, і т. д.

Трошки про себе, працюю на залізниці, жінка в колгоспі, я батько трьох дітей, найменшій 2 роки вісім місяців. Звати Наталочка, гомонить, завжди весела, навіть уже співає українські пісні, особливо пісню про «Морозенка».

На цьому кінчаю. До побачення.

З повагою Гр. Топтун

3.05.70 р.

*«Ой, шануйте, брати, рідну мову,
Котру мати в колисці дала.
Піднімайте ви рідну культуру,
Щоб Україна угору росла.
Я бажаю, брати мої любі,
Міць і волю Вкраїні своїй,
Єдність, спокій і світло науки
Батьківщині моїй дорогій».*

Це слова з мого вірша.

Бажаю вам, Василю, жити у доброму здоров'ї до 100 років, на добро рідної Вітчизни.

Мій адрес: Чернігівська об., Прилуцький район, село Стрільники.

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1108. Арк. 15, 15зв, 16. 16зв.

І. Шульга В. Сухомлинському

У Москві 9 травня 1970 р.

Добрий день, Василю Олександровичу!

Спершу пробачте за цього листа, може я завиню чимось перед Вами, може безповоротно вкраду грамину Вашого творчого часу, може ображу чимось.

Не хочу ні того, ні другого – я хочу викласти і поділитися з Вами деякими явищами, що переслідують наше українське суспільство, а з тим – викликають думи, емоції – особливо в молодих людей.

Вам болить забуття, виродження нашої мови (в певній мірі виродження), нехтування її еволюцією, красою, силою. Які тільки дивні компоненти складають красу нашої мови: пісенність, багатюща синоніміка, лаконізм, глибина вислову – хоч це властиве кожній мові, та український воно найпритаманніше – це мова чарів.

Не подумайте, Василю Олександровичу, що це лист панегірик українській мові ще одного, так званого сучасним терміном, націоналіста – це данина, доземний уклін їй.

Процес засвоєння мови, так само як і потреба молока матері грудною дитиною, починається підсвідомо, інстинктивно, а далі вже переходить в емоцію, любов, шану, боротьбу за її красу і цвітіння.

У наш час такий процес повинен починатися не в школі, а в сім'ї, дитсадку. Своєю чергою в дитсадках виховання значною мірою ведеться російською мовою (а то на горе ще й покаліченою).

Де ж тоді юній несвідомій істоті причаститися мовою? У школі. А в школах зараз багато педагогів-заробітчани – поети виховання переводяться. Та й у великих містах поступово вимирають українські школи. Жадоба причетності до «вищого» культурного світу змушує людей русифікуватися (підсвідомо чи свідомо). Однаково вихід є. Провести їх, малят, рідною землею. Далі вони вже самі підуть цариною літописів, дум, балад, пісень, історичних робіт, геніальних творів поезії та прози України, а за ними океан мудрості інших народів планети, та любов до свого найперша, найневмирущіша.

Індійці кажуть: «Найбезмежніше – зернина». Людина – зернина нашого суспільства. Тому важливо, якою вона проросте у полі нашого народу.

Той процес, що твориться, ба навіть процвітає, важко зупинити. До того ж дехто з дядечків щиро проклинає І. Дзюбу¹, плює в поетів-шестидесятників, зате він любить українську горілку з перцем, українські страви, в захваті від життя колгоспників у селах, побудованих для приїзду делегацій, бо самого туди возили.

Пише, коли не «Приїздіть у Дзвінкове»², то «Привітайте мене, друзі»³ або переспівує політичні програми та вже відомі істини – інтерпретація в новому дусі для нового часу. Інша плеяда зайнята історичними романами модернізованої програми – аби не написати чогось, щоб не впасти в немилість – так поступово отруюється повага до письменства і навіть знецінюється література.

Крики та премії служать флюгерами: вони ніби вказують, що твори цього письменника чогось варті, в другому аспекті – вказують на несправедливість відзначення премією.

А що ж молоді студенти? Їм 17-18–19 років. Вони починають вчитися. Вимоги викладачів, переслідування моди у всьому (одязі, літературі, мистецтві, власних поглядах) – це років 2–3. А там і зорі. Скоро він молодий педагог. Спершу він не посміє поставити під осоругу свою родину, а потім вже й власну сім'ю. Ось так він і (*нерозбірливо – упоряд.*) студент-середнячок, педагог-середнячок.

Може це образливо про педагогів, але це вірно, бо в будівельному технікумі м. Києва вчитель української мови та літератури міг вести урок на 30 відсотків російською. Жах! Неуцтво, каліцтво молоді. Неінтелігентність в роботі.

Усілякі симпатії до рідного слова, народу, його історії підпорядковані одному слову (як продукції промислового підприємства гатункам) – націоналізм, а то ще й – український буржуазний націоналізм.

Радянська влада дала нам право бути людьми, але ми чимось зачумлені й не знаємо, як слід іти на добрі діла.

Всюди агонія знань, агонія права. Поезія і проза більшості літератури звелась нанівець. Безхребетна літературщина, хоч досить високого художнього рівня. Навіть маститі почали писати не мовою, кров'ю, життям, горем, боротьбою – а славою. В творах стоси захаращень, непотрібність цілих сторінок, абзаців, цілі ескорти нещирості, як от у статті Петра Ребра «10 святкових епітетів» («ЛУ» № 34 від 1.V.70 р.)⁴.

Безперечно дещо має місце, але ж треба міряти написане совістю, а не числом гранок в газеті та шпальтою.

Поінформованість про життя України у мене нижче задовільної, хоч я одержую газету, бо я відсутній од процесів, що мають місце в житті нашого народу.

Вчора я дізнався в «Укркниге», що видавництвам України зрізано паперу на 70-й рік 40% проти 69.

І ще одне – найстрашніше – свідками якого ми є – це перехід шани і любові до В. І. Леніна в ідолопоклонство. Ганьба і злочин.

А скільки лицемірства, кар'єризму поруч.

Скільки натерпиться той малий чоловічок доки пройде цими лабіринтами зла, а воно ж, дитя, як квіточка, (*нерозбірливо– **упоряд.***) поспробуй – вирости.

Було б наше суспільство на 3/4 гідне його найкращих рис і ми б вже жили набагато краще, вагомніше, з більшою платою кожному нашому прожитому (а не відбутому, як інколи) дневі.

Це сота доля з видимих гріхів-айсбергів, а скільки ж їх ще занурено й потоплено між паперів.

Безперечно праця приносить зміни, і вони будуть.

На цьому бувайте здорові.

Хай щастить Вам!

Іван

Адреса на конверті: Москва,

М-47, в/ч 958 «Б»

Шульга И. А.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Відгуки на статтю “Джерело”».

Арк 5, 5а, 6, 6а, 7, 7а.

1. Дзюба Іван Михайлович (1931–2022) – літературознавець, літературний критик, громадський діяч, дисидент, активний учасник руху за незалежність України, автор книги «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965), забороненої в радянські роки.
2. П'єса О. Корнійчука, написана в 1945 р., про соціалістичне село, йшла в театрах України.
3. Повість Ю. Збанацького, опублікована в 1956 р., про те, як, закінчивши школу, молодь обирає свою професію, керуючись ідеологічними настановами.
4. У статті П. Ребра «Десять святкових епітетів», присвяченій святові Першотравня, йдеться про те, що Радянська Україна «лунає на весь світ» завдяки радянській владі і має характеризуватися такими десятьма епітетами: величава, сонячна, могутня, золота, крилата, мальовнича, весела, співуча, хлібосольна, горда.

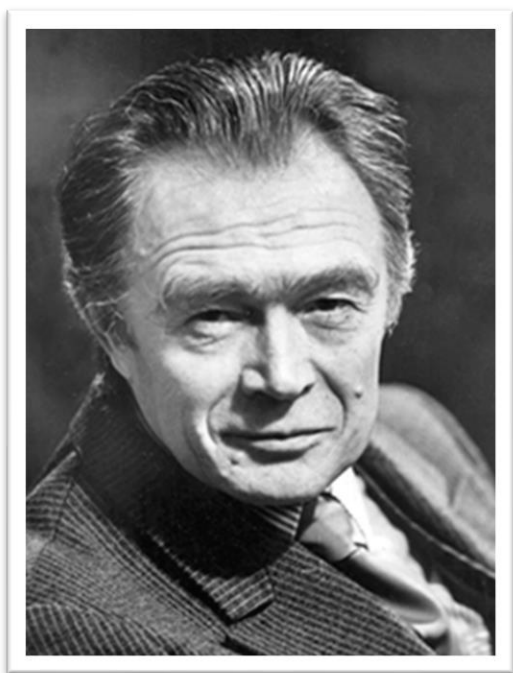
РОЗДІЛ VII. ЛИСТИ ДО КОЛЕГ-НАУКОВЦІВ

ІЗ ЛИСТІВ ДО Г. ВОЛКОВА

Подаємо уривки з листів В. Сухомлинського до Г. Волкова¹, публікацію яких підготував доцент Д. Єгоров у статті «Народилася під щасливою зіркою».

В. Сухомлинський Г. Волкову

27 червня 1961 р.

Генадій Волков

Фото: URL: <https://is.gd/0isHy3>

Рецензію на Вашу книгу про народну чуваську педагогіку буде незабаром надруковано, мене в цьому запевнили. Тільки-но вийде журнал («Радянська школа»), я надішлю Вам. Під враженням і безпосереднім впливом Вашої книги я задумав написати книгу про українську народну педагогіку. Не знаю, що вийде. Збираю матеріал. Багато труднощів і найголовніше з них – це брак чіткої межі між народною мораллю і народною педагогікою. Гадаю, що на цю роботу піде років п'ять. Якщо пощастить здійснити задум, присвячу

книгу Вам. У книзі, звісна річ, буде багато посилань на вашу працю.

1 жовтня 1961 р.

Геннадію Никандровичу, якщо можливо, виконайте, будь ласка, одне моє прохання. Якщо у Вас є яка-небудь збірка (чи альманах ілюстрацій) про Вашу республіку – надішліть мені. Я хочу мати більш наочне уявлення про життя народу Чувашії. Особливо цікавить мене народне мистецтво.

15 серпня 1962 р.

Ці дні були для мене сповнені почуттям великої радості. У цьому є щось символічне: у космос літали і благополучно завершили свій політ два сини двох братніх народів – чуваського і українського. Блискуче, чудово. Гадаю, що ця подія ще більше зміцнить нашу дружбу, котра народилася, як сказав би астролог, під щасливою зіркою.

6 лютого 1967 р.

Хай Вас не дивує те, що здивувало під час пошуків людини, котра могла б сказати щось цінне про народну педагогіку. Про народну педагогіку ніхто досі серйозно не думав, і, мабуть, це завдало багато шкоди педагогіці. Я певний, що народна педагогіка це – **зосередження духовного життя народу**. У народній педагогіці розкриваються **особливості національного характеру** обличчя народу. Якщо в майбутньому знайдеться достатньо сил, я візьмуся за українську народну педагогіку. Я уважно прочитав Вашу книгу і дійшов висновку, що чуваський народ має особливості, які відображено в його виховних ідеалах і в методиці виховання. Мене вражає гуманність, людяність педагогіки чуваського народу: висока культура духовного життя народу. Я не знаю близько життя чуваського народу, але тепер у моїй уяві він – творець **найпрекраснішого культу – культу дитини**. Мені здається, чуваський народ, як рідко хто з інших народів, володіє даром мудрої любові до дітей.

«Радянська освіта», 20 грудня 1972 р.

1. Волков Геннадій Никандрович (1927–2010) – письменник, засновник чуваської етнопедагогіки, доктор педагогічних наук, професор.

В. Сухомлинський О. Дзеверіну

Шановний Олександрє Григоровичу¹!

Олександр Дзеверін

Фото: URL: <https://is.gd/HSOK15>

Отримав листа від Вас і того ж дня й від Сави Христофоровича². Він дуже глибоко вражений цим пасквілем. Ви зробили цілком правильно, прочитавши йому уривок з мого листа. Але, знаючи більше, ніж я, його характер, його велику вразливість, Ви могли б не читати того речення – так було б краще. Написав Саві Христофоровичу великого листа. З'ясував зміст тієї фрази. Думаю, що він заспокоється, тим більше, що разом з

листом надіслав копію статті до «Радянської

освіти». Редактор дзвонив, просив написати відповідь на замітку в «Вітчизні». (Копію цієї невеличкої статті посилаю Вам).

Мене дуже дивує, що редакція «Вітчизни» вмістила замітку з такими серйозними обвинуваченнями без підпису автора³. Дуже хотілося б знати, хто написав цю замітку (так би мовити для орієнтації). Є ще в нас люди, які з великим задоволенням люблять все «викривати». Для них велике задоволення кричати на весь світ: «Дивіться, які ми гидкі, бридкі, любуйтеся з нас...» Не помічають такі люди кращого, чистішого, оригінального в своїй літературі, мистецтві, науці.

Я так і знав, що ви будете дорікати мені: чому книжка вийшла в Москві, а не у нас, на Україні⁴. Це не моя вина. Із рік лежав рукопис у Києві, одержав таку рецензію, яка майже не уступить пасквілю на С. Х. Чавдарова. Хіба мені це не боляче? Я б не сказав, що хтось має до мене особисто якусь неприязнь. Мені здається, що основною причиною тут оте ж саме: «Дивіться, які ми погані»... Кожен вважає за честь для себе бити, трошити, висотувати з автора жили. Ніде правди діти, я вважав би для себе за честь, якби ця книжка вийшла в Києві.

Ось зараз я закінчив книгу «Духовная жизнь школьников в годы отрочества и юности»⁵. Можливо, багато в ній спірного, але ж це – частина життя. Написав і боюся посилати будь-куди. Лежить рукопис. Відчуваю, що починається «приглаждання» й «причісування», а цього якраз і не хочеться. Якби був упевнений, що книгу видадуть у Києві, переписав би на українську мову за 2–3 тижні. Повірте, що не знаю, до кого й звернутися. І мабуть не буду ні до кого звертатися. Не хочеться віддати книгу «на растерзание»: можливо її й видадуть, але видадуть так, що й сам не впізнаєш.

Проте надії на видання цієї книги не втрачаю. Це, на мою думку, чиста наука – в найкращому, правильному розумінні цих слів. Звичайно, я вже говорив, у книзі багато спірного, багато про що можна написати не так і багато які питання можна подати в іншому освітленні. Але це вже була б не моя книга.

З пошаною В. Сухомлинський

09.06.58 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 1.

1. Дзеверін Олександр Григорович (1908–1978) – педагог, історик педагогіки, співробітник УНДІПу, голова редакційної колегії видання 5-томника праць В. Сухомлинського (Київ, 1976–1977), кандидат педагогічних наук.
2. Чавдаров Сава Христофорович (1892–1962) – педагог, методист. У період написання листа – директор УНДІПу.
3. У журналі «Вітчизна» (№ 5, 1958 р.) під рубрикою «Наш блокнот» із підзаголовком «За високу культуру мови» серед інших тем є критика брошури С. Чавдарова «Патріотичне виховання дітей у сім'ї» (1956) через те, що в ній викладено «банальні догми».
4. Ймовірно, йдеться про книгу «Педагогічний колектив середньої школи: за досвідом роботи сільської школи», що вийшла в Москві у вид-ві «Учпедгиз» у 1958 р.
5. Ймовірно, йдеться про книгу «Духовний світ школяра (підліткового та юнацького віку)», що вийшла в Москві у вид-ві «Учпедгиз» у 1961 р.

В. Сухомлинський О. Дзеверіну

Добрий день, дорогий Олександрє Григоровичу!

Нарешті я одержав рукопис «Труд и нравственность»¹ з рецензіями. З усіма Вашими зауваженнями я погоджуюсь, Дуже дякую за вдумливий, детальний аналіз рукопису. Ваша рецензія надасть мені велику допомогу в підготовці книги до друку. Але тепер я вже не знаю, що робити – перекладати рукопис на українську мову чи публікувати на російській. Я не впевнений, що час, який треба буде витратити на переклад, не буде витрачено так же марно, як час на переклад книги «Як ми виховали мужнє покоління»² (книга більше трьох років тому почала свої митарства, і до цього часу не вийшла). Ні на один з моїх листів видавництво не дає відповіді. Нав'язуватися після цього з новим рукописом – це, на мій погляд, ставити себе в смішне становище. А сил у мене вже не так багато, щоб робити якусь марну працю.

(без дати, лист не завершено – упоряд.)

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1108. Арк. 72.

1. Книжку з такою назвою не було публіковано.
2. Книга «Як ми виховали мужнє покоління» вийшла в Києві у вид-ві «Радянська школа» в 1960 р.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З Є. БЕРЕЗНЯКОМ

В. Сухомлинський Є. Березняку¹

Шановний Євгене Степановичу!

Із великим інтересом прочитав я в «Комсомольской правде» розповідь про Ваші героїчні подвиги в роки Великої Вітчизняної війни. Пишу Вам цього листа, бо не можу не висловити захоплення Вашою мужністю. Від усього серця бажаю Вам добра і щастя в усьому. Особливо ж – у науковій роботі.

Читаю все, що Ви публікуєте. Дуже цікава стаття в № 1 «Народного образования»². До речі, дякую за добре слово про мене.

Євген Березняк

Фото: URL: <https://is.gd/Af4jPh>

Мені хотілося б висловити одне побажання. Хотілося, щоб Ви написали статтю про особу вчителя. Про його моральне право виховувати, про його духовне багатство [...]. А скільки, на жаль, є вчителів, які й підручника до ладу не знають... Від учителя залежить все. От і хотілося б, щоб Ви показали вчителів, у яких особисті бібліотеки нараховують не одну сотню (а є – й не одну тисячу) книг. Вчителів, які, віддаючи щодня по краплині, беруть із книг по десять краплин.

Чому саме хотілося, щоб Ви написали цю статтю? Тому, що тут потрібне поєднання науковця з офіційним становищем. Треба, на мою думку, щоб ця ідея йшла від Міністерства.

Є, наприклад, на Полтавщині, в місті Хоролі, чудова людина – вчитель української мови і літератури Карпо Остапович Ходосов³. Це справжній педагог. У нього багатюща бібліотека. Саме його начитаність є тим магнітом, що притягає до нього учнів.

Я не можу собі уявити дня без того, щоб не прочитати хоч півсотні сторінок. Не можу собі уявити своєї місії головного вихователя школи без того, щоб у моїй особистій бібліотеці не було всіх книг з того золотого фонду, який мають прочитати учні.

Хотілося б, щоб Ви написали таку статтю. Про вчителя можна написати й цілу книгу.

З пошаною В. Сухомлинський
19.02.66 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зб. Ру1115.

1. Березняк Євген Степанович (1914–2013) – педагог і письменник, ветеран Другої світової війни, кандидат педагогічних наук (1968), Герой України (2001).
2. Йдеться про статтю Є. Березняка «На передньому краї», опубліковану в журналі «Народное образование» (№ 1, 1966 р.), де автор аналізує причини другорічництва, проблеми управління шкільною освітою.
3. Ходосов Карпо Остапович (1912–1983) – учитель української мови і літератури, кандидат педагогічних наук, заслужений учитель УРСР, однокурсник Сухомлинського в Полтавському педагогічному інституті.

Є. Березняк В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу!

Спасибі за сердечного листа.

Із задоволенням читаю Ваші інтересні і глибокозмистовні праці з питань виховання і навчання. Дуже корисним для директорів шкіл, шкільних інспекторів і вчителів є Ваш виступ на «Заочному семінарі директорів шкіл» (Найважливіша ділянка роботи керівника школи).

Бажаю Вам, шановний Василю Олександровичу, і надалі великого натхнення і творчих успіхів у Вашій благородній роботі на освітянській ниві.

Що ж до Вашої поради – написати про вчителя, – то я вже одного разу зробив таку спробу – в газеті «Радянська освіта» від 22 вересня 1965 року надрукована моя стаття «Твої духовні обрії».

Прочитайте її і скажіть своє слово.

Може, слід було б розширити і доповнити її для «Народного образования» або «Советской педагогики»?

З пошаною Єв. Березняк

Київ, 09.03.66 р.

ЦДАВО України. Фонд. 5097. Оп. 1. Спр. 1022. Арк. 16.

В. Сухомлинський Є. Березняку

Вельмишановний Євгене Степановичу!

Дуже вдячний Вам за брошуру «Пути преодоления второгодничества»¹. Ми прочитали її на засіданні педагогічної ради, і вчителі висловили думку: тут сконцентровано все, що людина зараз, на нинішньому рівні педагогічної науки, (нерозбірливо– *упоряд.*) сказати про подолання другорічництва.

Як Вам відомо, ця проблема стоїть в центрі уваги нашого колективу. Якщо Ви і далі думаєте працювати над цією проблемою в теоретичному плані, то в мене є ось яка порада. Треба чітко висловити думку про те, що процес подолання другорічництва – це така практична робота, коли кожен захід, кожне діло

робиться «з далеким прицілом», розраховується на кілька років наперед. Сьогодні ми засіваємо зерно ниву, а зійде посів через кілька місяців... Сьогодні ми закладаємо ползахисну смугу, а врожайність від неї підвищиться через десять років – ось які образи, на мою думку, дають чітке уявлення про цілеспрямованість зусиль, направлених на подолання другорічництва. Ця думка дуже важлива, зокрема, в зв'язку з тим, що в школах трапляються ще керівники, які вживають «негайних» заходів різкого підвищення показників...

У нас зараз в школі все йде благополучно. У кінці I півріччя не встигає троє учнів.

У мене є до Вас, Євген Степанович, прохання. Під час республіканського з'їзду вчителів я був у школі, де директором тов. Качан (здається Юрій Єлисеєвич², чи так?). Там прекрасний хімічний кабінет, прекрасний учитель. Мені хочеться послати до цієї школи свою молоду вчительку хімії на два-три дні. Для того, щоб встановити безпосередній зв'язок з директором школи, прошу повідомити номер цієї школи, адресу; чи працює там директором т. Качан. Пробачте за таке прохання. Звернувся б до когось з працівників міськВНО, але там немає знайомих.

З повагою В. Сухомлинський

18.02.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. зб. 1116.

1. Достовірної інформації про авторство брошури не знайдено.
2. Йдеться про загальноосвітню школу № 77 м. Києва, нині Кловський ліцей (з 1990 р.). Качан Олексій Йосипович – директор школи в 1961–1968 рр.

ЛИСТ ДО Й. НОЯ

В. Сухомлинський Й. Ною¹

Шановний Йосипе Соломоновичу²!

Йосип Ной

Фото: URL: <https://is.gd/euwysU>

Вибачте за те, що із запізненням відповідаю на Ваш дорогий для мене сюрприз – «Учені записки» Саратовського юридичного інституту³. Щиро дякую Вам. Якщо буде можливість, надсилайте, будь ласка, й інші випуски «Записок».

З надзвичайним інтересом я прочитав Ваш відгук та статтю Є. А. Козельцева. Питання про причини злочинності та правопорушень мене хвилює такою ж мірою, як і юристів. Я маю усталені переконання з цього питання. Про це, безумовно, двома словами не скажеш. З цього приводу можна було б прочитати цілу доповідь... Але хочу сказати найголовніше: людські стосунки далеко не завжди віддзеркалюють виробничі відносини, як це декому здається. У царині виробничих відносин давно немає рабства, немає рабовласників і рабів, немає гнобителів і пригноблених... Усе це так, а от у сфері духовного життя всі ці процеси йдуть складніше... Все це химерно переплітається з психологічними (зокрема й вродженими!) задатками та особливостями особистості, з убогістю духовного світу, із ставленням до буття... (це надзвичайно важливе питання!).

Хотів би, щоб Ви прочитали в № 9 журналу «Під прапором ленінізму» (орган ЦК КПУ, виходить російською та українською мовами статтю «Жити – думати, творити»⁴, у статті чітко висвітлено причини злочинності.

З повагою В. Сухомлинський

15.11.69 р.

«Советская Россия», 30 жовтня 1983 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Лист Й. Ной, датований 15 листопада 1969 р., поміщено у статті В. Злобіна «Щедрий дар», опублікованій в газеті «Советская Россия» 30 жовт. 1983 р.
2. Ной Йосип Соломонович (1923–1997) – професор Саратовського юридичного інституту.
3. Випуск «Учених записок» Саратовського юридичного інституту із вказаними статтями не знайдено.
4. Статтю В. Сухомлинського «Жити – мислити, творити» надруковано в журналі «Під прапором ленінізму» (№ 9, 1969 р.).

ІЗ ЛИСТІВ ДО Е. КОСТЯШКІНА

В. Сухомлинський Е. Костяшкіну¹

Шановний Едуарде Георгійовичу²!

Едуард Костяшкін

Фото: URL: <https://is.gd/76q8PZ>

Звідки Ви взяли, що я недооцінюю роль груп та шкіл подовженого дня? Критика поганої практичної роботи в них – не є недооцінкою. Задля ясності треба сказати, що групи подовженого дня у нас у школі були вже тоді, коли їх ще ніде не було. І тепер вони є. У книзі, над якою я зараз працюю, є такі слова: групи та школи подовженого дня за своєю ідеєю – найбільш доцільна та практично доступна форма подальшого розвитку системи суспільного виховання в нашій країні... Саме тут створено

сприятливі умови для постійного духовного спілкування вихователя та дітей, без якого немислима педагогічна культура. Але біда в тому, що прекрасну ідею в багатьох випадках перекидають: перебування у групі подовженого дня перетворюється на той же урок, у те саме сидіння за партою від дзвінка до дзвінка, що виснажує сили дитини. Чому так виходить? А тому, що вивести дітей на галявину, у двір, повести їх у ліс, у сад, у поле, побути з ними дві-три години **не на уроці** – справа значно важча, ніж провести урок. Найтонкіше, найважче виховання – це виховання в умовах наданої дитині повної свободи: бігати, гратися, ганятися за метеликом та за сонячним променем, гукати в лісі... – весь

секрет такого вільного в найкращому сенсі слова виховання полягає в тому, щоб дитина робила те, що вам потрібно.

Я з великим зацікавленням прочитав Вашу книгу про школу продовженого дня³ і рекомендую її на кожному кроці всім вихователям. У нас немає жодних розбіжностей у поглядах на це питання. (Може, річ у тім, що іноді потворні факти змушують висловитися різкіше про деякі речі, ніж слід було б). Так, до слова, я думаю написати рецензію на Вашу книгу...

Бажаю зеленої вулиці, процвітання журналу⁴. Якби він став щомісячним – було б дуже добре.

З повагою В. Сухомлинський

03.05.66 р.

«Советская Россия», 2 жовтня 1983 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Листи Е. Костяшкіну поміщено в публікації О. Пятецької «”Творити людину – найвище щастя”. Неопубліковані листи видатного радянського педагога» в газеті «Советская Россия» 2 жовт. 1983 р.
2. Костяшкін Едуард Георгійович (1926–1983) – професор, доктор педагогічних наук, спочатку директор школи, згодом керівник лабораторії НДІ загальної педагогіки АПН СРСР, де створювалась модель школи майбутнього.
3. Ймовірно, йдеться про книгу Е. Костяшкіна «Школа подовженого дня», видану в Москві у вид-ві «Просвещение» в 1965 р.
4. Невідомо, про який саме журнал мова.

В. Сухомлинський Е. Костяшкіну

Шановний Едуарде Георгійовичу!

Щиро вдячний Вам за листа. Відредагований варіант статті я вже відіслав, отримав повідомлення, що статтю буде опубліковано у № 1¹.

Ви запитуєте: де докторська? Докторська буде після опублікування книги «Моральна і трудова культура людини»² на правду, ця книжка і є дисертація. Але біда велика в тому, що ця книга вже рік лежить у видавництві «Просвещение», повністю підготовлена до друку, але кажуть, що паперу немає. Може й дійсно через брак паперу, але те саме видавництво «Просвещение» разом із хорошими книгами випускає нікому не потрібну макулатуру, яка роками лежить у магазинах...

Щойно цю книга опублікують (а чи опублікують?), а книга солідна і за обсягом (30 арк.), і за теоретичним змістом, буду подавати на захист книги.

Я щиро радію за Вас, радію, що улюбленою Вашою справою залишається школа. Я без школи не міг би взагалі працювати.

З повагою В. Сухомлинський
28.12.66 р.

Р. С. Сердечно вітаю Вас і Вашу родину з Новим роком.

*«Советская Россия», 2 жовтня 1983 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, йдеться про статтю В. Сухомлинського «Століття математики чи століття Людини?» в журналі «Воспитание школьников» (№ 1, 1967 р.).
2. Ймовірно, вийшла з назвою «Павлиська середня школа» в 1969 р.

В. Сухомлинський Е. Костяшкіну

Дорогий друже, Едуарде Георгійовичу!

Щиро дякую Вам за листа, за теплі слова.

Я не маю наміру спеціально витратити час на докторську дисертацію. Мене дещо дивує Ваше ставлення **до статей** (до речі, крім статей, у мене є 28 книг: дві нові книги вийдуть друком цього року. Три – у процесі редагування). Я твердо переконаний, що гарна стаття приносить людям користі більше ніж нікому не потрібна докторська дисертація. Ці слова жодною мірою не означають моєї зневаги до науки, до вчених. Я глибоко поважаю науку та справжніх учених.

Щодо мого стану здоров'я. Ви помиляєтеся, думаючи що у мене хвороба легень. У мене поранення легень. Досі в легені сидять два осколки, один з них біля самого серця, неможливо робити операцію. Ці шматочки металу я отримав у битві за Москву. Наслідки поранення більше відбиваються на серці, ніж на легенях.

Ще й ще раз дякую, дорогий друже!

В. Сухомлинський
07.07.68 р.
*«Советская Россия», 2 жовтня 1983 р.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

Дорогий друже, Едуарде Георгійовичу!

Статтю Гасилова¹ я читав. Ми йдемо не тим шляхом. Цей шлях веде до страшеного перевантаження вчителів. Ми, зазвичай, ніколи не ходимо додому до батьків. **Вони** до нас ідуть. Ось і сьогодні у нас заняття батьківської школи – група батьків та матерів учнів 9–10-х класів. Мало з'явитися 136 осіб, з'явилося 132 особи. Без виклику кожен з батьків приходить до школи не менш як двічі на місяць. Якби ми ходили по домівках, ми нічого б не змогли робити взагалі – не було б часу.

Наш педагогічний колектив вважає, що у групах подовженого дня учні мають бути тільки в школі – вести групу подовженого дня деінде зі школи – не можна. Не знаю як вважаєте Ви, але наш багаторічний досвід показує, що у групах подовженого дня треба проводити насамперед виховну роботу. Головне не виконання домашніх завдань, а саме виховна робота. Тривале перебування у школі створює для цього сприятливі умови. Виховна робота у групах подовженого дня – це з біса важка справа. Легше, звичайно, провести п'ять уроків, ніж одну годину посидіти з дітьми просто так на зеленій галявині – щоб дітям було цікаво і щоб корисно було. Вся біда, мені здається, в тому, що в групі подовженого дня працювати посилають переважно невдах, а часом і невігласів.

Може в Москві треба робити так, як робить Гасилов. Хай там як, а за це його поважаєш. Стаття його загалом мені сподобалася. Молодець він, добрий трудівник!

З повагою В. Сухомлинський

07.09.68 р.

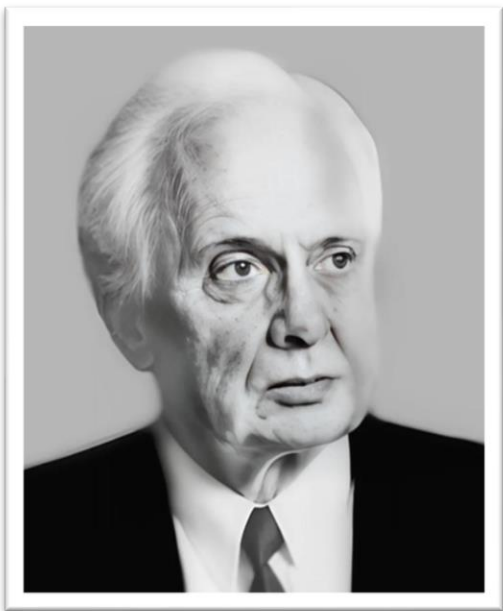
«Советская Россия», 2 жовтня 1983 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Гасилов Георгій Васильович (1901–1991) – педагог, директор шкіл та інтернатів, де намагався застосовувати підходи К. Ушинського та А. Макаренка. Про яку саме статтю йдеться і в якому журналі, невідомо.

В. Сухомлинський О. Губку¹

Доброго дня, дорогий Олексію Тимофійовичу²!

Олексій Губко

Фото: URL: <https://is.gd/c5t5IN>

Вибачте, що давно не писав Вам. Вчора на засіданні педагогічної ради обговорювали Ваш рукопис³. Відгук про рукопис висилаю одночасно з цим листом. Його, як і Ваш рукопис, прочитали вісім наших учителів, в тому числі троє вчителів початкових класів (у формі рішення педагогічної ради). Разом із відгуком повертаю і рукопис. А брошуру про темперамент прочитало 18 учителів.

От чому я так довго не міг вислати відгук.

І про рукопис, і про брошуру в усіх дуже гарна думка.

Вашу майбутню книгу ми вважаємо цінним посібником для вчителя в його практичній роботі. Її практичне застосування ми вбачаємо в тому, що вона допомагає вчителю глибоко вивчити духовний світ дитини, розуміти дитячу індивідуальність. На думку нашого колективу, без розуміння і врахування типу нервової діяльності абсолютно неможлива справжня творча праця педагога, зокрема неможливий індивідуальний підхід у такій тонкій справі, як керівництво розумовою працею дитини. Уся так звана НОП⁴ у школі залишається пустим базіканням, якщо учитель не буде знати типу нервової системи дитини. Ваша книга допомогла нам зрозуміти, що причиною окремих, здавалось би, незрозумілих явищ у навчанні окремих учнів (наприклад, учень «ні з сього ні з того» стає пригніченим, пасивним, байдужим до всього) є неувага педагога до слабого типу нервової системи. Слабкий тип нервової системи – це найбільш вразливе місце в навчально-виховному процесі.

Багато ще є думок про цю важливу проблему. Поговоримо при зустрічі в Києві.

Бажаємо ми, всі вчителі, успішної роботи Вам, ученому, для якого, як видно з Вашої книги, не байдужі болі і турботи школи.

Всього хорошого. До побачення.

Ваш Сухомлинський

03.04.68 р.

«Олексій Тимофійович Губко: бібліогр. Показчик». 2008. С. 86–87.

1. Лист і відгук є у бібліографічному показчику «Олексій Тимофійович Губко», виданому ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського в 2008 р.
2. Губко Олексій Тимофійович (1928–2013) – психолог, дослідник вищої нервової діяльності людини, зоопсихології, історії психології та педагогіки, психології творчості, психології українського народу. Працював в Інституті психології (нині ім. Г. С. Костюка НАПН України).
3. Відгук на рукопис О. Губка «Типи нервової системи учнів і питання індивідуального підходу в процесі навчання і виховання» розглянули на засідання педагогічної ради Павлівської середньої школи 2 квітня 1968 р.
4. Наукова організація праці (НОП) – процес вдосконалення організації праці на основі досягнень науки і передового досвіду.

О. Губко В. Сухомлинському

Добрий день, Василю Олександровичу!

Чи не пустите Ви мене до себе в гості? Тут до Вашого ювілею готується ціла купа адресів, і треба ж комусь передати їх Вам. Звісно, я з охотою зголосився.

Набридати не буду. Приїду в день ювілею, а на другий день вранці вибуду.

Як Ви дивитеся на те, щоб на Вашому ювілейному вечорі я виголосив доповідь про ювіляра? Чи у Вас буде свій доповідач? Тоді я лише передам привітання.

Я мав розмову з приводу всього цього з В. І. Чепелевим¹. Він цікавиться, чи не зможете Ви приїхати сюди, щоб і тут організувати вітальний вечір.

Він також гаряче приєднався до ідеї Вашої докторизації. При мені подзвонила М. М. Підтиченко², але вона була хвора, і він розмовляв з проректором. Той пообіцяв все в'яснити.

Мав я також на цю тему розмову з секретарем райкому партії нашим Ю. В. Колесниковим, Вашим шанувальником. Він пообіцяв теж поговорити з ректором інституту.

«Україна» охоче взялася друкувати про Вас нарис і, може, відрядить мене до Вас за матеріалом.

«Наука і суспільство» просило у мене Вашу фотографію до Ваших матеріалів, що йдуть у них, а у мене немає. Буду просити у Вас на згадку.

Напишіть, будь ласка, докладнішу автобіографію – зразу примірників п'ять. Один попрошу для себе – для нарису в «Україну» тощо. А як немає коли, то розпитаю все на місці.

«Веселка» повернула мої оповідання про тварин: немає пейзажу, портрету героїв, вчинки їхні невмотивовані і т. п.

Аби якось реабілітувати себе в Ваших очах, надсилаю оповідання «Не бійся, Жанночко»³.

Так напишіть, будь ласка, чи бажаний Вам буде мій приїзд.

О. Губко

08.09.68 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 3.

1. Чепелєв Василь Іванович (1918–2000) – педагог, фахівець у галузі дидактики, освіти дорослих, програмованого навчання та педагогіки культурно-освітньої роботи, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР та Академії педагогічних наук України, який у 1964–1971 рр. очолював Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР.
2. Підтиченко Марія Максимівна (1912–1991) – кандидатка філософських наук (1947), професорка, дійсна членкиня Академії педагогічних наук СРСР (1968). У 1956–1970 рр. – ректорка Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького.
3. У бібліографічному покажчику праць О. Губка (2008) цього оповідання не знайдено.

Доброго здоров'ячка, Василю Олександровичу!

Вибачте, що довго не відповідав. Все думав остаточно узнати про долю свого нарису про Вас. Але та товаришка, що веде його, була у відрядженні, а її напарниці сказали мені лише те, що вона таки запланувала цей нарис і, здається, на листопад. У цю п'ятницю думаю ще раз зайти і узнати все достеменно.

Правки Ваші я вніс, хоч, щиро кажучи, не всі з легким серцем.

А от щодо дати присвоєння Вам Заслуженого вчителя, то я став жертвою неправильної інформації УРЕ. Там сказано, що в 1948 р. Як сталася ця помилка? Принаймні, якщо Ви грішите на мене (бо ж я хвастася, що працював у редакції педагогіки УРЕ), то мушу сказати, що, хоч я, звісно, читав її, але дані її не звіряв, бо цю статтю вела інша особа.

Як вийде нарис, кілька примірників журналу я Вам надішлю.

Ви не відповіли на мою пропозицію написати про Вас брошуру і книгу. Заявку на брошуру я вже дав до «Знання», а щодо книги розмовляв у видавництві «Молодь». Вони підтримують такий задум. Повторюю, що в цих роботах я зможу написати про Вас те, що вам незручно писати – про Вашу особистість, про відгуки людей і т. п. Я вже написав листа В. І. Грачевському в райгазету з проханням приїхати до Вас і зробити побільше фото – для ілюстрування цих речей. Вислав йому і три батарейки для фотоапарату – він просив тоді.

Що чути про видання в «Просвещении» Ваших «Вибраних творів» (якщо вже не можна «Повного зібрання творів»)? Їх би можна було представити на Державну премію, а то й на Ленінську. А от останню вашу книгу можна було б на премію ім. Островського¹ висунути (адже тема молодіжна. А тим, хто про молодь пише, дають цю премію навіть тоді, коли вони з комсомольського віку вже вийшли – Вороньку² та ін.).

Надішліть, будь ласка, статтю оту про тварин, до «Роб. газети».

Щире вітання Ганні Іванівні та Вашим колегам!

Дуже мене зворушив Ваш теплий відзив про нарис. Сердечне спасибі.

О. Губко

29.10.68 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 4.

1. Республіканську премію ЛКСМУ імені Миколи Островського присуджували за видатні досягнення в різноманітних галузях культури.
2. Воронько Платон Микитович (1913–1988) – поет, письменник, публіцист, драматург, одержав премію ЛКСМУ ім. М. Островського за твір «Драгі друзарі» (1962).

О. Губко В. Сухомлинському

Добрий день, Василю Олександровичу!

Дякую за привітання із Жовтневими святами. Вибачте, що не відповів тим самим. Кілька разів заходив на пошту і в кіоски заглядав, але того, що хотів, не знайшов, а тоді вже й пізно було. Так що ще раз перепрошую.

Я хотів би одразу уточнити одне місце в своєму попередньому листі. Коли я говорив про премію Островського¹ то мав на увазі насамперед премію цю за наукові роботи.

Ви читали про себе статтю у «Літературній Україні» за 10 листопада²? На жаль, я пізно її закримітив і не зміг купити Вам кілька примірників. Втім, якщо треба, то я піду в редакцію. Там буває.

А от «Науку і суспільство» № 11 із уривком з Вашої книги³ ще можна дістати. Стільки примірників Вам треба?

Я про головне ніяк не скажу. На жаль мій нарис про Вас, у грудні не вийде. Та співробітниця, що веде його, півмісяця була у відрядженні і тому його перенесли десь на початок 1969-го.

Ще раз прошу надіслати мені чи одразу в «Робітничу газету» ту свою гарну статтю про захист тварин. Мені здається, що ті бюрократи із «Радянської освіти» «залякали» Вас. Але в «Робітничий газеті» атмосфера зовсім інша. Там є

ентузіаст цієї справи Якименко Микола Васильович⁴. Він майже щодня друкує щось на захист природи. Йому і шліть.

Говорив я із композитором В. Кирейком⁵ про музику для шкільних обрядів. «А чого ж, – каже, – якби тільки текст гарний». Поет Василь Юхимович⁶, з яким я теж говорив, писати хоче, та не вірить, що начальство підтримає. Добре було б, аби Ви про шкільну обрядовість написали. Хай би Міністерство освіти конкурс оголосило б.

Мій уклін Ганні Іванівні і Вашим колегам.

О. Губко
01.12.68р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 5.

1. Республіканська премія ЛКСМУ імені Миколи Островського – премія Української РСР за видатні досягнення в різноманітних галузях культури.
2. Статтю О. Чернецького «Грані. (Життя і школа)» опубліковано в газеті «Літературна Україна» 12 листопада 1968 р.
3. Ймовірно, йдеться про працю «Виховання підлітків», що виходила у журналі «Наука і суспільство» в 1968–69 рр. і в подальшому ввійшла як окремий розділ у книгу «Народження громадянина» (1970).
4. Інформації про М. Якименка не знайдено.
5. Кирейко Віталій Дмитрович (1926–2016) – композитор, педагог, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (1977).
6. Юхимович Василь Лукич (1924–2002) – поет і журналіст. Заслужений діяч мистецтв України (1999). Автор понад 20 книг поезій, гуморесок, присвят.

В. Сухомлинський О. Губку

Добрий день, дорогий Олексію Тимофійовичу.

Пробачте за те, що довго не писав Вам. Дякую за теплі, співчутливі, щирі слова. Я відчуваю, що в Вашій особі маю справжнього друга.

Зараз я в великій тривозі. Хочеться, щоб і Ви задумались над тим, що бентежить мене.

Я одержую дуже багато листів від батьків, матерів. Закінчується 1968 рік. І ось за цей тільки рік одержав п'ятнадцять листів про одне й те ж – приkre, дивне й разом з тим страшне, просто жахливе: про самогубство дітей і підлітків. Матері кричать, волають: допоможіть розсіяти наше горе, допоможіть зрозуміти, хто

винен у смерті нашої дитини (всі до одного листи написали матері). Папка з цими листами – немов тяжкий камінь, що лежить на моєму серці.

Вдумуюсь у суть, в причини цих трагедій, порівнюю, зіставляю і приходжу до висновку: в багатьох школах і сім'ях панує жорстокість. Людину доводять до того, що вона не бачить ніякого виходу. Я пришлю Вам копії деяких листів. Ось кілька днів тому одержав листа від матері з Приморського краю: 14-річний син, восьмикласник не виконав – один раз в житті, так пише мати – домашнього завдання, його послали додому за зошитом, він прийшов і повісився в будинку, що споруджується поруч... 13-річна дівчинка пофарбувала брови й вії. Вчителька підняла дівчинку на сміх, приклеїла якесь прізвисько... дівчинка повісилась... До речі, того ж дня, коли прийшов цей лист, я одержав з редакції журналу «Радянська школа» на рецензію статтю одного педагога-вченого (завідувача кафедри педагогіки), в якій він, вихваляючи роль колективу в вихованні підлітків, захоплено розповідає як про позитивний досвід: дівчинка пофарбувала брови, зразу ж про її поведінку поставили питання на зборах... і вона більше не фарбувала брів...

Чудеса, чудеса – так хочеться сказати про цей «досвід». У мене є думка: опублікувати ці всі листи, а за ними – кілька десятків гарячих, пекучих сторінок. Про те, що треба поважати людину. Про те, що найвищий принцип комуністичного виховання – це та істина, що найбезціннішим багатством світу є людина [...]

Про статтю, надіслану колись і похоронену в «Радянський освіті»¹. Через кілька днів я відшукаю її й пошлю Вам.

Щирий привіт Владиславі Дмитрівні і всій Вашій добрій родині.

З глибокою повагою до Вас

В. Сухомлинський
05.12.68 р.
Павлиш

Р. С. Дуже прошу Вас, якщо можна, купіть і надішліть мені 10 примірників № 11 журналу «Наука і суспільство». Гроші я Вам поверну. Якщо вдасться Вам купити таку кількість примірників.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 6, ба.

1. Про яку саме статтю йдеться, невідомо.

О. Губко В. Сухомлинському

Доброго здоров'я, Василю Олександровичу!

Я почуваюся вельми злецьки, що не зміг виконати Вашого прохання – дістати кілька примірників «Науки і суспільства» № 1. Як не дивно, але цього номеру в кіосках не було. Я дзвонив у редакцію Торжевській, і вона сказала, що взагалі мало йде у продаж цього журналу. Це так, але раніше хоч трохи можна було здібати.

Принаймні, моє сумління проти Вас не завинило: я ледь не кожен день обходив кіоски. Сподіваюся, Ви вірите у мою елементарну порядність і у Вас не зародиться підозріння, що я не вислав навмисне, економлячи гроші. Може, Ваші донька і син виявилися більш фортунистими, і їм вдалося дістати щось.

Редакція вислала Вам хоч зо два примірники?

У 2-му ж номері продовження немає.

Буду стежити за наступними.

Так само вибачте, хоч знову це не моя вина, що «Україна» досі не надрукувала нарису. Все підготовлено, схвалено, але за великої навали давно заготовленого матеріалу ніяк черга не підійде.

Обіцяють лише десь влітку надрукувати.

Може, це навіть на краще? Може, на той час уже можна буде вставити рядок про те, що вчена рада педінституту присвоїла Вам звання доктора педагогічних наук? Їй-богу, цей рядок справив би найбільше враження. Просив також дати Ваше фото кольоровим на всю сторінку.

Оце тільки що послав у Студію науково-популярних фільмів заявку на сценарій повнометражного кольорового фільму про Павлиську школу. У мене аж руки чешуться написати його. Їй-богу, це була б справжня «педагогічна поема» в мініатюрі – лірична, романтична, барвиста.

Але «Педагогічна поема» – за Вами. Буде великим гріхом, коли Ви її помаленьку не напишете.

Від душі

О. Губко

14.03.69 р.

Київ

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 7.

О. Губко В. Сухомлинському

Доброго вечора Вам, Василю Олександровичу!

Вибачте, що так довго мовчав. То був у тривалому відрядженні, а то розпочав курс зоопсихології в університеті, і підготовка забирає весь час – настільки це нова і складна справа (підручників немає).

Мені тим більше незручно, що журнал «Україна» я вислав без усіляких супроводжувальних слів. Туди вкладати поштовики не велять листи, навздогін одразу листа не написав, а тоді закрутився.

Перепрошую, що так мало примірників «України» надіслав із нарисом про Вас. Скільки не шукаю, не знаходжу більше. Хіба що зайду на вул. Пушкінській, 32. Там, кажуть, звозять з усіх кіосків нерозпродане.

Що новенького у Вас, як почувається? Як летів я до Тернополя літаком 5 січня, то ніби привіт від Вас прилинув: розгорнув газету «Правду», а там стаття Ваша¹, до батьків звернена. Прочитав я і, признатися, заплавав. Благо можна було заплющити очі і вдати, що дрімаю. Стаття сама по собі могла розчулити, але тут особиста трагедія примішалася. І у мене дочка старша росте не зі мною. Розійшлися ми з першою дружиною. Давненько вже. Болюче це питання. А

найболючіше – провина перед дитиною. Хоч ми і бачимося і дружні, а все-таки дитинство її понівечене. Цього не можна простити.

Якось важко тепер про щось інше писати. Але треба. Вибачте, я знову про те саме – про Ваше докторство. Іван Омелянович Синиця², здається, Вам писав про це. Він теж прихильник Вашого таланту. Ми з ним як здибаємося десь в коридорі, то одразу і заводимо мову про Вас, обурюємося, що не до всіх доходить що це за святкове явище – Сухомлинський, його твори, його школа. Але з ними, дорогий Василю Олександровичу, не слід делікатничати. Не слід надто близько брати до серця, хто там що думає. Вам слід зрушити справу цю. Уже й опоненти попередньо визначилися – Корольов³, Гапріндашвілі⁴, Мазуркевич⁵, (він теж за Вас) і Синиця⁶. Захисту слід домогтися принципально. Та й ніхто не заперечуватиме. Настільки сильний Ваш авторитет, що всі механізми спрацюють справно.

Так, я справді хочу написати художню повість про Вас. Не проти? Це не зашкодить Вашій «Педагогічній поемі» – про себе всього не скажеш.

З весною Вас! Вітайте Ганну Іванівну.

О. Губко

28.02.70 р.

Київ

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 8.

1. Ймовірно, йдеться про статтю В. Сухомлинського «Лист до молодого батька», надруковану в «Правді України» 9 лип. 1969 р.
2. Синиця Іван Омелянович (1910–1976) – психолог і педагог; доктор психологічних наук, професор. Від 1951 р. і до кінця життя працював у Науково-дослідному інституті психології УРСР.
3. Ймовірно, Корольов Федір Пилипович (1898–1971) – учений-педагог, академік АПН РРФСР (1965), академік АПН СРСР (1968).
4. Інформації про цю особистість не знайдено.
5. Мазуркевич Олександр Романович (1913–1995) – педагог, літературознавець, славіст. Доктор педагогічних наук, професор, академік Академії педагогічних наук СРСР (1968) і Академії педагогічних наук України (1992).

Доброго вечора Вам, дорогий Василю Олександровичу!

Як завжди, радий був Вашому листу. Дуже потішила мене і Ваша згода на повість. Для останньої мені треба буде бодай ще раз приїхати до Вас і побути в Павлиші хоча б декілька днів. Правда, не знаю, чи вистачить у мене духу на чисто художню повість. Швидше всього, це буде напівлітературний, напівнауково-популярний твір – на зразок тих, які видаються в серії «Життя славетних»¹ чи «Жизнь замечательных людей»². Втім, я гадаю, у такій формі найліпше можна розповісти про суть. Бо белетристичні жанри, маючи свої плюси, все ж розріджують сутність речей. А може, це невірно.

Потішився і звісткою про закінчення посібника з етики. Раз Ви працювали з піднесенням і натхненням, це має бути річ із вашого зоряного неба.

І все ж Ваша ГОЛОВНА КНИГА, якщо користуватися виразом Ольги Берггольц³ із «Денних зірок», – це «ПАВЛИСЬКА ПОЕМА» – ота художня річ, отой життєпис сторінок на 1000, якому слід віддати наступні 3–5 років. Я розумію, що вже переступаю межу етичності, так часто нагадуючи Вам про неї (як і про докторську), але я не можу без хвилювання думати, що Ви через десяток-два, хай і потрібних вельми і талановито написаних, але все ж не-Головних книг не встигнете написати цю свою Г о л о в н у.

Усіма написаними досі книгами і статтями Ви ввійшли в науку і в публіцистику. «Павлиською поемою» Ви ввійшли б у літературу, а отже в довічну пам'ять народну. Бо публіцистика і наука недовговічні (за винятком геніальних поодиноких злетів), навіть талановиті автори тут швидко забуваються, а література вічна. Та справа зрештою не в вічності, а в сьогоденні. Такі книги читає вузьке коло. Художні ж книжки читають усі. Амосов⁴ став загальновідомим саме завдяки своїм літературним книжкам. Макаренка зараз ніхто не знав би, крім фахівців, якби не «Педагогічна поема». А я вже писав, що Ви можете писати не гірше, а краще за нього, бо Ви емоційніші. Напишіть свою «Поему», повторюю, на рівні кращих сторінок «Серце віддаю дітям» (єднання з

природою та ін.) – і це буде саме та Головна книга. Це буде синтез всіх Ваших книжок і роздумів, життя всього.

Але я вже стаю надокучливим, і обіцяю більше про це не писати.

Був прямо в захопленні від Вашого Наказу про введення у вашій школі предмета-курсу Охорона природи. Відволікаючись, скажу, що якщо Ви перед Головною книгою чи в процесі роботи над нею захочете написати якусь не дуже велику книжку, то це, як на мій погляд, мала б бути книга «Рідна природа» – про виховання любові до природи, до тварин, до всього суцього на землі.

12 березня були установчі збори Секції пропаганди Товариства охорони природи (мене обрали її головою). Так-от я, роблячи доповідь, зачитав Ваш цей Наказ. Аудиторія – письменники, журналісти, вчені – з великим інтересом зустріли цей, я б сказав би, епохальний документ, бо в ньому справді відбито веління епохи. Письменниця Наталя Околітенко⁵ попросила його в мене для публікації в «Радянській освіті» (вона там працює) – Ви не заперечуєте?

До речі, я не пам'ятаю, чи вислав я Вам журнал «Наука і суспільство» № 8 за 1969 р., де є спільна з нею стаття «Зрозумій у живому себе». Втім, у цьому номері друкувалися і Ви, так що, мабуть, бачили.

Зараз я закінчив збірник «Ленін і природа» (понад 300 ст. машинопису). Теж працював з великим задоволенням. Як вийде – вишлю Вам.

Ще хотів би поговорити про необхідність вивчення у школі деяких речей – «Інтернаціоналу», наприклад (щоб дядьки в президіях і залах) не співали із шпаргалки), державного гімну⁶ (якого, правда, немає...), про виховання поваги до цих речей, щоб не лускали насіння і не дригалися в такт твісту під час виконання Гімну...

Ваш О. Губко
13.04.70 р.

Р. С. Надсилаю 10 примірників рецензії Гришина в «Правде» на «Серце віддаю дітям».

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 9, 9а.

1. «Уславлені імена» (назва до 1977 – «Життя славетних») – україномовна книжкова серія біографічних творів, яку протягом 1966–1990 рр. випускало видавництво «Молодь» в Українській РСР.

2. «Життя видатних людей» (рос. «Жизнь замечательных людей» або скорочено «ЖЗЛ») – російськомовна книжкова серія (вид-во «Молодая гвардия»). Основний жанр видань серії – науково-художня біографія.
3. Берггольц Ольга Федорівна (1910–1975) – поетеса.
4. Йдеться про Амосова Миколу Михайловича (1913–2002) – лікаря, науковця в галузі медицини та біокібернетики, громадського діяча, академіка. Його повісті: «Думки та серце», «Записки з майбутнього», «ППГ-2266», «Книга про щастя та нещастя» неодноразово видавали в Україні та за кордоном.
5. Околітенко Наталя Іванівна (1939–2017) – письменниця, журналістка, публіцистка. Була фаховою редакторкою у видавництві «Радянська школа».
6. Йдеться саме про період (1955–1977), коли гімн СРСР виконували без слів.

О. Губко В. Сухомлинському

Вибачте, Василю Олександровичу!

Можете уявити собі, як засмоктала мене в своє баговиння текучка: уже більше півмісяця лежить цей лист разом із іншими бандеролями, а я ніяк не вирвуся на пошту...

Дописую ці рядки, аби висловити Вам своє захоплення Вашою статтею у «Літературній газеті» про рідну мову¹. Не раз очі зволожувались, як читав... І від інших чув гарні відгуки.

Не всім, мабуть, сподобався образ замуленої криниці, але тут уже нічим не зарадиш їм...

Так, я гадаю, проблема слова, проблема мови є у нас проблемою № 1. І не тільки на Україні, а в усій країні. І проблема ця не лише суто мовна чи ще якась, а й ІДЕОЛОГІЧНА. Зараз багато говорять і пишуть про девальвацію ідей, моральних принципів тощо. Я гадаю, корінь цього великою мірою у девальвації слова, знецінення фрази. Бо ідеї наші, ідеали наші святі й великі і девальвовані не можуть бути.

Ось уже впродовж скількох десятиліть ми говоримо й пишемо про них одними і тими ж заялженими казенними фразами. Уже оскома на них, повна глухота. Вони відскакують від людських лобів, так і не проникши у свідомість. В результаті пропагандистська машина на холостому ході. А ми ніяк цього не можемо зрозуміти і писати яскраво, образно, емоційно.

І тому, якби говорити про Ваші творчі плани, то після «Павлиської поеми» і книги про природу (а може, й раніше їх) я б раяв Вам написати книгу про мову, про велике чудо – людське слово.

А ще я думаю: який би гарний підручник з української літератури Ви б написали для школи. Бо нинішні підручники – гідота. Ніби спеціально люди хотіли виховувати у дітей відразу до літератури і досягли цього.

Як хочете, напишу, як «зарізали» мою книгу «Ленін і природа» – подія, яка теж говорить, що «не все гаразд у датським королівстві»...

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 10.

1. Йдеться, напевно, про статтю В. Сухомлинського «Джерело невмирущої криниці» опубліковану в «Літературній Україні» 28 квіт. 1970 р.

ЗІ СПОГАДІВ О. ГУБКА.

Той час, коли я спілкувався з Василем Олександровичем Сухомлинським, належить до зоряних годин мого життя. Шкода лише, що наше особисте знайомство тривало так недовго – усього 4 роки. Першого листа йому я написав 2 червня 1966 року, а останнього листа від нього отримав датованим 1 липня 1970 року – за два місяці до гіркої звістки про кончину великого павлиського мрійника.

Уперше я побачив Василя Олександровича в 1967 році на конференції освітян України... І дивно, я відразу впізнав його серед велелюддя, що вирувало в Київському міському палаці піонерів і школярів.

Василь Олександрович був схожим на звичайного сільського вчителя, що почувається дещо скуто й незатишно серед гамору і метушні. Але у скромній його постаті відчувалася глибока людська гідність. Той великий духовний світ, що нуртував у його естві, вихлюпнувся з його розумних карих очей, випромінював якесь потужне поле.

Глибока природна інтелігентність й делікатність були чи не найвизначальнішими рисами його. Але за цією м'якістю приховувалися могутня,

вольова натура, крем'яний характер, бурхливий темперамент. Головне в ньому – це та громадянська мужність, з якою він виборював новаторські принципи своєї гуманістичної педагогічної системи. Як це не дивно сьогодні, але у деяких представників тієї педагогіки, яку влучно було названо «бездітною», ці принципи викликали опір і осуд. В. О. Сухомлинський не вступав з ними в суперечку. І зовсім не тому, що йому бракувало полемічного темпераменту. Він вважав за краще відповідати своїми книгами і своєю педагогічною практикою [...]

Пригадую нашу останню зустріч – 28–29 вересня 1968 року, коли я приїхав до Павлиша на відзначення 50-річчя Василя Олександровича. То були щасливі три дні. Ювіляр був особливо уважний до гостей. Він був схожий на хлібороба, що віджнивував щедре літо і готує поле під новий посів. Ніщо не віщувало такого близького сумного кінця.

Йому надійшло багато вітань від громадських діячів, письменників, учених, педагогів. Була телеграма й від Олеся Гончара. Їх пов'язувала давня щира дружба, хоч за життя вони, на жаль, так і не зустрілися. Василь Олександрович заходив до письменника на квартиру, але той був від'їзді. А коли Олесь Гончар приїхав до Павлиша, Василя Олександровича вже не було серед живих.

Урочистий вечір відбувся в селищному Будинку культури. Дружня вечеря в школі затяглася до третьої години ночі. Усі побачили, які талановиті й співучі в ювіляра побратими.

На другий день ми поїхали вдвох до його рідного села Василівки... З яким хвилюванням він озирався навколо, коли ми піднімалися густими вересковими заростями до його батьківської хати. Голос його раз у раз усікався, коли, сидячи в рідній хаті, розповідав про нужденне своє дитинство.

Йдемо до першої школи Учителя. Одноповерхова, ще земська, але добре збереглася, класи великі, світлі, стеля висока. Сів за свою парту, полинув у спогади...

На прощання Василь Олександрович дав мені ще один урок. Я пообіцяв дівчинці, дочці господарів, у яких я квартирував, принести цукерок. Заглянув зранку в магазин – чимала черга, стало шкода часу. Думаю, пізніше куплю. А потім закрутився на весь день... І от ми сидимо з моїм гостинним господарем, ведемо прощальну розмову. Я поглянув на годинник – час уже на поїзд. І тут згадав про свою обіцянку. Не стримався, повідав про неї. Як він схвилювався!

– Ні в якому разі не можна цього допустити! Пообіцяли дівчині, виконуйте будь-що! Я взагалі приходжу до висновку: важковиховуваність здебільшого часто йде від того, що дітей надто часто обманювали.

Стрімко пішов до своєї квартири, що була поряд з директорським кабінетом і повернувся з цукерками.

Прощаючись, ми міцно обнялись і розцілювались. Ніби відчували, що то наша остання зустріч.

До Павлиша я повертався через два роки, коли ми проводжали Василя Олександровича в останню путь. Він лежав у чорному костюмі і був схожий на професора-диригента. Мати його припадала до сина, що вперше в житті склав руки: «Лучче б я померла, синочку, а ти б жив!»

Йшли з квітами розгублені малюки – вони ще не знали, кого втратили, зрозуміють потім, як виростить. Вони йшли поперед похоронної процесії і рвали пелюстки квітів, устеляючи ними останню дорогу своєму вчителеві. Увесь довгий шлях від Будинку культури до цвинтаря був устелений квітами!

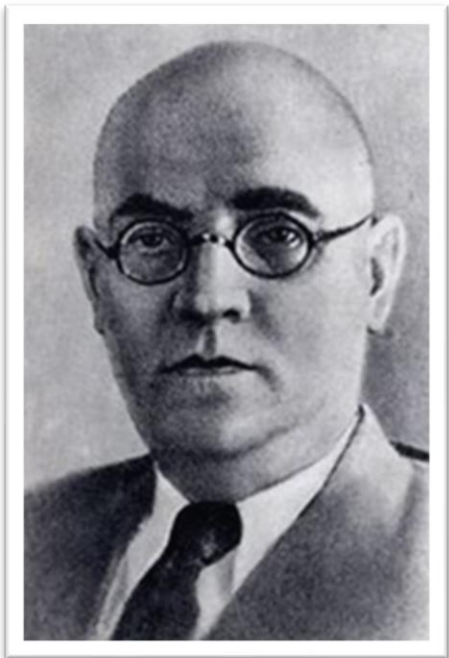
А невдовзі Учитель знову постав тут матеріалізованим – уже в бронзі. Із свого високого гранітного п'єдесталу, із цвинтарного узвишся він прозріливо дивиться через розлогі видолінки і пагорби туди, в майбутнє, куди все життя рвалася його осонцена душа, його крилата думка.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 124–128.

ЛИСТ ДО С. ЧАВДАРОВА

В. Сухомлинський С. Чавдарову

Дорогий Саво Христофоровичу¹!

Сава Чавдаров

Фото: URL: <https://is.gd/euwysU>

Пробачте за довге мовчання. Мене дуже стурбувала звістка про те, що Ви хворієте: у розмові зі співробітником журналу «Радянська школа» була така думка: Ви не зможете написати статтю до 10-го номера через хворобу. Наскільки серйозна ця хвороба? Можливо, це тимчасове погіршення здоров'я, і Ви зараз відчуваєте себе добре? Хотілося б, щоб моє припущення – було дійсністю.

Я теж не зміг написати статті до «Радянської школи». Вірніше, майже написав, але весь час, поки працював над статтею, десь у куточку свідомості гвіздком колола думка: статтю знов почнуть «пригладжувати», «причісувати», як і попередню... зведуть її до того, що й сам себе не впізнаєш. Ця думка наклала відбиток на статтю, надала їй гострішого характеру, ніж, можливо, я хотів би. З моєї точки зору стаття вийшла доброю, але небезпека «пригладжування» стала серйознішою, бо думка, яка була десь у куточку свідомості, жевріючи вуглинкою, – ця думка надала статті полемічного характеру, а це значить, що статтю почали б «причісувати». Ось чому й не писав; глибоко переконаний, що в «Радянській школі» ця стаття з'явилася б через рік чи й більше в такому вигляді, що й сам себе не впізнав би. Прикро, обідно, боляче.

Ви колись просили надіслати книгу «Формирование коммунистических убеждений у молодого поколения»², як тільки вона вийде в світ. Зараз книга (в-ві АПН), і я пришлю її Вам.

Зараз майже ні над чим не працюю. Сільські школи, як Ви знаєте, восени в дуже тяжких умовах: учням доводиться не вчитися, а збирати кукурудзу, копати картоплю. За даними, що є в моєму розпорядженні, протягом останніх 8 років деякі школи щороку не проводять уроки 2 місяці. Якщо тривалість нормального навчального року 32,5 тижні, то з них, таким чином, виключається 8,5 тижнів щороку. Це значить, що з 5-го по 10-й клас учень повинен вчитися 195 тижнів, а він фактично вчиться тільки 144 тижні, а 51 тиждень зовсім випадає з педагогічного процесу (це більше, ніж півтора навчального року). І в результаті цього свавілля, цього неприпустимого самоуправства місцевого начальства знання в сільських школах з кожним роком погіршуються. Дуже важко, майже неможливо працювати в таких умовах скільки-небудь нормально. Лозунгом трудового виховання прикривається зараз в селах неприпустима річ – 10–11-річні діти працюють щодня протягом двох місяців (а в деяких селах і більше). Ні про які педагогічні принципи тут не може бути й мови. З точки зору фізіологічної і гігієнічної така праця неприпустима – вона надриває фізичні сили дітей, відбиває охоту до праці. І все це робиться в той час, коли в кожному селі можна було б обійтися й без учнів.

Прошу Вас висловити свою думку про цю справу. У себе в школі я, звичайно, не допускаю жодного порушення педагогічних принципів трудового виховання, але мені боляче, коли бачу, що робиться в багатьох інших школах.

(без дати, лист не завершено – упоряд.)

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп 1. Спр. 1017. Арк. 71зв.

1. Чавдаров Сава Христофорович (1892–1962) – педагог, методист. У період написання листа – директор УНДІПу.
2. Книгу В. Сухомлинського «Формування комуністичних переконань молодого покоління» видали у вид-ві АПН РРФСР у Москві в 1961 р.

8/11-57р.
Надруку.

Дорогий Саша Хрущоворобу!

Пробавме за гадне замінюванн з вичудливим,
я думав, що згенеруєт з Вами в дискусії,
але Ви, на мандр, завадили. Це було гад не-
ле безжовтого прихисення.

Майже всі гонимці на ссир були мисловці,
мислери. В гонимці пропр. Петрова, приєднати пов-
номірні педагогічні науки за 40 років, а
маючи в гонимці С.Т. Манованова (про публі-
ках мемуарної думки) були менші мисла
і про Вас вваж в науку. Але після на-
станн, що публіку педагогічні науки в сучасних
революціях АТН не мало узагальнює.

І.А. Копрот зазначав про Васе зворот,
передавав Вам предикт.

Доказує розмови про те ніяк не повинно
до Кітца; майже з'їз білих і вичудливих
мислери.

Вару писав Вам листи і зупиняю
„Новий компютер“ (N 11, 1957р.), де описували
атомні про колективну організацію, і про-
мислу, описували нашу обласну індустрію
удосконалення вчених. Це припис в 2 рази
ширше виступав про те ніяк не повинно, що і
в гаданку до зупиняю „Напоказе об'єктивне“,
думи і вистав Вам виступу.

Поміжте припис над кінцем про педагогі-
чні думки.

З повагою до Вас В. Сухомлинський

ЛИСТ ДО О. МАЗУРКЕВИЧА

В. Сухомлинський О. Мазуркевичу

Дорогий Олександр Романовичу¹!

Олександр Мазуркевич

Фото: URL: <https://v.gd/T7iC5BO>

Посилаю Вам в Москву вирізку з газети «Кіровоградська правда» за 28 вересня 1968 року. Це редакційна стаття, присвячена моєму 50-річчю; і, як завжди це буває в ювілейній дні, в ній забагато похвали на адресу ювіляра. Мені ж цю статтю було важко читати, бо нагадала вона юнацькі роки... Коли я пригадую юність і бачу перед своїми очима її, Віру, мені здається, що вона дивиться на мене з докором. Немов би якусь провину я відчуваю за собою... А провина

ця в тому, що всі ж ми вірили: ніколи, ніколи ворог не прийде на нашу землю. Це не могло нікому і в голову прийти. Я прощався з нею в надії скоро повернутися.

Дорогий Олександр Романовичу, це один з найінтимніших куточків мого серця. Отже, прошу Вас прочитавши цю замітку, повернути її мені...

Людина приходить в життя не з власної волі і незалежно від власної волі. Йде з життя проти власної волі. Особисте щастя стає реальністю, мабуть, тоді, коли в усьому, що є в нашому житті між цими двома актами – народженням і смертю – є гармонія особистої волі кожної людини й загального щастя – щастя колективу, суспільства, народу. Загальним щастям – щастям всіх людей праці, гідних, достойних щастя, – в ньому, мабуть і полягає суть гармонії, суть того всебічного розвитку, до якого мусить кожен прагнути. Щоб кожен якнайбільше вклав своєї мудрої мужньої волі до творення щастя всіх – чи не в цьому ідеал щастя кожного? Вміти хотіти, вміти прагнути, бути мудрим володарем власної волі, виховувати власну волю як найтонший інструмент творення щастя народу – чи не в цьому вершина моральної культури людини?

Пробачте за те, що дав себе на хвилю полонити мрії. Це – глибоко особисте. З пошаною В. Сухомлинський
22.02.70 р.

Р. С. Сердечне вітання Ользі Опанасівні.

Хочу сказати Вам, що про поїздку до Чехословаччини я ще не вирішив остаточно. Боюсь, що це ж буде тривалий відрив від школи, від дітей. Та вони ж не можуть залишитися жодного дня самі... І сил у мене не так багато.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 21.

1. Мазуркевич Олександр Романович (1913–1995) – педагог, редактор, журналіст, літературознавець, славіст, доктор педагогічних наук, професор, академік Академії педагогічних наук СРСР (1968) і Академії педагогічних наук України (1992).

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З М. НІЖИНСЬКИМ

М. Ніжинський¹ В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Микола Ніжинський

Фото: URL: <https://is.gd/LHOL0L>

Учора повернувся з Москви і отримав Вашого листа. Я не знав, що пасквільна позиція «Учительской газеты» якраз ужала Вас тоді, коли Ви вийшли з лікарні. Справа в тому, що після розмови з Олександровим О. Е.² («Нар. Обр.») я пішов в редакцію «Учительской газеты» і мав розмову з заступником редактора т. Шаригінін. Я їм висловив своє обурення і сказав, що їхня позиція руйнує роботу найбільш творчих працівників нашої школи. Нарешті вони хотіли мені сказати, що мовляв хтось, десь, на Україні підтримав їхню

точку зору. Я вимагав сказати, хто і де. Мовчать.

Значить видумують. «Я і є з України», – сказав я їм. Говоріть якщо маєте. Але я

не знав стану Вашого здоров'я. Розмова мала б іще гостріший характер. Зрештою я вимагав, щоб вони знайшли спосіб і виступили з іншим матеріалом. А пишу все це Вам тому, що, по-перше, переконаний у Вашій творчій лінії, по-друге, ніколи в житті не мовчав, не проходив мовчки, коли на дорозі зустрічались демагоги та інші їхні родичі.

Щодо «Етюдів», то я пораджусь з т. Олександровим, а саме як їм краще це зробити.

З пошаною М. Ніжинський

P. S. До речі, цими днями у Москві я одержав диплом професора. Пленум ВАКу вирішив це питання.

15.04.67 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1044. Арк. 5.

1. Ніжинський Микола Павлович (1905–1986) – педагог, викладач вищої школи, кандидат педагогічних наук.
2. Бойм Олександр Овсійович (псевдонім Олександров) – (роки життя не знайдено), заступник головного редактора журналу «Народное образование».

В. Сухомлинський М. Ніжинському

Дорогий Миколо Павловичу!

Дуже вдячний Вам за теплого, щирого, товариського листа. Взагалі я ніколи не забуду того, що Ви виявили до мене таке тепле, людяне, чуйне ставлення. Ваші два листи ніби влили в моє серце здоров'я. Так, «Учительская газета» виступила тоді, коли найменше хвилювання, зв'язане з тими думками, що найбільше зачіпають серце, його найчутливіші куточки, – могло погубити. Я й тепер не можу спокійно дивитися на «Учительскую газету» – побачу і відкладаю її. Тоді ж стан був особливо тяжкий – у мене вийняли з легені один осколок, який «зберігався» ще з 1942 року. Коли я побачив того «Листа до редакції», повірте, в очах потемніло.

Я цілком згодний з Вами, що така позиція «Учительской газеты» руйнує творчість, відбиває бажання працювати. Дивно, дуже дивно, що в нашій великій педагогічній сім'ї стільки бруду, взаємного недовір'я, заздрості, «підсижувань». Ніде, ні в одному творчому середовищі немає такого, як у педагогів. Чому це так? Я ніколи нікому не приніс ніякого зла, здавалося б, ні у кого до мене не повинно бути поганого, недоброзичливого ставлення. Але якщо говорити по правді, то мені відомо з найпевніших джерел, що в Києві є один дуже відповідальний працівник, який де тільки може – хоч ложку бруду, а виливає на мене. І він має велику вагу, навіть міністра освіти може викликати й давати настанови... Так що немає, мабуть, нічого дивного в тому, що хтось – той, хто радий був «Листові до редакції» – це й є той товариш. Звичайно, пишу Вам це як другові. Прошу мати на увазі, що я далеко від столиці і ніколи не маю змоги сам постояти за себе.

Лише дуже радує те, що в ці дні я одержав багато теплих, доброзичливих листів від учителів. А від таких, як та людина, про яку я пишу, ніякого добра ждати не можна. Повірте, дорогий Микола Павлович, у мене вже почав був визрівати намір взагалі виїхати з України. Якби Ви були на моєму місці, Ви б зрозуміли, як нелегко це пережити. Як тільки цей товариш буває в Москві, так – де тільки може – й вилле ложку дьогтю на моє ім'я. І це замість того, щоб підтримувати – в його прямі обов'язки входить підтримка людей які щось роблять; можливо, в чому й помиляються, але щось роблять. Якщо я до цього часу не здійснив цього наміру, то тільки через те, що тут, у Кіровоградській області, до мене відносяться дуже добре. І до живого діла «приріс» так, що важко його залишити. Люблю школу, люблю дітей, глибоко вірю в те, що в кожній людині є щось хороше; в те, що дитину можна виховати тільки добром.

З пошаною В. Сухомлинський

Р. S. Від щирого серця поздоровляю Вас з одержанням диплома професора. Радий, що Ви одержали заслужене звання.

17.06.67 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-науковців». Арк. 2.

В. Сухомлинський А. Розенбергу

Шановний тов. Розенберг¹!

Арон Розенберг

Фото: URL: <https://is.gd/7OdQ92>

Пробачте за те, що відповідаю з таким великим запізненням. За останні два місяці, крім своєї роботи, довелося рецензувати рукописи, прислані з видавництв, з редакцій журналів [...]. Це я все говорю для того, щоб Ви зрозуміли причину затримки з відповіддю.

Вашу статтю прочитав. З Вашого листа видно, що ця 30-сторінкова стаття коротко викладає основні (можливо – деякі) положення Вашої дисертаційної роботи, Ви й опублікувати хочете її саме з метою прискорення захисту дисертації. Оскільки це справа дуже серйозна, я б хотів висловити свою думку про Вашу статтю з усією відвертістю, по-товариському. Прийміть мої зауваження як критику людини, що бажає Вам успіху.

Стаття, на мою думку, не готова до опублікування, над нею ще треба серйозно працювати. Якщо стаття відбиває основні (або хоча б деякі) положення дисертації, то над дисертацією треба працювати, до захисту вона не готова. Я пам'ятаю, як Ви ввічливо відмовилися врахувати деякі поради відносно змісту дисертації. Я упевнений, що було б краще, якби Ви тоді врахували поради. Навіть тоді, коли ця стаття буде опублікована і Ви представите її під час захисту дисертації, може статися ще гірше, бо стаття має серйозні недоліки, і рецензент скоріше зверне увагу на недоліки в надрукованій брошурі, ніж на недоліки в рукописі.

Найголовнішим недоліком статті є ілюстративність. Ви просто наводите приклади до окремих положень А. С. Макаренка, а кому це потрібно? Ні найменшого натяку на дослідження, не видно чогось нового, про теоретичний

рівень статті нічого й говорити, бо ніяких теоретичних положень Ви не висуваєте, не досліджуєте, не обґрунтовуєте. До того ж треба мати на увазі, що деякі положення педагогічної системи А. С. Макаренка, особливо положення, пов'язані з його «педагогічною технікою», застаріли, або ж не можна застосовувати або треба ставитися до них дуже критично. До них відноситься положення А. С. Макаренка про актив. Актив колективу в наш час не можна порівнювати з тим поняттям, яке вкладав у ці слова А. С. Макаренко. А Ви пишете: «члени активу», «розширення активу»... Це дуже серйозне питання, яке в двох словах не проаналізуєш.

Кидається в очі бідність діяльності учнівського колективу. Доручення, про які Ви пишете, дуже незначні. Чим живе колектив, що він робить – не видно. Занадто багато Ви говорите про збори, бесіди і т. ін. Якщо у Вас ще є якийсь більш серйозний матеріал, його треба включити в статтю.

Ви почали статтю (і практичну роботу) з виховання дружби. Це неправильно.

Отже, раджу Вам серйозно попрацювати над статтею. Упевнений, що коли навіть і вдасться в такому стані її опублікувати, будете шкодувати. З дисертацією² Вашою бажано було б познайомитися, але тільки при умові особистої зустрічі. Присилати не треба.

Пробачте за відверту критику³.

Мої вітання В. Сухомлинський

29.06.58 р.

Павлиш.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 3,4.

1. Розенберг Арон Якович (1923–2005) – доктор педагогічних наук, викладач педагогічних дисциплін Кіровоградського педагогічного інституту.
2. Дисертацію «Виховання у підлітків відповідального ставлення до навчання в процесі колективної діяльності» А. Розенберг захистив у 1969 р.
3. У відгуку на дисертацію В. Сухомлинський написав: «Здобувач – один з найкращих учителів і класних керівників Кіровоградської області. Протягом п'ятнадцяти років я знаю практичну роботу А. Я. Розенберга, бував у нього на уроках, мав можливість спостерігати за виховним процесом. Автор дисертації вдумливий дослідник. Чудовою рисою його роботи є органічне злиття наукового дослідження з практикою»... (Калініченко Н., Перебийніс Г. «Сучасники В. О. Сухомлинського», 1998).

РОЗДІЛ VIII. ЛИСТИ ДО КОЛЕГ-УЧИТЕЛІВ

ЛИСТ ДО А. ХЛЄБНІКОВОЇ

В. Сухомлинський А. Хлєбніковій

Добрий день, Анастасіє Василівно¹!

Сьогодні отримав Вашого листа, сердечно дякую. Ще перед новим роком я отримав листа від Сергія² та написав відповідь Вам і відправив Сергієві. Надіслав в одному конверті, але Сергій чомусь писав не 27 квартира, а 28. Я так і написав. Напевно, тому Ви і не отримали відповіді.

Думаю що тепер лист дійде, тому що я звів адресу свого листа з листом, який Ви писали Л. О.³

Дорога Анастасіє Василівно, незважаючи на всі труднощі та негаразди життя в Уві і взагалі в Удмуртії, я буду з почуттям глибокої радості згадувати про роботу з Вами, від Вас я багато чого навчився. Це не комплімент, а істинна правда. Невдовзі вже два роки, як я працюю тут. Час вже думати і про виїзд на Україну, на батьківщину, а тим паче, що мою батьківщину звільнено ще 20 листопада. Я писав багато листів, але досі не отримав з дому жодного листа. Думаю (хочу так думати!), що хтось-таки залишився живим. За зведенням Інформбюро видно, що наш район лишився майже цілий, і тепер фронт пішов уже далеко.

Як тягне мене на Україну! Щодня чекаю листів, але нічого немає.

Працюємо по-старому. Умови ті самі, тільки нині мені ще додалося роботи: доводиться викладати історію в IX та X класах (Чернявська⁴ нещодавно поїхала до Горького, а звідти думає їхати на батьківщину, у Донбас).

Російську в VI та VII класах викладає Уржумцева Зоя Василівна, працює погано, не хоче писати творчих робіт, та ще й дуже часто хворіє.

Леонід Олександрович³ теж іноді хворіє, а я цього року відчуваю себе краще, ніж торік, хоча стан руки такий самий.

Басов Ігор Григорович⁵ та новий викладач фізики Мезрін Микола Павлович в учительській влаштовують концерти, і наші дами та дівчата завжди мають можливість потанцювати.

Марія Казимирівна⁶ також іноді хворіє, але не частіше одного разу на місяць.

Клавдії Петрівні Козиревій⁷ прийшло повідомлення про те, що чоловік зник безвісти. Вона, мені здається, давно була готова до такого повідомлення, бо вже майже два роки не мала ніяких вістей.

Ось коротко написав про наші новини, більше ніяких змін у нашому житті немає. Додому думаю їхати влітку; думаю що зустрінемося і тоді пригадаємо минуле і поговоримо про майбутнє...

До побачення, Ан. Вас.

Вітання Сергію та Валентині Василівні⁸.

Р. S. Анастасіє Василівно, у моєму житті сталася велика переміна: я одружився. Думаю, що це несподівана для Вас звістка.

Моя дружина, Ганна Іванівна (тепер на моєму прізвищі) працює в Іжевську, зав. дошкільним відділом Наркомпросу. Познайомився я з нею ще в 1942 році, але цього ніхто не знав. Думаю, що за рік я її добре взнав. Я насправді щасливий, що зустрів таку хорошу, розумну дівчину. Влітку думаємо разом із нею їхати на Україну. Вона закінчила пед. факультет Куйбишевського педінституту. На два роки старша за мене, але мені то геть однаково. Ми палко любимо одне одного, і тепер мені часто доводиться їздити в Іжевськ. Я ніколи не думав, що зможу зустріти таку дівчину, як вона. Я вже був розчарувався в людях, але тепер вірю, що є хороші люди. Одним словом, Ви її побачите і тоді самі скажете мені...

До побачення.

Чекаю листа.

Міцно тисну руку. В. Сухомлинський
21.01.44 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 1, 1а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Хлебнікова Анастасія Василівна – вчителька Увінської середньої школи Удм. АРСР.
2. Сергій – ймовірно, син А. Хлебнікової.
3. Л. О. – ймовірно, Бородкін Леонід Олександрович – учитель математики та креслення.
4. Чернявська Г. М. – вчителька історії та географії.
5. Басов Ігор Григорович – викладач військової справи та фізкультури.
6. Ймовірно, Сементовська Марія Казимирівна – викладачка німецької мови.
7. Козирева Клавдія Петрівна – вчителька початкових класів.
8. Валентина Василівна – ймовірно, родичка А. Хлебнікової.

ЗІ СПОГАДІВ А. ХЛЕБНІКОВОЇ

...У селище Ува Удмуртської АРСР я привезла евакуйованих з Москви дітей.

...В Уві я викладала російську мову і літературу, а після уроків наглядала за своїми дівчатками, організовувала їхні заняття і дозвілля, допізна готувалася до уроків або перевіряла зошити.

У школі працювати було дуже важко. Опалювалась вона недостатньо, переважно відходами з лісопильного заводу, що підвозили на шкільній конячці. Згодом із старшими школярами заготовляли дрова в лісі. З настанням холодів учні й учителі верхнього одягу не знімали. За партами було тісно, писати незручно. Та й писати, власне, не було на чому: зошитів і паперу не вистачало, писали переважно на газетах. Мало було підручників, навчальних посібників.

У 1942 році в школу прибув новий директор.

Він стояв у коридорі і спостерігав, як учні другої зміни розходяться по класах; вони все ніби поспішали, але кожен оглядав незвичайного відвідувача. Попереджена своїми учнями, я, звичайно, здогадалась, хто це, і сповільнила крок, щоб трохи розглянути молоду людину. В цей час до нового директора підійшов завуч і познайомив нас. Так почалося моє знайомство і спільна праця з Василем Олександровичем Сухомлинським.

Особливо вражав контраст молодості, чарівної зовнішності, м'яких манер, негучного голосу із суворістю погляду, скупості слів і рухів. Важко було визначити: ці особисті якості в нього від народження, чи пройшли вони із суворим досвідом

пережитого. Директор викликав симпатію і зацікавленість. Ми, старі вчителі, розуміли, що в наших умовах важко не розгубитися навіть досвідченому педагогові. А тут молодий і навряд чи досвідчений... Що буде?

Василь Олександрович виявився словесником. В Увинській школі він почав викладати літературу в 10-му класі. Крім мене, було ще троє словесників, та лише один із них мав вищу освіту. У школі створилось методичне об'єднання, на нарадах якого Василь Олександрович завжди був присутній, але, як правило, мовчав, прислухаючись до наших розмов з приводу пошуків виходу із складного становища. Очевидно, він вивчав обставини і людей, виробляв план своєї роботи як керівника. Через деякий час молодий директор, наш колега, почав пропонувати методичному об'єднанню розроблення деяких проблем.

Пам'ятаю, обговорювались вимоги до учнівського твору, його обсягу і змісту, систему оцінки. Василь Олександрович запропонував словесникам перед тим, як давати твір учням, самим написати твір на задану тему з орієнтацією на відмінника: створити, таким чином, еталон учнівського твору. Вчителі спочатку негативно сприйняли таку незвичну роботу, але директор наполягав на ній. Спроба виявилась доцільною. Це змусило вчителів глибше задуматись над тим, як використовувати можливості учнів, надавати їм методичну допомогу. Постало питання вироблення методики навчання дітей писати твір. ...Пізніше, в Павлиші, Василь Олександрович далі розробляв і застосовував цю систему.

До від'їзду на Україну В. О. Сухомлинський прислав мені два листи, а побачилися ми з ним лише в середині 50-х років, коли він приїхав з Павлиша на Всесоюзні педагогічні читання. За цей час і він, і я, захистили кандидатські дисертації, так що спогади про Уву чергувалися з іншими – особистими і виробничими. Незважаючи на насичену програму педагогічних читань, Василь Олександрович був дорогим гостем у моїй сім'ї, побачив мого сина, який за часів директора-фронтовика закінчував достроково Увинську середню школу, розповідав про своїх дітей.

Працюючи в 1942–1943 роках із В. О. Сухомлинським в Уві, я не припускала, що молодий тоді учитель і директор школи пізніше порушить таке широке коло проблем педагогічної науки й шкільної практики. І безмежно важко усвідомлювати, що ця прекрасна, талановита людина так рано пішла з життя.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 45–47.

ІЗ ЛИСТІВ ДО М. ДМИТРІЄВА

В. Сухомлинський М. Дмитрієву¹

Шановний Михайле Опанасовичу²!

Михайло Дмитрієв

Фото: URL: <https://is.gd/ilzqIR>

Немає слів, щоб висловити всю глибину сердечної вдячності за теплий братерський прийом, який Ви надали нашим дітям. Запрошуємо в гості делегацію ваших шкіл. Хотів би, щоб Ви висловили свої думки щодо дітей (склад делегації і т. д.). Найбільш вдалий час для приїзду – весняні канікули. Чекаємо на ваших дітей. Готуємося до зустрічі. Повеземо їх на Кременчуцьку гідроелектростанцію, на вагонобудівний

завод, на хімічні підприємства.

М. Т. Сироватка³ розповіла на засіданні педагогічної ради про поїздку. Дуже-дуже повчально для нас. Ми щиро радіємо, що наша дружба розвивається і міцнішає. Я тепер у боргу перед білоруськими друзями. Думаю присвятити одну зі своїх книжок білоруським учителям. Якщо дозволять обставини, в червні приїду до вас на два дні – в Гомель і до Вас у район. Хочу зустрітися з учителями [...]

З палким вітанням В. Сухомлинський.

16.01.61 р.

«Полимя», № 11, 1978 р.

Переклад з білор. Л. Сухомлинської.

1. Дмитрієв Михайло Опанасович (1921–2001) – в роки листування директор Корм'янської середньої школи (Білоруська РСР), доктор педагогічних наук, професор, Герой Соціалістичної Праці.
2. Шість листів М. Дмитрієву від 27 листоп., 16 січ., 14 жовт., 12 листоп. 1961 р.; 13 січ., 2 берез. 1963 р. надруковано в журналі «Полимя» в 1978 р.
3. Сироватка Мотрона Тихонівна – вчителька географії Павлиської середньої школи.

В. Сухомлинський М. Дмитрієву

Вельмишановний Михайле Опанасовичу!

Пробачте, що так довго мовчав і навіть не відповів на Вашого листа. Коли отримав його, не було часу, а потім стався нещасний випадок, внаслідок якого я довго хворів, а точніше, був прикутий до ліжка (купався в Дніпрі, настрикнувся на гострий кінець дроту, що стирчав з-під каменя, сильно порізав ногу, була загроза тяжкої травми і т. ін.). У вересні я повернувся до роботи, але накопичилося стільки справ по школі, що не було часу написати.

Із Вашого листа я дізнався, що Ви, власне, вже працюєте в школі-інтернаті. На цій ниві є багато сприятливих можливостей для творчості, для творчої виховної роботи, й водночас деякі труднощі. Не знаю, як Ви дивитеся на цю проблему. У такому стані, як тепер, школи-інтернати в майбутньому суспільстві не повинні бути, вони зміняться і за формою, і за змістом. Але все ж нова школа буде більше схожа на інтернат, ніж на сучасну загальноосвітню школу [...]

Тепер у мене до Вас прохання. Ви обіцяли надіслати декілька саджанців горобини. Чи це можливо? Якщо можливо, то надішліть, будь ласка, побільше...

Що у Вас нового? Пишіть, чекаю. Вітання всім товаришам. Вітання Вашій сім'ї від мене, дружини та дітей.

З повагою В. Сухомлинський.

14.10.61 р.

«Полимя», № 11, 1978 р.

Переклад з білор. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський М. Дмитрієву

Добрий день, дорогий Михайле Опанасовичу!

Дякую за листа, за саджанці і найголовніше – за дружбу. Саджанці ми посадили. Якщо вони вкоріняться, це буде матеріальним втіленням нашої дружби. Весною ми надішлемо Вам саджанці винограду, який може рости у Вас, у Білорусії.

Із Вашого листа я зрозумів, що справа з комплектуванням школи-інтернату не налагоджується у Вас. Мені здається, що потрібно було дуже, й дуже добре підготувати всю матеріальну базу, а потім говорити про відкриття школи-інтернату. Думаю, що Вас обтяжує роль завгоспа.

Щиро радію, що успішно йде Ваша наукова робота. Знадобиться моя допомога – будь ласка, напишіть. Я завжди готовий допомагати людям пошуку, думки [...]

Якщо надумаете серйозно взятися за наукову роботу, ніколи не полишайте школи. Бажаю Вам доброго здоров'я і творчих успіхів.

З повагою В. Сухомлинський

12.11.61 р.

«Полимя», № 11, 1978 р.

Переклад з білор. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський М. Дмитрієву

Дорогий Михайле Опанасовичу!

Щиросердо дякую Вам за листа. Радий буду допомогти Вам з публікацією Вашого рукопису.

Я щиро радію, що Ви отримуєте велике задоволення від роботи з дітьми в інтернаті. По всьому видно, що діти, з якими Ви працюєте дуже хороші, не бешкетники. З таким дітьми і працювати радісно. Я думаю, що в школі-інтернаті надзвичайно важливо, щоб було більше радості, такої як у добрій сім'ї, і щоб діти розуміли, відчували залежність своєї радості від своєї праці. Важливо створити

в школі-інтернаті атмосферу сім'ї – раджу Вам подумати на цю тему і в майбутньому попрацювати над нею теоретично.

Нині працюю над темою «Важкі діти»¹. У майбутньому думаю взятися до роботи над темою «Заповіді дитинства та юності»². Бажаю Вам великих успіхів у практичній і науковій роботі. Переказуйте вітання педагогічному колективу.

З глибокою повагою

В. Сухомлинський
13.01.63 р. Павлиш

*«Полимя», № 11, 1978 р.
Переклад з білор. Л. Сухомлинської.*

1. Рукопис цієї праці зберігається у ЦДАВО України (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 121. 75 арк). Із назвою «Важкі діти» її було видано румунською в журналі «Revista de pedagogie» (№ 4, 1963 р.).
2. Рукопис цієї праці зберігається в ЦДАВО України (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 137. 56 арк).

В. Сухомлинський М. Дмитрієву

Дорогий Михайле Опанасовичу!

Упевнений, що Ваша робота над дисертацією йде успішно. Нехай Вас не хвилює, що працюєте Ви в Кармі, далеко від культурних центрів. Саме в школі – справжня педагогіка... Біда багатьох учених у тім, що вони відірвані від живого діла. Я нізащо не проміняв би роботу в школі на «чисту» науку... Упевнений, що незабаром привітаю Вас з успішним захистом дисертації. Раджу працювати систематично, щоденно, занотовувати все найцікавіше, що є в житті колективу. Із Вашого листа зрозуміло, що переважна більшість Ваших вихованців – морально здорові, хороші діти.

Надсилаю Вам книгу, нещодавно опубліковану¹ в нас на Україні. У ній є дещо нове порівняно з моїм вже надрукованими працями... Буду радий, якщо Ви переглянете. Бажаю Вам успіху. Міцно тисну Вашу руку.

В. Сухомлинський. 02.03.63 р.
*«Полимя», № 11, 1978 р.
Переклад з білор. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, йдеться про книгу В. Сухомлинського «Шлях до серця дитини», видану в Києві у вид-ві «Молодь» у 1963 р.

В. Сухомлинський М. Дмитрієву

Добрий день, дорогий Михайле Опанасовичу!

Щиро дякую за лист та фотокартки. Фото минулих років я передав учителям, і вони дуже вдячні Вам.

Наші учні вже готуються до поїздки. Я думаю, що найкраще приїхати десь у середині травня. Як Ви думаєте? Ми, мабуть, теж поїдемо автобусом. Це зручніше та цікавіше для учнів. Привеземо Вам саджанці яблунь, нехай посадять на згадку діти.

Я прошу Вас надіслати один кадр негативу-фото, на якому діти підносять хліб-сіль. Ми зробимо кілька відтисків. Офіційну відповідь на запрошення надішлемо за кілька днів (у першій декаді березня).

Так, Ви має рацію: нині справді якась свистопляска в педагогічній пресі. Гасло за гаслом, а справи у багатьох школах ідуть дуже погано, знання нікуди не годяться. Гонитва за роботою без другорічників – без обґрунтування цієї роботи вдумливим педагогічним процесом – загрожує поганими наслідками. Працювати без другорічництва треба, другорічництво – це велике зло, це гнійник на здоровому тілі школи. Але біда, якщо цей гнійник намагаються знищити добіла розпеченим залізним прутом. Замість гнійника утворюється велика кровоточива рана. Адже суть справи в тому, щоб лікувати гнійник, не торкаючись його, тобто лікувати весь організм, щоб організм мобілізував усі свої внутрішні сили, – і гнійник зникне. Про це треба зараз прямо говорити. Другорічництво не зникне внаслідок низки нарад, присвячених ліквідації другорічництва.

Гаряче вітання Вашій сім'ї, всьому педагогічному колективу. І найгарячіше вітання – дітям !

В. Сухомлинський

20.02.65 р.

«Неман», № 8, 1979 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ЗІ СПОГАДІВ М. ДМИТРІЄВА

*М. Дмитрієв та В. Сухомлинський
на подвір'ї Кормянської школи
(Білорусія) 1965 р.*

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

У Білорусію Сухомлинський приїжджав кілька разів. Тепер його з великою шаною згадують у кожній школі, сім'ї, вузі.

З чого почалися наше знайомство і дружба?

У березні 1959 року... направив делегацію в складі трьох педагогів у Павлиську школу. На цей час я прочитав одну з перших книжок В. О. Сухомлинського «Виховання колективізму у школярів», два розділи якої присвячено проблеми

організації суспільно корисної праці учнів. Я тоді визначав місце і закономірності системи суспільно корисної праці в загальній системі навчально-виховної роботи.

Мені хотілося зустрітися з цим ученим-педагогом, обговорити проблему, яка хвилювала мене. У Павлиші ми були три доби і побачили набагато більше від того, за чим приїхали. Скрізь – на уроках, у кабінетах, майстернях, теплицях, на пришкільних ділянках, в домівках учнів і їхніх батьків – у всьому відчувалися глибина, ґрунтовність, всебічність, вплив його думок. Яку б ланку навчально-виховного процесу ми не взяли, не можна було не побачити ясності, мудрості і водночас простоти, з якою розв'язували всі проблеми навчання й виховання.

На практиці часто буває, що педагогічний колектив захоплюється якоюсь однією ділянкою шкільної роботи, випускаючи з поля зору інші проблеми. У Павлиші я побачив, що будь-яка шкільна проблема успішно розв'язується в загальній системі всієї багатогранної навчально-виховної роботи, не виділяючись на фоні інших проблем, з додержанням її пропорції, що історично склалася [...]

Ми побували на уроках Василя Олександровича, спостерігали, як діти слухали його неповторно задушевне читання, його жваву, образну розповідь. Він, безумовно, володів обдаруванням глибоко проникати в душу дитини, умів виховувати прекрасне в душі і робити дитячі душі стійкими в своїй ненависті до підлості [...]

На прощання він сказав, що дружба між колективами Павлиської і Кормянської шкіл тільки починається. Домовилися що будемо обмінюватись делегаціями, сприяти зміцненню дружби між нашими учнівськими й учительськими колективами [...]

Із Василем Олександровичем ми переписувались. У нас виникало багато спільних питань. Ми підтримували один одного порадами [...]

...Як дорогоцінні реліквії я зберігаю 17 листів Василя Олександровича. В кожному з них повідомлення про те, які і де вийшли його нові книжки, статті. Багато мудрих порад.

П'ятнадцять книжок з автографом Василя Олександровича – ще одна святиня моєї особистої бібліотеки.

Ми довіряли один одному до кінця. Ділилися радіщами, не приховували труднощів. Поспішали один одному на допомогу не тільки через особисту прихильність, а швидше на принциповій основі [...]

Я часто згадую про те, яким зібраними і цілеспрямованим в своїй праці та житті був В. О. Сухомлинський. Як учений він вирізнявся величезним практичним досвідом, винятковою працелюбністю, неймовірною працездатністю, постійним рухом уперед.

Це була людина конкретних практичних справ, яка не любила, щоб про неї, про її школу говорили і писали зайве [...]

При близькому знайомстві з В. О. Сухомлинським дуже швидко починаєш розуміти, що це людина незвичайна. Його відрізняли від інших висока культура інтелекту, природня обдарованість, багатий внутрішній світ, вдумливе ставлення

до явищ суспільного життя. В той же час він був надзвичайно доброю і чуйною не нав'язливою людиною.

До нього тягнулися, кожний вважав за щастя порадитися з ним із злободенних питань практики й науки, знаючи, що отримає від нього мудрі рекомендації [...]

Багато разів я мав щастя зустрічатися з Василем Олександровичем, і завжди ці зустрічі приносили користь у теоретичному плані, допомагали в практичній роботі. На все життя залишився в пам'яті образ чудового педагога, вченого, Людини.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 134–142.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З І. ТКАЧЕНКОМ

В. Сухомлинський І. Ткаченку¹

Шановний Іване Гуровичу²!

Іван Ткаченко

Фото: URL:

<https://pmu.in.ua/nogroup/tkachenko/>

Вибачте за те, що відповідаю з великим запізненням [...]

Так, щодо питання роботи учнівських бригад. Треба багато думати. Мені здається, що найголовніше у колективній праці учнів – це задоволення їхнього багатого духовного життя. Як Ви думаєте?

Я впевнений, що нині більш ніж будь-коли, треба дбати про те, щоб зі школи виходили не тільки гарні трактористи, рослинники і т. д., але насамперед хороші, справжні люди. Моральний фактор має переважати над іншими, бути провідним.

Важливо також, аби кожен молодий чоловік керувався високими моральними стимулами. Адже в нас зараз чимало таких фактів, коли юнак працює добре не тому, що він цього хоче, а для того щоб отримати хорошу характеристику... Багато, як на мене, плутанини у питанні поєднання змісту навчання з майбутньою продуктивною працею вихованців. Хочу, щоб Ви над цими питаннями подумали; коли зустрінемося – поговоримо.

З повагою В. Сухомлинський

18.03.60 р.

«Освітнянське слово», № 2, 2004 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Ткаченко Іван Гурович (1919–1994) – педагог, організатор інноваційних підходів у навчанні та вихованні школярів, кандидат педагогічних наук, Герой Соціалістичної Праці.
2. Дев'ять листів В. Сухомлинського та І. Ткаченка оприлюднено в публікації «Історія великої дружби в листах: В. О. Сухомлинський та І. Г. Ткаченко» в газеті «Освітнянське слово» (№ 2, 2004 р.).

В. Сухомлинський І. Ткаченку

Добрий день, дорогий Іване Гуровичу!

Пробачте за невелике запізнення з відповіддю на Ваш лист.

Звичайно, я з великою радістю погоджуюся керувати Вашою науковою роботою.

Відносно теми роботи треба було б поговорити особисто. На мою думку, учнівська навчально-виробнича бригада є однією з форм певних більш складних явищ, процесів. Отже, треба говорити про ці більш складні явища, процеси, узагальнюючи роботу бригади як форми, в якій розкривається зміст, але, крім бригади, треба говорити й про інші форми. Ось в цьому плані й треба думати про зміст і обсяг теми, про формування її. Я б зміг порадити Вам декілька тем, кожна з яких включила б в себе повністю учнівську навчально-виробничу бригаду, але разом із тим дала б можливість більше узагальнити практику навчально-виховної роботи, зробити більш глибокі теоретичні висновки.

Наприклад:

1. Виховання моральної зрілості.

2. Продуктивна праця учнів старшого віку і моральне виховання.
3. Формування комуністичних переконань в процесі праці.
4. Єдність змісту і форми трудового виховання учнів старшого віку.

Бригади – хороша форма не тільки праці, а й духовного життя учнів. Це треба мати на увазі.

Такі мої поради. Звичайно, було б добре поговорити особисто. Я повинен скоро їхати в Вільнюс, отже, є нагода зустрітись; але точної дати поїздки ще не знаю.

Зараз працюю над розділами підручника з педагогіки.

27/V–61 р. їду на один день в Полтаву, запрошують виступити на зборах учителів міста. Незручно відмовитись, адже в Полтаві я закінчив інститут, багато є товаришів.

Дуже радий, що Ви вирішили по-серйозному взятися за наукову роботу. Вірю в Ваші сили.

Дякую за те, що Ви написали рецензію. Звичайно, я не проти публікування рецензії і в обласній газеті, але цю рецензію хотілося б попередньо подивитись.

Тепер вийшла в Москві моя нова книга «Духовный мир школьника» (Учпедгиз). На жаль, не можу ще вислати Вам. Тираж великий, думаю, що буде скрізь в продажу.

З пошаною В. Сухомлинський
25.05.61 р.
«Освітнянське слово», № 2, 2004 р.

В. Сухомлинський І. Ткаченку

Дорогий Іване Гуровичу!

...Я нині переживаю, переборюю гіркі почуття, але не знаю, чи вдасться їх перебороти. Відчуваю несправедливу образу, ні з ким не ділився цими думками, ділюся з Вами – другом, товаришем. Одержав від т. т. Н. П. Сухаревської і Д. Ю. Стельмухова поздоровлення з нагородженням медаллю А. С. Макаренка.

Це по суті найдорожча для нас, педагогів, нагорода. Треба було їхати до Києва для одержання нагороди, але я не зміг поїхати. І ось читаю в газеті перелік нагороджених – мене немає. Чому? Догадуюсь: наша міністр вирішила викреслити мене зі списку нагороджених (чи представлених) за те, що я не приїхав. Це в її стилі. Але хіба медаль давали за те, приїхав ти чи не приїхав? І чи знає міністр, чи поцікавилась вона, чому я не зміг приїхати?

Я вже зібрався йти на вокзал до поїзда, як раптом трапилося нещастя. Дружина, що сиділа на дивані, скрикнула від болю і впала. Не могла встати чотири дні (гострий приступ радикуліту), нікого крім нас двох, дома не було; хіба я міг залишити її? І чи до того мені було, щоб комусь дзвонити чи пояснювати, чому я не можу поїхати? Цієї образи я не можу забути і перенести. Я прийняв рішення – не бути залежним від такого міністра. Важко, дуже важко зробити цей крок, важко залишати республіку, де стільки хороших друзів, важко залишати школу, куди вкладено скільки сил. Але ще важче відчувати, що з примхи людини, дуже далекої від школи і виховання, тебе на кожному кроці можуть образити. І за віщо? За те, що я зробив так, як треба зробити. Пробачте, дорогий Іване Гуровичу, за цього трохи сумбурного листа. Я на такому роздоріжжі...

Думаю, що ні за яких обставин не порветься наша дружба, це моє велике бажання.

З пошаною В. Сухомлинський

06.09.65 р.

«Освітнянське слово», № 2, 2004 р.

В. Сухомлинський І. Ткаченку

Дорогий друже Іване Гуровичу!

Прошу вибачити мене за те, що відповідаю на Вашого листа із запізненням. У червні я змушений був поїхати в санаторій (різко погіршився стан здоров'я), і Ваша бандероль з листом чекала мене. Я лікувався в Трускавці.

Дякую Вам за довір'я, за Ваше бажання мати мене в якості наукового керівника. Мені хочеться бути вашим керівником, але, на превеликий жаль, не знаю чи зможу я у зв'язку з цим кілька разів поїхати до Києва (а це необхідно буде). Давайте відкладемо остаточне вирішення цього питання до вересня – добре?

Автореферат Ваш я прочитав з великою увагою. Це і є справжня наука. Ніяких зауважень на полях автореферату я не робив, тому що суттєвих зауважень немає. Але ось що мене турбує: чи домовились Ви з кимось з керівників інституту щодо об'єму автореферату? Максимальний обсяг, здається, – півтора аркуші, а у Вас – три? Доведеться скорочувати. Де, за рахунок чого скорочувати – це Вам видніше.

Бажаю вам успішної роботи над дисертацією і успішного захисту. Вітання Вашій сім'ї.

З повагою В. Сухомлинський

28.06.70 р.

«Освітнянське слово», № 2, 2004 р.

І. Ткаченко В. Сухомлинському

Дорогий мій Учителю і сердечний друже Василю Олександровичу!

Отримав Вашого листа і на серці тривожно-тривожно від того, що Ваше здоров'я «підводить» Ваш Дух Титана, Богатиря, Мислителя...

Бережіть його! Користуйтеся (хоча б раз протягом року) санаторним лікуванням. Мені здається, що Ви підійшли до того рубежу, до якого свого часу підійшов Ньютон, відкривши закон всесвітнього тяжіння.

Так, тільки Ви (і ніхто більше!) зможете відкрити і сформулювати (всі Ваші 100 томів – в одному томі!) закони виховання підростаючого покоління...

Стосовно мого прохання. Якщо дозволить здоров'я – Ви мій Шеф. Їздити до Києва – не будете. Я буду до Вас приїжджати за заздалегідь домовленим планом (але не часто!).

Ваше зауваження по обсягу автореферату – точне. Я не вирішив остаточно – писати дисертацію (новий варіант) російською чи українською мовою? Якщо російською – автореферат треба скоротити наполовину, якщо українською – скоротити небагато.

Щоб Ви порадили?

Сердечне вітання Ганні Іванівні, а Вам здоров'я і нових книг – для серця і розуму всіх Ваших прихильників і шанувальників Могутнього Таланту Великої Людини з Павлиша!

Ваш Ткаченко І. Г.

(без дати)

«Освітнянське слово», № 2, 2004 р.

ЗІ СПОГАДІВ І. ТКАЧЕНКА

Перше, що скажу про свого вчителя, духовного наставника й найдорожчого друга Василя Олександровича Сухомлинського: він не вмер, бо мав у своєму серці те, що не вмирає; він живе вічно, як народ, що народив його, давши йому світлий розум, серце Данко і вогонь Прометея.

Мені, як і моєму поколінню вчителів, випало велике щастя понад чверть століття духовно спілкуватися з Василем Олександровичем, збагачуватися його ідеями, осмислювати практику багатогранну, своєрідну, неповторну.

Замислимося на хвилину над тим, з чого починався і як саме утверджувався в педагогіці В. О. Сухомлинський.

Мої особисті спогади – це невеликі, але пам'ятні для мене сторінки з чудової книги педагогічного життя директора Павлиської школи [...]

...1950 рік. Кіровоград. Обласна нарада активу працівників народної освіти. На трибуні – В. О. Сухомлинський. Уже на той час його ім'я було відоме педагогічній громадськості нашої області. Його статей чекали, читали одним подихом. Тому-то й зрозумілою була глибока й урочиста тиша всього залу під час

його виступу. Говорив Василь Олександрович про вчителя, ...його педагогічну й методичну майстерність. Особливо запам'яталися мені його «три кредо» вчителя. Це, по-перше, бути на рівні наукових знань епохи; по-друге, мати ідеал виховання...; по-третє, мати серце, сповнене любові до дітей [...]

І. Ткаченко та В. Сухомлинський. 1969 р.

Фото: URL: <https://is.gd/8ECbYb>

Нам, учителям
Кіровоградщини, було
приємно, що виступ Василя
Олександровича зачарував
уми й серця делегатів з'їзду
(Третій з'їзд учителів
Української РСР., Київ,
1969 р. – **упоряд.**). Вони
шукали зустрічі з ним, щоб
потиснути його руку. А він

ніяковів від таких зустрічей, витирав хусточкою обличчя й намагався відійти в куточок залу, щоб залишитись непомітним.

У передмові до книжки «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович писав: «Що було найголовнішим у моєму житті? Без вагань відповідаю: л ю б о в до дітей».

Кожного разу, коли мені доводилося читати й перечитувати ці дорогі моєму серцю рядки, я пригадую театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка в Києві, на сцені якого з великим успіхом ішов балет «Лісова пісня». Василь Олександрович разом із нами, його колегами, учителями Кіровоградщини, дивився цей балет, захоплювався чарівною грою Лукаша на сопілці (до речі, сам Василь Олександрович любив грати на скрипці, сопілці), ніжністю й вірністю кохання Мавки.

Закінчився балет. Спалахнули вогні. Аплодували глядачі (і чи не найбільше сам Василь Олександрович), кланялись низько глядачам артисти балету. Всі, хто

добре знав народного артиста СРСР А. М. Бучму, кажуть, що він міг виголосити монолог одними очима. А перед нами був наш освітянський Бучма – Василь Олександрович. Його карі, темнуваті, трохи зажурені очі випромінювали задоволення. Його постать була якоюсь урочистою, одухотвореною, величною. Після паузи він заговорив, для себе, для нас, оскільки не міг мовчати:

– Серцям наших дітей якомога раніше треба відкривати і дивний світ природи, і чарівний світ мистецтва, світ казки і самого життя, бо все це засіває ниву дитячої душі зерном добра, правди, любові, вірності справедливості [...]

Цієї ночі не гасло світло в кімнаті готелю, в якій жив Василь Олександрович. Він працював. Така це була людина. Неповторна в свої душевній красі і завжди в плідній праці.

У моєму сімейному альбомі є фото, на якому Василь Олександрович в оточенні освітян Кіровоградщини. Обличчя – по-весняному одухотворене, сяючі очі, а постать – в динаміці, русі, випромінює енергію, і сам він увесь, як солдат перед боєм. На звороті фотографії напис: «Політ мислі 15 квітня 1970 р., м. Кіровоград» [...]

Він був членом президії, а під час перерви, перед святковим концертом, вийшов у зал філармонії, зустрівся з нами, своїми колегами, по-простому, як завжди, душевно ділився своїми творчими планами. Його думи були спрямовані в майбутнє. Цю мить і вихопив об'єктив фотографа. Не думалось мені, що це була наша остання зустріч, ніщо не віщувало близького кінця [...]

Скромність. Вимогливість. Невтомна праця розуму й душі. Жадоба до праці для загального добра. Завжди був, як солдат в бою, як робітник біля верстата, як хлібороб у полі.

Спасибі йому за духовну щедрість, красу й безсмертя морального подвигу.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 109–116.

ІЗ ЛИСТІВ ДО Г. МИХАЙЛЕНКА

В. Сухомлинський Г. Михайленку¹

Добрий день, шановний Григорію Петровичу!

Із великим жалем доводиться констатувати, що в розриві нашого листування винен, мабуть, більше я. Яюсь так виходить, що збираєшся, збираєшся відповісти, а потім підскочить якась термінова робота, що вимагає напруження всіх сил, і зрештою згадуєш, що перед багатьма товаришами в боргу, – не відповів, не послав те, що прохали і т. д. Прошу тебе, врахуй, що кожного дня треба написати не менше десяти листів напівофіційного характеру, тобто таких, затриматися з якими не можна ні на один день; не написати в таких випадках – це значить принизити честь не свою особисту, а своєї країни. Це здебільшого листи в соціалістичні країни, де сотні друзів. Багато треба писати різних рецензій, анотацій на книги; як членові Академії педагогічних наук, треба також виконувати відповідні обов'язки. До того ж відривають поїздки. Ось зараз збираюсь у поїздку – з 30–31 березня буду в Москві, 1–2 квітня в Мінську. Потім – у Києві, влітку – в Німецьку Демокр. Республіку треба їхати на 2 тижні, потім – в Чехословаччину. Поїздки забирають багато сил, а здоров'я в мене вже не зовсім добре.

Але все це не головне. Головне – щодня треба працювати за робочим столом, знаходячи такий час, щоб це не позначалось на роботі школи (ти сам знаєш, як працювати директором школи).

Усе це ніскільки не знімає з мене відповідальності за те, що я проявив таку неакуратність у листування. Друзів юності не треба ніколи забувати, тим більше, що їх не так багато. Думаю, що в майбутньому буде краще. Відносно твоїх просьб. Зараз я дуже відійшов від питань контролю і керівництва. Копію плану на 1960/61 н. р. пришлю днів через десять, зараз передруковується. Все, що в мене є з матеріалів про роботу Павлиської школи – використовуй, будь ласка. Передавай гаряче вітання своїм товаришами. Між іншим, здається, десь у травні чи червні (якщо не буде якихось інших, несподіваних планів) мене просили

приїхати до Черкаського педінституту. Так, у мене знайомі на кафедрі педагогіки, запрошують прочитати лекцію для студентів (зараз це поширено). Ось і в Мінськ запрошують теж прочитати дві лекції в університеті.

Можливо, зустрінемось в Києві або в Черкасах. Якщо буду в Черкасах, то обов'язково відвідаю шевченківські місця, без цього не уявляю й поїздки в Черкаси.

Якщо мій лист чим тебе не задовольнить, пробач, будь ласка.

Зараз виходить в видавництві «Радянська школа» моя нова книжка про виховання мужності², якщо хочеш – пришлю.

З повагою В. Сухомлинський

12.03.61 р.

Вітання дружині і всій твоїй сім'ї. Вітання учителям.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 2.

1. Михайленко Григорій Петрович (роки життя невідомі) – директор середньої школи с. Березняки Черкаської області, вчитель української мови і літератури, однокурсник В. Сухомлинського у Полтавському педагогічному інституті.
2. Ймовірно, книга В. Сухомлинського «Як ми виховали мужнє покоління», яка вийшла в Києві у вид-ві «Радянська школа» в 1960 р.

В. Сухомлинський Г. Михайленку

Добрий день, шановний Григорію Петровичу!

Дуже дякую за листа. Посилаю книжку. На жаль, не можу вислати двох книжок, які вийшли останнім часом – «Як ми виховали мужнє покоління» (1960, Київ, вид. «Радянська школа») і: «Духовний мир школьника» (1961, Учпедгиз, Москва). Можливо, у Вас в Черкасах є, пошукай (там може бути перша книжка, інколи в обласних містах книжки залежуються). Якщо немає, напиши у видавництво. «Радянська школа» (Київ, вул. Ново-Павлівська, 5, редакція педагогіки), вони можуть вислати.

Із великим співчуттям ставлюсь до всіх твоїх турбот, особливо до того, що багато часу забирають господарські справи. Вже якщо добудовує приміщення

своїми силами, то це ясно, що ніколи і вгору глянути. Я теж багато часу змушений витратити на господарські справи. Науковою роботою займаюся вранці і в час літніх канікул. Влітку нікуди не їду відпочивати, працюю. Зараз працюю над книгою «Методика комуністичного виховання»¹. Наша бригада теж бореться за високий врожай кукурудзи. Але ми взяли зобов'язання 50 ц. з гектара. У нас місцевість часто страждає від посухи. Ось і цього року умови для кукурудзи в області дуже несприятливі.

З набором у вечірні класи у нас теж справа йде погано. До цього року можна було зберігати класи по 7–8 чол., тепер же цього вже не можна робити. Якщо не набереться більш як 15 чол. у кожному класі, ми заняття у вечірніх класах не починатимемо. Взагалі справа з вечірніми класами – це великий самообман. Знання вони дають надзвичайно погані, і орієнтуватися на них – це значить підрубувати сучок, на якому ми сидимо. Треба покінчити з тим лібералізмом і окомозамилуванням, які процвітають у системі вечірньої освіти.

Один примірник річного плану пришлю.

Вітаю дружину і дітей.

Бажаю доброго здоров'я і щасті.

Міцно тисну руку.

З товариським вітанням

В. Сухомлинський

18.07.61 р.

Павлиш

Р. С. Посилаю на пам'ять фото. Якщо є у тебе, перешли.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 3.

1. Від 1960 р. В. Сухомлинський працював над темою «Методика трудового виховання учнів». Рукопис зберігається у ЦДАВО України (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 93. 81 арк).

В. Сухомлинський Г. Михайленку

Добрий день, дорогий друже Григорію Петровичу!

Дуже дякую за новорічне поздоровлення. Пробач за те, що не поздоровив тебе і сім'ю твою своєчасно. Ти теж пишеш рідко – від випадку до випадку. Хоч і з запізненням, поздоровляю тебе з Новим роком, бажаю тобі й сім'ї твоїй щастя. Ти занадто перебільшуєш: не так багато зараз я пишу. Але й не можу не написати про те, що хвилює. Ось зараз маю намір трохи відійти від педагогічної тематики, працюю над книжкою «Діти і війна»¹. На мою думку, це найважливіше і найболючіше питання: все те, що говориться про війну, все, що ми принесли в наше сьогоденне життя з війни (маю на увазі погане) – все це калічить душі дітей і особливо юнацтва.

Ти помиляєшся: у мене не дочки, а дочка і син; син зараз закінчує школу, а дочка через рік. Значить, забув, що я писав. Я впевнений, що ми все таки колись зустрінемось. Можливо, зустрінемось у Полтаві: педінститут буде відзначати через деякий час якийсь свій ювілей. Добре було б зустрітись саме в Полтаві. Як тобі сподобалась книжечка «Людина неповторна»²? Якщо знайшов у ній щось хороше, напиши рецензію в журналі «Радянська школа».

До побачення, друже.

З повагою В. Сухомлинський

05.01.63 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 4.

1. Книгу з такою назвою не опубліковано.
2. Книгу В. Сухомлинського «Людина неповторна» видали в Києві у вид-ві «Молодь» у 1962 р.

В. Сухомлинський Г. Михайленку

Добрий день, дорогий друже Григорію Петровичу!

Листа твого і фото я одержав, дуже дякую. Звичайно, жоден лист ніде не пропадає, ти даремно обвинувачуєш пошту. Обвинувачувати треба мене. Кілька

разів збирався написати, але все так виходило, що перебивала якась невідкладна робота. Пробач за неакуратність.

Одержав копію рецензії. Думаю, що вона буде опублікована. Даремно сумніваєшся, говориш, що поганий з тебе рецензент. Рецензія, на мою думку, хороша, її можливо трохи скоротять. Журнал дуже повільно опубліковує всі матеріали, отже, немає нічого дивного, що рецензія до цього часу не опублікована.

Раджу тобі написати що-небудь з досвіду роботи своєї школи. Якщо стаття буде висвітлювати якесь питання морального виховання, її пришлють мені на рецензію (як членові редколегії «Рад. школи»). Раджу написати що-небудь про виховання комуністичного світогляду, переконань учнів середнього або старшого віку. В цьому напрямі зараз треба багато працювати, про це треба писати.

Посилаю тобі на спогад фото нашої сім'ї (дружина, син, дочка і я).

Через деякий час пришлю тобі книгу «Нравственный идеал подростка поколения»¹, яка вийде в Москві. Це чисто теоретична філософсько-педагогічна праця, звичайно теоретична в тому сенсі, що в ній менше описуються конкретні факти навчально-виховного процесу, ніж у попередніх моїх працях.

Працюю зараз над книгою «Заповіді дитинства і юності»². В перспективі – робота над книгою «Воспитание личности в советской школе»³: над тією, про яку я тобі писав («Дети и война»⁴). На українській мові мабуть в 1963 р. вийде маленька книжечка «Шлях до серця дитини»⁵. Її треба ще разів два переписати.

Думаю, що влітку ми, можливо, зустрінемося. Вітання твоєї дружині і дітям. Із товариським вітанням і повагою

В. Сухомлинський

03.04.63 р.

Павлиш

P. S. Тепер у нас змінився районний центр, отже адресу треба писати: Кремгесівський район⁶.

1. Книга В. Сухомлинського «Моральний ідеал молодого покоління» вийшла в Москві у вид-ві АПН РРФСР у 1963 р.
2. Ймовірно, йдеться про книгу В. Сухомлинського «Моральні заповіді дитинства і юності» видану в Києві у вид-ві «Радянська школа» в 1966 р.
3. Книга В. Сухомлинського «Виховання особистості в радянській школі» вийшла в Києві у вид-ві «Радянська школа» в 1965 р.
4. Книга з такою назвою не видана.
5. Ймовірно, йдеться про книгу В. Сухомлинського «Шлях до серця дитини», видану в Києві у вид-ві «Молодь» у 1963 р.
6. У 1962 р. утворено Кремгесівський район, у 1969 р. його перейменовано на Світловодський (ліквідований 17 липня 2020 р.), нині – Онуфріївський район Кіровоградської обл.

*Подружжя Сухомлинських та подружжя Михайленків. Павлиш. 1966 р.
Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.*

Г. Михайленко В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Щиро дякую за протекцію по вміщенню статті в 10 номері «Радянської школи»¹. Дуже вони її обрізали, та спасибі що і так надрукували.

Відносно прохання. Я в «Начальную школу» послав відгук про «Сердце отдаю детям». Правда, дуже стислий – всього дві сторінки друкованого тексту – просто не мав часу.

За дискусією, яка розгорнулася на ст. «Учительской газеты», «Литературной газеты» і ж. «Литература в школе» я уважно стежу, після першої статті в «Учительской газете» я написав у редакцію газети своє «возмущение». Я лично был оскорблён. Думаю, що ти розумієш і бачиш, що серед нашого брата бувають дуже недалекі люди. Трапилося так, що в той день, коли в район прийшла «Учительская газета» зі статтею «Нужна борьба, а не проповедь», я був на нараді в РАЙВНО і газети цієї ще не читав, а один із колег так єхидно до мене звернувся – Ви читали, вже розчихвостили вашого Сухомлинського... І така огидна посмішка говорила більше, ніж слова. Я просто відповів, що ще не читав і «не в курсе дела».

І ще якби говорив хтось інший. А то ж таке... Та бог з ними...

Я керую теоретичним семінаром у РК КП України керівників семінарів (шкільних) основних проблем комуністичного виховання молоді.

У цьому році першою темою я взяв тему «Виховання особи в колективі». При проведенні семінару і при обговоренні цієї теми в нашому педколективі я повністю зачитував твою статтю в «Литературной газете»² і повністю підтримував твою позицію.

А зачитував статтю тому, що «Литературную газету» мало хто виписує.

Бажаю хорошо провести велике всенародне свято!

З глибокою повагою Г. Михайленко

04.11.67 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1040. Арк. 21зв.

1. Статтю Г. Михайленка «Вогонь вічної слави» про військово-патріотичне виховання школярів на прикладі участі односельців у Німецько-радянській війні (1941–1945), опубліковано в журналі «Радянська школа» (№ 10, 1967 р.).
2. Ймовірно, йдеться про статтю В. Сухомлинського «Бачу людину» (27 вересня 1967 р.).

В. Сухомлинський Г. Михайленку

Добрий день, дорогий друже Григорію Петровичу!

Із великим хвилюванням прочитав я твого листа і зразу ж пишу відповідь. Справді – нещастя за нещастям¹. Коли я прочитав твого листа дружині, вона аж заплакала. Я раджу тобі – не відчаюйся, тримай себе в руках, працюй. Я знаю, що таке горе. Коли в мене було горе (звичайно, іншого характеру), я намагався день і ніч працювати. Не раджу залишити роботу директора школи. Якщо вже й залишити, то не зараз, а через 2–3 роки.

Одна справа – вина в офіційному порядку (неприємності по службі), інша справа – почуття моральної відповідальності за те, що трапилося. Найголовніше – це смерть дитини, цього нічим не виправиш. Велика наша біда, ніхто не вчить дітей плавати, хоч про спортивні змагання базикаємо багато. Тонуть тисячі дітей... На мою думку, треба спеціально виділити години для того, щоб учити дітей плавати.

А на те, що написали про Лейбу чи про Ярему – не звертайте особливої уваги. Не знаю, як тобі, а мені цей твір Шевченка² взагалі не подобається. Тут наш великий поет в полоні розуму кривавих інстинктів. Я думаю, що від вивчення цього твору користі мало. Не треба великого героїзму, щоб різати стариків і дітей. Ну й що з того, що написали діти так, як у поета? Напишіть мені про це свою думку (це все, звичайно, – між нами). Я твердо переконаний, що поема «Гайдамаки» не робить честі ні Шевченкові, ні нашій національній культурі, ні народові українському. Серед гайдамаків були різні елементи, і романтизувати гайдамаччину як щось однорідне – не можна.

Я одержую багато листів з Польщі – від учителів. Вони відверто пишуть, що поема «Гайдамаки» й зараз сіє розбрат і створює у польському народі думку про українців як про «різунів»...

Сердечне вітання дружині, дітям.

Катерино Самійлівно, не допускайте, щоб чоловік Ваш впадав у відчай. Це не його вина. Це фатальний збіг обставин.

З пошаною В. Сухомлинський

Р. S. Книгу «Павлиська школа» маю, але поки що в такій кількості, що вислати ще не можу. Як тільки одержу достатню кількість – зразу ж пришлю; ти перший на черзі! А книги «Серце відаю дітям» – ще й не бачив. Дивно, але так. Хоч, говорять, у книгарнях уже давно була.

08.07.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 6.

1. Учень школи, директором якої був Г. Михайленко, потонув.
2. Йдеться про поему Т. Шевченка «Гайдамаки» зі шкільної програми.

В. Сухомлинський Г. Михайленку

Дорогий Григорію Петровичу!

Сьогодні одержав твого листа і сьогодні ж відповідаю (не так як ти!)

Дуже радий, що в тебе все благополучно. Може, ти сердитимешся на мене за це, але, признаюсь тобі по секрету, я писав одному відповідальному товаришеві, просив заступитися за тебе – в тому разі, якщо це буде потрібно. Бачиш, без цього не обійдешся.

План на новий навчальний рік цього року я написав російською і українською мовами (дуже багато приїздить товариств з РРСР і інших союзних республік). Є передрукована копія російською мовою, надішлю через кілька днів. Раджу звернути увагу на систему етичних бесід. Зараз я працюю над посібником з етики і хрестоматією для читання з етики. Дуже прошу тебе, пришли свої доповнення до тематики бесід з етики. Мені це дуже, дуже потрібно.

Книгу «Сердце отдаю детям» пришлю, звичайно ж – кому ж прислати, як не старим друзям. Я просто не врахував, що ти можеш не дістати цієї книги.

Я от з книгою «Павлиська середня школа» – біда. Вона вже стала бібліографічною рідкістю. У мене вже майже немає, і з Москві відповідають: немає. Так що я прошу тебе, якщо можна, вишли мені 2 примірники.

Сердечні вітання Катерині Самійлівні.

Всього тобі найкращого

Твій В. Сухомлинський

07.11.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 7.

ІЗ ЛИСТІВ ДО П. КАЛІКИ

В. Сухомлинський П. Каліці¹

Дорогий друже Пине Абовичу!

Пиня Каліка

Фото: URL: <https://is.gd/IFdqml>

Від усього серця дякую Вам за листа. Я дуже зворушений Вашою наполегливістю та дружньою участю. Будемо вірити, що переможе істина. Думаю, що прочитали в «Литературной газете» (27.IX–67) першу мою статтю, що прямо стосується питань дискусії². Якщо ще не читали, прочитайте, будь ласка. Я змушений тепер виступати щоразу, як тільки з'явиться щось на кшталт статей Кумаріна чи Гордіна³. Наступна стаття, яку я напишу до «Литературной газеты», буде стаття «Слово – велика сила». «Етюди» публікуються у 8, 9, 10 номерах «Народного образования».

Зараз я закінчую роботу над книгою «Сто практичних порад учителю». Книга вийде 1968 року⁴. А незабаром, через 2–3 тижні з'явиться у продажу книга

«Виховання моральності та трудової культури»⁵. Дуже прошу Вас, коли з'явиться ця книга, прочитати її та написати відгук. Як своєму другові, я Вам, звичайно, надішлю цю книгу [...]

З повагою В. Сухомлинський

28.09.67 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рук. 1148.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Каліка Пиня Абович (1923–1995) – учитель історії, завуч школи-інтернату № 12 м. Баку (Азейбарджан), учасник єврейського культурно-національного руху в СРСР.
2. Ймовірно, йдеться про статтю В. Сухомлинського «Бачу людину» (27 вересня 1967 р.).
3. Ймовірно, йдеться про статті Л. Гордіна «У вихованні немає універсальних засобів» («Учительская газета» 21 вер. 1967 р.) та В. Кумаріна «Коллектив – вихователь особистості» («Учительская газета» 20 лип. 1967 р.).
4. Книга «Сто порад учителям» вперше вийшла у 2-му томі п'ятитомного видання Вибраних творів В. Сухомлинського в 1977 р.
5. Книгу під такою назвою не опубліковано. Ймовірно, йдеться про «Павлиську середню школу».

В. Сухомлинський П. Каліці

Дорогий друже Пине Абовичу!

Отримав Вашого листа. Ваш намір узятися до наукової роботи тільки вітаю. Радію, що Ви звернулися до мене. Думаю, що у Вас є здібності та сили для того, щоб захистити дисертацію. Все, що зможу, зроблю для цього. Я радив би підійти до справи ось як. Дізнайтеся насамперед, де в Баку можна захистити дисертацію з педагогіки. Починайте писати роботу – це найголовніше. Поміркуйте над темою. Я радив би взяти щось про колектив та особистість. Повторюю, що найголовніше – написати роботу. Спочатку, безперечно, треба добре продумати тему, її зміст, фактичну площину, теоретичну сторону теми (важливо, щоб у роботі була якась дрібка нового).

Прочитайте (якщо ще не прочитали) в останньому номері «Літературної газети» (за 13 червня) статтю Очаковської «Втік хлопчик»¹. На Вашому місці я з цієї статті взяв би тему для дисертації. Подумайте, що можна протиставити тим

мерзенним справам, які творяться в Н-Тагільській школі для важковиховуваних. Прочитавши цю статтю, я одразу ж написав начорно тези своєї статті «Моя педагогічна віра»², колись опублікую.

Щодо керівництва – це вирішимо після того, як роботу буде загалом написано. Фактично це питання другорядне. Я для Вас зроблю все, що зможу. Можете вже зараз вважати мене своїм керівником.

Бажаю добра та щастя.

Вітання Вашим колегам та домашнім.

В. Сухомлинський

14.06.68 р.

P. S. Так, ще треба складати кандидатські іспити. Це, на мою думку, теж питання не першорядної важливості. Ці іспити можна скласти в Баку вже тепер. Дозвіл, здається, треба брати в Міністерстві освіти (республіки).

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Ру1149.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Стаття Л. Очаковської присвячена конфлікту між прокуратурою і дитячим будинком у м. Нижній Тагіль, де дитяче самоврядування перетворилося на самоуправство групи дітей, які чинили наругу над порушниками дисципліни, важковиховуваними (дітей стригли наголо, саджали у карцер тощо), а педагоги не втручалися, а лише спостерігали за цими ганебними діями.
2. Статтю було опубліковано в журналі «Юность» (№ 9, 1968 р.).

В. Сухомлинський П. Каліці

Дорогий Пине Абовичу!

Перепрошую, що не зміг своєчасно відповісти на Ваш лист. У нас у сім'ї одна за одною хвороби – то дружина тяжко захворіла, то я. Стан мого здоров'я нині такий, що навряд чи зможу керувати роботою над Вашою дисертацією – найголовніше, я не можу приїхати до Вас. Проконсультувати Вас зможу тільки влітку, коли роботи у школі буде небагато.

Якщо Вас це не задовольняє, тоді я вже не знаю, як бути, вирішуйте самі.

План дисертаційної роботи наразі мені видається хорошим. Схвалюю його і надсилаю Вам. Раджу Вам читати розділи моєї книги про підлітків, що нині виходять друком¹. І ще одне. У нашому українському журналі «Радянська школа», починаючи з № 3, виходить моя нова книга «Методика виховання шкільного колективу»². Раджу Вам читати і цю книгу (адреса редакції журналу: Київ–53, вул. Ю. Коцюбинського, будинок 5) – попросіть, вони Вам надішлють публікацію.

Від щирого серця бажаю Вам великих успіхів.

Вітання Вашій родині.

В. Сухомлинський

20.03.69 р.

*Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух 1147.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Праця «Виховання підлітків» виходила у журналі «Наука і суспільство» в 1968–1969 рр. і в подальшому ввійшла як окремий розділ у книгу «Народження громадянина» (1970).
2. Фрагменти книги «Методика виховання шкільного колективу» були надруковані в журналі «Радянська школа» (№ 3, 1969 р.).

П. Каліка В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Мені дуже прикро, що наша «Учительская газета», яка так багато говорить про чуйність, настільки нерозумно вчинила зі статтею т. Лихачова. Досі вони мені нічого не відповіли, лише з «Нар. образования» надійшло повідомлення про те, що листа вони отримали. Я вирішив запитати їх про причини такої неувважності. Знаю, що листів вони отримують, безумовно, дуже багато, але й штат теж у них великий. Можна ж черкнути пару слів. Так само промовчали про дуже цікаву конференцію вчителів Калмикії.

Василю Олександровичу, Ви мені, будь ласка, напишіть чи потрібні Вам якісь ліки. І звідси можу вислати, а після першого липня буду в Ленінграді – можу і звідти вислати.

Одночасно з листом надсилаю «Буквар» азерб. мовою. Якість його вкрай низька. Надсилаю копію листа до «Учительской газети». Можливо, я вчинив неправильно, що написав про Вашу хворобу. Але це справді обурливе явище. Не так вже й багато у нас Сухомлинських, щоб так з ними поводитися і ще розмірковувати про гуманізм.

Василію Олександровичу!

Якщо Вас не обтяжить моє прохання, наважуся ще раз просити надіслати мені на 2 тижні Ваші розробки уроків серед природі (уроків мислення). Я б до першого липня скористався ними, виписав би для нас необхідне (система, принципи, форми, методи) і одразу Вам повернув би їх авіапоштою.

Іспити у нас закінчилися. Успішність – 96%. Двічі нас інспектували. Такий стан успішності підтвердили перевірочні роботи майже остаточно. Наразі закінчую писати план на 1967–68 навч. рік. Вийшов чомусь знову великий. Мені хотілося зробити його невеликим, як у Вас. Але ж у нас ще вседобовість, одяг, взуття, медицина та інші принади.

Прийміть вітання від колег, сім'ї.

Вітання Вашим домочадцям, колегам.

Будьте здорові (по-єврейськи є такий вислів «будьте нам здорові» – він підходить, тому що Ваше здоров'я важливе не тільки Вам та сім'ї, але всім нам, Вашим друзям, учням та послідовникам).

Великих Вам творчих успіхів. Все, що буде опубліковано, прошу мені надсилати.

Міцно тисну Вашу руку. З глибокою повагою,

Завжди Ваш друг.

11.06.67 р.

м. Баку

*«Етюди про В. О. Сухомлинського. Педагогічні апокрифи». 2008. С. 104–105.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

ЗІ СПОГАДІВ П. КАЛІКИ

Я був у Павлиській школі всього чотири дні. Моя дружба з Василем Олександровичем тривала чотири роки, але все життя я користуюся великими уроками, що дав мені Василь Олександрович. Він був не тільки моїм учителем «чотирирічного вдосконалення», другом, офіційним керівником дисертаційної роботи, він був і залишається для мене, як і для багатьох інших, зразком чесного працелюбства, самовідданої вірності справі, безмежно широкої войовничої душевності.

На жаль, немає можливості у всьому наслідувати його – це був великий педагог, практик і теоретик, але далеко не всім дано бути таким. Проте зрозуміти його, намагатися втілити в життя його ідеї, зобов'язаний сьогодні кожен педагог, бо Сухомлинському вдалось відкрити і обґрунтувати закономірності сучасної школи.

...Який висновок робив Василь Олександрович із своєї педагогіки? «Немає дітей нездатних, бездарних, ледачих... Виховання лише тоді стає реальною силою, коли воно ґрунтується на вірі в дитину». Віра в людину була для Сухомлинського найдорожчим переконанням. Ця віра, ця переконливість допомагали йому сказати чудові слова, які мають стати загальним принципом сучасної педагогіки: якомога більше поваги й доброти до дітей і як можна більше вибагливої вимогливості вчителя до самого себе як до вихователя нової людини.

В кожному відкривати Людину, в кожную душу вдихнути сили неповторної особистості – в цьому він бачив одне з найскладніших завдань педагогіки школи. Цьому завданню він підпорядковував усю роботу Павлиської школи і закликав до цього всі колективи шкіл нашої країни [...]

Тривалий час у нас боялися вголос говорити про доброту вчителя. Слово «добрий» сприймали як «м'якосердий» і засуджували. Сухомлинський перший поставив вимогу до вчителя бути добрим до дітей, що зовсім не означало

всепрощення. Доброта у Сухомлинського була тією чутливістю, без якої робота з дітьми і їх правильне виховання були неможливими [...]

Тут уперше в країні почали готувати шестиліток до школи. Тут високо цінували вчительське слово, тому словами не розкидалися, словом підсумовувалась робота, спостереження. Учні були в школі протягом цілого року, влітку припинялися заняття в класах, але не припинялася робота учнів і робота з учнями в школі... Всі ми знаємо, як притупляється увага й дитяча фантазія на етапі переходу з дитячого садка в школу. Але ми боялися говорити про те, що потрібні спеціальні уроки мислення в природі – джерело думки. Адже нам могли сказати, що кожний урок повинен бути уроком мислення. Це правильно, але молодші школярі не мають будівельного матеріалу для мислення. Сухомлинський не побоявся сказати про це на повний голос. І він не тільки сказав, а й розробив разом із учителями «300 уроків мислення серед природи» і тим самим збагатив нашу школу [...]

Відвідування Павлиської школи, чотирирічна переписка з Василем Олександровичем були для мене ще одним вищим навчальним закладом. Це був заклад чесного служіння справі навчання і виховання дітей. Заклад цей не закритий, він і далі працює через твори В. О. Сухомлинського.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 97–102.

ІЗ ЛИСТІВ Ю. ГОЛОВАТОМУ

В. Сухомлинський Ю. Головатому¹

Шановний товаришу Головатий!

Велика подяка Вам за дружнього листа. Ваш лист теплий, товариський, як Ви пишете, від душі. Дуже вдячний Вам перш за все, за ці поради, які стосуються майбутнього. З великим інтересом прочитав Вашу статтю в районній газеті. Спасибі за теплі слова.

Фотокартки, про які Ви запитуєте, вийшли добре. Я віддав негатив і замовив таку кількість знімків, щоб послати і Вам, і всім товаришам, що приїздили разом із Вами. 15-го я одержу фото і зразу ж вишлю.

У мене до Вас прохання ось якого характеру. Зараз я працюю над книгою «Сто практичних порад учителям». Прошу Вас, напишіть, будь ласка, які питання практичного характеру найбільше хвилюють учителів (звичайно, не дріб'язкові питання). Книга ця буде спочатку надрукована в журналі.

З пошаною В. Сухомлинський

P. S. Пробачте, що не написав Вашого імені і по батькові. Напишіть, думаю, що у нас буде більш тісний зв'язок.

12.05.67 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Ру1141.

1. Головатий Юхим Вакулович (1913–?) – директор Сокільницької середньої школи на Львівщині.

В. Сухомлинський Ю. Головатому

Шановний Юхиме Вакуловичу!

Спасибі Вам за листа. Бо для мене теж це «Письмо в редакцию»¹ було великою несподіванкою. Я одержую багато листів від товаришів, які висловлюють обурення тенденційною критикою, заснованою на натяжках. «Етюди» будуть і далі публікувати. У 6-му номері² читайте матеріали про роботу з батьками.

В. Сухомлинський

06.06.67 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. ЛВ1026/1026.

1. Стаття (лист до редакції) Б. Лихачова «Потрібна боротьба, а не проповідь» в «Учительской газете» 18 травня 1967 р. з критикою ідей В. Сухомлинського, відображених у циклі статей під загальною назвою «Етюди про комуністичне виховання», які тоді публікував журнал «Народное образование». Б. Лихачов (1929–1999), в той час завідувач кафедри педагогіки і психології Волгоградського пед. інституту, канд. пед. наук, пізніше працював на керівних посадах в системі АПН СРСР.
2. Йдеться про публікацію «Етюдів про комуністичне виховання» в № 6 журналу «Народное образование».

В. Сухомлинський Ю. Головатому

Шановний Юхиме Вакуловичу!

Спасибі Вам за листа. Спасибі за теплі слова.

Посилаю фото. Чи одержали Ви тексти монтажів¹? Влітку я пересилав.

Вітання всім вашим товаришам.

Р. S. Прочитайте, будь ласка, в «Літературній газеті» (Москва) за 27/IX–67 р. мою статтю «Бачу людину». Хочеться, щоб Ви і ваші вчителі обов'язково прочитали. Це перша моя відповідь (*Лихачову – упоряд.*). Далі будуть ще відповіді. Але відповідаю я не в тому тоні. Лаятися і плюватися не вмію.

В. Сухомлинський. 02.10.67 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Ру1138.

1. Йдеться про зміст стендів, плакатів-монтажів, які були частиною оформлення коридорів і класних кімнат школи в Павлиші, зокрема про видатних людей, про значення праці, про природу, про значення книги тощо.

В. Сухомлинський Ю. Головатому

Шановний Юхиме Вакуловичу!

Спасибі за теплі слова про «Этюды». Хоч, на мою думку, «Учительская газета» не опублікує, але важливо те, що вони знатимуть думку про важливі питання педагогіки вчителів. От «Литературная газета» – я це точно знаю – опублікує листи-відгуки на мою статтю «Вижу человека». Раджу Вам написати відзив; треба сказати тільки пару слів про мою статтю і далі розвинути ідеї статті; я б радив Вам зупинитись на важливості ролі учителя. Радив би висловити таку думку: виховувати – це значить залишати у вихованцеві щось від себе, залишати свої думки, особливо важливо – переконання. Ось цю думку розвинути треба, умотивувати висновок про те, що якщо хороший педагог, то буде й колектив як виховна сила.

Статтю про героя як ідеал життя прочитав з великим інтересом. Раджу Вам зробити ось що. Трохи збагатити статтю педагогічним матеріалом. Показати саму серцевину цієї проблеми: як ідеал дає поштовх до самовиховання. Адже вся суть тут в самовихованні – чи не так? Після удосконалення, збагачення статті (і

скорочення прикладів – хто є ідеалом) статтю надішліть у газету «Радянська освіта». Не дуже роздувайте розмір статті (ну, хай буде сторінок 7–8 машинопису).

З повагою В. Сухомлинський. 18.10.67 р.
Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух1139.

В. Сухомлинський Ю. Головатому

Шановний Юхиме Вакуловичу!

Дуже шкодую, що ми не зустрілися 11 серпня. У цей день ми з дружиною їздили в село Івана Франка. 13-го їздили на скелі Довбуша. До від'їзду залишилося кілька днів. Від'їжджаємо 22/VIII (вранці). Отже, якщо зможете приїхати до 22-го – приїжджайте.

З пошаною В. Сухомлинський
17.08.68 р. Моршин
Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух1134.

В. Сухомлинський Ю. Головатому

Шановний Юхиме Вакуловичу!

Спасибі Вам і Вашій дружині за гостинність. Ми благополучно приїхали додому і зараз почався новий навчальний рік. У школі все йде добре.

Незабаром виходить в Москві у видавництві «Просвещение» моя книга, «Павлиська середня школа». Якщо хочете придбати для району примірників кілька, треба написати заявку на адресу...

P.S. Прошу Вас, пришліть мені районну вашу газету з Вашою статтею про читання. Якщо буде опубліковано в районній газеті план роботи вашої школи, пришліть і той номер.

З пошаною В. Сухомлинський
Передайте вітання Тамарі Анатоліївні.

31.08.68 р.
Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух1132.

В. Сухомлинський Ю. Головатому

Дорогий Юхиме Вакуловичу!

Посилаю «Тематику етичних бесід»¹. За цією тематикою ми ведемо виховну роботу вже кілька років. Зараз я написав методичний посібник для вчителя (як проводити бесіди за цією тематикою). Посібник вийшов дуже великий (понад 700 стор. машинопису), але інакше і бути не може. До посібника є ще й Хрестоматія².

Раджу використовувати цю тематику у виховній роботі.

Що у Вас нового?

З пошаною В. Сухомлинський

10.02.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Ру1131.

1. «Тематика бесід з морального виховання» була опублікована в газеті «Соціалістичне село» 24, 27, 29 та 31 січня 1970 р.
2. Йдеться про майбутні книги «Як виховати справжню людину» (1975) та «Хрестоматія з етики» (1990).

ЗІ СПОГАДІВ Ю. ГОЛОВАТОГО

У березні 1967 року група директорів шкіл Пустомитівського району Львівської області відвідала Павлиську середню школу. Три дні зустрічались ми з директором школи В. О. Сухомлинським та членами чудового педагогічного колективу [...]

Від того пам'ятного дня я не втрачав зв'язків з відомим педагогом. Як дорогу реліквію зберігаю 29 листів і листівок, написаних його рукою, та подаровані книги. До них та інших творів відомого педагога звертаюсь часто, немов розмовляю з автором, ділюся своїми радощами й незгодами.

У червні 1968 року я одержав з Павлиша листа... «В кінці липня і в серпні буду у Львові (дорогою до Моршина)» [...]

...У Моршин із товаришами із Пустомитівського райвно ми приїхали вранці. Я відшукав будинок № 57 по вулиці Івана Франка. Знайшов потрібну квартиру.

– Василю Олександровичу, – почав я, – пробачте за прямолінійне запитання. Ви людина відома в педагогічному світі... Хіба Ви не заслужили путівки в санаторій, щоб жити у просторій світлій кімнаті, а не в цій тісній?

Василь Олександрович відповів жартома:

– Я, як мужчина, передав свою путівку представникові слабкої статі, своїй дружині Ганні Іванівні. Сам, як бачите, відпочиваю і лікуюсь по курсівці, на незручності не скаржусь.

Такий він, Сухомлинський. Простий, чесний, уважний – і в школі, і в своїх книгах, і в сім'ї [...]

Після обіду розшукали Ганну Іванівну і вирішили: їдемо в Сокільники. За півгодини оформили курортні справи, і вже газик мчав нас по стрийському асфальту в напрямку до Львова.

Сокільники – велике село в південному передмісті Львова. Народилось воно вдруге, коли весною 1945 року почали заселяти його переселенці – українці з Польської Народної Республіки.

Юнаки і дівчата, які в буржуазній Польщі могли тільки мріяти про освіту, тут, на радянській землі, в Сокільниках, знання в школі брали штурмом. Недарма з перших випускників дев'ять мають учений ступінь кандидатів наук. Про село і нашу школу я розповідав Василеві Олександровичу ще при першій нашій зустрічі.

Пригадую випадок у Павлиші. Я прийшов у школу до початку уроків. Класи, коридори, кабінети дихали тишею, я ходив по освітлених коридорах, розглядав стенди, потрібне записував у зошит. Дивлюсь – у кінці коридору першого поверху на дивані сидить директор. Привітались. Запросив мене сісти.

– Чекаю учнів, – почав він першим, – хочу перевірити, чи всі діти зайдуть у школу з чистим взуттям. Для цього кожному потрібно 1–2 хвилини, щоб нахилитись до посудини з водою, помити черевики. Та ці хвилини набагато

полегшують працю прибиральниць. Можливо, бачили при вході в школу лежить чиста мішквина. Хочу бачити її такою наприкінці дня [...]

Наступного дня Сухомлинські зібралися у дорогу. Василь Олександрович рвався додому.

– Роботи багато. Навчальний рік на носі. До того ж задумав нову книжку з умовною назвою відкрити «Етичні бесіди класного керівника».

Пройшли вулицею села до автобусної зупинки. Останній потиск рук.

– До нової зустрічі в Павлиші, – сказав він. Я помахав рукою. Автобус сховався за поворотом.

Через два тижні одержав листа. Василь Олександрович дякував за гостинність... Ділове листування продовжувалась. Остання від нього листівка була в квітні 1970 року.

Є люди, відсутність яких відчуваєш, коли їх уже немає серед нас. Ніколи не прощу собі того, що не скористався запрошенням Василя Олександровича вдруге відвідати Павлиську середню школу. Наприкінці 1968 року він писав мені: «Приїздить і посадите своє дерево дружби» [...]

Я приїхав у Павлиш восени 1976 року. Привіз із собою маленьку прикарпатську ялинку. Посадив її біля могили Сухомлинського на знак доброї пам'яті про великого Вчителя і Людину.

І ще була одна зустріч. Улітку 1977 року екскурсія вчителів з Пустомитівщини відвідала педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Нам пощастило більше, ніж іншим екскурсантам: зустрілись з матір'ю Добротворця – Оксаною Юдівною, сестрою і братом Сухомлинськими.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 128–134.

ЛИСТИ ДО А. РЄЗНІКА

Арон Рєзнік

Фото: URL:

https://pmu.in.ua/museum_pedagogics/reznik/

Директору Гайворонської середньої
школи номер № 5¹

Секретарю парторганізації
Голові батьківського комітету школи²

Шановні товариші!

Я отримав Вашого листа, в якому ви повідомляєте про наступну батьківську конференцію за книгою «Дума про людину». Сердечно дякую Вам за увагу до моєї книги. Те, що книга дає якусь користь у практичній роботі школи, – найбільше щастя для автора. Я б з

великим задоволенням узяв участь у конференції, та, на жаль, через велику завантаженість шкільними справами не можу цього зробити. Бажаю успіху конференції. Передайте сердечне вітання педагогічному колективу школи і моє побажання великих успіхів у вихованні молодого покоління.

Книга «Дума про людину» охоплює тільки частину величезної проблеми морального виховання. Мене радує, що питання, які Ви пропонуєте читачам для роздумів, приведуть до обговорення нових аспектів, нових сторін цієї проблеми. Буду дуже вдячний Вам, якщо Ви напишете мені про критичні зауваження, висловлені на конференції. Ці зауваження дуже дорогі мені: читачі – найсправедливіші критики. Хотілося б дізнатися про думки читачів не тільки про книгу, а й про конкретні, найбільш гострі питання проблеми морального виховання.

Нині я працюю над книгою «Виховання особистості в радянській школі». Незабаром вийде друком книга «Моральний ідеал молодого покоління», яку я надішлю Вам. Надсилатимемо все, що вийде друком. У майбутньому постараюся відвідати Ваше місто і зустрітися з колективом.

«Наука і суспільство», № 9, 1988 р.

1. Рєзнїк Арон Борисович (1919–1995) – директор Гайворонської середньої школи № 5 Кїровоградської обл. (1963–1979), кандидат педагогїчних наук.
2. Два листи В. Сухомлинського до А. Рєзнїка пїд заголовком «Що вїддав – твоє», помїщенї в журналі «Наука і суспїльство» (№ 9, 1988). Редакція супроводила публікацію словами: «З нагоди 70-рїччя вїд дня народження В. О. Сухомлинського кандидат педагогїчних наук А. Б. Рєзнїк надїслав редакції два його листи, якї публікуються вперше». Перший лист не датовано. Книгу «Дума про людину» опубліковано в 1963 р.

Вельмишановний Ароне Борисовичу!

Шановні вчителї школи № 5 м. Гайворона!

Я з великою радїстю дїзнався про те, що Ви збираєтеся провести конференцію за моєю книгою «Серце вїддаю дїтям». Дуже шкодую, що не можу бути присутнім на конференції (працюю з пїдготовчою групою і з 4-м класом. Цих дїтей нїяк не можна залишити).

Хочу висловити кїлька побажань.

На конференціях за книгами часто звучить чи то вимога, чи то розпорядження, чи то рїшення: будемо і ми точнїсінько так робити. Менї не хотїлося б, щоб у Гайворонській школі № 5, вїдомїй менї творчими устремліннями, у процесї обговорення моєї книги прозвучала ця думка. Запозичення досвїду – це творче осмислення ідей, заломлення ідей в особистїй творчїй лабораторії кожного вчителя. Друге: у планї конференції у Вас є такий пункт: «Серце вїддаю дїтям, а що ж собї?» Менї здається, така постановка питання дещо насторожує. Хочеться, щоб Ви не побачили у любовї до дїтей якусь жертовнїсть. Вїддаючи, люблячи, ми збагачуємося духовно. «Що сховав – згубив навїки, що роздав – твоє до гроба» (Руставелї).

Бажаю всїм Вам, дорогї товариші, великого щастя у творчостї.

З повагою

В. Сухомлинський.

18.11.69 р.

«Наука і суспїльство», № 9, 1988 р.

ЗІ СПОГАДІВ А. РЕЗНІКА

Мені не пощастило спілкуватися з В. О. Сухомлинським безпосередньо і близько. Зустрічались на обласних нарадах, конференціях, читаннях. Кілька разів обмінювалися думками з деяких питань багатогранної педагогічної діяльності. Та ще своєрідний матеріал для спогадів – обмін листами.

Найбільше запам'яталися його промови на науково-практичних конференціях «Яким повинен бути директор сучасної школи» (1965) та «Наукова організація педагогічної праці директора школи» (1967).

То були ґрунтовні виступи. Згадується його посилення на одержані ним листи. Вони давали поштовх до розмови з актуальних і складних педагогічних явищ, в яких нелегко було розібратися. Захоплювали його промови не високим ораторським мистецтвом (нам чомусь здавалося, що його бракує, а, можливо, Василь Олександрович не дуже цим був заклопотаний), а глибокою думкою, своєрідним педагогічним мисленням. Думалося: те, що ми, інші оратори, висловлювали в своїх промовах, можна було чекати і від кожного, а те, що говорив В. О. Сухомлинський, крім нього сказати не міг ніхто.

Чомусь пам'ятаю його за столом президії завжди поряд з трибуною. Слухав промовців дуже уважно і щось занотовував.

На конференціях, які щойно згадував, довелося виступати і мені. Проголошуючи промову, час від часу поглядав на нього і завжди відчував схвалення чи заперечення [...]

Якось ми говорили на перерві між засіданнями про нагромадження та обробку інформації, про досвід організації самоосвіти вчителя. Я розповів про свій варіант карткової системи. Відчував, що Василь Олександрович збирався розпитувати про якісь подробиці, а мені хотілося почути про його досвід. Перехопив ініціативу, запитав:

– Мене вражають Ваші записні книжки, які Ви систематично ведете. Та у Вас їх уже десь понад сорок. Як же знаходите потрібний запис?

– Знаєте, – відповів він, – я згадую учня, з ким він учився, коли це було. Згадавши, легко відшукую відповідну записну книжку.

Зізнаюсь, не такого чекав. Мені уявлялась якась чітка система: каталог чи картотека. А все виглядало надто простіше. Не встиг я попросити про якесь уточнення, як перерва закінчилася і домовити не вдалося. Мені ж не давала спокою ця надзвичайно проста, але ефективна методика користування нагромадженою інформацією. Але відчував, що мені вона не під силу. Секрет, мені здається, у своєрідності таланту Сухомлинського. «Людина неповторна» – то не лише назва однієї з його праць. Василь Олександрович у кожній людині помічав цю неповторність і запам'ятовував. Тому й легко було йому згадати свого вихованця.

Вбачаю тут певну повчальність: методику самоосвітньої роботи в усій її багатогранності людина повинна добирати зі всебічним урахуванням своїх особистих якостей. Так як працював Сухомлинський, мабуть, не кожен з нас зуміє.

У 1963 році ми збиралися провести батьківську конференцію за книжкою В. О. Сухомлинського «Дума про людину». Готуючи її, розробили план, вирішили його надіслати Василеві Олександровичу і запросити його як автора на конференцію [...]

На конференції ми прочитали цей (його) лист. Учасники прийняли його з великою вдячністю.

Другий лист був пов'язаний з конференцією вчителів за книжкою «Серце віддаю дітям». Знову розробили тематику і надіслали її автору [...]

Минуло вже багато років з часу, коли прийшов з Павлиша той лист. Питання про вивчення та впровадження передового педагогічного досвіду В. О. Сухомлинський розробив ґрунтовно і, можна сказати, художньо переконливо (скажімо, його порівняння досвіду із садом квітучих троянд в книжці «Розмова з молодим директором»). Ми пам'ятаємо ті рядки, адресовані

нам і може саме тому нам вдалося дечого досягти в удосконаленні навчально-виховного процесу [...]

Не знаю, як іншим, а мені здавалося, що ми повинні були оберігати його, не завдавати додаткових турбот, а значить, не заважати йому в титанічній діяльності, якою він до неможливого ущільнив свій робочий день.

Інколи жалкую, може, й не зовсім правильною була наша тактика. Коли вчитуєшся в твори Василя Олександровича, його листування, відчуваєш, що він радів нагоді спілкування: на запитання відповідав докладно, висловлені авторами думки аналізував всебічно. Більшість з них давали поштовх до відвертості, творчості, надихали на кращу працю. Та якби ми всі, його сучасники, користувалися нагодою поговорити з ним, написати йому, то, можливо, чогось з його ґрунтового доробку не було б. Мабуть, ми не одні були такими тактовними щодо людини справді неповторної.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 163–167.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З К. ХОДОСОВИМ

В. Сухомлинський К. Ходосову¹

Карпо Ходосов

Фото: Педагогічний музей України.

Добрий день, дорогий Карпе Остаповичу!

Давно я не мав від Вас вістки. Як Ви живете, що у Вас нового? Мабуть і у вас восени доводиться переборювати великі труднощі: і вчитися, і працювати в колгоспі. У нас учні працювали в переважній більшості шкіл з 10 вересня по 25 вересня. В окремих школах – трохи менше. До нас доходять чутки, що в Полтавській області працюють з особливим завзяттям – майже з перших днів навчального року. Розповідають, що на полях поставили

вишки, ...як у 1933 році, коли люди різали колоски ножицями. У нас таких речей поки що немає.

У мене є до Вас прохання. У № 10 журналу «Народное образование» публікують мою статтю «Неотложные вопросы теории и практики воспитания». Стаття друкується порядком обговорення. Редакція звертається до читачів взяти участь в обговоренні питань, з приводу яких я висловлюю ряд думок. Мова йде про шляхи подолання неуспішності; про перспективи розвитку вищої освіти в нашій країні. Хотілося б, щоб Ви взяли участь в обговоренні цієї статті. Особливо важливо, щоб Ви поділилися досвідом позакласної роботи з літератури, умотивували висновок про те, що саме від постановки позакласної роботи залежить виховання інтересу до літератури, а звідси – залежать і знання. Чим активнішу участь бере учень у гуртку, тим більше він читає, пише, творить – тим легше йому вчитися, – так, пам'ятаєте, Ви говорили під час нашої розмови в Москві.

Пишіть, редакція обов'язково опублікує Вашу статтю. Бажано було б, щоб у роботі було якнайбільше яскравих фактів і роздумів.

З пошаною В. Сухомлинський

12.10.61 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 8

1. Ходосов Карпо Остапович (1912–1983) – учитель української мови і літератури, кандидат педагогічних наук, заслужений учитель УРСР, однокурсник В. Сухомлинського з Полтавського педагогічного інституту.

В. Сухомлинський К. Ходосову

Дорогий Карпе Остаповичу!

Дуже прошу Вас, напишіть до «Комсомольской правды» відгук на мою статтю «Уроки по лимиту» (8/V–1962 р.). Прошу написати хоча б свою думку про екзаменаційні твори, про уроки граматики в старших класах. Мені б хотілося знати, ЯКОЇ думки про цю статтю ті вчителі, що читали її.

Як Ви поживаєте, що новенького? Думаю, що цього літа побачимось.
Приїжджайте до нас.

З пошаною В. Сухомлинський
Р. S. Прошу написати відгук на мою замітку через те, що треба боротися за
хороший навчальний план.

18.05.62 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 9.

В. Сухомлинський К. Ходосову

Дорогий Карпе Остаповичу!

Сердечно поздоровляю Вас і Вашу сім'ю з Святим Весни. Бажаю добра і
щастя.

В. Сухомлинський

Р. S. Дуже радий за Ваші успіхи. Книга про літературно-творчий гурток – це
справжній самоцвіт. Душа радіє за хороші діла у Вас і болить від того, що мало
ще робиться в школах того, що треба робити.

26.04.63 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 10.

В. Сухомлинський К. Ходосову

Дорогий друже Карпе Остаповичу!

Дуже вдячний за листа. Заздрю Вам (доброю заздрістю), що випало щастя
побувати Вам на ювілейному вечорі у Гончара. У нас «Собор» прочитали всі
вчителі. Рідко буває, щоб так всі захопилися одним твором. У всіх єдина думка:
твір хороший, правдивий.

Про приїзд ваших товаришів. Радий буду зустрітися з Вашими земляками,
з дорогими моєму серцю полтавцями. Прошу тільки приїздити не 22-го, а 24-го.

(22-го у нас якраз семінар директорів). Напередодні хай подзвонять (Павлиш, середня школа), це дуже легко.

Одержав листа від редакції журналу «Українська мова і література в школі» з проханням написати статтю про виховання любові до рідної мови. Не зважаючи на велику завантаженість роботою, думаю виконати це прохання якнайшвидше. До речі, хто такий І. Ющук¹ (він підписав листа від редакції)? Як його ім'я й по батькові?

З пошаною В. Сухомлинський

13.05.68 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.12.

1. Ющук Іван Пилипович (1933–2021) – мовознавець, літературознавець, громадський діяч, тоді – редактор журналу «Українська мова і література в школі».

В. Сухомлинський К. Ходосову

Добрий день, дорогий Карпе Остаповичу!

Звертаюся до Вас з великим проханням. Якщо у Вас є п'єси М. Куліша¹, пришліть, будь ласка, на деякий час. Мені вони дуже потрібні, а дістати ніде не міг. Здається, було нове видання, але я не бачив...

Що у вас нового? Мені дуже цікаво знати, якої думки ваші вчителі про нові програми для початкових класів. Прошу Вас, поговоріть і напишіть мені. Справа в тому, що десять досвідчених педагогів початкової школи (з різних шкіл), до яких я звернувся з цим запитанням, відповіли: нові програми надзвичайно перевантажені, вони не під силу учням... Ця відповідь дуже тривожить. Якщо це справді так, то можливо треба про це писати, говорити? Може, подумаємо над цим та напишемо? Я проаналізував нові підручники 1–2 класів і дійшов висновку, що у дітей залишиться тільки процентів 5 часу на те, щоб учитися читати й писати, а 95% – на те, щоб оволодівати теоретичними знаннями. Це просто жахливо. Очевидно, укладачі нових програм і підручників забули про таку дрібницю, як навчання читанню й письму. Але ж без цієї дрібниці все

навчання буде побудованим на піску. Зараз, за старих програм і підручників, ледве вдається «викроїти», як говорять, процентів 23–25 часу на те, щоб учитися читати й писати – і це також дуже мало (те, що учні не оволодівають у початкових класах біглим читанням і письмом – головна причина поганих знань у середніх і старших класах, головна причина того, що доводиться більше боротися з відставанням, ніж учити). А що буде, коли замість 25% залишиться 5%? Це не голослівні міркування, а твердий підрахунок.

Прошу Вас, напишіть мені, що думають ваші вчителі.

Про все це я сьогодні маю намір писати листа Міністрові Освіти УРСР.

З повагою В. Сухомлинський

17.11.68 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп 1. Спр. 1017. Арк. 24зв.

1. Микола Гурович Куліш (1892–1937) – письменник, режисер, драматург, із когорти Розстріляного відродження. Ймовірно, йдеться про книгу М. Куліша «П'єси. Листи» (Київ, «Дніпро», 1969).

В. Сухомлинський К. Ходосову

Добрий день, дорогий Карпе Остаповичу!

Спасибі за листа.

Читали в № 3 «Науки і суспільства» примітку до чергового уривку з моєї книги? Редакція дає відповідь на Вашого листа: книга «Серце віддаю дітям» (ч. I) виходить у першому півріччі. Точніше, вона вже підписана до друку.

Є в мене порада Вам, Карпе Остаповичу: напишіть книжку про виховання любові до рідної мови. У мене є багато думок про це, але написати цієї книги я не встигну. Приїздіть коли-небудь весною, поговоримо; я докладу всіх зусиль, щоб одухотворити Вас. Допоможу і з тим, щоб книжку включили до плану.

Тема надзвичайно потрібна. Я одержую багато тривожних листів, у яких учителі скаржаться на те, що скоро українською мовою ніхто не вмітиме говорити.

І ще прохання одне є. Як Ви дивитесь на введення предметного навчання в 4 класі? Що воно дає (якщо воно у Вас є) чи дасть? Я в цьому питанні великий

скептик. Напишіть, будь ласка, що тут переважить – набутки чи втрати? Я бачу тут мікроскопічні набутки й великі втрати.

З пошаною В. Сухомлинський

28.03.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.13.

К. Ходосов В. Сухомлинському

Добрий день, дорогий Василю Олександровичу!

Учора послав Вам М. Куліша, а сьогодні отримав Вашого листа.

Так, читав і я примітку в журналі «Наука і суспільство» (№ 3) до чергової «порції» Вашої книги¹. Приємно, що мій лист до них придався для доброї справи. З радістю дізнався з Вашого листа, що Вашу цікаву і таку потрібну книгу, уривки з якої дає «Наука і сусп.», вже підписано до друку. Значить незабаром побачить світ. Сердечно вітаю наперед і зичу нових творчих успіхів...

Тепер щодо Вашої поради, такої благородної і заманливої для мене, – написати книжку про виховання любові до рідної мови. Так, ця проблема дуже турбує, тривожить і мене. І саме тепер на часі створити б книжку про це. І взявся б я за це охоче. Але одна обставина зараз не дозволить мені здійснити цей намір: з 1 квітня мені надали (на клопотання НДППу² – обласний відділ освіти) 6-місячну творчу відпустку, щоб я завершував планову (НДППу як науковий кореспондент його) наукову працю на тему «Проблеми вивчення великого епічного твору в середній школі». Планується, щоб це була і моя кандидатська дисертація (адже і сенс інституції наукових кореспондентів НДППу в тому, щоб з них «робити» кандидатів наук, то це вже черга дійшла і до мене). Я згодився на це за умови, що, здобувши звання кандидата, нікуди зі своєї школи не піду – працюватиму і далі рядовим учителем. Ось я і сідаю за цю вельми нележку, але ж і цікаву для мене працю. В основному цю тему розроблятиму на творчості А. Головка та М. Стельмаха (хоч трохи зачеплю і О. Гончара та, можливо, Ю. Яновського).

Отже, доки не впораюсь з цим завданням, звичайно, на превеликий жаль, не зможу засісти за Вашу тему. Але якщо до того часу (тобто до 1970 року) її ніхто не освоїть, я охоче візьмуся потім за неї.

Тим більше, що стан з вивченням рідної мови справді тривожний. Як це не парадоксально і не дивно, а в Києві ж немає жодного дитячого садка, де б діти говорили (із ними – теж) укр. мовою. Звідки ж вони її знатимуть (і любитимуть) коли підростуть, стануть дорослими?!

Звичайно, процес зближення і злиття національних мов у нашій країні відбувається. Це, мабуть, історично неминуче. Але штучно прискорювати його не варто. Проте це робиться. І ми, вчителі-словесники, відчуваємо все це, розуміємо і не можемо не переживати за це...

(Цікавий щодо цього вірш Д. Павличка в збірці «Право кличе» – «Ти зрікся мови рідної...»³ Читали його?..).

Щиро вдячний Вам, Василю Олександровичу, за запрошення приїхати коли-небудь весною. Хоч і знаю, як у Вас сутожно з часом (та в кого з учителів його вистачає?!), а все ж колись нагряну до Вас – погомоніти хоч годину – дві (про все, все – а скільки ж є для цього тем!)

Радий був би, якби і Ви коли завітали на наші краї, до мене в Хорол. Може в час Котляревківських свят? А може й раніше?..

А тепер відповідаю на Ваше питання про доцільність предметного навчання в 4 класі. Давно я переконаний, що для навчання і, особливо, виховання ідеальним було б, якби всі предмети в класі з 1-го і принаймні до 8-го включно вів один (або два – не більше) вчителів. Це тверде переконання. Але оскільки практично поки що цього здійснити не можна, то доцільно дотримуватись цього принципу в тих класах, де можливо. Майже віковою традицією вже стало, що 1–4 класи веде один учитель. І перехід на предметну систему в 4 класі я вважаю невиправданим «новаторством». Здається мені, що при цьому втрат буде значно більше, ніж набутків. Не хочу бути пророком, але думаю, що життя змусить згодом відмовитись від цього «лівацького заскоку» і повернутись до усталеного,

традиційного, але такого, що витримало екзамен часу, – один учитель навчає з 1 до 4 класу включно.

Ось такі мої думки. Приємно, що в цьому ми... одностуді.

Міцно тисну руку.

З глибокою повагою К. Ходосов

31.03.69 р.

(Так, чули, що Гончарів «Собор» знову з'явився в книгарнях – нове видання, добротна книга, видана «Рад. письменником»? У Полтаві продають, мені обіцяли дістати).

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.14, 14а.

1. Йдеться про публікацію серії статей В. Сухомлинського «Виховання підлітків» (розділів з майбутньої книги «Народження громадянина», що виходила у журналі «Наука і суспільство» у 1969–1970 рр. У № 3 в примітках зазначено: «Ви дуже добре робите, друкуючи другу книгу В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям». Учителі нашого району захоплено читають розділи, що публікуються, і дякують журналові за те, що він знайомить їх з новим твором відомого педагога» – пише заслужений вчитель школи УРСР К. О. Ходосов...».
2. НДІП – Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР.
3. Збірка поезій Д. Павличка «Правда кличе!» вийшла у Львові в 1958 р., майже одразу після випуску її заборонили, вилучили та знищили. Вірш, про який йдеться:

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!

Ти зрікся мови рідної. Ганьба
Тебе зустріне на шляху вузькому...
Впаде на тебе сніг, наче журба –
Її не понесеш нікому!

Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма –
В твій слід він кине сміх – погорду!

Ти зрікся мови рідної ...

31/3.69

Дорогий дені,

N 14

Дорогий Василю Олександровичу!
Учора послав Вам П. Куліша, а сьогодні
адресую Вамого листа.

Так, тирав іє приймичку в журналі "Наука і
сучасність" (№ 3) до чергової "парції" Вашої кни-
ги. Прислано, що ліній лист до них привів до
добрі справи. З радістю вітаю Вас з Вашого листа,
що Вася цікава і так потрібна книга, зреш-
тові дєк "Наука і сучас.", вже підписана до дру-
ку. Значить, незабаром побачить світ. Сердечно ви-
таю натерпід і зичу нових історичних успіхів!

Менер щодо Василя поради, такі: Благода-
ній і заманливий дєк мене, - каменю книжку
про виховання мови до рідної мови. Так, у-
проблема дуже глибока, глибока і мене. І саме
менер на часі створити в книжку про це.
І вдалося б і за це оточ. Але отта обставина
зараз не дозволяє мені здійснити цей замір.
З 1 квітня мені навіч (на жаль, на жаль)
- власний відділ освіти в міській тварч від-
пущку, щоб і створити завершувати тварч
(замислюю НОУ) як науковий кардинальний

приїжд до переконання, що дєк навчання і, особли-
во, виховання ідеально було б, щоб всі предмети
в класі з 1-го і принаймні по 8 включно вів
одна (або два - не біжить) учитель. Це мені перше не
приїжд. Але певно, практично неможливо цього
здійснити не можна, то доцільно розширювати цю
принципу в тих класах, де можливо. Майже вікового
традиційно вже стало, що 1-4 клас веде один учитель.
І перед на предметну сесію в 4 класі я вважав
необхідним "новаторство". Значить, мені, що при
цього віраї буде значно більше, ніж набірний.
Не хочу бути профаном, але думаю, що перше зич-
ить згодом відновити від цього "лівацького запо-
ку" і повернутися до деталізації, традиційного, але
такго, що вогорітало експертів часу - один учитель
навчав з 1 по 4 клас включно.

Ось такі мої думки. Прислано, що в цьому
ли, камені, адресуючи.

Міжно мені руку.

З любов'ю поважно -

К. Ходосов

(Так, мені, що Голосаріо "Сабел" знову з'явився в книгарні
- нове видання, двох томів книга, видана в Рад. книжковій
хаті"? У початку правління, мені вдалося відкрити).

Автограф листа К. Ходосова В. Сухомлинському (фрагмент). 31.03.69 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Дорогий друже, Карпе Остаповичу!

Дуже вдячний Вам за лист і одностомник М. Куліша¹.

Великий подив, просто острах викликало те, що переважна більшість здатних мислити людей обурюються авантюрою, яка готується в системі народної освіти – і ніхто не зважиться сказати про це. Адже нам ще треба зміцнювати та зміцнювати початкову школу, адже знання там поки що слабенькі, адже діти ще не вміють бігло читати й писати – що ж буде, коли ця ланка стане трирічною? Це все одно, що будувати фундамент народної освіти на піску.

Мовчати – це значить брати на себе частину моральної відповідальності за те, що готується. На мою думку, ще не пізно сказати про ту біду, яка жде школу, коли в три роки буде втиснуто більше, ніж зараз дитина з горем пополам осягає за чотири роки... Отже, я думаю відвести тиждень на те, щоб написати листа до «Правди» або «Известий». Знаю, що це багато кому не сподобається. Знаю, що на майбутньому горі дітей уже захищаються десятки дисертацій – кон'юнктурники спішають настроїтися на вітрову хвилю. Це все так, але й мовчати не можна. Коли лист буде закінчено, пришлю Вам копію. Хочеться написати з гнівом, та, мабуть, треба вибирати найм'якші вислови [...]

З пошаною В. Сухомлинський

P. S. Чи читали в № 11 журналу «Наука і суспільство» уривок з моєї книги «Виховання підлітків»? Прочитайте ще в № 12-ому, напишіть свою думку в редакцію про те, чи варто друкувати цей матеріал. Вони побоюються, чи є серед читачів учителі чи може й немає.

15.12.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.15.

1. Ймовірно, йдеться про книгу М. Куліша «П'єси. Листи» (Київ, «Дніпро», 1969).

К. Ходосов В. Сухомлинському

Добрий день, дорогий друже Василю Олександровичу!

Від Вас дібралися ми вчасно до автостанції (Кременчук), за 15 хв. сіли в Семенівський автобус і о 19⁰⁰ були в Семенівці. Але тут виявилося, що вже ніяких автобусів на Хорол немає. Довелося добиратися попутною.

Дуже задоволені ми обоє поїздкою до Вас. Сердечно вдячні за гостинність. Шкодую лише, що життя так складається – завжди в нас не вистачає часу. Мабуть, це вже властивість така деяких людей, таких, як ми з Вами. Бо – не все переговорили, не про все поговорили, що думалось.

Але наша сонячно-святкова радість була трохи потьмарена, як тільки прийшли додому: на нас чекала Ваша телеграма. Дивно – як довго вона йшла! Де її так затримали? На ній відмітка, що з Павлиша вийшла 13/VIII, а в Хоролі прийняли 14/VIII 09³⁷, значить, нам принесли десь о 10 ранку, коли ми під'їжджали десь до Градизька, нічого не відаючи про це. Прошу пробачити, дорогий Василь Олександрович, що так трапилось: це ж, думаю, Ви, певно, мали кудись поїхати чи щось десь робити, а ми забрали у Вас час. Але тішу себе тим, що, можливо, обставини у Вас змінилися, і наш візит не перешкодив Вашим планам.

Посилаю з цим листом і газету «Друг читача».

Низенький уклін Ганні Іванівні від нас обох!

Коли виберете вільну хвилинку, прошу зайти і до нас на зворотному шляху від білоруських друзів.

Міцно тисну руку.

К. Ходосов

(без дати – уперед.)

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк. 16.

Дорогий друже Карпе Остаповичу!

Дуже дякую за листа. Він мене схвилював і порадував. Найперше – що Марії Никифорівні краще. Від усього серця бажаємо ми з Ганною Іванівною їй всього найкращого. Мабуть, треба, щоб все життя для кожного з нас дружина була кришталевою вазою. Не вміємо ми берегти ні дружин наших, ні самі себе – ну, та про себе думати не будемо.

Я одержав на липень запрошення в Болгарію. Мабуть, поїду з Ганною Іванівною і з дочкою. Проте це ще тільки прекрасна надія. Там готове все – відпочинок на березі Чорного моря в санаторії Міністерства освіти Болгарії, повний спокій... Але ж може статися так, що в нас на цей ж час придумають якийсь семінар або якісь читання...

Дуже вдячний тобі, дорогий друже, за рецензію. Надзвичайно щиро, від душі. Я просто дивуюся, що редакція все надрукувала – так, немов би це жива розмова. В зв'язку з рецензією ще до тебе велика просьба: пошли, будь ласка, вирізку з цього ж номера редакторів книги, якщо знайдеш зайвий примірник газети ([...] Тарасову Д. Ф.). Ні, оце я написав, а потім, подумавши, вирішив: якщо знайдеш два примірники газети, пришли мені, я сам пошлю йому¹.

Ще раз щиро вдячний!

Сердечне вітання від Ганни Іванівни.

З пошаною В. Сухомлинський

19.11.69 р.

Р. S. Чи послав ти насіння флоксів? Листа одержав, а насіння немає. Це дуже турбує мене. Мабуть, десь загубилась бандероль?

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.17.

1. К. Ходосов опублікував рецензію на книгу В. Сухомлинського «Павлиська середня школа» з назвою «Зерна педагогічного досвіду» у газеті «Зоря Полтавщини» (12 листопада 1969 р.).

В. Сухомлинський К. Ходосову

Добрий день, дорогий друже Карпе Остаповичу!

Спасибі за насіння квітів! Сердечна дяка Марії Никифорівні. Хай буде міцним її здоров'я й щасливим життя!

Спасибі за журнали й газети.

Сьогодні у нас в школі гостюють товариші з Корсунь-Шевченківського педучилища, побачили журнал і один примірник взяли.

Посилаю тобі повторно опублікований у нашій районній газеті «Перспективний план роботи»¹. Може, на що пригодиться.

Ти писав, що був на захисті в Буженкової². Чи встиг мій відзив? Якщо не встиг на захист, то чи буде він прилучений до справи?

«Думу про тебе» М. Стельмаха прочитаю.

З пошаною В. Сухомлинський

Р. С. Якщо ти не проти, давай влітку проведемо десь один день на березі Дніпра або Сули, або Ворскли. Домовимося, приїдемо туди з дружинами (якщо буде здоров'я).

Р. Р. С. Чи читав ти в журналі «Під прапором ленінізму» (№ 9, 1969) мою статтю³? Якщо не читав – прочитай. Це стаття написана на просьбу журналу. Вірніше, я не писав її, а взяв розділ з майбутньої книги (з рукопису). Я вже кілька раз був запрошений виступити перед в'язнями, багато вивчав матеріалів про них... Який це страшний світ!

08.12.69 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.18.

1. «Перспективний план ідейно-виховної роботи Павлиської середньої школи (1968–1974 рр.)» надруковано в газеті «Соціалістичне село» 2 грудня 1969 р.
2. Відгук на кандидатську дисертацію Т. Буженко «Пед. вимоги і принципи підбору худ. творів для учнів середнього віку як засоби морального виховання» зберігається в ЦДАВО України (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 32).
3. Йдеться про статтю В. Сухомлинського «Жити – мислити, творити», присвячену виявленню залежності між відсутністю багатого духовного життя і зростанням асоціальної поведінки, злочинністю.

Дорогий друже Карпе Остаповичу!

Спасибі за листа. Ми з Ганною Іванівною дуже раді, що здоров'я у Марії Никифорівни принаймні таке, що можна милуватись квітами. Дуже добре, що в тебе наближаються до завершення дисертаційні справи. Коли буде надруковано автореферат, присилай мені один примірник – на відгук.

Статті мої – і в «Журналісте», і в «Літературній Україні», і «Комсомольской правде» написані на прохання редакцій (на замовлення). Ось і зараз треба сідати днів на три писати статтю – лист до молодого вчителя, якому восени вперше переступати поріг класу... Виконання цієї роботи часто відвертає увагу від головного, але й без цього не обійдешся. Жду сигнального примірника книги «Народження громадянина» (К., «Рад. Школа») – це 2-га частина трилогії «Серце віддаю дітям». У Москві готується до друку книга «Патриотическое воспитание учащихся»¹. Працюю над книгою «Спасённые от слабоумия»² (про роботу з дітьми, які мають розумові ослаблення). Задумів багато.

Раджу тобі зараз подати до республіканського магазину «Книга поштою» заявку на один примірник книги «Народження громадянина» (звичайно, книгу з дарчим написом я пришлю).

У мене є до тебе особиста просьба. Майбутнього літа ми з дружиною маємо намір відпочити в санаторії в Миргороді. Напиши, будь ласка, що це за санаторій? Чи є там ліс сосновий? Звичайно, ми з Ганною Іванівною приїдемо хоч на день. До тебе додому. В серпні або в першій половині вересня.

З пошаною В. Сухомлинський

Сердечний уклін мій і Ганни Іванівни милій дружині твоїй Марії Никифорівні.

23.07.70 р.

Р. S. Ти пишеш, що читав статтю мою в журналі «Знання та праця». Мабуть, помиляєшся. У цьому журналі я не друкував жодної статті.

Р. Р. С. У нас в Кіровограді стався трагічний випадок. Директор обл. ІПКУ [обласний інститут підвищення кваліфікації учителів] Хмура Ол. Ол.³ під час відрядження в Київ купався в Дніпрі і – втонув. Загинула прекрасна людина.

Напиши до «Початкової школи» (української) рецензію на книгу «Сердце отдаю детям». Редактор цього журналу т. Киричук Ол. Вас.⁴ бідкався, що ніяк не може знайти хорошого рецензента. Напиши й пошли йому. Тільки не треба надмірного емоційного струменю. Напиши в стилі детального розбору, вкажи й на окремі упущення автора... Було б дуже добре, якби це зробив ти!

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листи до колег-учителів». Арк.20.

1. Рукопис з назвою «Патріотичне виховання школярів» зберігається у ЦДАВО України (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 217. 64 арк.; Спр. 216. 152 арк.; Спр. 219. 186 арк.).
2. За життя В. Сухомлинського цю працю не публікували. з назвою «Чим лікувати мозок – думкою, працею, творчістю чи ліками? (деякі підсумки 35-річного дослідження)» Уперше побачила світ у 2008 р. в книзі «Обережно: дитина! В. О. Сухомлинський про важких дітей» (Луганськ, 2008).
3. Хмура Олександр Олексійович (1923–1970 – педагог, науковець, кандидат педагогічних наук, директор (1964–1970) обласного інституту удосконалення кваліфікації учителів (ОІУКУ) (нині – Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. В. О. Сухомлинського).
4. Киричук Олександр Васильович (1929–2016) – педагог, психолог, доктор педагогічних наук, професор; у 1969–1972 рр. – головний редактор журналу «Початкова школа».

ЗІ СПОГАДІВ К. ХОДОСОВА

Моє... знайомство з Василем Олександровичем Сухомлинським відбулося в далекі тридцяті роки. Пам'ятаю, в ті часи вчителі часто їздили на курси підвищення кваліфікації. У липні – серпні 1936 року я поїхав на такі курси, організовані при Полтавському педінституті. В тіснуватій кімнаті гуртожитку, що містився на вул. Паризької комуни, точилася суперечка з питань виховання. Мене вразила тоді начитаність 18-річного Сухомлинського і те, з яким полемічним запалом він сперечався з досвідченими вчителями й обстоював свою позицію.

Ми вступили тоді на заочний відділ учительського інституту. Протягом літа й осені 1937–1938 років слухали лекції, складали заліки й екзамени з багатьох предметів.

Мріяти про педагогічний інститут тоді ще не доводилося. Проте в літню сесію 1937 року я був вражений, почувши від Василя Олександровича:

– Що там тягти! Я зимою буду державні складати... Ось побачите, хлопці!

[...] У березневу сесію... ми з Василем найчастіше бачилися, здружилися. Складали державні іспити ми одночасно, в один і той самий день, в одній аудиторії, одним і тим же лекторам, хоч, як це не дивно, за різні курси: я – за вчительський інститут, а він – за педагогічний.

У грудні 1937 року він на «відмінно» закінчив учительський інститут, а через два місяці склав іспити за 3 і 4-й курси педінституту і готувався до державних екзаменів. Не кожен здатний на таке!

22 березня складали ми письмовий іспит з української літератури. В. О. Сухомлинський писав твір на тему «Реалістичне зображення пореформеного села в творах Панаса Мирного».

Третього квітня відбувався усний іспит з української літератури, а 8 – з російської літератури. І нарешті – 14 квітня 1938 року, останній державний екзамен. З педагогіки.

Того ж дня відбулося засідання Державної екзаменаційної комісії. Учительський інститут закінчили одинадцять заочників, педінститут – чотири, в тому числі В. О. Сухомлинський. Отже, закінчивши учительський інститут, Василь Олександрович за три з половиною наступних місяці склав іспити і здобув диплом за повний курс педагогічного інституту.

У той останній день ми довго прогулювалися вулицями Полтави, розмовляли про майбутні шляхи в житті, про відданість своєму покликанню, про шкільні справи. Зупинилися біля пам'ятнику Котляревському. І, мабуть, кожен склав у думці клятву на вірність справі, яку остаточно для себе обрав – справі

навчання і виховання дітей. Ці хвилини закарбувалися на все життя. І не лише в мене.

Згодом, через багато років Василь Сухомлинський теж пригадає цю незабутню хвилину, овіяну і смутком розлуки, і радістю перемоги. Він напише так: «Разом ми вчилися, разом закінчували Полтавський педагогічний інститут, ніколи не забуду теплого весняного дня, коли ми стояли біля пам'ятника Котляревському, сум перед розлукою злився в дивній гармонії з радісно-тривожним передчуттям творчості...» (Вікно у світ: Роздуми про педагогічну культуру / Рад. освіта. – 1966. – 1 черв.).

Знову я зустрів В. О. Сухомлинського в грудні 1960 року. Це було під час наради кореспондентського активу «Учительской газеты», на якій обговорювалися питання виробничого навчання школярів. Сидимо в залі. Дивлюсь – підходить до мене молодий, худорлявий чоловік і звертається українською мовою:

– Ви, здається, з України? Земляки? Що ж ви не признаєтесь? Сухомлинський я... Та ми ж з тобою... – раптом перейшов він на «ти», – вчилися разом. Пам'ятаєш Полтаву, педінститут...

Василь!..

І потекли спогади...

На нараді Василь Олександрович говорив про занедбаність виховної роботи з учнями в деяких сільських школах, про необхідність уважніше ставитись до дітей, до їхнього духовного світу, інтересів. Сухомлинський закликав бачити в дитині хороше, зміцнювати і розвивати його. «Виховуючи колектив, слід не забувати і про окрему особу, треба бачити кожну дитину з її неповторним духовним світом, турботливо виховувати кожного учня», говорив Сухомлинський.

К. Ходосов та В. Сухомлинський на з'їзді вчителів. Київ. 1968 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської

Після цієї зустрічі ми з Василем Олександровичем регулярно листувалися, обмінювалися думками з різних шкільних проблем тощо. Наша давня дружба спалахнула з новою силою, переросла в щире приятелювання.

У травні 1968 року директори шкіл Хорольського району поїхали в Павлиш набиратися досвіду. Побували в школі, теплицях, майстернях. Побачили багато цікавого повчального. Василь Олександрович прочитав нам лекцію про виховну роботу в школі, відповів на численні запитання вчителів.

Я вважаю за велике, неоціненне щастя у своєму житті, що я знав В. О. Сухомлинського і дружив з ним.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 37–39.

Дмитро Фартушняк

Фото: URL: <https://is.gd/DLPIAr>

В. Сухомлинський Д. Фартушняку¹

Дорогий друже, Дмитре Івановичу!

Я також зберіг (впевнений – на все життя) найсвітліші почуття і спогади про з'їзд², про радість спілкування з людьми. Дуже, дуже радий, що познайомився з Вами. Кожна нова хороша людина, яку зустрічаєш на шляху життя – це нова радість і нова краса. Я поважаю в Вас невтомного трудівника, жадобу до знань, повнокровне, багате духовне життя. Саме таким мені уявляється ідеал учителя.

Поділяю Ваше захоплення творами Сент-Екзюпері. Найдорожче для мене в його

творчості – це радість бачення світу, радість людяності, прагнення до відкриття в людині все нових і нових багатств «Людина хоче бути прирученою...» – який глибокий зміст в цих словах... Дуже прошу Вас, якщо Вам зустрінеється щось нове Сент-Екзюпері, купуйте й для мене, присилайте мені. Я теж матиму це на увазі і робитиму так.

Посилаю Вам на спогад свій портрет.

Скоро в Москві вийде моя велика книга «Павлиська середня школа» (вид. «Просвещение»). Я, звичайно, вишлю Вам один примірник. Але хотілося, щоб у вас у селі вчителі мали хоча б кілька примірників. Навряд, щоб книга дійшла до сіл. Я раджу виписати кілька примірників накладною поштою [...]

У № 9 журналу «Юность» буде опубліковано мою статтю «Моя педагогическая вера»³. Хотілося б, щоб Ви прочитали цю статтю.

Сердечно вітаю В. Сухомлинський
25.08.68 р. Павлиш

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Ру1158.

1. Фартушняк Дмитро Іванович (1922–2007) – красзнавець, музейник, педагог. У 1953–1994 рр. працював учителем математики, історії, німецької та англійської мови в сільських школах Кіровоградщини. Разом із колегами та учнями збирав матеріали з історії рідного краю.
2. Йдеться про III з'їзд учителів УРСР.
3. Йдеться про твір В. Сухомлинського «Моя педагогічна віра» надрукований в журналі «Юность» (№ 9, 1968).

В. Сухомлинський Д. Фартушняку

Дорогий Дмитре Івановичу!

Дуже дякую Вам за сердечного, хвилюючого, повного роздумів листа. Це немов зустріч з Вами. Я цілком поділяю всі Ваші думки, погляди, хвилювання.

Дуже прикро, що в останній час все більше молоді живе за влучним висловом Достоевського «в собственное брюхо».

Нещодавно я був учасником засідання бюро ЦК ВЛКСМ і колегиї Міністерства Внутрішніх справ СРСР (звіт про це засідання опубліковано в «Комсомольской правде», але там тільки загальні слова). Засідання було присвячене злочинності серед підлітків. У доповідях і виступах наводились дуже тривожні цифри й факти. Із 1961 року росте з року в рік число злочинів, вчинених неповнолітніми. Виникла необхідність відкрити додатково 20 спеціальних колоній для малолітніх правопорушників. 49% всіх тяжких злочинів (вбивство, насильство, грабіж) вчинено за останні роки неповнолітніми 800 тисяч (майже мільйон!) дітей і підлітків щорічно не одержують 8-річної освіти, «вибувають» з школи (по Радянському Союзу). Явною небезпекою стає (в містах) наркоманія і проституція. Біда заставляє приймати спеціальні закони проти торгівців наркотиками. Все це – серйозні болячки нашого суспільства. Найголовнішу причину зла я бачу в недосконалості, примітивності виховання як у сім'ї, так і в школі (за 2 роки – 1967 і 1968) я одержав від матерів 15 листів про те, що їхні діти покінчили життя самогубством (переважно учні 6–9 класів)...

Древні говорили: якщо хочеш погубити людину, дай все, що їй захочеться. Саме так часто й буває в багатьох сім'ях. Дітям і підліткам дається все, що їм захочеться, бажання перетворюються в примхи, потреби спотворюються, і в той

же час ніхто не цікавиться тим, що діється в душі дитини, – часто буває так, що людина живе серед людей як у пустці. Не формуються почуття обов'язку – ось у чому величезна біда (через кілька днів я пришлю Вам копію листа однієї матері, син якої, учень 8 класу, покінчив життя самогубством; лист дуже цікавий і повчальний, хотілося б, щоб над ним подумали вчителі вашої школи; ми читали й обговорювали його на занятті психологічного семінару) [...]

З пошаною В. Сухомлинський
04.01.69 р.

Сердечне вітання всім учителям.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух 1160.

В. Сухомлинський Д. Фартушняку

Дорогий Дмитре Івановичу!

Дуже вдячний за Вашого листа. Ви прекрасно знаєте, що в статті, опублікованій в «Комсомольській правді», не було жодного слова, яке б образило Вас або додало чогось штучного й неправдоподібного до того, що у Вас є¹. Думаю, що приїзд кореспондента «Учительской газети» буде Вам не на шкоду.

Ви просто не уявляєте собі до кінця, дорогий Дмитре Івановичу, як потрібні тепер нашому селу культурні, справді освічені... люди. Адже багато, дуже багато у нас є, на жаль, людей низької культури. Про справді освічених людей, про людей високої ерудиції, великого духовного багатства треба говорити, писати, розповідати вчительству. Як це не парадоксально, але вчителів, особливо вчителів початкової школи, треба передовсім просвіщати. Знань у них дуже мало... І я б не сказав, що сільські вчителі відстають від міських. Мабуть, навпаки. Серед міських учителів, на мою думку, далеко більше «інтелігентних невігласів», ніж серед сільських.

Дуже дякую Вам за теплі слова про мою публікацію в журналі «Наука і суспільство». Це обурює багатьох читачів, що вони публікують через номер.

Прошу Вас, напишіть до редакції від себе просьбу, щоб публікували в кожному номері – бо публікація через номер веде до забування попереднього матеріалу.

Мені здається, що виховання підлітків – одна з найболючіших проблем сучасної педагогіки.

Бажаю Вам успішної праці, радості, щастя.

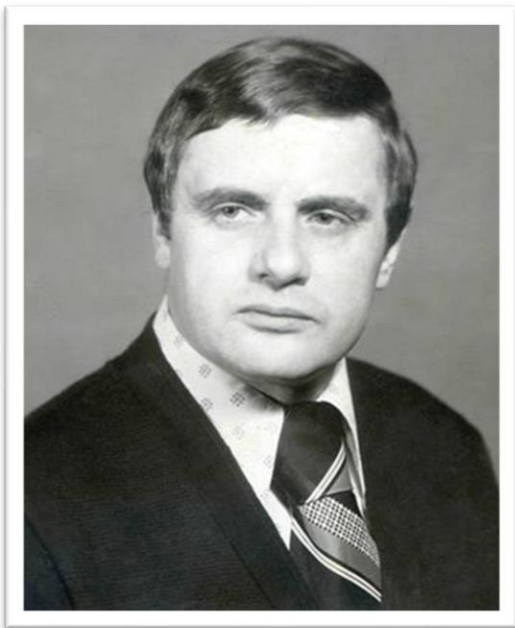
Вітання Вашій сім'ї.

З пошаною В. Сухомлинський
05.05.69 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Ру1159.

1. Йдеться, ймовірно, про статтю В. Сухомлинського «Особлива місія. (Сільська школа, чим ти живеш?)» («Комсомольская правда», 18 лютого 1969 р.).

ІЗ ЛИСТІВ ДО С. МАЗУРИКА

Станіслав Мазурик

Фото: URL: <https://is.gd/jwKfFM>

В. Сухомлинський С. Мазурику¹

Дорогий Станіславе Миколайовичу!

Щиро дякую за листа. Дуже прошу пробачити за те, що пишу відповідь із запізненням. Ваш лист викликав у мене тривогу. Між рядками читаю про щось тяжке на душі Вашій, а що – не зрозуміло. Я готовий допомогти Вам усім, чим тільки зможу. Якщо потрібна допомога в роботі над дисертацією – будь ласка, скажіть, коли закінчите рукопис, я дам на нього відзив². Можливо, Вам треба допомогти в опублікуванні якогось матеріалу,

необхідного для захисту дисертації – напишіть. Можна допомогти Вам в опублікуванні статті в «Радянській школі». Можливо, зрештою, Вам потрібна матеріальна допомога – я вишлю гроші.

Був у Києві на з'їзді вчителів. Бачив Вашого брата в гуртожитку інституту іноземних мов (там живе моя дочка).

З пошаною

Ваш В. Сухомлинський. 21.06.68 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух1117.

1. Мазурик Станіслав Миколайович (нар. 1938) – науковець-педагог, публіцист, журналіст, голова Народного Руху України Шполянського району (1990–1993).
2. С. Мазурик у роки листування з В. Сухомлинським був аспірантом Одеського педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського. Писав дисертацію на тему: «Виховання почуття громадянського обов'язку в колективі підлітків».

В. Сухомлинський С. Мазурику

Шановний друже, Станіславе Миколайовичу!

Пробачте за те, що в серпні не відповів на листа, написаного Вами 3/VIII–68 р. Справа в тому, що майже місяць я не брався за перо, не читав листів, не писав нічого – був з дітьми. Почався навчальний рік. Нікуди не виїжджаю з села, думаю взагалі нікуди не їздити, за винятком крайніх випадків, коли в цьому буде необхідність. Якщо Ви думаєте приїхати до мене, приїжджайте, будь ласка, (тільки наперед повідомте, коли Ви приїдете).

Мене трохи здивувала Ваша нерішучість, коли я попросив Вас дати відгук про статтю «Не бійтесь бути ласкавими»¹. Невже Ви намагаєтесь узгодити свою особисту думку з чиеюсь? Для мене ця стаття особливо дорога, думаю, що вона займе колись у моїй творчості належне місце.

Незабаром вийде друком книга «Павлиська середня школа» (Москва, вид. «Просвещение»), мабуть, уже вийшла (я вже одержав сигнальний). Це та книга, про яку писалось, що вийде під заголовком «Нравственная и трудовая культура». Раджу Вам стежити за цією книгою в магазинах.

Передайте вітання своєму братові.

З пошаною В. Сухомлинський

09.08.68 р. Павлиш

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух1118.

1. Стаття В. Сухомлинського «Не бійтесь бути ласкавими» («Радянська школа, № 4, 1968 р.).

В. Сухомлинський С. Мазурику

Дорогий друже Станіславе Миколайовичу!

Із великим занепокоєнням прочитав Вашого листа. Стурбований Вашим станом здоров'я. Ще більше непокоїть мене те, що лікування нервових аномалій... по суті ніякого лікування немає. Це дуже слабе місце людської цивілізації.

Як же Ви тепер живите? Які перспективи роботи? Чи думаєте повертатись до педагогічного інституту? Якої допомоги потребуєте? Напишіть мені про все це. Ви пишете, що в майбутньому маєте намір піти працювати в школу. Але такі наміри у Вас були вже й раніше. Чи добре продумали Ви це? Та найголовніше – як Ви відчуваєте себе! Повірте, що доля Ваша близька мені, як доля рідного брата.

Я можу радити Вам єдине: не перевантажуйте себе надмірною працею.

Напишіть мені, будь ласка!

Сердечне вітання дружині й дітям.

З пошаною В. Сухомлинський

27.03.70 р.

Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського. Од. збер. Рух 1125.

ІЗ ЛИСТІВ ДО В. ХІЛТУНЕНА

В. Сухомлинський В. Хілтунену¹

Дорогий Валерію²!

Дуже вдячний Вам за те, що Ви надіслали книги.

Відповідаю, вибачте за те, що стисло, на Ваші запитання:

1. Для того, щоб пізнати істину, треба відчувати, що таке добре, і що таке погано. Аби стати справжньою людиною треба вміти любити і вміти ненавидіти, зневажати. Але це не значить, що для виховання хорошого смаку треба читати і хороші, і погані книги. Я не можу читати поганої книги!

Валерій Хілтунен

Фото: URL: <https://is.gd/5LEdLi>

2. Звичайно, не можна зробити загальним висновок «Чим старший, тим розумніший». Конфлікти у сім'ях – річ дуже складна. Їхні причини – у невихованості особистості. Чим вище загальна культура людини (а до цього все-таки йдеться), тим вищі вимоги ставить вона до інших людей і передусім до ближніх. Однак ставити вимоги до себе – не вміє. Ні старші, ні молодший, тобто ні батьки, ні діти не вміють посправжньому ставити вимоги до себе. Ось у чому біда. Про це треба нині турбуватися.

3. Я вважаю, що кожна людина у наші дні повинна близько до серця брати справи, які начебто особисто її не стосуються. Уже те, що вона ненавидітиме зло – і буде боротьбою рядової людини за добро. А ви як вважаєте?

З повагою В. Сухомлинський

Р. S. [...] Дуже прошу Вас, спробуйте дістати книгу «Зі сторіччям врівень» (розповіді про картини), т. 1 (другий том у нас є, а 1-го нема). Цю книгу видала «Молодая гвардия». Якщо зможете дістати, то скільки б вона не вартувала, купіть і надішліть, гроші я відразу ж поверну.

22.02.70 р.

Р. S. Чи зможете ви знайти і надіслати мені букварі фінською та карельською мовами? Якщо зможете, знайдіть і надішліть. Я буду дуже вдячний.

З повагою В. Сухомлинський

20.03.70 р.

«Початкова школа», № 1, 1989 р.

1. Хілтунен Валерій Рудольфович (нар. 1951) – журналіст, теле- і радіоведучий, письменник, громадський діяч, мандрівник, дослідник, педагог.

2. Листи В. Хілтунену від 22 лют. 1970 р.; 20 берез. 1970 р.; 17 квіт. 1970 р.; 18 трав. 1970 р. були надруковані в журналі «Початкова школа» (№ 1, 1989).
3. «Зі сторіччям врівень» – із такою назвою у видавництві «Молодая гвардия» протягом кількох років виходили розповіді радянських і світових авторів, письменників, мистецтвознавців про художників і скульпторів.

В. Сухомлинський В. Хілтунену

Дорогий Валерію!

Сьогодні одержав від Вас бандероль з книгами («З віком нарівні») і лист. Щиро дякую Вам за книги.

Мене дуже зацікавили Ваші плани майбутньої комуни. Як Ви уявляєте собі «комуни інтелектуальну, духовну» – що Ви вкладаєте у ці слова? Напевне, у Вас уже є конкретні уявлення про ці речі (я маю на увазі не тільки Вас, а й Ваших друзів). Чи ці плани можуть бути розраховані на все життя, як Ви пишете?

Я дуже гаряче схвалюю Ваші плани. Не просто схвалюю. Я у захваті від них! По-моєму, смисл нашого життя – щастя людського спілкування. Не в тому щастя щоб замкнутися від людей, а в тому, щоб вищою нашою потребою, як писав К. Маркс, була потреба у людині.

З повагою В. Сухомлинський

P. S. Зошитів поки що не треба. Якщо натрапити на оці дві книги дуже прошу надіслати: Кон «Соціологія особистості», Г. М. Волков «Соціологія науки»¹.

17.04.70 р.

«Початкова школа», № 1, 1989 р.

1. Книжку «Соціологія особистості» Ігоря Семеновича Кона (1928–2011) – соціолога, антрополога, філософа, видано у вид-ві «Политиздат» у 1967 р.; книжку «Соціологія науки» Генріха Миколайовича Волкова (1933–1993) – філософа, публіциста, журналіста, видано у вид-ві «Политиздат» у 1968 р.

В. Сухомлинський В. Хілтунену

Дорогий друже Валерію!

Одержав книгу-альбом «Малюють діти блокади». Сердечно дякую Вам. Книга ця потрібна і мені, і всім учителям. У мене є до Вас прохання. У «Пионерской правде» друкують уривки з моєї книги «Як у світі жити» (24 квітня 28 квітня, 15 травня). Мені дуже хотілося б, щоб ці листи прочитали Ви, щоб висловили свою думку.

З повагою В. Сухомлинський

P. S. У нас зараз гостюють учителі з Красноярського краю і з м. Ханти-Мансійськ Тюменськаої області.

18.05.70 р.

«Початкова школа», № 1, 1989 р.

ЗІ СПОГАДІВ¹ В. ХІЛТУНЕНА

Сьогодні виповнилося б лише 70 років Василеві Олександровичу Сухомлинському. Йому б ще жити та жити, але чомусь хороші люди часто вмирають у самому розквіті літ. Василь Олександрович помер на другий день чергового свого навчального року: 1970/71-го. Другого вересня сімдесятого року не стало цього видатного... Кого? Педагога? Я теж так раніше думав [...]. Та й то сказати – це лише звучить красиво: «залізна завіса», а для того, щоб хоч трохи зрушити з місця доценту проіржавілі ворота, які намертво відокремлювали нас від усього людства, хтось повинен був змащувати ці дверні петлі власною кров'ю. Згадаймо: в останні роки Сухомлинського ми тільки-но відкривали для себе Корчака і Спока², та й досі великим перебільшенням було б сказати, що всі духовні та етичні вершини хоча б поточного століття ввійшли в тіло і кров нашу.

Напевно, я був одним із останніх кореспондентів Василя Олександровича – листи від нього приходили в сімдесятому. Пам'ятаю, ми з друзями жили університетською комуною, і голова наша пухла від проблем, якими ми не могли

поділитися навіть з улюбленими викладачами... До Сухомлинського ми постукали, з острахом, – незадовго до цього інший класик, якого ми потурбували, ввічливо вигнав нас геть, запропонувавши зібрати аудиторію осіб у п'ятсот – тоді би він зглянувся. А нас було – всього кілька людей... Василь Олександрович зовсім не здивувався – він був не лише великою людиною, а й Людиною. Він виклав перед нами, шмаркачами, практично всі рукописи, і кілька днів ми розривалися між його уроками та його «Хрестоматією з етики», яку він тоді народжував у муках. Ми намагалися вставати вдосвіта, але він все одно вже був на ногах і дещо вже встигав зробити, поки чергова делегація яких небудь допитливих нахаб не напосідала на Павлиську школу [...]

Прикро, але історія країни нашої неодноразово доводила ту думку, що педагогіка – найскладніша зі справ, і можна бути видатним політичним або науковим діячем, але не вміти виховати собі рівноцінну зміну і тим самим визначити, що нерозумні наступники після смерті генія спочатку пам'ятник йому поставлять, а потім стільки сміття нанесуть до підніжжя, що хоч плач. Однак усі спроби висвітлити ситуацію та розповісти читачам про те, що всі ці роки відбувалося в Павлиші, стикалися з глухою, професійно відпрацьованою та глибоко ешелонованою обороною влади. На щастя, ситуація змінюється...

«Комсомольская правда», 28 вересня 1988 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Листи В. Сухомлинського до В. Хілтунена і його спогади спершу оприлюднила «Комсомольская правда» (28 вер. 1988 р.) з підзаголовком «Листи з Павлиша», а в 1989 р. їх передрукувала «Початкова школа».
2. Спок Бенджамін Маклейн (1903–1998) – американський педіатр, автор бестселера «Дитина та догляд за нею», виданого в 1946 р.

РОЗДІЛ IX. ЛИСТИ ДО ЗАКОРДОННИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ

ІЗ ЛИСТІВ ДО Я. Т. ВІЛОХА

Ян Тадеуш Вілох. 1959 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

В. Сухомлинський Я. Т. Вілоху¹

Здрастуйте, дорогий Яне Тадеушу!

У Вас є всі підстави не тільки ображатися на мене за таке тривале мовчання, але й дивуватися. Я отримав Вашого листа, листівку, словник та книгу проф. Суходольського², сердечно дякую Вам [...]

Повернувся на роботу під час екзаменів у школі. Іспити пройшли успішно. З 46 учнів 4 ос. нагороджено золотою медаллю та 2 ос. – срібною.

Нарешті, надсилаю Вам книгу, декілька днів тому надіслали авторські примірники.

Видана невеликим накладом, але з Москви мені написали, що готуються видати ще 20 тисяч – уже остаточно весь тираж розійшовся.

У нас іде підготовка до впровадження Закону про перебудову школи. Надсилаю Вам українські проекти навчальних планів, а також орієнтовне «коло знань» (або обсяг знань). Під час обговорення наші вчителі гостро критикували проекти навчальних планів. Міністерство наше видало розпорядження, що у 1959/60 навч. році IX–X класи будуть працювати за старими програмами. (нерозбірливо – **упоряд.**) VIII – за «перехідними» (хто його знає, що це таке), а I–VII класи – за новими програмами. Підручники поки що залишаються старі.

У деяких школах спостерігаємо ослаблення уваги до інтелектуального розвитку учнів. Про це йшлося на зборах в АПН, які відбулися наприкінці травня. Про це кажуть вчителі. Мені надіслали матеріали зборів. Затверджено семирічний план науково-дослідної роботи. Спробую Вам надіслати після

виходу в світ. Схвалено рішення відкрити в кількох школах СРСР Дослідні науково-дослідні педагогічні станції (зокрема й у Павлиській школі). При кожній станції буде педагогічна лабораторія.

Хвороба не дала можливості надіслати обіцяну статтю в «Kwartalnik»³. Думаю виконати цю обіцянку протягом 3–4 днів. Працюю над книгою «Всебічний розвиток людини»⁴, надішлю два розділи з цієї книги. Також тішу себе надією присвятити польським учителям книгу. Дуже прошу Вас, напишіть, будь ласка, польською мовою такий текст: «Дорогим товаришам – польським педагогам цю книгу з почуттям глибокої поваги присвячує автор». Я хочу написати ці слова після титульної сторінки та попросити видавництво, аби ці слова були подані як факсимільні. Я б і сам написав цей текст, але боюся помилитись.

З глибокою повагою

Ваш друг В. Сухомлинський

07.07.59 р.

Павлиш

P. S. Пишіть, будь ласка, більш розбірливо. Я все добре зрозумію, якщо кожне слово написано чітко.

Прошу, повідомте свою домашню адресу. Коли я посилятиму книгу до видавництва, я надішлю її Вам (рукопис) частинами. Ви розумієте, так буде краще. Прошу повідомити, чи згодні Ви на це. Це робиться тому, що рукопис я можу надіслати лише приватно (йдеться про великий рукопис).

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 1.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Вілох Ян Тадеуш (1927–1995) – польський учений, фахівець з порівняльної, зокрема радянської педагогіки. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, неодноразово відвідував Павлиську школу, гостював у Сухомлинського, жив у його квартирі, що була у приміщенні школи.
2. Ймовірно, йдеться про книжку Богдана Суходольського (Bogdan Suchodolski) (1903–1992) – польського філософа, педагога, який вивчав історію науки, культури, освіти.
3. «Kwartalnik Pedagogiczny» – польський науковий журнал, заснований у 1956 р.
4. У ЦДАВО України зберігається рукопис «Всебічний розвиток людини як фактор соціального прогресу і ідеал виховання». Розділ книги «Всебічний розвиток людини» (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 72. 83 арк.).

Добрий день, дорогий Яне Тадеушу!

Вибачте за мовчання. Я очікував, що Ви приїдете, і тому не поспішав із відповіддю. Чому ж затримується Ваш від'їзд до СРСР? Думаю, що головна причина – канцелярська тяганина.

Що нового у Вас у Польщі, які новини у педагогічному світі? У нас суттєвих новин немає. Триває процес перебудови школи. До всього тепер можна придивитися у спокійніших умовах, продумати, зважити. Те, що виникало у бурхливих обговореннях про перебудову, не виправдало себе й скасоване. Наприклад, у Молдавії придумали так звані «шкільні колгоспи», тепер їх дуже критикують і відмінили. У передовиці № 12 «Народного образования» дуже різко розкритикували шкільні бригади Ставропілля. Зрозуміло, що роботу цих бригад треба вибудовувати дещо по-іншому. Помічаємо посилення уваги до інтелектуальної ланки освіти.

У січні мав відбутися з'їзд учителів РРФСР, але відклали через велику зайнятість М. С. Хрущова¹ (він мав виступати з промовою на з'їзді).

Чи читали Ви мої статті у № 12 «Народного образования» та в № 1 «Сов. педагогики»? Так, забув сказати: наприкінці 1959 р. вийшла моя нова книга в Учпедгизі² – «Виховання радянського патріотизму у школярів». Якщо Вам цікаво і якщо не зможете знайти у Польщі, я вишлю.

Читав у газетах про підготовку до святкування тисячоліття Польщі. Поділяю Вашу радість та Ваше свято. Бажаю Вам гарного здоров'я, успіхів у роботі. Бажаю успіхів Вашій дружині та всій Вашій сім'ї.

Якщо будете в СРСР, приїжджайте до нас. Але попередньо напишіть.

З повагою В. Сухомлинський
25.02.60 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 2.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) – державний діяч, перший секретар ЦК КПРС у 1953–1964 рр.
2. «Просвещение» – радянське спеціалізоване видавництво навчальної і педагогічної літератури. Попередня назва «Учпедгиз».

Я. Т. Вілох В. Сухомлинському

Дорогий Василю Олександровичу!

Отримав я Ваші листи. Папір постараюся негайно Вам надіслати. Щодо видавництва (P.L.W.S.) – то ще сьогодні напишу туди листа (другого) і докладу до нього цей уривок з Вашого листа... як документ, що справа цілком актуальна, щоб вони швидше це оформили, уклали з Вами договір та запропонували конкретні заходи, необхідні для завершення цієї справи [...]. Щодо гранок – Ви їх одержите за кілька днів. Це завжди так буває, що гранки роблять після завершення друкування. А все-таки до редакції «Квартальника»¹ я також надішлю листа.

Одне мене турбує: Чому Ви не відпочиваєте по-справжньому? Хіба можна під час відпочинку, який Вам конче потрібний редагувати книгу? Адже це пекельна праця, робота виснажлива, важче, ніж творення нової речі (мені так здається), тому що я дуже не люблю перечитувати власні тексти і немає терпіння переробляти щось зроблене.

Відпочивайте, будь ласка! Бажаю Вам, найперше, приємного відпочинку. Щире вітання Ганні Іванівні та молоді.

Ваш Т. Вілох

Москва, 27.06.60 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1123. Арк. 13.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. «Kwartalnik Pedagogiczny» – польський науковий журнал, заснований у 1956 р.

В. Сухомлинський Я. Т. Вілоху

Дорогий друже Яне Тадеушу!

Отримав від Вас листівку. Сердечно дякую за привітання зі святом Жовтня. Дуже добре, що Ви знову маєте можливість заглибитись у педагогічну літературу.

Моя стаття в «Комс. правде»¹ викликала дуже багато відгуків. Я отримав чимало листів від читачів. Висновок: не все у нас (*нерозбірливо – упоряд.*) повністю і остаточно, є ще питання, над якими слід думати та думати.

Книга «Радянська школа на сучасному етапі»² (я теж брав у ній участь) вийшла до смішного маленьким накладом (одна тисяча). Вона тепер – бібліографічна рідкість (я не розумію, для чого взагалі видають такі книги). Спробую дістати для Вас один примірник (написав сьогодні до Москви, товариш надішле, якщо є).

Напевно, Ви маєте на увазі книгу українською мовою, яку я посилаю – «Людина неповторна»³ [...]. Я, здається, писав Вам про роботу над нею. Тепер вона вийшла друком (у Києві). Незабаром (уже підписана до друку) в Москві (у Госполитиздате⁴) вийде дуже великим накладом книга «Дума про людину»⁵. Я надішлю її Вам. Хотілося б, щоб Ви висловили про неї свою думку.

Із 1963 року запроваджено новий документ: не атестат зрілості, як до (*нерозбірливо – упоряд.*), а «Атестат про середню освіту» (змінено і зовнішній вигляд документа). Мені здається, це добре.

Чи читали Ви матеріали про досвід Липецьких вчителів⁶? Мені здається, що в цьому досвіді є багато розрахованого на зовнішній ефект, а не на поглиблення знань учнів. Час покаже.

Як Ви живете? Що нового в Польщі? У нас, як Ви знаєте, нині настрої кращі з огляду на деяке розв'язання міжнародної ситуації⁷. Все, що завгодно, але тільки не війна. В останні два місяці я (*нерозбірливо – упоряд.*) не отримую листів з Куби, де у мене багато друзів. Здається в Москві в Иноиздате⁸ вийшла іспанською мовою моя книга «La escuela sovietica y el amor al trabajo»⁹ («Виховання працелюбності у радянських школярів»). Смішно, але факт: у Москві я не можу дістати цю книгу. Чи немає її в магазинах іноземної літератури у Варшаві? Якщо є, надішліть, будь ласка два примірники. Вибачте за це прохання.

У нас все йде по-старому. Вчителям працювати дуже важко, тому що кількість годин на основні предмети (математика, мова) відчутно скорочено.

Доводиться докладати воістину (*нерозбірливо – уперед.*) зусилля, щоб учні знали матеріал. А працівники Міністерства освіти глухі до прохань учителів. Це найнеприємніші явища у житті нашого суспільства. Заради кар'єри керівники іноді готові на чорне говорити біле... Це страшенно обурює вчительську громадськість. Про Міністерство освіти завжди вчителі говорять з невдоволенням та обуренням, і це цілком зрозуміло [...]

З глибокою повагою

В. Сухомлинський

Р. S. Мене дуже цікавить польський педагог Януш Корчак. Надішліть, будь ласка, книжку, в якій була б його біографія, портрет. Це чудова людина. Про нього я пишу в книжці «Моральний ідеал молодого покоління»¹⁰. Дуже прошу Вас, надішліть цей матеріал якомога швидше.

13.11.62 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 3.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, йдеться про статтю «Уроки за лімітом» про необхідність підвищення рівня загальноосвітньої підготовки школярів («Комсомольская правда», 9 трав. 1962 р.). Т. Вілох написав відгук на неї в «Kwartalnik Pedagogiczny» (№ 1, 1963) «Радянська школа на новому етапі».
2. Ймовірно, йдеться про книжку «Радянська школа на сучасному етапі: деякі висновки перебудови школи в період від ХХ до ХХІ з'їзду КПРС». У книзі є стаття В. Сухомлинського «Про деякі питання перебудови виховної роботи». (Москва, 1961).
3. Книжка В. Сухомлинського «Людина неповторна» вийшла в Києві у вид-ві «Молодь» у 1962 р.
4. Госполитиздат (Держполітвидав – колишній Партвидав ЦК ВКП(б)). Основне політичне видавництво того періоду.
5. Книга В. Сухомлинського «Дума про людину» вийшла в Москві у вид-ві «Госполитиздат» (1963).
6. Липецький досвід (метод) – від назви міста – Липецьк, де вчителі відмовилися від трафаретного уроку і почали застосовувати різні методи навчання, поєднувати розрізнені етапи уроку в єдиний процес.
7. Ймовірно, йдеться про Карибську кризу 1962 р.
8. Иноиздат (Іновидав) – абревіатура, яка може означати: «Видавництво літератури іноземними мовами» – радянське державне видавництво 1931–1963 років.
9. Книга В. Сухомлинського «Виховання працелюбності в радянській школі: досвід виховної роботи в сільській школі» вийшла іспанською мовою в Москві у Видавництві літератури іноземними мовами в 1962 р.
10. Книга В. Сухомлинського «Моральний ідеал молодого покоління» вийшла в Москві у вид-ві АПН РРФСР у 1963 р.

Так, у нас щось виходять дуже великі перерви у листуванні. Здається, ця перерва через Вашу провину: я написав Вам листа і не отримав відповіді. Давно не бачилися, давно не розмовляли. Як хотілося б зараз зустрітися та поговорити. У Вас, напевно, багато новин; чимало нового є й у нас. Час спливає дуже швидко. Ось уже наш син закінчив 11-ий клас і вступив до Київського політехнічного інституту¹ (на факультет радіоелектроніки). Пам'ятаєте, він дуже захоплювався радіотехнікою. Дочка закінчує школу цього року.

Я б дуже хотів почитати ті номери журналів «Nowa szkoła»² та «Kwartalnik pedagogiczny», в яких Ви пишете про проблеми школознавства. І взагалі хотілося б читати все, що з'являється цікавого. Тому я прошу Вас – надішліть мені номери журналів, про які Ви пишете. І ще, прошу Вас, надішліть, будь ласка, ті номери журналу «Nowa szkoła» – здається, в цьому журналі під час ювілею А. С. Макаренка згадували мої роботи та робили посилання на деякі мої статті та книги. Буду Вам дуже вдячний, надішлю й Вам дещо нове та цікаве.

Нині я пишу статтю для «Известий» (газети), мене просили взяти участь у дискусії щодо проблем народної освіти. Замість 11-річної школи пропонують повернутися знову до 10-річної загальноосвітньої школи. Мотивуючи це тим, що 11 років – занадто багато щоб здобути середню освіту. Один з аргументів на користь цієї перебудови: на виробниче навчання відведено занадто багато часу. Прихильники повернення до 10-річної школи доводять, що початкову освіту, яку тепер дають за 4 роки, можна дати за 3 роки. Тому пропонують з 4 класу запровадити предметну систему викладання. Який термін навчання у школі 1-го ступеня (нинішня 8-річка) – у цьому питанні немає ясності, вносять найрізноманітніші пропозиції. Про все це багато пишуть у газетах, але педагогічна преса доки ці питання не обговорює, за незначним винятком (є кілька статей в українській газеті «Радянська освіта»). Мене дивує, що думки вчителів поки що не представлені на сторінках газет, які обговорюють настільки важливу проблему. А це нікуди не годиться. Є такий вірш в одного російського

класика: «Гладко було на папері, та забули про яри, а по них ходити...»³. Ось так і в цьому питанні виходить. Переважна більшість учителів проти того, щоб у 4-му класі переходити на предметну систему. Це, на мою думку, принесло б великі біди та однією з таких бід була б нова перебудова через якихось 5–6 років. Про це я й думаю написати у статті для «Известий». Школа врешті-решт не шахова дошка, де можна розставляти фігури по-різному і де може бути тисяча гарних комбінацій. У шкільній справі може бути лише одна – правильна «комбінація». Мені здається, що найбільшою хибою є забуття тієї істини, що в школі все залежить від учителя. Жодна комбінація, ніяка структура сама по собі ще не вирішує справи. І перш за все треба зміцнювати фундамент освіти – початкову школу.

Ви питаєте про Гончарова. Його звільнено від обов'язків віцепрезидента АПН. Офіційно – за використання свого службового становища у непорядних цілях. Кажуть, що це формальний привід, а справжньою причиною є його суперечка з начальством. У деталі я не вникаю і намагаюся бути подалі від усього того, що по суті ганьбить науку. Сумно, що люди, далекі від науки, вершать її долю. Я поважав Гончарова як розумну людину. Але ця повага значною мірою похитнулася після того, як я дізнався (і побачив на власні очі): він почав сприяти людям, які не мають ніякого стосунку до науки, по суті кон'юктурникам, допомагав у справі оформлення захисту дисертацій тощо. Загалом, Ви розумієте, про що йдеться. У день свого ювілею він організував випуск збірки своїх праць, які не становлять ніякої цінності. Так кажуть в офіційних колах. Дуже сумно, що все це залишилося б невідомим, якби не суперечка Гончарова з начальством. Ось як виходить. Для себе треба зробити висновок: завжди діяти так, як підказує совість, не кривити душею, не поступатися переконаннями в ім'я минулих мотивів. Вельми страшна річ – догідництво. Це зло призводить до того, що вчиняють не так, аби це йшло на користь справі, а так, аби догодити комусь, від кого щось залежить. Про все це боляче говорити, але й не говорити несила.

Чекаю від Вас листів. Які у вас новини? Над чим Ви працюєте? Як Ваші успіхи? Чи захистили Ви дисертацію?

З повагою В. Сухомлинський

01.11.63 р. Павлиш

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 5.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Пізніше перевівся в Київський університет імені Т. Шевченка на радіофізичний факультет.
2. «Nowa szkola» – щомісячний польський соціально-педагогічний журнал.
3. Рядок із вірша Л. Толстого (1828–1910).

В. Сухомлинський Я. Т. Вілоху

Добрий день, дорогий Яне Тадеушу!

Дякую Вам за лист та за журнали. Я з цікавістю прочитав Вашу статтю про школи-інтернати в СРСР, а також інші Ваші статті у журналах. Я згадав одну нараду, в якій мені довелося брати участь. Йшлося тоді про перехід на 10-річний термін навчання в середній школі. Крім того, обговорювали питання про стан шкільної мережі інтернатів. Було висловлено авторитетну думку, що у перспективі мережу шкіл-інтернатів не розширюватимуть. Це вже остаточне рішення. Навпаки, – з метою упорядкування мережі шкіл – буде скорочено кількість шкіл-інтернатів та збільшено кількість шкіл з групами продовженого дня. Вже в 1964–65 навчальному році майже не буде старших (9–11) класів у школах-інтернатах, вони будуть збережені лише в кількості, необхідній для батьків, змушених віддавати дітей до шкіл-інтернатів через особливі умови своєї роботи (наприклад, тривале перебування у віддаленому відрядженні тощо). Дійшли висновку, що школа-інтернат у такому вигляді, яка вона тепер, не може бути школою майбутнього. У батьків виникає хибне розуміння, що всі турботи про виховання має взяти на себе держава. Це по суті прищеплює батькам легковажне ставлення до сім'ї, до народження дітей. Деякі батьки готові якнайшвидше позбутися дітей. Сім'я – міцна, справжня сім'я з дітьми, з бабусею та дідусем, з сімейними традиціями – має не тільки зберегтися при комунізмі, але

ще більше зміцнитися. Водночас батьківське виховання має бути найважливішим елементом суспільного виховання. Вже з початку прийдешнього навчального року в школах-інтернатах переважну більшість дітей буде забезпечено одягом та взуттям за рахунок батьків – діти повинні знати, що звідки береться.

Ось які нові думки, нові віяння, нові погляди. Я пишу Вам про це, думаю, що це цікавить Вас та Ваших колег-науковців. Я особисто повністю поділяю думку, що школа-інтернат у такому вигляді, як нині, це не ідеал школи майбутнього. Я вважаю, що без міцної сім'ї неможливо побудувати правильного суспільного виховання. Вважаю утопією, блефом, нереальністю думку, що без сім'ї можна краще виховувати, ніж із сім'єю. Найважливіше завдання нашого суспільства на цьому етапі – це зміцнення моральних основ сім'ї.

Я поділяю Ваші думки та почуття щодо безпринципності у питанні переходу до 10-річного навчання. Хай там як, але не можна так легковажно вирішувати ці питання. Але це дуже складне питання, є бажання обговорити його особисто. Дуже чекаю Вас навесні. Приїжджайте, будете гостем.

Не дивуйтеся, що у нас відбуваються такі круті повороти. Ви давно були у нас. Якби Ви тепер побували, Ви би не дивувалися. Так чи так, а треба пам'ятати, що наш народ вміє створювати кумирів, але він уміє і нищити їх. Отже, чекаю Вас навесні, можете приїжджати прямо до мене, не треба ніяких грошей на час перебування тут, треба лише на дорогу. Це моє офіційне запрошення.

Щиро вітаю В. Сухомлинський

13.12.63 р.

Павлиш

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 6.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

В. Сухомлинський Я. Т. Вілоху

Дорогий друже, Яне Тадеушу!

Сердечно дякую за листівку. Для мене несподівана новина, що статтю мою опублікували, як Ви пишете, у журналі «Nowa szkola»¹. Я прошу Вас, надішліть мені, будь ласка, ці номери.

У нас, як Ви, напевно, помітили, припинено дискусію з питань подальшого вдосконалення системи народної освіти (так це називається – «вдосконалення»). Тому статтю мою не опубліковано в «Комсомольській правде», хоча вона вже була готова до друку. Вчителів дуже обурює те, що ніхто в них тепер не запитує, ніхто не цікавиться їхньою думкою. Нещодавно я мав розмову з одним відповідальним працівником Міністерства освіти УРСР. Він сказав, що товариші з соціалістичних країн виявляють подив та невдоволення з огляду на наш намір повернутися до 10-річної школи, кажуть: що ж це виходить, адже ми орієнтувалися на вас, перебудовували школу в себе... Чи так це – не знаю. Ви можете прояснити для мене це питання. Але я глибоко переконаний, що ламати те, що зроблено, не можна. Такої думки багато хто у нас дотримується. Й по змозі ми домагаємося того, щоб цього зламу не було. І якщо його ще немає досі, то це означає, що люди, які душею вболівають за долю школи, не сидять склавши руки. Наразі наступного року школа буде така сама, як і тепер – 11-річна. Набираємо нині учнів у 9-й клас, також розраховуючи на 3-річне навчання.

Чекаю Вашого листа.

Вітання Вашій дружині та доньці.

Вітання від усієї нашої сім'ї.

З повагою В. Сухомлинський

05.07.64 р.

Павлиш

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 7.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. «Nowa szkola» – щомісячний польський соціально-педагогічний журнал.

Дорогий друже, Яне Тадеушу!

Спасибі за лист. Ви не зовсім точно зрозуміли предмет суперечки. Зовсім не те, що Ви припускаєте, а геть-чисто навпаки. Але про це треба говорити особисто, я думаю, що найближчим часом ми таки зустрінемося.

Я здав остаточно до друку велику книгу «Моральна і трудова культура людини»¹ (у вид. «Просвещение», в Москві), близько 30 аркушів. Вийде у період із вересня до листопада ц. р. Книга гостро проблемна та дискусійна. Серед перших читачів будете Ви.

Так, є ще новина. Я увійшов до складу комісії ЦК КПРС з підготовки нової постанови про школу. 17–19 березня була нарада членів комісії. Визначили загальні засади і була гостра, гаряча дискусія. Метою нової постанови, яка вийде у липні-серпні ц. р., є не якась перебудова, а стабілізація. Дуже, дуже багато нового, принципово нового та цікавого. В обговоренні перших пропозицій брали участь міністри освіти союзних республік та інші видатні діячі. Предметом гострої суперечки постало питання про очікуване утворення загальносоюзного Міністерства освіти. Усі доповідачі висловили сумніви щодо необхідності створення цього органу. Міністри освіти закавказьких та середньоазіатських республік непокояться, що якби цей орган і створили, він перетворився б у бюрократичну надбудову. Майже всі міністри національних республік з тих, хто виступив, говорили про те, що десяти років замало, щоб дати повноцінну середню освіту. Я також виступив, присвятивши свій виступ здебільшого питанням морального виховання та початковій школі. Я рішуче відкинув тезу, що нинішнє століття – це століття математики, століття космосу і т. ін. Теперішнє століття – це насамперед Століття Людини. Потрібно ввести в середній школі спеціальний предмет – основи моральної культури. Без цього ми, як на мене, наплачемся і з математикою, і з космосом. Ще більш категорично висловлювалися за гуманізацію програм середньої школи товариші Серов (президент Академії мистецтв), Кабалевський (композитор), Сергій Михалков (письменник).

У мене до Вас велике прохання. Якщо зможете, надішліть мені, будь ласка, книгу проф. Гавемана² «Діалектика без догми», яка, як мені стало відомо, вийшла в Польщі (переклад з німецької). Гавеман – професор берлінського університету, доля якого Вам, мабуть, відома. Книга конче необхідна. Німецькою її немає...

Чекаю на Ваш лист.

Незабаром надішлю Вам книгу «Моральні заповіді дитинства та юності»³.

Ваш В. Сухомлинський

26.03.66 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 8.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, «Праця і моральність». Рукопис знаходиться в ЦДАВО України. (Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 119. 265 арк.).
2. Роберт Гавеман (1910–1982) – німецький хімік, дисидент, антифашист, член руху Опору під час Другої світової війни.
3. Ймовірно, йдеться про книгу В. Сухомлинського «Моральні заповіді дитинства і юності» (Київ, «Рад. школа», 1966).

В. Сухомлинський Я. Т. Вілоху

Дорогий Яне Тадеушу!

Отримав Вашу листівку. Правду кажучи, заздрю Вам: Ви побачите та дізнаєтесь дуже багато цікавого. Коли будете в Нью-Йорку, пишіть мені, розкажіть хоча б у кількох словах про все, що заслуговує на увагу. Хотілося б встановити наукову дружбу з кимось з американських колег, насамперед хто володіє російською мовою. Можливо, Ви цьому посприєте.

Якщо тільки буде час, я приїду до Варшави в травні. Тепер поїздки до соціалістичних країн не є проблемою: не треба брати закордонний паспорт. І для Вас поїздка до СРСР теж тепер дуже проста справа.

Що у Вас нового? Чи читали Ви в «Правде» мою статтю? (за 20 лютого цього року)¹?

Вітання, найкращі побажання.

В. Сухомлинський

Р. S. Незабаром вийдуть дві мої книги: «Важкі діти»² та «Серце віддаю дітям»³. Якщо зможете, читайте з 2-го номера «Народного образования» мою нову працю «Етюди про комуністичне виховання»⁴.

11.03.67 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 10.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Стаття В. Сухомлинського «Нагорода за добро» («Правда. 20 лют. 1967 р.).
2. Книжку з такою назвою не опубліковано. Але вийшли дві статті: «Важкі діти» («Правда Украины». 12 лют. 1966); «Важкі діти» («Revista de pedagogie». № 4. 1963) румунською мовою.
3. Книжку «Серце віддаю дітям» опублікували в 1969 р.
4. «Етюди про комуністичне виховання» були надруковані в журналі «Народное образование» (№ 2; № 4; № 6; № 8–№ 10; № 12. 1967).

В. Сухомлинський Я. Т. Вілоху

Дорогий друже Яне Тадеушу!

Заразом із цим листом надсилаю рекомендованою бандероллю книжку «Серце віддаю дітям»¹. Ця книга три роки маринувалась у видавництві, всі побоювалися її видавати, звинувачували мене в «абстрактному гуманізмі». Нарешті, книга побачила світ.

Посилаю її Вам, прошу звернути увагу на сторінки, присвячені Янушу Корчаку. Я в багатьох місцях пишу про нього з великою теплотою, розповідаю про те, який величезний вплив він справив на мене.

Чекаю від Вас листа.

З повагою В. Сухомлинський

Р. S. У Москві вийшла ще одна моя книжка «Павлиська середня школа»². Чи є вона у книгарнях Польщі?

19.02.69 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 12.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Книжку «Серце віддаю дітям» опубліковано в Києві у вид-ві «Радянська школа» в 1969 р.
2. Книжка «Павлиська середня школа: узагальнення досвіду навчально-виховної роботи в сільській середній школі» вийшла в Москві у вид-ві «Просвещение» (1969).

ЛИСТ А. ПЕТРІКАШУ

В. Сухомлинський А. Петрікашу¹

Добрий день, дорогий Арпаде Васильовичу!

Отримав Вашого листа, щиро дякую. Передусім дякую за фотокартки, вони нагадали мені давнє, нагадали роки молодості... Передайте товаришеві Фаргашу², що я подумаю, як написати свої спогади. Ви повинні зрозуміти, що це не так легко написати.

*Зліва направо: А. Петрікаш,
В. Сухомлинський, Е. Гюнтер-
Шельгаймер. Учасники Міжнародної
наради з проблем трудового виховання
в м. Потсдамі (НДР). 1966 р.
Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.*

Отримавши Вашого листа, я згадав, що Ви працюєте над проблемою колективу. Хочу повідомити Вам, що нещодавно в Москві в Академії відбулося обговорення проблеми «Колектив та особистість». Це була дуже цікава дискусія. Багато учасників цієї дискусії висловили думку, що треба відмовлятися від безконечного цитування праць А. С. Макаренка, детально розібратися в тому, що в Макаренка позитивного і в чому він помилявся. Те, що Макаренка перетворили на ікону, гальмує розвиток педагогічної теорії. Фактично у питаннях колективу ми протягом останніх 30 років тупцюємо на місці...

Повідомляючи про це, хочу додати, що не виключаю можливості опублікування найближчим часом статей з критичним аналізом педагогічної теорії Макаренка.

Гадаю, що це буде корисно і для нас, і для педагогів інших соціалістичних країн.

З усього видно, що буде глибоко проаналізовано теоретичне положення про мету виховання. Його переконання з цього питання є помилковим.

Помилковим є і його засудження так званої «Парної педагогіки»³; не можна беззастережно погодитись і з «методом вибуху»⁴. Звичайно, все це треба добре обґрунтувати.

Думаю, що все це Ви повинні враховувати у своїй роботі. Як тільки щось з'явиться, я повідомлю Вам.

Дуже прошу Вас, запитайте в редакції журналу, коли буде опубліковано мою статтю.

Незабаром вийде в світ моя книга «Серце віддаю дітям». Я вишлю її Вам. Тепер публікуються уривки з цієї книжки у журналі «Начальная школа»⁵ (№№ 9, 12–1966, №№ 1, 3–1967 і далі). Мені б дуже хотілося, щоб Ви прочитали та написали свій відгук у журнал.

Сердечне вітання Вашій дружині.

В. Сухомлинський

24.01.67 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування із закорд. коресп.». Арк. 13.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Петрікаш Арпад (1928–1999) – угорський педагог, дослідник спадщини А. Макаренка. Бував у Павлиші.
2. Ймовірно, угорський редактор або журналіст.
3. Ймовірно, йдеться про *Технологію парного навчання* – педагогічну технологію, коли один учасник навчає іншого учасника. Водночас брати участь мають щонайменше троє учасників, щоб була можливість зміни партнерів у парах.
4. Ймовірно, йдеться про *Метод «вибуху»* А. Макаренка як спосіб вирішення деструктивних конфліктів і виховання особистості в колективі.
5. Фрагменти книги «Серце віддаю дітям» були оприлюднені в журналі «Начальная школа» (№ 1; № 3; № 6; № 10. 1967).

Лист до видавництва

Японським читачам книги «Педагогічний колектив середньої школи»

Акіо Сугіяма. Японія.

Близько 1960 року.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Шановні колеги!

З листа професора педагогічного факультету університету в м. Кобе пана Сугіями Акіо¹ я дізнався, що моя книга «Педагогічний колектив середньої школи»² виходить японською мовою. Це було для мене дуже приємною звісткою. Я хотів би сказати кілька слів японським читачам.

Тисячі кілометрів розділяють наші країни, за багатьма ознаками відрізняються наші системи народної освіти, педагогічні вчення та методи роботи. Але попри ці відмінності наш виховний ідеал має чимало спільного, і мене дуже тішить, що це спільне зачіпає найголовніше – душу, думки, ціль в житті наших юних поколінь.

У молодому поколінні наш народ бачить своє майбутнє. Він прагне того, щоб його молоде покоління несло у своєму серце ідеї миру та дружби між народами, дбайливо зберігало багатства світової скарбниці культури та цінувало їх.

Звертаючись до японських колег, хочеться щиро побажати пробуджувати в серцях своїх вихованців такі ж людяні, гуманні ідеї, думки, стремління.

Нехай єдність цього виховного ідеалу буде запорукою соціального та морального прогресу людства.

В. Сухомлинський. 28.01.60 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 13, 14.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Сугіяма Акіо – японський педагог, професор педагогічного факультету університету в м. Кобе префектури Хього.
2. Книжка В. Сухомлинського «Педагогічний колектив середньої школи» в перекладі японською А. Сугіяма вийшла в Токіо у вид-ві «Мейдзі» в 1968 р.

В. Сухомлинський А. Сугіяма

Вельмишановний Акіо Сугіамо!

Я отримав Вашого листа, сердечно дякую Вам та Вашим колегам за увагу до моїх книг. З великим задоволенням виконую Ваше прохання – надсилаю книгу «Виховання колективізму у школярів»¹. Ви її одержите згодом.

Дуже прошу Вас доповнити «Від автора» до книги «Духовний світ школяра»² такими словами. «Ми прагнемо, аби наші діти розуміли і відчували, що у дітей трудящих усіх країн та народів спільні думки та спільні стремління. У піонерській кімнаті нашої школи поруч із портретами наших дітей, які віддали своє життя у боротьбі за свободу та незалежність нашої батьківщини висить портрет японської дівчинки Садако Сасаки³ з Хіросіми, повільно і безжально умертвленої атомною бомбою. Як і багато дітей інших країн, дізнавшись, що маленькій Садако Сасаки загрожує смерть, наші діти надсилали їй паперових журавликів, які, за японським повір'ям, приносять людям щастя. Тут, поруч із портретом Садако Сасаки, лежать невідправлені журавлики – коли їх робили наші діти, надійшла звістка про смерть дівчинки. Наші діти плакали, дізнавшись про цю скорботну новину. Над невідправленими журавликами – гнівний напис: «прокляття тим, хто кинув атомну зброю на мирні міста та села. Ми, радянські діти, хочемо, щоб над землею завжди сяяло синє небо».

Надсилаю Вам у цьому листі кілька поштових марок, три дитячі малюнки, а також кілька фото, одне з яких прошу використати у книзі «Духовний світ школяра». Мені б хотілося, щоб видавець опублікував книгу з портретом біля квітучого дерева.

Дуже прошу Вас, напишіть, яку саме моя книжка опубліковано в японському журналі «Soviet pedagogical science»⁴.

Також прошу Вас, надішліть мені рецензію проф. Komagaboyashi про мою книжку «Педагогічний колектив середньої школи».

Ваш друг В. Сухомлинський

Бажаю доброго здоров'я та успіхів у роботі Вашим студентам та Вашій сім'ї.

Я кілька днів хворів і тому відповідаю Вам із деяким запізненням.

(без дати – упоряд.)

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 15, 16.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Ймовірно, книгу «Виховання колективізму у школярів» видано в Москві у вид-ві АПН РРФСР (1956).
2. Ймовірно, йдеться про книгу «Духовний світ школяра (підліткового та юнацького віку)», що вийшла в Москві у вид-ві «Учпедгиз» у 1961 р.
3. Садако Сасакі (1943–1955) – японська дівчинка, мешканка Хіросіми, що стала жертвою ядерного бомбардування 1945 року.
4. Ймовірно, йдеться про статтю «Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів» надруковану в журналі «Soviet pedagogical science» (№ 13, 1962).

А. Сугіяма В. Сухомлинському

(копія листа, переписана рукою В. Сухомлинського)

Я довідався, що Ви хворіли. Як Ваше здоров'я?

Я нині перекладаю Вашу книжку, це дуже важка робота! Вона вимагає у мене багато часу, але я постараюся її зробити якомога швидше¹.

Вашу книгу «Педагогічний колектив середньої школи»² придбали багато японських читачів. У «Книзі рецензій» – «Сучасної науки про виховання» (журнал, який має чимало читачів) учитель середньої школи М-р Сакамото пише: «...В Японії умови життя та праці вчителів дуже погані, тому і стан освіти не ідеальний. Читаючи цю книгу, ми, японські вчителі, надихаємо себе, тому що в цій книзі ми знайдемо посібник (вчення), як потрібно організувати освіту людини майбутнього (або посібник до виховання нової людини). Читаючи Вашу книжку, ми можемо знайти наш шлях, знайти, що ми повинні зробити у важких

японських умовах...» М-р Сакамото написав цілих 2 сторінки – написав багато про те, як практично використовувати книгу.

У японських школах багато вчителів вивчають Вашу книгу, проводять конференції, де обговорюють Вашу книгу.

*А. Сугіяма з дружиною та донькою.
Японія. Близько 1960 року.
Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.*

Я посилаю Вам кілька японських марок. Я хотів би відвідати Вашу країну. Я вже маю візу. Декілька днів тому випала нагода поїхати, але я втратив її: для відвідування Вашої країни через турист. Клуб потрібно 300 тис. ієн (у 10 разів більше моєї тижневий зарплатні).

Декілька днів я буду у Вас. Мені дуже хочеться побачити Вас, поговорити з Вами, познайомитися з Вашими вчителями та дітьми.

Ваш друг Акіо Сугіяма.

(без дати – упоряд.)

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 50, 51.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Ймовірно, йдеться про переклад книги «Серце віддаю дітям».
2. Книжка В. Сухомлинського «Педагогічний колектив середньої школи» в перекладі японською А. Сугіяма вийшла в Токіо у вид-ві «Мейдзі» в 1968 р.

ЛИСТ ДО С. ТОДОРОВА

В. Сухомлинський С. Тодорову¹

Сердечний друже Симеоне Тодоров!

Сердечно дякую за лист та книгу! Я одержав бандероль, у якій Ви вислали два примірники моєї книги болгарською мовою, виданої видавництвом «Народна просвета»². Хотів би, щоб книжка була маленьким внеском у велику

дружбу радянського та болгарського народів і в нашу дружбу, дружбу двох шкіл³.

Я думаю, що у Вас немає жодних підстав для якихось упереджень щодо того, буцім-то Ви – звичайний болгарський вчитель, як Ви пишете, а я – науковець і т. ін. Це упередження мені чуже. Я глибоко поважаю кожну людину за її розум, сердечність, доброту, ширість. Ви, Ваша дружина Невена та Ваш друг Василев саме такі люди. І це я говорю без перебільшення. Ми щиро радіємо – я і моя дружина, – що ви стали нашими друзями. Відтоді як зустріли Вас, близько познайомились із Вами, ми заново з великою радістю переконуємося, який прекрасний болгарський народ, яке в нього велике, вірне серце.

В. Сухомлинський з болгарськими колегами.

Болгарія. 1964 р.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Я дуже задоволений, що під час перебування в Києві Вам вдалося влаштуватися у 21-ій школі-інтернаті.

Передайте сердечне вітання Вашій дружині Невені, товаришу Веселину Василеву, всім учням, які приїжджали до нас у гості. Міцно обіймаємо та цілуємо всіх.

Передайте сердечний привіт директору гімназії другарці Янчевій. Я просто заздрю їй, що в неї в школі такі сердечні, людяні та енергійні вчителі та учні.

З повагою В. Сухомлинський

Ми отримали офіційне запрошення від імені училища. Надіслали прохання до Міністерства освіти України. У своєму проханні ми вказали бажаний для нас термін приїзду – з 20 березня до 1 квітня. Чекаємо відповіді від нашого Міністерства.

Р. С. Фотоплівку ми проявили. Негативи дуже хороші. Днів за п'ять будуть фотокартки. Надішлю картки Вам і всім учням.

30.11.65 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 20, 21.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Тодоров Симеон – директор школи м. Враца, Болгарія.
2. Книга «Піонерська романтика» вийшла друком болгарською мовою в Софії у вид-ві «Народна просвета» (1965).
3. Між учителями та учнями Павлиської школи та училища у м. Враца склалися дружні стосунки. Діти та вчителі їздили один до одного в гості.

ІЗ ЛИСТУВАННЯ З НІМЕЦЬКИМИ КОЛЕГАМИ*

*Листування В. Сухомлинського з німецькими колегами та видавцями щодо публікації книги «Серце віддаю дітям» зберігається в ЦДАВО України та частково представлене у виданні твору 2012 р. у розділі «Редакційні стратегії» і описане у передмові упорядниці О. Сухомлинської «У пошуках справжнього».

Ю. Польцин¹ В. Сухомлинському

Дорогий товаришу Василю Сухомлинський!

Щиро вітаю Вас із 47-річчям Великої соціалістичної жовтневої революції. Зичу Вам і Вашій родині та усім колегам великих успіхів та добробуту.

Нині ми з колегами працюємо в міністерстві народної освіти над новою постановою про систематизацію трудового виховання в школах НДР. Можу сказати, що нам дуже допомагають у цьому Ваші книжки та досвід, який ми отримали у Вашій школі. Вже як рік минув з нашої зустрічі в Павлиші. Але ми з товаришем Ветштедтом² постійно згадуємо про наш візит.

Із нетерпінням чекаємо на день, коли зможемо привітати Вас у нас в НДР.

Я би хотів повідомити Вам ще раз про можливість нашої подальшої співпраці. Минулого року ми зняли в нашій школі виховний фільм про трудове виховання. Це звуковий фільм, тепер його копіюють на 16-мм плівку. Як тільки він буде готовий, я надішлю Вам копію для використання у Вашій школі, а можливо і в інших школах. Фільм знято німецькою мовою, але його можна усно

коментувати. Нас дуже цікавить Ваша думка щодо нашої першої спроби, також думка вчителів і учнів. Чи згодні Ви, дорогий товаришу Сухомлинський, з цією пропозицією?

Чекаю на Вашу відповідь та найкращі побажання всім учителям та учням, а також Вашій шановній дружині та дочці.

Ваш Юрген Польцин

Ліхтерфельде, 03.09.1964 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1120. Арк. 1.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Польцин Юрген – учитель, директор школи-інтернату, потім керівник Центру трудового навчання, з яким у В. Сухомлинського склалися дружні стосунки.
2. Ветштедт – колега Ю. Польцина.

Г. Нойнер¹ В. Сухомлинському

Шановний Василю Олександровичу!

Дуже вдячний за лист від 24.06.1965, а також за маленький український сувенір. Я отримав Вашого листа, коли повернувся з відпустки з Криму. Сподіваюся, ви отримали мою листівку з Ялти.

На жаль, моя відпустку було так розплановано, що я не зміг навідатися до Вас у Павлиш.

Сподіваюся, пізніше в мене з'явиться така можливість. Я передав рукопис Вашої книжки «Серце віддаю дітям» і рецензію товариша Польцина² головному директорові видавництва товаришеві Артуру Плогу³. Я цілком згоден з товаришем Польцином, що Ваша книга матиме схвальні відгуки від учителів початкової школи НДР, тому що вона зможе надати їм конкретну живу допомогу. Ця книжка, написана поетичною мовою, дуже змістовна. Хотів би сказати Вам відверто – серед друзів не мусить бути недомовок, – що деякі моменти викликають у нас сумніви. Передусім це стосується деяких формулювань Ваших фундаментальних педагогічних переконань. Наші сумніви продиктовані нинішньою ситуацією в НДР, коли у нас створюється нова база початкової освіти відповідно до «Закону про єдину соціалістичну освіту». У

Німецькій Демократичній Республіці – це пов’язано з педагогічними традиціями Німеччини, щонайперше з традиціями реформаторської педагогіки – намагаються викоринити нерегулярну освіту за бажанням дітей; ведуть боротьбу з тим, що систематичне наукове навчання вважають неможливим на початковому етапі. Педагоги-реформатори такі, як Гансберґ⁴, Шарельман⁵, Бертольд Отто⁶ та ін. розробили теорію про те, що систематичне наукове навчання на початковому етапі є насильством над дитячою природою, що воно душить життєві сили дітей.

Звичайно, ці теорії вже не визначають шкільної практики, проте в окремих моментах вони впливають на практику початкового навчання, і тому ми не задоволені сучасним рівнем систематичного навчання й виховання на початковому етапі. Ще є багато елементів методики дитячого саду, нерегулярного навчання, «країнознавчої балаканини».

Наші побоювання пов’язані з тим, що деякі Ваші вислови в розділі «Мої педагогічні переконання» або Ваше твердження, що 60% навчального часу Ви провели з дітьми на природі, можуть бути вирвані з контексту і використані представниками старої концепції початкового навчання в нашій республіці на підтвердження своїх поглядів.

Тому ми запропонували видавництву обговорити з Вами, як можна уникнути деяких непорозумінь. Окрім того, вважаємо за доцільне розмістити на початку книжки невелику передмову німецькою мовою, яка вкаже на наші сучасні завдання зі створення нової бази початкового навчання в НДР.

Звичайно, останнє слово за видавництвом «Volk und Wissen», яке має затвердити видання цієї книжки. Сподіваюся, що наші відгуки позитивно вплинуть на вирішення цього питання. Я попросив директора видавництва тов. Плоґа повідомити Вам рішення якомога швидше.

Усього найкращого Вам і Вашій родині

Герхард Нойнер
Берлін, 12.08.1965 р.
«Серце віддаю дітям». 2012. С. 487–489.

1. Нойнер Герхард – директор Науково-дослідного інституту педагогіки в Берліні, згодом президент Академії педагогічних наук НДР.
2. Польцин Юрген – учитель, директор школи-інтернату, потім керівник Центру трудового навчання, з яким у В. Сухомлинського склалися дружні стосунки.
3. Плог Артур – ймовірно, головний директор видавництва «Volk und Wissen».
4. Гансберг Фрідріх (1871–1950) – німецький педагог, прихильник ідей трудової школи, вільного виховання.
5. Шарельман Генріх (1871–1940) – німецький педагог, прихильник ідей розвитку особистості, вільного виховання.
6. Бертольд Отто (1859–1933) – німецький реформатор, прихильник саморозвитку дитини, вільного виховання.

Секція педагогіки вид-ва «Volk und Wissen» В. Сухомлинському
Вельмишановний товаришу Сухомлинський!

Поспішаю повідомити Вам, що в серпні 1965 року проф. Нойнер передав видавництву Ваш рукопис «Серце віддаю дітям». У редакції загальної педагогіки є також рецензії на рукопис від проф. Нойнера, Ю. Польцина, Ломпшнера, в котрих висловлено пропозиції щодо деяких поправок. Ми надсилаємо Вам ці зауваження російською мовою.

Мова йде як про суттєві змістовні зміни, так і про формальні стилістичні, які, на думку редакції, конче потрібні для видання Вашого рукопису в нас. Вважаємо за необхідне повідомити Вам, що після повторного глибокого вивчення рукопису, а також після висловлених пропозицій щодо поправок ми занепокоєні тим, чи не доведеться Вам відмовитися від близьких Вам ідей. З іншого боку, ми б хотіли звернути увагу на те, що, на Ваш погляд, загрожує розвитку дитини, виходячи з ситуації в Радянському Союзі.

У нашій нинішній шкільній ситуації не можна видавати рукопис, який поставив би під сумнів величезне розвивальне і виховне значення систематичного, наукового, пов'язаного з життям навчання на початковому етапі (частково вже й у дитячому садку). Такі висловлювання, як на сторінці 33, про те, що Ви не мали продуманого плану щодо підготовчого етапу, можуть негативно вплинути на нашу ситуацію. Крім того, характеристика навчання письма та читання в школі для нашої ситуації занадто абсолютна й однобічна. Це також стосується і багатьох положень рукопису про навчання.

Ми вважаємо, що під час оцінювання можливостей навчальних занять треба брати до уваги розробки, позитивні результати педагогів-новаторів і вчених, для яких навчальне заняття є активною діяльністю учнів і які вважають що учні можуть мати радість від навчання.

Бажано було б внести деякі стилістичні зміни, не порушуючи при цьому поетичного змісту. Крім того, необхідно також скоротити рукопис до 220–230 сторінок.

Упевнені, що Ви з розумінням поставитися до наших пропозицій і просимо Вас уважно перевірити, чи зрозумілі Вам наші пропозиції щодо поправок.

Чекаємо на вашу відповідь

із найкращими побажаннями секція педагогіки

Барт
керівник секції

Прус
керівник редакції загальної педагогіки

Берлін, 11.11.1965 р.

«Серце віддаю дітям». 2012. С. 490–491.

Секція педагогіки вид-ва «Volk und Wissen» В. Сухомлинському

Шановний тов. Сухомлинський!

Дякую Вам за лист від 3 грудня 1965 року. Повністю згодні з усіма Вашими поясненнями. Звичайно, ми не хотіли змушувати Вас відмовитися від Вашого стилю. Мова йде лише про те, щоб уникнути зайвих патетичних перебільшень, які були в п'ятому пункті.

Що ж до четвертого пункту, то ми б хотіли звернути увагу на те, що для нас дуже важливо, щоб у рукописі було зазначено: навчання – найважливіший засіб освіти і виховання на початковому етапі.

З найкращими побажаннями секція педагогіки

Барт
керівник секції

Прус
керівник редакції загальної педагогіки

Берлін, 14.12.1965 р.

«Серце віддаю дітям». 2012. С. 497.

Volk und Wissen Volkseigener Verlag Berlin, Postfach Nr. 1213

UdSSR

Herrn
Wassili SuchomlinskiP a w l y s c h
(Kirowogr. obl. USSR)
Schule
Luftpost

Ihre Zeichen

Ihre Nachricht vom

Unsere Nachricht vom

Unsere Zeichen

108 BERLIN

LINDENSTRASSE 54a

Pr/Li. 1. Februar 1966

Betreff:

Werter Genosse Suchomlinski!

Wir haben die ersten beiden Sendungen des überarbeiteten Manuskripts erhalten und danken Ihnen dafür.

Nach einer ersten Durchsicht haben wir den Eindruck, daß die Überarbeitung nicht ganz unseren Vorstellungen entspricht. Soweit wir es bis jetzt beurteilen können, beschränken sich die Änderungen auf größere oder kleinere Einfügungen, die gewissermaßen Kommentare des Autors zu seinen eigenen Ausführungen darstellen. Es treten zum Teil auch Widersprüche auf, z.B. was die Stellungnahme zum Unterricht im Klassenzimmer und im Freien betrifft.

Wir hatten uns vorgestellt, daß die Änderungen organisch in den "Grundtext" einbezogen werden, wobei wir stark daran interessiert waren und sind, daß durchgängig eine Straffung und Kürzung des Manuskripts erreicht wird. Bei der jetzigen Bearbeitungsweise ergibt sich jedoch bisher eine Erweiterung des Manuskriptumfangs.

In inhaltlicher Hinsicht möchten wir die Bedeutung des Punktes 4 in Ihrem Brief vom 3.12.1965 (Notwendigkeit des systematischen Erwerbs wissenschaftlicher Kenntnisse in der Unterstufe) für die richtige schulpolitische Wirksamkeit des Buches, wenn es bei uns in der DDR erscheinen soll, betonen.

Wir wollten Ihnen diesen unseren ersten Eindruck schnell mitteilen, um Sie auf das Problem aufmerksam zu machen.

Mit freundschaftlichem Gruß

SEKTION PÄDAGOGIK
Redaktion Allgemeine Pädagogik

Pruß
Abteilungsleiter

171610 555-A 5-778-FUG 201/65 A 562

Drahtwart Volkswissen • Fernruf 20 05 41 • Geschäftszeit 7.45-17, abds. bis 12 Uhr • Postscheck Berlin 132 626 • Bank Berliner Stadtkontor Konto 1 1950 00
Bank-Kenn-Nr. 602 000

В. Сухомлинському від вид-ва «Volk und Wissen».

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

Секція педагогіки вид-ва «Volk und Wissen» В. Сухомлинському

Шановний тов. Сухомлинський!

Ми одержали перші варіанти виправленого рукопису. Красно Вам дякуємо. Після першого перегляду рукопису нам здалося, що поправки не зовсім відповідають нашому уявленню.

Нам здається, що нові поправки є коментарями автора стосовно власних висловів. Наявні й суперечливі моменти. Наприклад, про аудиторне навчання та навчання на свіжому повітрі.

Вважаємо, що поправки можуть бути органічно включені в «основний текст», хоча ми зацікавлені в тому, щоб рукопис був скорочений, оскільки через поправки він збільшився.

Що ж до змісту, то звертаємо увагу на значення четвертого пункту Вашого листа від 3.12.1965 – про необхідність систематичних занять (набуття наукових знань на початковому етапі) для правильного шкільно-політичного ефекту книжки, яка має з'явитися в нас у НДР. Хотіли якомога швидше повідомити Вам наші перші враження.

З найкращими побажаннями

секція педагогіки редакція загальної педагогіки

Прус, керівник відділу

Берлін, 01.02.1966 р.

«Серце віддаю дітям». 2012. С. 498.

Р. Каліновскі¹ В. Сухомлинському

Шановний професоре Сухомлинський!

Звістка про нещасний випадок, який трапився з Вами дорогою до Києва, дуже налякала мене. Якщо Ви потрапили до лікарні, то мабуть травми були серйозними. Я пригнічена, бо відчуваю свою провину за цей випадок. Я довго не наважувалася відіслати Вам телеграму, не хочу надокучати Вам, мені ніяково. Сподіваюсь, що Вам уже краще.

Під час мого візиту до Києва було дуже слизько на дорогах. Я захоплювалася киянами, які так безтурботно і впевнено бігали по льоду. Але час плине швидко. Я була в Лаврі, відвідала музей ім. Шевченка, музей українського мистецтва, Софіївський собор, Царський палац. Увечері була в опері, цирку.

Сподобалося на Володимирській гірці. Я була там у день Нового року. Деревя були яскраво прикрашені, на дорогах виблискував сніг, усе було білого кольору. Мені не хотілося повертатися до Берліна.

З 2 січня очікувала на Ваш дзвінок. На жаль, неможливо, щоб Ваша книга була опублікована влітку. Першого липня треба її передати комісії, скоріш за все вона піде в друк першого вересня. Чи маєте Ви можливість відвідати Берлін влітку?

Із найкращими побажаннями міцного здоров'я

Рут Каліновські

Берлін, 21.01.1967 р.

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 1. Спр. 1120. Арк. 93.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Каліновські Рут – редакторка видавництва «Volk und Wissen», працювала над виданням «Серце віддаю дітям» у Німеччині.

В. Сухомлинський Е. Гюнтеру-Шельгаймеру¹

Дорогий друже Едгаре!

Щиро дякую за лист. З жалем я дізнався з Вашого листа, що Ви хворієте. Насамперед бажаю Вам якнайшвидшого одужання, бажаю гараздів Вашій прекрасній родині – Вам, Вашій дружині та Вашим милим дітям, Гансу і Андрію. Я часто згадував про них.

Я також дуже тяжко і довго хворів. Це результат поранення на фронті [...]. Тож уявіть собі, коли я лежав у дуже важкому стані (після операції), почалася ця «критика» в «Учительській газеті». Це безпідставна та дурна критика. Щодо

дурної статті Лихачова («Потрібна боротьба, а не проповідь») у нас у пресі з'явилися гарні статті, в яких правильно визначено цю «критику» [...]

Ви абсолютно правильно розумієте мету виховання. Мета комуністичного виховання – всебічний розвиток особистості [...]

Ви пишете, що маєте їхати до Радянського Союзу. Дуже добре, я запрошую Вас побувати в нашій школі. Звичайно, допоможу Вам усім, чим тільки зможу [...]

Дуже прошу Вас, прочитайте надіслану тов. Каліновскі «Післямову» до книги «Серце віддаю дітям», призначену спеціально для німецького читача. Мені хотілося б, щоб Ви прочитали її якнайшвидше.

Отже, чекаю від Вас повідомлення, коли Ви приїдете.

Вітання вашим товаришам.

З повагою В. Сухомлинський

08.11.1967 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з закорд. коресп». Арк 14.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Гюнтер-Шельгаймер Едгар (нар. 1932) – німецький учитель, науковець у галузі психології та педагогіки, один із засновників Макаренківської міжнародної Асоціації (ММА), кандидат педагогічних наук. Ймовірно, педагоги познайомились під час візитів В. Сухомлинського в НДР.

В. Сухомлинський Е. Гюнтеру-Шельгаймеру

Дорогий друже Едгаре!

Ваш лист та журнал «Für Dich»¹ я отримав. Дякую Вам. Я досі не можу позбутися почуття здивування, яке мені довелося пережити, коли Ви не приїхали з Москви до Павлиша. Ми так чекали на Вас!

Я все більше переконуюсь у тому, що найважливіше завдання школи – виховувати гармонійну, всебічно розвинену Людину.

Не підміняти гармонійний та всебічний розвиток так званою профорієнтацією. Занадто дорого доводиться розплачуватись суспільству за

ігнорування всебічного, гармонійного розвитку людини. Я хотів би, щоб Ви прочитали у «Комсомольській правді» від 7.06.70 р. мою статтю «У чистого джерела».

Не можна миритися з тим, що нерідко школа випускає *ерудованих негідників і освічених мерзотників* [...]

Невдовзі побачить світ 2-а частина книги «Серце віддаю дітям» (присвячується підлітковому віку). Чекаю на сигнальні примірники. Надішлю Вам. Книжка спочатку вийде українською мовою, потім російською [...]

Сподіваюся, що Ви коли-небудь приїдете до мене в гості.

Вибачте, що я відповідаю Вам з деяким запізненням. Весь червень я лікувався у санаторії у м. Трускавець (неподалік м. Львова).

Сердечне вітання Вашій милій сім'ї. Мені на все життя запам'яталися Ваші діти, Ваша дружина, бабуся.

З повагою В. Сухомлинський

13.07.1970 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Листування з закорд. коресп». Арк 15.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. «Für Dich» («Для тебе») був щотижневим жіночим журналом, який виходив у Східній Німеччині, а потім у Німеччині після об'єднання між 1946 і 1991 роками. Єдине видання у Східній Німеччині, спеціально орієнтоване на жінок із сучасним політичним, економічним і культурним контентом.

РОЗДІЛ Х. ЛИСТИ ДО НЕЗНАЙОМИХ КОРЕСПОНДЕНТІВ – УЧИТЕЛІВ

ЛИСТ ДО А. АТРОШКІНОЇ

В. Сухомлинський А. Атрошкіній¹

Шановна Антоніно Микитівно.

Вибачте, що відповідаю на Ваш лист із запізненням. Це через поїздку до Москви та інші невідкладні справи. У Москві я був на засіданні комісії, створеної в ЦК КПРС для остаточного затвердження навчальних планів та програм середньої школи. Спалахнула дискусія щодо низки гострих питань, зокрема, й щодо початкової школи. У виступі я різко критикував систему тов. Занкова², розраховану на «підвищений рівень вимог» у навчанні. Я висловив думку, що виконання програми, побудованої на системі тов. Занкова було б авантюрою тому, що учні не вміли б читати і писати, тобто не навчилися б учитися. Товариші, котрі виступили після мене, підтримали цю критику.

Дуже добре, що у вас у школі і, мабуть, і в районі прихильно ставляться до творчих пошуків учителів, що Вас хвилюють сутнісні питання педагогічної майстерності. Скільки учень має писати, щоб у нього виробилася культура письма? Скільки він має прочитати, щоб навчитися читати? У нашому педагогічному колективі вчителі цілком переконані, що для успішного навчання необхідна міцна основа – практичні вміння та навички (насамперед читання та письмо).

Якщо Ви зможете побувати у нас у школі, Ви побачите, якими засобами ми створюємо цю основу. Ви просите погодити Вашу поїздку до нас у школу. Будь ласка, приїжджайте. Напишіть, коли Ви хотіли б приїхати, я напишу, чи це можливо у зручний для Вас час. Річ у тому, що відвідувань школи багато, і їх треба регулювати. Але для вчителів, для практичних працівників двері завжди відчинено. У нас відведено спеціальні дні для розмов із товаришами, які приїжджають. Наші гості відвідують уроки. Ці дні ми називаємо Школою педагогічної культури. Мені здається, найзручніше Вам було б приїхати в травні, у третю декаду.

Передайте вітання директору та всім учителям вашої школи.

З повагою В. Сухомлинський

05.04.66 р.

Адреса:

Ставропольський край

Іпатівський район

х. Красний Кундуль

Атрошкіній Антоніні Микитівні

ЦДАВО України. Ф. 5097. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 3.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Атрошкіна Антоніна Микитівна – вчителька зі Ставропольського краю.
2. Занков Леонід Володимирович (1901–1977) – психолог, фахівець у галузі дефектології, пам'яті, запам'ятовування, педагогічної психології. Автор оригінальної системи розвивального навчання молодших школярів (система Л. Занкова).

ЛИСТ УЧИТЕЛЯМ М. КРАМАТОРСЬКА

Дорогі друзі, вчителі міста Краматорська!

Я мав дуже цікаву розмову із завідувачкою міським методкабінетом Оленою Андріївною Гульковою. Вона просила передати мої побажання вчителям Краматорська.

Із радістю виконуючи це прохання, я хочу сказати кілька слів про найбільш, як на мене, тривожне і важливе, найтонше і найважче, найболючіше і найрадісніше в нашій нелегкій педагогічній праці – як домогтися, щоб дитина йшла до школи з радістю, книжку розгортала з любов'ю, слухала слово вчителя з цікавістю. Це наш ідеал, дорогі друзі. І для того, щоб досягти цієї вершини нашої педагогічної мудрості, необхідно, як на мене, найголовніше – знати душу дитини. Немає дитини абстрактної, дитини узагальненої, є в кожному людському створінні жива, неповторна особистість, яка мислить, яка відчуває. Треба знати, що для цієї особистості по змозі і що не по змозі, що від неї можна вимагати і чого не можна поки що вимагати.

Дитина поважатиме вас, педагога, і ви будете для неї вихователем доти, доки вона щодня відчуватиме, що вона досягла хоча б маленького успіху на шляху до пізнання світу.

Як страшної біди бійтеся того, щоб учень не відчув себе ні до чого не здатним. Радість успіху, радість пізнання – це та могутня ріка, яка рухає млин дитячої праці. Без цієї ріки, без цього могутнього потоку неможлива школа.

Бажаю вам добра і щастя, дорогі друзі!

В. Сухомлинський

29.03.68 р.

Павлиш

«Учительская газета», 17 липня 1976 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

ЛИСТ ДО Л. МАРКОВОЇ

В. Сухомлинський Л. Марковій¹

Шановна Ліліє Василівно!

Я отримав Вашого листа². Щиро радію, що Ви одержали з Києва книжку «Серце віддаю дітям». Ви просили поділитись думками, дати пораду про систему обліку знань... Мене дещо бентежить і засмучує це прохання. Оцінки, облік – усе це результати роботи. Ставити дітям оцінки, обліковувати знання – так само як зрізати (або зривати) квіти, які Ви виростили власноруч. Зрізати (або зривати) квіти – для цього особливої мудрості не треба (ну, звичайно, слід зрізати або зривати квіти так, щоб не зламати кущ...). У своїй практичній роботі ми не надто замислюємося над системою оцінювання, обліку знань. Важливо вміти виростити квіти; важливо, щоб зацвіли духмяні квіти, а не пустоцвіт або будяки; важливо, аби було що зрізати або зривати. Тому ми вважаємо найважливішою проблемою піклування про те, щоб усі діти добре працювали, всі досягали в навчанні успіху. Й найголовніше, щоб діти завжди хотіли вчитися, щоб ніколи у дитини не згасала жага до знань. Ось тоді й будуть квіти!

Це питання необхідно вирішувати більше в етичному плані, ніж у тому, що Ви маєте на увазі, звертаючись за порадою. Нині я закінчую роботу над великою книгою «Як виховати справжню людину». У цьому рукописі багато сторінок присвячено питанню, яке Вас цікавить. Але, повторюю, воно має цікавити Вас так, як квітникара хвилює питання: як виростити гарні квіти?

З повагою В. Сухомлинський

14.11.69 р.

«Начальная школа», № 6, 2010 р.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Маркова Лілія Василівна – вчителька початкових класів з 42-річним стажем (з анотації до опублікованих листів).
2. Два листи Л. Марковій датовані 1969 роком надруковано в журналі «Начальная школа» (№ 6. 2010).

РОЗДІЛ XI. ЛИСТИ ДО ДРУЖИНИ Г. СУХОМЛИНСЬКОЇ

Здрастуйте, дорогі дружина та діти!

Аню, повідомляю, щойно я підписав у райВНО наказ Міністерства освіти про відпустку. Прошу повідомити про це т. Лисака Я. І.¹ Відпустку надано з 20/II до 20/V–54 р., на три місяці. Наказ, який я підписав у РВНО, має бути у мене на руках, я надіслав його тільки, щоб уникнути будь-яких непорозумінь з пересиланням наказу з міністерства до облВНО. Я написав т. Горбачу², щоб цей наказ повернули мені (він має передати тобі). Міністерство висилає наказ лише облВНО, райВНО наказ не надсилають. ОблВНО просто має офіційно повідомити в райВНО про мою відпустку.

Нині я працюю над авторефератом. Дуже важко вмістити на 1 др. аркуші (24 стор.) зміст усієї дисертації. Поки що нічого не можу повідомити про результати. Боришполець³ наразі дуже заклопотаний, але і він обіцяє почати читання за 1–2 дні.

Аню, прошу тебе дивитися добре за тим, щоб діти не поспішали під час виконання домашніх завдань. Сергію та Лялю! Ви повинні писати та розв'язувати задачі лише на «5»!

Аню, перепрошую, що мало пишу. Я тільки тепер повернувся з міністерства, де взяв наказ. Пишу на столику на поштамті.

Прошу писати мені, як справи вдома. Аню, знову прошу не думати нічого поганого про мене.

Цілую вас, люба дружино та дітки Сергію і Лялю.

Щодо того, як довго доведеться бути в Києві, поки нічого напевно не відомо.

Ваш чоловік та батько

Р. С. Пиши за адресою: Київ, вул. Леніна, 10, УНДП, Сухомлинському В. О.

23.02.54 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 1.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Лисак Яким Іванович – завуч Павлиської школи.
2. Горбач – можливо, співробітник райВНО.
3. Боришполець Григорій Михайлович (1898–1954) – педагог, фахівець з історії педагогіки та методичної роботи в школі, кандидат пед. наук. Науковий керівник дисертації В. Сухомлинського. У 1930-х роках викладав педагогіку у Кременчуцькому учительському інституті, де навчався В. О. У рік написання листа – завідувач відділу педагогіки УНДІПу.

Здрастуйте, Аню, Сергійку і Лялю!

Учора годині об 11 вечора я отримав із дому телеграму, сенс якої мені незрозумілий: «Терміново повідом, чи можливо одержати твою зарплату» підпис Сухомлинський¹. Мені незрозуміло: чи там не виписують мені зарплату, чи щось інше. Я надіслав до райВНО наказ Міністра освіти, в якому написано, що за мною зберігається основний оклад зарплати за місцем роботи. Тому прошу тебе довідатися, чи отримали цей наказ у райВНО. Цей наказ зав. райВНО повинен повернути мені на руки; я написав йому, щоб він передав його тобі; він, можливо, знадобиться. Прошу тебе написати мені, у чому річ. Пиши на таку адресу: Київ, Мільйонна (Панаса Мирного), 14, Готель Міністерства освіти УРСР, Сухомлинському В. О. Або краще за адресою Боришпольця Г. М. – Київ, [...], Боришпольцю Г. М. (для мене). Боришпольцю доставляють пошту цілодобово, і я отримаю лист скоріше. Я щодня буваю у Боришпольця; тепер він уже почав читати дисертацію.

У попередньому листі я писав тобі, що в Києві мені доведеться бути до 15–20 березня. Прошу надіслати мені довідку на право голосування.

Пиши, як справи вдома, здоров'я твоє та дітей. Дивись за дітьми, щоб вони добре виконували завдання.

Міцно цілую тебе та дітей.

Твій Василь

28.02.54 р.

(на окремому аркуші – *упоряд.*)

Р. S. Важко читати такі вісті про Івана². Страшно подумати, до чого може довести горілка таку розумну людину! Напиши мені, як у нього справи взагалі.

У мене досі не покращується зір на лівому оці. Весь час, як дим стоїть перед оком, букв зовсім не бачу; лікар каже, що помутніння кришталика, питає, чи давно так стало. Я кажу, що недавно; він дивується і не вірить. Сказав прийти за п'ять-шість днів. Ось до всіх хвороб додалася ще одна, та така страшна, що вона мене лякає найбільше. Так це безглуздо, так по-дурному сталося, що й самому гидко, і прикро, і боляче. Сьогодні ні про що не думаю, лише про те, щоб зникло це помутніння.

Р. Р. S. Прошу надіслати на адресу Б. (*Боришпольця – уряд.*) (для мене) рекомендованим листом одну пачку копіювального паперу з тієї, яку надіслав Сергій³.

(Не всю, а одну пачку – аркушів 100). Добре треба спакувати, щоб не пропала. Машинку, подібну до моєї, я знайшов, але копіюв. паперу немає. (*Весь текст перекреслений*).

Копіювального паперу висилати не треба, дістав тут, машинка також є – така сама, як у нас.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 2, 2а.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Ймовірно, в телеграмі була помилка в прізвищі відправника.
2. Сухомлинський Іван Олександрович – брат В. Сухомлинського.
3. Девятов Сергій Іванович – брат Г. Сухомлинської, жив у Москві.

Здрастуйте, дорога Аню, Сергійку і Лялю!

Вітаю Сергійка з днем народження. Сергійкові я купив те, що обіцяв, хотів сьогодні надіслати бандероллю, але чомусь не приймають нічого, крім книг. Лялі теж дещо купив. Привезу, якщо будуть добре виконувати домашні завдання.

Аню, прошу вибачити, що пишу мало, бракує часу.

Нині почуваюся трохи краще, ніж першими днями після приїзду, але з оком погано, майже нічого не бачу, коли пишу, то нахиляюся прямо до столу. Я був у лікаря, бо око сильно сльозилося; лікар дав якісь краплі і сказав, що є невелике помутніння кришталика.

Прошу тебе, Аню, надіслати мені довідку, яку я просив. Бо мені доведеться бути тут ще тижні два-три.

Міцно обіймаю вас і цілую.

Ваш чоловік та батько Василь
(без дати)

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк. 3.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

Здрастуй, дорога дружино!

*Г. Сухомлинська з дітьми – Ольгою (Лялею)
і Сергієм – та батьком, І. Девятовим.
Павлиш. 1953 р.*

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

разом підемо до лікаря. Підемо в театр, у кіно, в музеї. Я думаю, можна все влаштувати так, що про дітей не турбуватимемося. Можна на ці дні ще найняти

Аню, я сьогодні отримав листи від дітей. Дуже порадували, схвилювали, зворушили мене ці листи. Як я скучив за дітьми і за тобою, моя люба, моя дорога Аню, як хочеться мені якнайшвидше бути разом із вами! Не можу це висловити словами. Аню, я ладен полетіти на крилах звідси, але нічого не вдієш, треба бути ще кілька днів. Так втомився, так змучився, що цей місяць здається мені десятиліттям. Анечко, прошу тебе, приїжджай до Києва на канікули. Я хочу, щоб і ти відпочила трохи, і я разом із тобою. І, до того ж,

якусь жінку, щоб вона їх доглядала. А із завгоспом поговорити, щоб сторож не відходив ні на крок від школи і не спав, щоб у неділю чергував¹. А тато нехай ночує в нас, обов'язково, (або мати)².

Аню, чекаю на тебе.

Я сьогодні (до отримання листів від дітей) надіслав тобі лист і довіреність на одержання грошей в ощадкасі за ощадною книжкою на моє ім'я.

Міцно цілую тебе і чекаю.

Твій Василь

(без дати – *упоряд.*)

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 4.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

1. Квартира Сухомлинських розташована в приміщенні школи.
2. Йдеться про батьків Г. Сухомлинської, які тоді мешкали у Павлиші.

Здрастуйте, дорогі дружина та діти Сергій і Оля!

Дуже скучив за вами і не можу ніяк дочекатися того дня, коли закінчиться термін мого «відриву» від сім'ї.

Аню, люба дружино, всі мої думки та почуття тільки з тобою та з дітьми. У цьому можеш бути впевнена і не край себе ніякими підозрами. У попередньому листі я просив тебе приїхати до Києва під час весняних канікул. Аню, прошу тебе, обов'язково приїжджай. Якщо канікули почнуться 25-го, то виїжджай ввечері 24-го. Одним словом, постарайся здати всі звіти і т. ін. до початку канікул.

Я вже писав тобі, як їхати з вокзалу, як дістатися до готелю. Я дуже, дуже прошу тебе – приїжджай. Для того, щоб бути спокійними за дітей, треба добре домовитися з батьком і матір'ю, я про це тобі вже писав.

Аню, я почуваюся трохи ліпше, мені здається, що покращився стан нирок. А з оком так само погано, як і було, читати важко, тому що на одне око букв майже не видно, все розпливається. І якщо сонячне світло, то дуже болить око, сльозиться. До лікаря я більше не ходив, але думаю піти, як уже остаточно

закінчу редагування дисертації. Я тепер зрозумів, що без цього не можна; треба було обов'язково бути тут, попрацювати під прямим керівництвом науковців. Десять разів на день звертаєшся за допомогою безпосередньо до того, чиєї допомоги потребуєш – багато хто прагне цього, та не всім вдається. Б. (*Боришполець – упоряд.*) та Г. (*Горбенко¹ – упоряд.*) дуже задоволені тим, що я пунктуально виконую їхні вказівки.

Нині відредагував уже сторінок 170, думаю, що до 20-го закінчу, а далі доведеться перевіряти надруковане, переписати, оформити особисту справу до дисертації і т. ін. Приїжджай, а звідси поїдемо разом і вдома будемо на початок чверті.

Чекаю на тебе.

Вітання татові, мамі, Сергію Ол.², Як. Ів. (*Яким Іванович, завуч – упоряд.*) та всім учителям.

Міцно цілую тебе та дітей.

Твій Василь
15.03.54 р.

P. S. Ти писала, що вислала гроші, здається, 9-го чи 10-го. Грошей досі немає. Чи правильно ти вказала адресу? Може, прийдуть завтра чи післязавтра. Я тоді напишу.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 7.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Горбенко Юрій Павлович (1904–1971) – кандидат пед. наук, в той час – зав. відділу УНДПУ.
2. Сухомлинський Сергій Олександрович – брат В. Сухомлинського, вчитель Павлиської середньої школи.

Здрастуйте, дорога дружино та діти Сергію та Олю!

Міцно цілую вас. Аню, надсилаю дітям обіцяну книжку.

Прошу тебе зробити те, що я просив – приїхати до Києва на весняні канікули.

Нині я закінчив опрацьовувати 2/3 дисертації; друкарка вже надрукувала 100 сторінок.

Аню, разом із книжковими бандеролями я відіслав різні шпаргалки – плоди своєї праці над дисертацією. Це не новий матеріал, а те саме, що й було, але довелося дещо переміщувати. Ти їх складай десь в одному місці. В окремих випадках довелося доповнювати і новим матеріалом.

До побачення, Аню, Сергію та Олю!

Міцно цілую вас.

Ваш чоловік і батько

16.03.54 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 5.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

Привіт, Аню!

Гроші одержав сьогодні. Щиро дякую. Більше надсилати не треба. Знову прошу тебе – приїжджай до Києва під час канікул. Одержиш гроші за 1-шу половину березня – візьми із собою якомога більше, залиш татові та мамі, щоб вистачило на тиждень для дітей. Якщо не вистачить, то візьми в ощадкасі; словом, зроби так, щоб було рублів 800–900.

Аню, люба дружино, прошу тебе – приїжджай.

Попроси по телефону або особисто у завідувача РВНО, щоб він відпустив тебе.

Міцно цілую тебе.

Твій Василь

16.03.54 р.

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 6.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

Здрастуйте, дорога дружино і діти Сергій та Ляля!

Аню, сьогодні отримав твій лист і довідку, щиро дякую. Мене дуже турбує, що все, що сталося, так позначилося на тобі та дітях. Укотре прошу тебе не думати ні про що, крім сім'ї; про мене не турбуйся і в мені не сумнівайся. Головне для мене – діти і ти, а також моє здоров'я. Я у попередніх листах повідомляв тобі, що почуваюся погано. Можливо, на мені також позначилося все, що сталося; можливо, що далася взнаки та тяжка робота, яку доводиться робити з ранку до ночі. Яка саме робота – я тобі писав, але коли приїду – розповім детально, і тобі стане ясно, що відмовитися від неї неможливо.

З моєю дисертацією справи такі. Деякі наукові працівники вже прочитали (Горбенко та ін.), інші читають. Думка така, що її можна представляти до захисту без жодних змін. Але кожен прагне покращити роботу, удосконалити її, і мені здається, що це прагнення щире. З огляду на це треба на окремих сторінках зробити зміни лексичного порядку (замінити одне слово іншим тощо), отже треба вилучити ці сторінки, надрукувати інші, вставити їх і т. ін., таких сторінок набереться, може, десяток або навіть більше. Крім того, щодня обробляю, передруковую і знову обробляю автореферат, вже наразі він проходить четверту редакцію. Кожен читає і кожен вносить зміни; буває так, що четвертий варіант завдяки численним змінам стає таким, як перший... Це не анекдот, а факт. Але я не впадаю у відчай, тому що все це закономірно. Я був на засіданнях вченої ради, слухав, як звітують аспіранти про роботу над дисертаціями та зробив висновок, що все, що кажуть, треба терпляче вислуховувати. Бувають такі випадки: виправить рецензент щось по-своєму, а я, не погодившись з цими виправленнями, залишаю по-своєму, передруковую, даю рецензенту. І що ж? Він каже: – Ось тепер добре! Це схоже на бариню, якій підносили ту саму склянку води... Нема на те ради, такі вже звичаї у науковому світі. (Так, звісно, не завжди, але такі факти трапляються).

Мене дуже дивує, чому мені не хочуть виписувати заробітну плату... це просто – бюрократизм. У наказі ясно написано, що я відряджений на 3 місяці до УНДІПу зі збереженням заробітку за місцем роботи. Зараз я напишу листа до

облВНО, думаю, що з облВНО дадуть вказівки. Якщо вони й надалі будуть зволікати, я напишу в райком партії. Зараз піду до Міністерства та розпитаю детально, як це оформляти практично. І одразу ж напишу тобі.

Якщо мені випишуть зарплату, то надішли рублів 500 за адресою: [...], Боришпольцю Гр. Мих. – (Треба оплатити доставку грошей на квартиру) і одразу напиши мені, що гроші надіслала. Якщо мене зарплати позбавляють, то висилати не треба, яюсь переб'юся так, займу у Боришпольця, а потім перешлю йому. Адже мені треба бути в Києві допоки дисертацію не подам на захист. Так кажуть Боришполець та Горбенко. Вони кажуть, що це не триватиме довше 15–20 березня. Треба ще здавати дисертацію в палітурну майстерню.

Я надіслав учора вранці три бандеролі, чи одержала ти? В одній бандеролі альбом для марок. Нехай Сергій акуратно наклеює туди марки. Для Лялі купив такий подарунок, що поштою надіслати не можна – не приймають.

Сергію і Лялю, вчіться добре, слухайте маму. Щоб до мого приїзду у вас були лише «5». Аню, особливу увагу приділяй письму, розв'язанню задач. У жодному разі не пускай в кіно. Можна дивитися тільки дитячі кінокартини. У жодному випадку не можна дивитися ніяких кінокартин для дорослих. Коли приїду, розповім у чому річ.

Цілую, Анечко, цілую міцно, будь здорова.

Цілую вас, діти, Сергію та Лялю.

(без дати. На штампі конверта – 19.03.54 – упоряд.)

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 8.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

Здрастуйте, дорогі Аню, Сергійку та Олю!

Дуже скучив за вами, чекаю, як свята, того дня, коли, нарешті, буду разом з вами.

Аню, я дуже прошу тебе приїхати. Канікули починаються 25-го, отже, ти маєш можливість виїхати 24-го, тільки треба підігнати всю роботу. Аню, дуже чекаю на тебе. Так сумую за тобою та за дітьми.

Моя робота просувається успішно. Я працюю так: опрацьовую розділи, читаю Б. або Г. і тільки потім здаю друкарці. Вже опрацьовано понад 210 сторінок (моїх), залишилося сторінок 70–80. Машиністка вже надрукувала близько 150 стор. Тут друкують зовсім не так: через два інтервали, залишають великі поля. Так що замість 325 моїх сторінок буде сторінок 400 (або навіть більше). Але річ не в обсязі, а у змісті.

Я думаю, що до 24–25 друкарка закінчить друкувати, ми здамо роботу в палітурну майстерню, на це піде день чи два; потім оформимо документи (особисту справу) і поїдемо разом додому. А з 25-го до 30-го хоч відпочинемо трохи – підемо в театр, у музеї. За місяць я ніде не був. Доводиться працювати по 16–18 годин на добу.

Аню, прошу тебе – приїжджай. Візьми мені пару білизни. Візьми голку з ниткою, а то в мене обірвалися всі гудзики та вішаки.

Аню, міцно цілую тебе і чекаю.

Вітання вчительському колективу.

Твій Василь

Сергію та Олю! Цілую вас. Чи отримали ви книжку «Діти капітана Гранта»?

Скоро приїду.

Ваш тато

*(На листі рукою Г. Сухомлинської написано 21.03.54 р. – **упоряд.**)*

Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 9.

Переклад з рос. Л. Сухомлинської.

Здрастуйте, дорогі дружина і діти Сергій та Ляля!

Аню, я довго не писав, бо все сподівався скоріше закінчити роботу та виїхати додому. Але не так швидко робиться те, що хотів би зробити якомога скоріше. Багато «перипетій» пройшла моя дисертація перш, ніж потрапити під палітурку. Тільки сьогодні 3/IV–54 р. вранці здав у палітурну майстерню. Буде готова у вівторок вранці (6/IV). У вівторок або в середу здам в університет і на

цьому кінець. Перед палітурною дисертацією читав Чавдаров¹. Дав деякі вказівки, довелося кілька сторінок переробити. Ти уявляєш собі, як усе це мені набридло.

Б. одразу ж, як тільки я закінчив, хотів посадити мене за редагування збірника. Я не погодився. Не можу більше. Коли я приїду, розповім тобі, – ти зрозумієш, що багато в чому треба нікого не слухати, нічийх вказівок не виконувати і робити так, як треба. Я тепер страшено втомлений. Не можу навіть читати.

Аню, любя, як я сумував за сім'єю, за тобою, за будинком, за школою.

Приїду додому не пізніше 10-го квітня (вранці). Але якщо вдасться здати дисертацію раніше, то приїду 9-го чи 8-го. Але у будь-якому разі не пізніше 10-го.

Відпочину один день і одразу піду працювати до школи. Я впевнений, що ця робота буде мені відпочинком.

Дітки, Сергію та Олю, цілую вас.

Анечко, мила дружино, міцно цілую тебе.

Василь

Р. S. Від сьогодні я живу знову на Мільйонній, 14. Дядько² сказав, що 4-го та 5-го у нього будуть якісь люди, і тому мені не можна там бути. Але я здогадуюсь, що річ не в цьому. Мені здається, що тут щось негаразд... Коли приїду, розповім тобі про свої підозри, але більше у дядька ніколи не зупинятимуся. Сплатив я йому 100 рублів, хазяйці – 25 руб.

Аню, як отримаєш цього листа, дай мені телеграму (на Мільйонну) – чи все гаразд удома і в школі.

03.04.54 р.

*Особистий архів Г. Сухомлинської. Папка «Особисті листи». Арк 10.
Переклад з рос. Л. Сухомлинської.*

1. Чавдаров Сава Христофорович (1892–1962) – педагог, методист. У період написання листа – директор УНДІПу. Підтримував дружні зв'язки з В. Сухомлинським і після захисту дисертації.
2. Родич В. Сухомлинського. У цей приїзд педагог жив у нього декілька днів.

ЗІ СПОГАДІВ Г. СУХОМЛИНСЬКОЇ

Шановний читачу¹!

До Вашої уваги пропонуємо уривки із спогадів дружини Василя Сухомлинського Ганни (Іванівни), які датовано кінцем 1980-х років. Спогади не завершено, авторка писала їх спорадично, висвітлюючи події, які закарбувалися в її пам'яті, щось додавала до них, а щось викреслювала.

Для цієї публікації відібрано тексти, частина з яких була опублікована в книзі «Спогади про Сухомлинського» (Київ, «Радянська школа», 1990) у статті «Сила духу і розуму», яку лише частково можна зарахувати до такого жанру як спогади. Інші уривки публікуються вперше.

Хотілося, щоб, ознайомившись зі спогадами, читачі ближче пізнали особистість Василя Олександровича, відчули особливості і трагізм того часу, який, на жаль, децю перегукується з нашим сьогоденням.

Трохи про Ганну Іванівну (в дівоцтві – Девятова). Народилася в Тамбовській області, закінчила Куйбишевський педагогічний інститут, викладала в педучилищі; у роки Другої світової війни працювала в Народному комісаріаті освіти Удмуртської АРСР на різних посадах. Після приїзду в Україну в 1944 р. чотири роки була директором Онуфріївської середньої школи, а потім – учителькою Павлиської середньої школи, директором якої був Василь Олександрович.

Текст підготувала і переклала Ольга Сухомлинська.

Війна. Все життя країни, народу і кожної людини визначалися нею. Країні, народові важко, скрутно до краю. І життя кожного, за поодинокими винятками, голодне, холодне, сповнене болем і страхом за своїх рідних там, на фронті. І не зважаючи на важкі новини з фронту, в душі впевненість у перемозі, в тому, що вона вже близько.

Ми з Василем Олександровичем познайомилися під час одного з відряджень. Доля закинула мене в селище Ува. Потрібно було перевірити скаргу співробітників одного з евакуйованих дитячих будинків (їх багато було в Удмуртії під час війни). І це були переважно не дитячі будинки, а дитячі табори, санаторії, дитячі садки, але тут вони стали дитячими будинками. Скарга була на директора і бухгалтера, на їхні зловживання: діти голодували, були погано одягнені і взуті. У Наркомосі попросили завітати в середню школу й перевірити підготовку (це було в липні) до нового навчального року. Велика дерев'яна школа стояла на узгір'ї, була відкрита всім вітрам і не справляла позитивного враження, але внутрішній стан школи змінив оцінку: чистота, порядок, затишок, хоча в цей час і не було дітей.

З інспектором райвно ми увійшли до «кабінету» директора школи, настільки малого, що в ньому крім столу, двох стільців і маленької шафи нічого не було та й не могло поміститися. В кабінеті було троє чоловіків – незвичне явище для воєнного часу, двоє – молодих, третій – сивий, середнього віку. Якось негоже було бачити цих молодих і з виду здорових чоловіків тут, в глибокому тилу. Наймолодший з них – середнього зросту, на вигляд 23–24 роки, підтягнутий, в офіцерській формі з дивовижно чистим обличчям, з рум'янцем на щоках, густими темними бровами і великими карими з легким смутком очима. Він і був директором школи. Як з'ясувалося пізніше, всі вони вже пройшли фронт, а двоє з них, наймолодші, були демобілізовані через поранення.

Так я познайомилася з Василем Олександровичем.

Знову ми зустрілися з ним не скоро. Знайомство наше продовжилося листуванням. З його листів я довідалася, що він з України і ось уже два роки нічого не знає про своїх рідних. Батько і старший брат – комуністи, і він боявся не лише за їхню долю, а й за долю інших членів сім'ї.

В листах відчувалася велика любов до свого краю, до рідних місць. Він описував Україну, її широкі, безкраї степи, білі хати, які потопали в зелені

вишневих садів, древні кургани – свідки сивої давнини. Писав листи переважно українською мовою і тут же перекладав їх російською. Так проявлялася його туга за рідним краєм, рідною мовою. Зміст його листів свідчив про освіту, глибоке знання російської і української літератури. Особисте спілкування ще більше це підтвердило. Частіше всього він звертався до поезії Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, читав напам'ять поеми «Тополя», «Наймичка», «Катерина» та інші [...]

Подружжя Сухомлинських.

Фото: особистий архів Г. Сухомлинської.

На початку січня ми поєднали наші життя. Коли радянські війська звільнили Кіровоградську область, Василь Олександрович побачив на сторінках газети «Комсомольская правда» ім'я танкіста Т. М. Шашла, вчителя із рідних місць, з яким колись вчився в Кременчуцькому

педінституті, тільки вони були на різних факультетах. Через газету він звернувся до Шашла з листом і отримав відповідь з радісною звісткою про те, що його старший брат (*Іван Олександрович Сухомлинський – **упоряд.***) ...повернувся до рідних місць. У лютому 1944 року прийшов лист від брата, в якому той писав, що в липні 1941 року він зі своєю сім'єю, батьком, матір'ю і сестрою евакуювалися до середньої Азії і жили в м. Намангані. Він працював директором школи, дружина – вчителькою, а сестра навчалася в школі, що його не взяли в армію за станом здоров'я (астма). Жили вони в школі. Сповістив і сумну звістку – в евакуації помер батько від хвороби серця.

Лист від брата спонукав Василя Олександровича до активної діяльності. Всі його помисли були про повернення на батьківщину. В цей час ЦК партії України

відкликав усіх комуністів – українців на батьківщину у визволені від німців райони. Отримав виклик і Василь Олександрович [...]

...На початку березня, числа 3–4 ми виїхали з Іжевська. Дорога була дуже важкою і тривала більше п'яти днів з п'ятьма чи шістьма пересадками в Агризі, Арзамасі, Харкові, Полтаві, Кременчуці. Найважче було (*сісти на поїзд – упоряд.*) в Агризі й Арзамасі. Мали квитки, але потяги були настільки переповнені й ходили так нерегулярно, що ми не могли сісти на них дві доби. І лише пачка грошей (а вони тоді були значно більшого формату, ніж сучасні) допомогла нам залізти в тамбур вагона, де ми стояли години три чи чотири, після цього змогли впхатися у вагон. Від стелі до підлоги він був набитий людьми. На підлозі, під сидіннями, на багажних полицях сиділи, лежали, стояли пасажирів. Люди їхали на підніжках вагонів, на буферах, на даху... Скільки їх загинуло в дорозі! І всі їхали додому, на Україну. Всюди було чутно українську мову. Вдень ми приїхали у Харків. На вокзальній площі (не пам'ятаю, чи був вокзал) стояли покажчики з фанери з назвами напрямків потягів. Ми стали в чергу на Полтаву. Василь пішов дізнаватися, чи буде і коли потяг на Полтаву. Він швидко повернувся з книжечкою М. Коцюбинського, передав її мені й звелів засвоювати українську мову. Повідомив, що потяги тут рухаються тільки вночі, і що ми мусимо просидіти на валізах цілий день. Недалеко від вокзалу був базар, на якому можна було купити варену картоплю, пироги з гарбузом, капустою, картоплею, молоко, ряжанку і навіть сало... Від багатства їжі у нас розбіглися очі, не вірилося, що ось так просто можна було взяти і купити та наїстися досхочу. Коли смеркалося, ми ледве знайшли місце в товарному вагоні. Було тісно, але спокійно. У всіх пасажирів був веселий настрій, чулися жарти, сміх, пісні... Я уважно прислухалася до мелодійної, яскравої і емоційної мови. Василь, який гостро переживав відсутність рідної мови, говорив то з одним попутником, то з іншим, розпитував про життя при німцях, про боротьбу з окупантами, чи були підпільні організації, партизанські загони...

Вранці ми приїхали в Полтаву. Тут також потрібно було чекати ночі. Василь багато мені розповідав про місто своєї юності, про студентські дні, про минуле міста. Полтаву він любив і говорив про неї з поетичним натхненням. Студентом він публікував свої вірші в молодіжній обласній газеті.

Ще одна ніч, і ми в Кременчуці. Замість вокзалу – купа каміння. Кременчук був майже весь зруйнований, де-не-де стояли каркаси будинків або одна чи дві стіни... *(записи обриваються)*.

[...] 8 березня 1944 року ми приїхали в рідні місця Василя Олександровича, в його рідну хату, де нас зустріли його мати і сестра. 3 квітня 1944 року він уже працював завідувачем Онуфріївським районним відділом освіти. В роботу він занурився, як мовиться, з головою: школи в жахливому стані, відсутні шкільні меблі – діти приносили з дому стільці, табуретки, лавки; не було книг, зошитів, ручок, чорнил. Писали на старих газетах, книгах чорнилами з бузини... Не було пального, і діти сиділи в пальтах, шапках і рукавицях. Не вистачало вчителів.

Василь Олександрович тижнями їздив по району, збирав учнів, учителів. Прохав, благав голів колгоспів про допомогу школам. А чим могли допомогти в ті роки розорені війною колгоспи? [...]

Надмірне фізичне і моральне навантаження, голодні 1946–1947 роки різко погіршили його і без того слабке здоров'я. Безконечні поїздки районом, де не було відповідних умов для відпочинку... Людина скромна, соромлива, він дуже часто голодував у цих поїздках селами. В кожній сім'ї шматочок хліба був на обліку, мати свій віддавала дітям. Хіба він міг їсти запропонований йому хліб, дивлячись в голодні очі дітей?

[...] Василь Олександрович приїжджав додому вночі, години на дві, щоб помитися, перемінити білизну і взяти хоча б сухарі з собою. Все це спричинило загострення хвороби. Весь 1947 рік він прохворів. Місяцями лежав в обласній лікарні, водолікарні.

На початку 1948 року стан його здоров'я дещо поліпшився, особливо після санаторного лікування, де масажі і ванни трохи відновили чутливість лівої руки. Вдома він і далі розробляв рухливість кисті, а потім і всієї руки, яка поступово відновлювалась, але її можливості були значно слабшими, ніж правої. Навіть коли ліва рука була нерухома, Василь Олександрович ніколи не користувався сторонньою допомогою. В той час він багато курив. Цигарок не було, але він однією рукою дуже ловко скручував самокрутку з газети. Після хвороби він не повернувся до відділу районної освіти, а в 1948-му прийняв Павлиську середню школу [...]

«Слово просвіти», № 31, 8–14 вересня 2022 р.

1. Уривки зі спогадів вперше було оприлюднено у всеукраїнському культурологічному тижневику «Слово просвіти» під заголовком «Василь Сухомлинський: “Сім’я – це джерело, з якого живиться повноводна річка держави”. Із спогадів дружини Василя Сухомлинського Ганни Іванівни» (2022).

Із Василем Олександровичем працювати було нелегко, але цікаво. Важко було призвичаїтися до його високої вимогливості. А вимогливим він був до всіх: вчителів, учнів, до своїх дітей і найбільше – до самого себе. Вчителеві необхідно увесь час поповнювати свої знання, оскільки він, за словами Сухомлинського, має орієнтуватися в найскладніших питаннях науки, основи якої викладає в школі, а директор повинен не тільки добре знати програмний матеріал з усіх навчальних предметів, а й бачити передній край наук.

У 1948 році в Павлиській середній школі було всього чотири вчителі з вищою освітою. Василь Олександрович рекомендував усім, хто не мав відповідної освіти, вступати на заочні відділення педагогічних інститутів. До початку 60-х років уже всі вчителі-предметники нашої школи мали відповідну освіту [...]

Роботи з кожним роком ставало дедалі більше і більше. Школа стала добре відомою в Радянському Союзі та за його межами. Майже щоденно приїздили гості, працівники народної освіти з усіх кінців нашої країни та з-за кордону. Бували гості з Монголії, Китаю, Польщі, Болгарії, НДР, Чехословаччини, Угорщини. І листи, листи, листи... В архіві Василя Олександровича їх назбиралося понад сім тисяч. Писали вчителі, вчені, батьки, письменники, журналісти, студенти, учні, ув'язнені...

Дівчина з Ташкента у своєму листі просила допомогти їй переконати батьків у правильності її рішення залишити навчання в інституті. Батьки наполягали і все зробили для того, щоб дочка вступила до театрального вузу. На третьому курсі вона остаточно переконалася у своїй помилці. До своєї майбутньої професії у неї не було жодного інтересу. Вона хоче залишити інститут, а батьки проти. Конфлікт набував гострого характеру. Через це дівчина запитувала Василя Олександровича, як їй бути? Жінка з Київської області в листі до Василя Олександровича зверталася за порадою. Син пішов до школи добре підготовленим (читав, писав, рахував). Однак у школі за півроку не промовив жодного слова. Дома виконував усі шкільні завдання, а в школі мовчав.

Не одна доля пройшла через серце і пам'ять Василя Олександровича. А вдома росли свої діти – Сергій і Оля. Їм також потрібні були батьківська любов, увага, турбота, ласка. Василь Олександрович любив своїх дітей і приділяв їм чимало уваги. Коли вони були маленькими, він часто організовував їхні галасливі ігри, фантастичні подорожі, жартівливі імпровізації.

У 1949 році діти захворіли на кір. У школі був розташований піонерський табір. Дітей треба було ізолювати. У сільській лікарні, в єдиному ізоляторі перебували діти, хворі на скарлатину. Розмістити дітей там – означало наразити їх на небезпеку нового захворювання. Василь Олександрович звернувся до медичних довідників. І ми ізолювали дітей на два місяці в квартирі. Стояла літня пора. Боляче було дивитися на сумні очі дітей. За вікнами з веселим сміхом

бігали їхні друзі. Перечитали всі дитячі книжки. Переказали всі казки, що збереглися в пам'яті... Василь Олександрович придумав нову розвагу: тіньовий театр. Він гарно намалював Козу-Дерезу, Колобка, Лисицю, Вовка, Півника... І зазвучали казки по-новому. Батько сідав з дітьми на диван і розповідав, а я на простирадлі, повішеному на отвір дверей, рухала персонажів казок. Саме тоді Василь Олександрович почав складати казки. Першою з них була казка «Горобець». Вона поклала початок майбутньої «Хрестоматії з етики» [...]

Василь Олександрович був різним: добрим, ласкавим, уважним, турботливим, чуйним, гнівним, суворим, але ніколи не був байдужим. Ненавидів лінощі, пустослів'я, інертність, розслабленість, відсутність у людини інтересу до нового, користолюбство, підлабузництво, улесливість, кар'єризм. Дуже любив людей працьовитих і сам працював до самозабуття. У нього не було вихідних, свят, відпусток. Він поспішав жити в найвищому розумінні цього слова. Праця була його органічною потребою [...]

І ось початок осені 1970 року... Сумними, тужними були перші дні вересня в Павлиші [...]

Важко перенесли ми горе втрати. Надто передчасно, надто несподівано прийшло воно в нашу сім'ю... Тяжко було скоритися думці, що це безповоротно, назавжди. Але смерть не змогла забрати у нас, у всіх тих, хто знав Василя Олександровича, його думки, мрії та сподівання [...]

Але пам'ять про нього живе на батьківщині. Діти йдуть по вулиці Сухомлинського в школу його імені. Широко відчинені двері Педагогічно-меморіального музею В. О. Сухомлинського. На могилі завжди живі квіти... І їдуть до Павлиша люди, яким він відкрив прекрасний і самотній світ дитинства.

«Спогади про Сухомлинського». 1990. С. 15–31.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аграновський В. 271, 299

Алчевська Х. 13

Амосов М. 187, 188, 384, 386

Андрєєва О. 7, 21, 228, 229, 277-307,
308, 310, 312, 316, 313, 315, 318, 319,
321-323

Андрєєва Н. 120

Антонець Н. 13

Арістотель 10

Атаян Р. 6, 210-214

Атрошкіна А. 8, 504, 505

Барт 498

Басов І. 401, 402

Бах Й. С. 67, 69

Бебель А. 49, 53

Берггольц О. 384, 386

Березівська Л. 9, 10

Березняк Є. 7, 22, 365-368

Бертольд О. 496, 497

Бетховен Л. 69, 71, 198

Білодід О. 346

Бірюков 298, 299

Блок О. 232, 233

Бойм О. 6, 21, 175-193, 395

Бондаренко О. 282

Боришполець Г. 508-510, 513, 516

Боровий В. 7, 340, 341

Бородкін Л. 402

Бриль Я. 18

Буженко Т. 457

Бучма А. 418

Вавіліна 321

Василєв В. 493

Ветштедт 494, 495

Виграненко М. 7, 341-343

Вирган І. 7, 340, 341, 344

Вишня О. 221

Віленський Ю. 206

Вілох Я. Т. 8, 22, 473-486

Вітка В. 7, 21, 234-248

Волков Г. М. 470

Волков Г. Н. 7, 22, 360, 361

Воронько П. 377, 378

Гавеман Р. 485

Гальперін П. 287, 288, 293

Гансберг Ф. 496, 497

Гапріндашвілі 383

Гасилов Г. 303, 305, 306, 373

Геродот 10

Гесс Р. 231

Гете Й. В. 77, 80, 283

Гирич І. 15, 16

Головатий Ю. 8, 434-440

Головко А. 450

Гомер 80

Гончар О. 6, 21, 80, 210, 215-224, 388,
447, 450, 452

Гончаров 480

Горбач 508, 509

Горбенко Ю. 513, 515, 516

Гордієнко І. 161, 163

Гордін Л. 194, 428, 429

Горький М. 13

Грачевський В. 377

Гребенюк Г. 7, 344, 348, 349

Гриневський О. *див.* Грін О.

Гришин В. **301, 385**
Грінченко Б. **13**
Грінченкова М. **13**
Губенко П. *див.* Вишня О.
Губко О. **7, 22, 374-389**
Гулькова О. **505**
Гусак М. **205**
Гюнтер-Шельгаймер Е. **487, 501, 502**
Грін О. **81**
Данилов О. 318
Данте А. **80**
Дарій **10**
Девятков І. **511**
Девятков С. **510**
Девятова Г. *див.* Сухомлинська Г.
Демида Є. **9, 10**
Дзеверін О. **7, 17, 22, 362-365**
Дзюба І. **10, 357, 359**
Дмитрієв М. **8, 22, 404-411**
Долін В. **186, 187**
Долініна Н. **245, 246**
Достоевський Ф. **186, 231, 464**
Дубровіна **184**
Дьоміна В. **14, 15**
Елькін Д. 290, 294
Енгельс Ф. **77, 79**
Єгоров Д. 360
Єфремов І. **7, 21, 249, 250**
Железняк М. 10
Жицька Т. **13**
Жуковський А. **10**
Заволока С. 19
Зайченко І. **13**
Занков Л. **504, 505**
Збанацький Ю. **359**

Злобін В. **370**
Іваненко В. 15
Ігишев А. **283**
Ільків А. **11**
Кабалевський Д. 484
Каліка П. **8, 18, 428-434**
Калініченко Н. **399**
Каліновські Р. **23, 500-502**
Кассіль Л. **313, 315**
Качан О. **368**
Кирейко В. **379**
Киричук О. **459**
Кодак М. **206-209**
Кожевников В. **167, 168**
Козельцев Є. **369**
Козирева К. **401, 402**
Колесников Ю. **376**
Кон І. **470**
Кореневич Л. **224, 225**
Корнійчук О. **274, 275, 359**
Корольов Ф. **383**
Корчак Я. **232, 251, 471, 478, 486**
Костомаров В. **343**
Костяшкін Е. **7, 22, 370-373**
Котляревський І. **167, 168, 235, 243**
Котяш І. **13**
Коцюбинська В. **13**
Коцюбинська М. **11**
Коцюбинський М. **11, 13, 124, 340, 522**
Кочетов В. **267**
Кошевський П. **168**
Кравцев І. **346**
Кривонос І. **13**
Крисько Т. *див.* Вітка В.
Кузнецов А. **266**

Кузнецов Ф. **185**
 Кузьменко В. **10, 11**
 Кулешов А. **235, 242-244**
 Куліш М. **448-450, 454**
 Куліш П. **11, 12, 20**
 Кумарін В. **428, 429**
 Курін О. **6, 21, 202-209**
Лапшина С. 323
 Левшин А. **182, 199**
 Ленін В. **233, 342, 358, 385, 387**
 Леонов Л. **324, 325**
 Лисак Я. **508, 509**
 Лисенко М. **11**
 Лихачов Б. **178, 179, 181, 185, 194-196, 199, 303, 305, 431, 435, 436, 502**
 Лихошерський Г. **163**
 Ломпшнер **497**
 Луцевич О. **239, 242, 243**
 Луцький Ю. **11, 12**
 Лучук О. **11, 12**
 Ляхоцький В. **15, 16**
Мазоха Г. 11, 12
 Мазурик С. **8, 466-468**
 Мазуркевич О. **7, 22, 383, 393, 394**
 Макаренко А. **13, 176, 180, 181, 183, 188, 223, 304, 305, 373, 384, 398, 399, 479, 487, 488**
 Макаренко Г. **13**
 Мао Ц. **260**
 Маргуліс Д. **6, 21, 197-202**
 Маркова Л. **8, 506, 507**
 Маркс К. **76, 77, 79, 320, 470**
 Маркушевич А. **313**
 Марчев М. **116**
 Марченко В. **11**
 Матвієнко А. **343**
 Мединський Г. **7, 21, 251-277**
 Мезрін М. **401**
 Менделєєв Д. **300**
 Мергелян С. **211**
 Мерль Р. **231, 233**
 Мирний П. **11, 210, 460**
 Мирон **80, 82**
 Мисик В. **340, 341**
 Михайленко Г. **8, 22, 419-428**
 Михалков С. **313, 315, 484**
 Мірошніченко Є. **14**
 Міцкевич А. **80**
 Мойсєєнко М. **205**
 Мокрицька О. **314**
Невський О. 216
 Нечуй-Левицький І. **210**
 Ніжинський М. **7, 22, 181, 204, 205, 394-397**
 Нілл О. **232, 233**
 Ной Й. **7, 22, 369, 370**
 Нойнер Г. **23, 495-497**
 Нюренберг Ш. *див.* Шаров О.
Образцов С. 314, 315
 Огієнко І. **11**
 Озерний К. **221**
 Околітенко Н. **385, 386**
 Олександров О. *див.* Бойм О.
 Онищук В. **202, 203**
 Островська Л. **208**
 Очаковська Л. **429, 430**
Павличко Д. 451, 452
 Пелін Е. **125**
 Перебийніс Г. **399**
 Песталоцці Й. Г. **12, 315**

Петренко О. 15
 Петрікаш А. 8, 22, 487, 488
 Песков В. 318, 319
 Пилинська М. 341
 Підтиченко М. 376
 Пластов А. 67, 69
 Платон 10
 Плог А. 495-497
 Погрібний 260
 Покровський Г. *див.* Мединський Г.
 Польцин Ю. 23, 494, 495, 497
 Попель М. 7, 350, 351
 Прицак О. 12
 Прокоф'єв 311
 Прус В. 23, 498, 500
 Пушкін О. 80
 Пятецька О. 371
Радищев О. 185
 Рахно О. 13
 Ребро П. 358, 359
 Рєзнік А. 8, 441-445
 Рижов В. 113, 128
 Рід Д. 199
 Розенберг А. 7, 398, 399
 Рубчак Б. 12
 Русов О. 13
 Русова С. 13
 Рябінін Б. 7, 21, 287, 288, 293, 307-325
Садовнікова Л. 256, 259
 Сакамото 491, 492
 Сасакі С. 490, 491
 Світличний І. 11
 Семенов С. 185
 Сементовська М. 402
 Сент-Екзюпері А. 75, 463
 Сєров В. 484
 Симонов П. 268-271
 Синиця І. 383
 Сироватка М. 404, 405
 Сковорода Г. 184
 Скоринін П. 171, 173
 Смолич Ю. 210
 Смотров П. 171
 Соболев Л. 318
 Сократ 10
 Соловейчик С. 229
 Спок Б. 471, 472
 Сталін Й. 153
 Станіславський К. 67, 69, 93
 Стельмах М. 450, 457
 Стельмухов Д. 413
 Страйгородська Л. 9, 10
 Стус В. 11
 Суворов О. 216
 Сугіяма А. 8, 22, 489-492
 Сухаревська Н. 413
 Сухенко В. 173, 174
 Суходольський Б. 473, 474
 Сухомлинська Г. 8, 18, 23, 25, 223, 511, 519, 508-526
 Сухомлинська Л. 10, 15, 25
 Сухомлинська О. 9, 10, 14, 23, 25, 223, 250, 494, 519
 Сухомлинський І. 510
 Сухомлинський С. 223, 513
Таран В. *див.* Терен В.
 Тарасов Д. 456
 Тарнавський Ю. 12
 Твардовський О. 223
 Твен М. 66, 69

Терен В. 7, 224-227, 352, 353

Тесленко А. 210

Ткаченко В. 164

Ткаченко І. 8, 22, 411-418

Тодоров С. 8, 492-494

Токаренко І. 164

Толстой Л. 251, 481

Топтун Г. 7, 354, 355

Торжевська Г. 381

Трошихін В. 206

Туманян О. 212

Українка Л. 124, 210, 521

Улесов О. 67, 69, 70

Уржумцева З. 400

Ушинський К. 12, 251, 305, 373

Фаргаш 487

Фартушняк Д. 8, 22, 463-466

Франко І. 124, 210, 437

Харламов І. 183

Хілтунен В. 8, 468-472

Хлебнікова А. 8, 22, 400-404

Хмельницький Б. 216

Хмура О. 459

Ходосов К. 8, 22, 208, 209, 366, 445-462

Хрущов М. 6, 20, 149-161, 475

Целіщева Н. 193

Чабановський М. 209

Чавдаров С. 7, 362, 363, 390-392, 518

Чепелєв В. 203, 375, 376

Черкасенко С. 13

Чернецький О. 379

Чернявська Г. 400, 402

Шаповалов 170

Шарельман Г. 496, 497

Шаригін 394

Шаров О. 7, 21, 228-234, 295, 302, 305

Шашло Т. 521

Шевельов Ю. 20

Шевченко І. 7, 227, 228

Шевченко Л. 86

Шевченко Т. 80, 124, 125, 168, 210, 332, 354, 355, 426, 427, 521

Шейнін Л. *див.* Левшин А.

Шекспір В. 80

Шостакович Д. 67, 69

Штейман С. 70

Шульга І. 7, 356-358

Юрович В. 244

Юхимович В. 379

Ющук І. 448

Якименко М. 379

Яновський Ю. 210, 221, 450

Янчев Х. 120

Янчева 493

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

**ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ
І ЙОГО КОРЕСПОНДЕНТИ:
ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА НА ТЛІ ДОБИ**

Науково-популярний довідник

Електронне видання

Упорядники

Сухомлинська Ольга Василівна

Сухомлинська Леся Віталіївна

Бойко Оксана Андріївна

Вишняк Оксана Вікторівна

Чала Наталія Володимирівна

Державна науково-педагогічна бібліотека України
імені В. О. Сухомлинського
Україна, 04060, м. Київ-60, вул. М. Берлинського, 9
Тел. (044) 239-11-05, E-mail: dnpb@i.ua

Підписано 2.07.2025. Зам. No 4946/1.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК No 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>